АЗӘРБАЈЧАНЫН
КӨРКӘМЛИ
АДАМЛАРЫ

БӘХТИЈАР
ВАҺАБЗАДӘ

СӘМӘД ВУРҒУН

АЗӘРБАЈЧАНЫН КӨРКӘМЛИ АДАМЛАРЫ

СӘМӘД ВУРҒУН

ҜӘНЧЛИК
БАКЫ
1984

Бәхтијар Vаһабзадә
В27 Сәмәд Вурғун. Кәнчлик. Б· ᐧ98.—380 сәһ.

С. Вурғун инсан дујғуларыны дилә кәтирмәк, заманәмизи дүшүн- дүрән бөјүк идејалары тәрәннүм етмәк бачарығына малик надир сә- нәткарлардан биридир. Онун һәр бир әсәриндә вәтән вә халг мәһәб- бәти һәр шејдән уча тутулур. О өз әсәрләриндә ән көзәл инсани кејфијјәтләр—мәтанәт, мәрдлик, достлуг, вәтәнә вә халга мәһәббәт, инсанпәрвәрлик, бејнәлмиләлчилик идејаларыны тәрәннүм едән бө- сәнәткардыр.

Охучулара тәгдим етдијимиз бу китаб отузиллик јарадычылыг јол- кечмиш, мүхтәлиф жанрларда вә мүхтәлиф мөвзуларда гијмәтли әсәрләр јаратмыш халг шаири С. Вургун јарадычылығынын ајры-ајры саһәләриндән бәһс едир.

В $\frac{4702060000}{М653(12)—83}$ 8—83

А з

© Кәнчлик, 198

ӨН СӨЗ

Азәрбајчан совет әдәбијјатынын јаранма вә јүксәлишиндә мисилсиз хидмәтләри олан, ону өлмәз бәдии әсәрләри, елми вә нәзәри мүлаһизәләри илә зәнкинләшдирән халг шаири Сәмәд Вурғун, совет әдәбијјатынын М. Шолохов, А. Фадејев, М. Рылски, А. Твардовски, М. Ауезов, М. Бажан, А. Исаакјан кими бөјүк нүмајәндәләри нәслинә мәнсубдур.

Јарадычылығын илк дөврәләриндән марксизм-ленинизм дүнјакөрүшүнә јијәләнмәси ону әсрлә ајаглаша биләчәк, күнүн суалларына чаваб вермәјә гадир олан, һадисәләрин маһијјәтини дәриндән дәрк едә билән бир сәнәткар сәвијјәсинә јүксәлтди.

Сәмәд Вурғун һәмишә бөјүк идеаллар, бөјүк дујғулар вә арзуларла јашамыш, сәнәтини дә бу идеалларын тәрәннүмүнә һәср етмишдир. Бу поезијанын әсас маһијјәти вә ән үстүн чәһәти, шүбһәсиз, онун мүасирлијиндәдир. Мүасирлик анлајышы шаирин јарадычылығында чох дәрин мәзмун кәсб едир. О, вәтәнимизин чох гәдим дөврәләриндән башлајараг бу күнүнә гәдәр јашадығы бөјүк бир тарихин ән мүһүм дөврләрини, бу дөврләрин габарыг чәһәтләрини поезијанын чазибәдар дили илә, өзүнәмәхсус шәкилдә әкс етдирмәјә чалышмышдыр. О, бунунла да кифајәтләнмәмиш, бөјүк идеалларла јашајан халгымызын кәләчәк арзуларыны романтик бир вүс'әтлә тәрәннүм етмишдир. Беләликлә, бөјүк шаирин јарадычылығы халгымызын кечмишини, бу күн вә кәләчәјини әкс етдирән нәһәнк күзкүјә бәнзәјир. Бу күзкүдә халгын севинчи дә, кәдәри дә, хәјалы да, арзусу да, һисси дә, дүшүнчәси дә, һәјаты да, фолклору да мүәјјән өлчүдә өз әксини тапмышдыр.

Бүтүн бунларла јанашы, истәр мүасир, истәрсә тарихи мөвзуда, истәр реалист, истәрсә дә романтик сәпкидә јаздығы әсәрләринин һамысында Сәмәд Вурғун һәмишә мүасир олмуш, тарихи, әфсанәви мөвзулары да заманын тәләбләри бахымындан ишләмиш, онлара бу күнүн көзү илә бахмағы бачармышдыр.

Лондонда дүнја империализминин ән гәддар нүмајәндәләриндән бири олан Черчиллә, Вротславда милјонларла зәнчинин һагг сәсини боғмаға чалышан иргчи тејлорларла гаршылашан, Бразилијадан Амадуну, Франсадан Луи Арагону, Ромадан Гаваласы, Түркијәдән Назим Һикмәти, Чиндән Сиаону сәсләјән, XX әср дүнја-

сынын ән мүрәккәб һадисәләри илә гәрибә-гарышыг, јалныз өз халгынын дејил, бүтүн халгларын һәјат вә мүгәддәратыны дүшүнән, ингилаби-һуманист амал вә идејаларын чарчысы олан бу бөјүк шаирин јарадычылығы јалныз өз халгынын һәјаты илә мәһдудлашмыр, үмумбәшәри сәчијјә алыр. Мәһз буна көрәдир ки, шаир һаглы олараг «Јанғын» ше'риндә:

Мән инди билдим ки, хејли ағырдыр,
Дүнјаны дүшүнән бир шаир олмаг,—

дејир.

Бәли, бу мә'нада Сәмәд Вурғун мүасир дүнјамызын ән бөјүк сәнәткарларындан бири сајыла биләр.

Әлбәттә, белә бир шаирин мүрәккәб, чохчәһәтли јарадычылығыны, бу јарадычылығын ән мүһүм хүсусијјәтләрини тәһлил етмәк үчүн букүнкү һәјатын бүтүн рәнкләрини, ичтимаи-сијаси һадисәләри, ики гүтбә парчаланан дүнјанын мәнзәрәсини, бејнәлхалг һадисәләри, мүасир инсанын нараһат тәбиәтини, мүрәккәб психолокијасыны өјрәнмәк һәлә аздыр. Шаирин өзү кими дүшүнмәк, өзү кими дујмаг, онун өзү кими дүнја һадисәләрилә гајнајыб-гарышмаг, халгларын талеји илә јашамаг, онларын дәрди илә алышмаг, јанмаг лазымдыр. Бу мә'нада охучуларымыза тәгдим етдијимиз китабла биз бу бөјүк ишин өһдәсиндән лајигинчә кәлә билмәк иддиасында дејилик. Биз бу әсәри шаирин бөјүк ирсини күлл һалында өјрәнмәк ишиндә бир тәшәббүс һесаб едирик.

С. Вурғунун зәнкин јарадычылығы һәмишә әдәбијјатшүнаслығын диггәт мәркәзиндә олмушдур. Онун поезијасы, ајры-ајры әсәрләри һаггында совет әдәбијјатынын вә әдәбијјатшүнаслығынын ән көркәмли нүмајәндәләри А. Фадејев, Н. Тихонов, К. Симонов, М. Рылски, А. Исаакјан, К. Леонидзе, С. Трегуб, В. Огнев, М. Шакинјан, П. Скосырев, А. Дејев, М. Ибраһимов, М. Ариф, Мир Чәлал, Ч. Чаббарлы, М. Һүсејн, М. Ч. Чәфәров, Ә. Мирәһмәдов, К. Талыбзадә, Ј. Гарајев, М. Әлиоғлу вә башгалары гијмәтли фикирләр сөјләмиш, онун совет әдәбијјатына кәтирдији јениликләрдән, галдырдығы мәсәләләрдән данышмышлар.

Бу бөјүк јарадычылығын мүхтәлиф саһәләринә аид бир чох елми-арашдырма әсәрләри вә китаблар јазылмышдыр. Бу әсәрләрин С. Вурғун ирсинин өјрәнилмәсиндә мүәјјән әһәмијјәти вардыр. Монографија, мәгалә, диссертасија, јахуд әдәбијјат тарихи очеркләриндә С. Вурғун јарадычылығынын ајрылыгда бу вә ја дикәр проблеминә тохунулмуш, лакин шаирин әдәби-бәдии јарадычылығыны күлл һалында тәдгиг етмәк бир мәгсәд кими һәмин мүәллифләрин гаршысында дурмамышдыр.

Мүәллиф бу әсәрдә С. Вурғун поезијасы вә драматуркијасынын инкишаф јолларыны, гајнагларыны, әсас хүсусијјәтләрини, Азәрбајчан поезијасына кәтирдији јениликләри, ән'әнәјә мүнасибәтини вә новаторлуғуну, бу јарадычылығын гүввәтли вә зәиф чәһәтләрини өз имканлары дахилиндә өјрәнмәк вә тәһлил етмәк истәмишдир.

С. Вурғун елә сәнәткарлардандыр ки, о, бәдии јарадычылығын јалныз сырф практик мәсәләләри илә дејил, һәм дә үмумән, әдәбијјатын мүһүм нәзәри проблемләри илә јахындан мәшғул олмушдур. Онун бәдии јарадычылығыны елми, нәзәри әсәрләриндән ајры тәсәввүр етмәк олмаз. Мәһз бу мүлаһизәјә көрә китабда шаирин әдәби ирси вә нәзәри-тәнгиди көрүшләри вәһдәтдә көтүрүлмүш, С. Вурғун јарадычылығынын әсас проблемләри онун нәзәри мүлаһизәләринин ишығында тәһлил едилмишдир.

С. Вурғунун әдәби-бәдии ирси там мә'нада өјрәнилмәмиш, шаирин зәнкин архиви чидди тәдгиг олунмамышдыр. Буна көрә дә мүәллиф өз ишини јалныз шаирин мә'лум әсәрләринин елми-нәзәри тәһлили илә битмиш һесаб етмәмиш, С. Вурғун ирсинин билаваситә тәдгиги мәсәләсилә дә мәшғул олмушдур. Шаирин бу вахта гәдәр мә'лум олмајан бир сыра әсәрләри әлдә едилмиш, һәмчинин бир сыра мәшһур әсәрләринин јени вариантлары мејдана чыхарылмышдыр («Мефистофел», «Фүзулинин дәрди», «Мүхәннәт»; «Камала јетәк», «Ах пахыллар» вә башга ше'рләри, «Муған», «Ајкүн», «Заманын бајрагдары» вә с. поемаларынын мүхтәлиф вариантлары).

С. Вурғунун архивиндә ишләркән шаирин әдәби иш тәчрүбәсини, јарадычылыг лабораторијасыны өјрәнмәк үчүн мараглы мүшаһидәләр апардыг.

Әлимә гәләм алдығым күндән С. Вурғун јарадычылығы һәмишә мәни дүшүндүрмүш, онун әсәрләри, әсәрләриндән ајры-ајры парчалар јаддашымда вә гәлбимдә јашамыш, бу бөјүк ирсә јашымын мүхтәлиф чағларында дөнә-дөнә гајытмышам.

* * *

Вәфатындан 30 илә јахын бир мүддәт кечән, чисмани һәјаты илә биздән хејли узаглашан, узаглашдыгча бизә мә'нән даһа да јахынлашан бу шаирин сәнәтиндәки е'чазы, бизә илдән-илә даһа чох доғмалашмасынын сирри барәдә һәмишә дүшүнүрәм. Бунун сәбәбини тапмаг, сәнәтин сиррини вә тә'сириндәки мө'чүзәни тапмаг демәкдир. Бир шаир кими јарадычылығын 35 иллик јолуну кечәндән, бу јолун ағры-ачыларыны, әзаб вә севинчләрини дадандан сонра, сәнәтиндән һәмишә өјрәндијим бир шаирин илдән илә јениләшмәсинин сиррини өмрүмүн бу чағында бир даһа дәрк етмәк, халгымыз вә чохәсрли әдәбијјатымыз гаршысында бир нөв һесабатымдыр.

Вурғун ше'риндә ифадәси чәтин олан, сирри чәтин ачыла биләчәк елә бөјүк бир садәлик вар ки, бу садәлик өнүндә һејрәт

етмәмәк олмур. Мүрәккәбликдәки сирри ачмаг, инчәләмәк нә гәдәр асандырса, садәликдәки сирри ачмаг, хырдаламаг бир о гәдәр чәтиндир. Чүнки садә садәдир. Илк бахышда ону изаһ етмәк күлүнч көрүнүр. Лакин... Изаһа кәлмәјән садәликдә елә бөјүк дәринлик вә мүдриклик кизләниб ки, ону тапыб үзә чыхармаг бөјүк гүдрәт тәләб едир. Сәнәтдә чәтин јол садәни тапмаг, бөјүк фикри садә јолла демәкдир.

Фүзули ше'риндәки образлар силсиләсинин е'чазына һејрәт етдијимиз гәдәр, Сәмәд ше'риндәки садәлијә, сәмимијјәтә ахычылыға вә урәјәјатымлыға мәфтун олуруг. Мән бурада гәсдән Фүзулинин адыны чәкдим. Она көрә ки, Фүзули диван әдәбијјатымызын, классик ше'римизин ән бөјүк өрнәкләрини јарадыбса, Вурғун халг руһуна, халг әдәбијјатына сөјкәнән бир сәнәтин ән көзәл өрнәкләрини јаратмышдыр. Ән гәдим заманлардан бу ики гол шаирләримиз үчүн әдәби гајнаг олмушдур.

Мәгаләләриндән бириндә Сәмәд Вурғун чох һаглы олараг көстәрир ки, Вагиф һуриләрдән, пәриләрдән дејил, башы кәлағајылы јер гызларындан јазды, даһа доғрусу, көзәли көјдән јерә ендирди. Бу мә'нада Вагиф ше'ри халг ше'ринин классик шәкилдәки тәзаһүрү иди. Даһа доғрусу, Вагиф халг ше'ри илә классик ше'ри гајнаглашдырды.

Сәмәд Вурғун Вагиф ше'ринә сөјкәнди. Әдәбијјата орадан кәлди. Вурғун ше'риндәки садәлик дә бу гајнагла бағлыдыр. Бизчә, онун ше'риндәки бөјүклүк һәмин бу садәликдән доған бөјүклүкдүр. Бу чәһәт исә илк нөвбәдә халгдан, онун дүшүнчә тәрзиндән, онун руһундан, мә'нәви дүнј[illegible]дан кәлир. Халг әдәбијјаты баштан-баша садәдир, адидир. Б[illegible]нунла бәрабәр бөүкдүр, гејри-адидир, мүдрикдир:

Әзизим һарајындан,
Һәр күнү, һәр ајындан
Күндә бир кәрпич дүшүр,
Өмрүмүн сарајындан.

Нә гәдәр садә, нә гәдәр ади, нә гәдәр ајдындыр. Бунунла бәрабәр нә гәдәр мүдрик, нә гәдәр бөјүк вә нә гәдәр дәриндир. Фикри мүрәккәб демәк асан, садә демәк бир о гәдәр чәтиндир. Бөјүк сәнәтин јолу да будур: садәдә мүрәккәби, адидә гејри-адини демәји бачармаг!

Сырф сәнәт наминә С. Вурғун ше'ринин бөјүклүјүнү халг әдәбијјатына сөјкәнән бу чәһәтдә арамаг кәрәкдир:

Гызылы удса да гара торпаглар,
Јенә гијмәтини өзүндә сахлар.

Садә вә ади! Адама елә кәлир ки, бу чүр јазмаг асандыр. Шаир олмајан да дүшүнәр ки, буну мән дә дејә биләрәм. Лакин мәһз бу чүр јазмаг, бөјүк фикри ади сөзләрлә, чох садә шәкилдә демәк чәтиндән дә чәтиндир. Инсанын характери дә белә́дир. Өзүнү чәкмәјә нә вар ки... Лакин садәлик чәтиндир, һәр кәсә мүјәссәр олан хошбәхтлик дејил. Өзүнү чәкән әдабазын нәји варса заһириндә, јә'ни ловғалығындадыр. Садә адамын исә заһириндә һеч бир тәмтәраг јохдур, оланы ичиндәдир, дәринликдәдир. Ловға дајаз, садә исә дәриндә. Лакин садәнин бөјүклүјүнү көрмәк чәтиндир. Онун үчүн бәсирәт көзү лазымдыр. Вурғунумуза да һәмин көзлә бахаркән онун бөјүклүјүнүн сирри бизә ајдын олур.

Худаја, инсанын һалы јамандыр,
Нәләр чәкдијимиз сәнә ајандыр.
Мә'насы вармыдыр мин тәригәтин?
Ач... ач гапысыны сән һәгигәтин.
Нә олур, бир јени ишыг вер бизә —
Бизим кор јаранмыш көзләримизә.

Бу ше'рдир, ја шаг-шаг шаггылдајан чешмә? Мә'наны гојаг бир тәрәфә... Сөзләр јарпаглар кими хышылдајыр, чешмә кими зүмзүмә едир. Сөзләр охујур... Дил һеч јердә топуг чалмыр... Чүнки бу ше'р үрәкдән сүзүлүб, сәтрә дүзүлүб...

Инди кәләк мә'наја... Бу парчадакы бүтүн ифадәләр халг дүшүнчә тәрзиндән, дејим тәрзиндән кәлир. Халг «һалым писдир» демәз, «һалым јамандыр» дејәр. «Аллаһа мә'лум» олмаз, «аллаһа ајан» олар. Чүнки онун өзү мә'лум дејил, мәчһулдур.

Бу инчәликләр хырда мәсәлә дејил. Бу, халгын ағлы илә дүшүнән, гәлби илә һисс едән, көзү илә көрән бир шаирин дејимләридир.

Вурғун сәнәтинин көкү халгын бағрында, Азәрбајчан торпағындадыр. Буна көрә дә онун мисраларында јарпыз әтри, бүлбүл чәһ-чәһи, Азәрбајчан чөрәјинин дады-дузу вар. Бу сәнәт торпагдан чүчәрдији үчүн онда сөзләри ахары тәбии, һиссләр сәмими, фикирләр үрәјәјатымлыдыр. Демәк Вурғун сәнәтинин күчүнү, гүдрәтини, нүвәсини мәнсуб олдуғу халгын һәјатына, мәишәтинә, фолклоруна, бир сөзлә көкүнә бағлылығында арамалыјыг. Халгы танымадан, севмәдән, халгын үрәјинә јол тапмаг, онун севкисини газанмаг мүмкүн дејил. С. Вурғун һаггында «О, халгыны тапыјыр вә севирди» демәк чох аздыр. Она көрә ки, о, өзү халгын бир парчасы, Вәтән торпағынын бир үзвү иди. О, мусиги фолклорумузун бөјүк биличиси вә сәси олан Үзејир Һачыбәјовун сөз сәнәтиндәки экиз гардашы иди. Сәс вә сөз сәнәтимизин бу экиз гардашларынын сәнәтиндәки гүдрәт, маја вә чөвһәр халг һәјатынын вә фолк-

лорунун дәринликләриндән кәлдиjи үчүн онлар һәр икиси көкләри гәдәр учала билдиләр. Һеч јадымдан чыхмаз: шаирин өлүмүндән ики ил габаг филармонијада ше'р кечәси кечирилирди. С. Вурғун «Азәрбајчан» ше'рини әзбәрдән дејирди. Лакин бир јердә бәнд гырылды. Шаир нөвбәти мисраны унутмушду. Јенидән бир дә деди. Јенә архасыны кәтирә билмәди. Бу заман салонда әјләшән динләјичиләр јер-јердән һәмин мисраны шаирә дедиләр. Шаир халгын үрәјинә јол тапан мисрасыны халгдан алыб јенә халга гајтарды.

Будур, әсл сәнәт, будур әсл сөз! Халгдан сәнәткара, сәнәткардан халга! Бу јолу тапанлар халгдан әкс-сәда ала билир, бу јола додаг бүзәнләр исә јолун јарысында төвшүјүр, баш-ајаг вурур, онда ујдурмалар, сахта гајнатмалар, харич сәсләр, әлламәликләр башланыр.

Вурғун сәнәти халг торпағындан бој атды, әсрин ән габагчыл идејаларындан бәһрәләнди вә бу ики амилә көрә дә заманәсинин бөјүк сәнәткары олду.

Әсрин габагчыл идејалары илә силаһланан халг сәнәткарлары үчүн Вәтән—мә'бәд, халг дүһасы—мәктәб, сәнәт исә бунлара хидмәт васитәси олур. Белә сәнәткарлар, сәнәтә бөјүк идеалларын ифадә васитәси кими бахыр, сәнәтини бу јолда чарпышан әскәрә чевирир. Мән С. Вурғуну һәмишә белә танымыш вә онун тутдуғу бу бөјүк вә шәрәфли јолун јолчусу олмушам.

Совет әдәбијјатынын классики С. Вурғун јарадычылығы халг руһундан вә мә'нәвијјәтиндән маја тутан, заманы[illegible]јүк фикирләрини тәблиғ едән актуал бир [illegible]гигат објекти [illegible]аг е'тибарилә бизи һәмишә марагландырмы[illegible]ыр. Һөрмәтли охучулара тәгдим етдијим бу китаб да узунмүддәтли арашдырмаларымын мәһсулудур.

ШАИРИН ҺӘЈАТЫ

Сәмәд Вурғун Јусиф оғлу Вәкилов 1906-чы ил, март ајынын 21-дә кечмиш Газах гәзасынын Гыраг Салаһлы кәндиндә анадан олмушдур. Шаирин мәнсуб олдуғу нәсил өзүнәмәхсус мараглы һәјат јолу кечмишдир. Бу нәслин ичәрисиндә шүчаәт вә мәрдлији илә чамаатын һөрмәт вә рәғбәтини газанан XVII әсрин әввәлләриндә јашамыш Коса Мирзәли, һәмјерлиләринин аличәнаб бир инсан кими таныдығы, сијаси фәалијјәти илә XIX әсрин әввәлләриндә Азәрбајчан ичтимаи һәјатында көркәмли рол ојнајан вәкил Әли аға, «Күһәнсал» тәхәллүсү илә ше'рләр јазан Меһдихан аға, һабелә шаир Шәмсибәј Вәкилов, «Шәһла», Казым аға «Салик» кими мараглы шәхсијјәтләр олмушдур.

Шаирин ушаглыг илләри фәрәһсиз кечмишдир. Алты јашында икән анасы Мәһбубә ханым вәфат етмиш, кичик Сәмәд нәнәси Ајишәнин һимајәсинә кечмишдир.

Сәмәд 1918-чи илә гәдәр кәнддә јашамышдыр. Ушаг јашларындан ше'ри вә мусигини севән шаир, ушаглыг чағларынын кәдәрли сәһнәләрини «Ачы хатирәләр» ше'риндә, сонра исә јарымчыг галмыш «Шаирин һәјаты» пјесиндә гәләмә алмышдыр.

Атасы Јусиф аға Вәкилов мүфлисләшмиш бәјләрдән олмушдур. Лакин онун инчә зөвгү, өзүнәмәхсус зәнкин хәјал вә арзулар дүнјасы вар имиш.

Јашадығы кәндин тәбии көзәлликләри, атасынын сазда чалдығы һавалар, охудуғу маһнылар, ашыглардан ешитдији дузлу гошмалар һәссас гәлбли Сәмәдин зөвгүнү һәлә көрпәликдән ел руһунда тәрбијә етмишдир.

Саз һавалары... узун гыш кечәләри ашыгларын сөјләдији нағыллар, дастанлар, ушаг гәлбиндә дәрин изләр ачыр, ону көзлә көрүлмәз, әллә тутулмаз хәјал дүнјасына ганадландырырды.

Хәјал дүнјасы... Бу елә бир дүнјадыр ки, онун бүнөврәси халгын јаратдығы әфсанәләрдә, нағылларда, аталар сөзләриндә, бајатыларда, ағылардадыр. Халг јарадычылығы чешмәсиндән су ичмәјән, бу чешмәнин сујундан маја тутмајан үрәкдә нә ганад олар, нә дә ганадланмаг һәвәси... Дүнјанын бүтүн сәнәткарлары, философлары вә алимләринин гәлбиндәки јарадычылыг ешги бу чешмәнин бәһрәсидир—десәк јанылмарыг. Чүнки јаратмаг үчүн дүшүнмәк, дүшүнмәк үчүн ганадланыб учмаг лазымдыр. Бу учушун ганадлары исә халг јарадычылығындан кәлир. Ушаглыгда бу дүнјаја баш вурмајан, Симург гушунун ганадлары үзәриндә учмајан девләрин һәрбә-зәрбиндән түкләри үрпәрмәјән, севкилисинә чан атан ашигин бөјүк мәһәббәтиндән һәјәчанланмајан, дара дүшән мә'шугәнин јаныглы нәғмәләриндән гәлби титрәмәјән, хејирлә шәрин әбәди мүбаризәсиндән тәлаша дүшмәјән, бајатыларын, лајлаларын, ағыларын һәзинлији үрәјиндә нахышланмајан ушаг бөјүјәндән сонра һансы ешглә халгыны севәр, һансы дујғу илә халгынын гәлбинә јол тапан сөз дејә биләр?

С. Вурғун бу мүһитдә дүнјаја көз ачды, гәлби бу чешмәдән маја тутду. Буна көрә дә о, илк нәғмәләрдән халгын гәлбинә јол тапа билди. Чүнки о, халгдан алдығыны өз арзу вә дујғуларына чеві [illegible] халгын өз дили, өз нәфәси, өз нә[illegible]әси илә халга [illegible]гарды.

О, ушаглыгдан һаг[illegible]ыгларынын јаратдығы көзәл ше'р нүмунәләрини әзбәрләмәји севәр, гәлбинин нискилләрини бу ше'рләрлә овударды. Сәмәд илк тәһсилини Салаһлы кәндиндәки 5 синифли рус-татар мәктәбиндә (Замскаја школа) алмышдыр.

Сәмәдин аиләси 1918-чи илдә Газаға көчүр, һәмин ил о, Газах мүәллимләр семинаријасына дахил олур. Бу семинарија көркәмли әдәбијја[illegible]нас вә мүәллим Фиридун бәј Көчәрлинин сә'ји илә тә[illegible]кил олунмушду.

Азәрбајчанда совет һакимијјәти гурулдугдан сонра һәјатын һәр саһәсиндә олдуғу кими, тәһсил вә тәрбијә саһәсиндә дә јени дөвр башланыр. Ингилаб, тәһсил вә мәдәнијјәт органларынын гапысыны әсрләрдән бәри чәһаләт вә мөвһумат мәнкәнәсиндә галан зәһмәткеш балаларынын үзүнә кениш ачыр.

Һәјата вә инсанлара һәссас мүнасибәт бәсләјән кәнч Сәмәдин семинарија мүһитинә дүшмәси онун фикри јеткинлијинә вә мә'нәви инкишафына гүввәтли тәкан верир. О, семинаријаја дахил олдуғу илк күнләрдән

һазырчаваблығы, исте'дады, һәссаслығы илә һамынын диггәтини чәлб един.

Сәмәд семинаријанын ичтимаи һәјатында фәал иштирак едәрди. О, әсас фәнләрдән јүксәк гијмәт алмагла јанашы, мусиги вә драм дәрнәјиндә мәшғул олур, скрипка чалмағы өјрәнир, әзбәрдән ше'р демәји илә, ојнадығы ролларла мүәллимләри, тәләбәләри һејран гојарды. Сәмәд о заман кичик гошмалар да јазармыш.

1920-чи илдә Сәмәд комсомол сыраларында дахил олур. Бу, онун һәјатында әламәтдар һадисә иди, чүнки Совет һакимијјәтинин илк илләриндә Ленин комсомолу көһнә дүнјанын мәнфур галыгларына гаршы инадчыл вә барышмаз мүбаризә апарырды. Сәмәрәли тәһсиллә јанашы, Сәмәд кәндлиләр үчүн верилән мүсамирәләрдә, комсомол тәшкилатынын дүзәлтдији имәчиликләрдә иштирак едирди. Бир комсомолчу кими о, кәрдүјү һәгигәтләри, мүшаһидә етдији ичтимаи мүнасибәтләри сонралар «Комсомол поемасы»нда гәләмә алмышдыр..

Семинаријада охудуғу илләрдә Сәмәд классик Азәрбајчан, рус вә дүнја әдәбијјатыны мәһәббәт вә һәвәслә мүталиә едир, Вагифи, Пушкини, Тофиг Фикрәти, Намиг Камалы вә башга мүтәрәгги фикирли шаирләри еһтирасла охујурду. Вагиф, Пушкин вә Фикрәт шаирә даһа артыг тә'сир көстәрир. Елә буна көрә дә о, бу шаирләри сонралар дөнә-дөнә хатырламыш вә онларын адына әсәрләр јазмышдыр. («Шаирин өлүмү», «Вагиф», «Фикрәтин рәсми гаршысында», «Бөјүк шаирин шәрәфинә» вә с.) О заманлар семинаријада бурахылан «Тәләбә әфкары» адлы дивар гәзетиндә кәнч Сәмәд ше'рләрилә чыхыш едир. Тәәссүф ки, һәмән ше'рләри әлдә етмәк мүмкүн олмады.

Семинарија тәләбәси Сәмәд, әввәлләр ријазијјат фәннинә дәрин мараг көстәрмишдир. Лакин ушаглыгдан әзбәрләдији ше'рләр кетдикчә ону даһа чох чәлб едирди. Бунунла бәрабәр о, елмләрин јалныз бир саһәсинә дејил, һәр саһәсинә һәвәс вә мәһәббәт көстәрирмиш.

Семинаријада тәһсил алдығы илләрдә Сәмәд Дүррә адлы бир гыза вурулур. Лакин онун илк севдасы уғурсуз олур. Варлы аиләдән олан бу гыз шаирин мәһәббәтинә биканә галыр. Илк мәһәббәтинин уғурсузлуғу онун гәлбиндә унудулмаз изләр бурахыр. Сәмәд узун мүддәт изтираб вә һәјәчан кечирир, бәдбин әһвали-руһијјәдән хилас ола билмир.

Бүтүн бунлар исә кәнч шаирин јарадычылығында кәдәрли мотивләрин јаранмасына сәбәб олмаја билмәзди.

Шаир, тәзәчә дил ачан илһамынын паклығы, мә'сумлуғу илә аләмә күлүмсәјир. Һәјатын илк зәрбәсиндән көврәлиб, ушаг кими ағлајыр, ади бир нәвазишдән фәрәһләнир, һәјатдан истәдијини ала билмәдикдә исә үмидсизләшир, талејиндән килејләнир. Кәнч шаир бә'зән ағласа да, онун көз јашлары парлагдыр, ишыглыдыр, Фүзулинин, Видадинин көз јашлары кими чијәр ганына бојанмышдыр. Шаирин илк јарадычылығына бәдбин вә шикајәт характерли халларын сәбәбини тәкчә илк ешгинин уғурсузлуғунда көрмәк дүзкүн олмазды. Бу барәдә ајдын тәсәввүр әлдә етмәк үчүн шаирин 1938-чи илдә чап етдирдији «Комсомол мәнә нә верди» мәгаләсини нәзәрдән кечирмәк вачибдир. «... Газах педагожи техникумунда охујурдум. Л. Толстојун идеалист фәлсәфәси, бизим классик әдәбијјатда «Лејли вә Мәчнун» әфсанәси, бир дә ушаглыг илләринин сон дәрәчә пәришан кечмәси мәндә хәстә бир тәбиәт јаратмышдыр. Чох заман тәк кәзир, тәк дүшүнүр, јалгызлыг аләминдән зөвг алырдым. Мүхтәлиф гара-гура хәјаллар, бә'зән дә дахили изтираблар мәним ән јахын сирдашларым иди. Бир мүддәт әт јемәдим ки, һејванын да ганы вар, чаны вар. О да јашамаг үчүн јаранмышдыр.

Мәнә белә кәлирди ки, бүтүн фәналыгларын, һагсызлыгларын сәбәби инсандыр. Мән чәмијјәтин синфи зидијјәтләрини билмәдијим [illegible], әтрафымда раст кәлдијим һагсызлыгларын сәбәбини, онлары јарадан истисмарчы синифләри дә көрмүрдүм».[1]

Һәмин дөврүн бә'зи әламәтләрини тәсвир едән О. Сарывәлли көстәрир ки, истисмарчы синифләрин әбәди мәһв олдуғуну јәгин едән јохсуллар, јени игтисади-сијасәт дөврүндә варлыларын, алверчиләрин јенидән фираван һәјат кечирдијинин шаһиди олур, бу мүвәггәти зиддијәтин сәбәбини дүзкүн баша дүшмәдикләриндән кәдәрләнирдиләр.

Һәмән мәгаләсиндә О. Сарывәлли көстәрир ки, С. Вурғун јарадычылығынын илк дөврләриндәки зиддијјәтләрин сәбәбләрини өјрәнмәк истәјәнләр, онун шәхси һәјаты, ешг мачәрасы илә јанашы, о дөврүн хүсусијјәтләрини, зиддијјәтләрини дә нәзәрә алмалыдыр.

1. «Әдәбијјат гәзети», 1938, 29 октјабр.

1924-чү илдә Сәмәд Газах семинаријасыны битирир. Беләликлә, илк тәһсил илләри баша чатыр, 1924-чү илин мај ајында II Шыхлы кәндинә мүәллим тә'јин олунур. Бир ил сонра рајонун Кечәсәр кәнд мәктәбинә мүдир вәзифәсинә ирәли чәкилир. Лакин 1926-чы илдә мүәллимләрин јанвар конфрансы кечирилән заман рајонун рәһбәр ишчиләри тәрәфиндән әсассыз тәнгид олунан Сәмәд, чәсарәтлә һагсыз һүчумлары рәдд едир. Һәмин һадисәдән сонра о, Газахдан Губаја көчмәли олур, бир мүддәт Губада мүәллимлик едир.

1927-чи илдә достларындан бири Дүррәнин тоју олдуғуну шаирә билдирир. О, бу хәбәрдән хејли мүтәәссир олур, һәтта интиһар етмәк истәјир. «Дәли шаир» поемасындакы «Дәјмә, дәјмә мәнә, дарыхдым јенә» мисрасы илә башланан парчаны да бу вахт јазыр. Бу илләрдә шаирин гәлбиндә 2 һиссин, даһа доғрусу, һиссилә әглин мүбаризәси башлајыр:

Унут дедим, унут, кәтирмә јада
Бир даһа дүнјада сән еј сәс, мәни.
Севданын уғурсуз о јолларында
Даш-галаг ејләди һәр бир кәс мәни.

Бу илләрдә Сәмәдин ше'рләриндә үмидсизлик, тәнһалығ вә хәстә бир руһ дујулса да о өз күчүнә, кәләчәјинә инамыны итирмәмишди. Бу чәһәтдән 1927-чи ил јанварын 15-дә гардашы Меһдихана јаздығы бир мәктуб чох мараглыдыр. Һәмин мәктубда охујуруг:

«Мәһәббәт көзәлдир, инсанларын сон сааты онунла гурулачагдыр. Лакин Дүррәдән бөјлә бир идеал бәкләмәк дүрүст дејилдир. О, һәнуз көрпәдир. Чәмәнзарда, күлшәндә долашмаг истәјән бир кәләбәкдир. Әфсус ки, чамырлара дүшдү. Она јазығым кәлир... Мән чидди бир мүбариз, бир һәјат фәрди олмаг истәјирәм. Һазырлығым вардыр. Јенә дә сәнин көмәјин олмадан ағыр кечәчәкдир».[1]

Сәмәд илк кәнчлик илләриндә, һәлә сәнәтин кениш јолларына чыхмадығы дөврләрдә ше'рә, сәнәтә бир бүт кими сәчдә етмиш, онун бөјүк гүдрәтинә инанмышды. О, достларына јаздығы мәктубларында ше'р вә сәнәтлә

1. Мәктубун әсли М. Вәкиловун шәхси архивиндәдир.

јашадығыны, онун јолунда бүтүн әзаблара һазыр олдуғуну билдирир, сәнәти, онун бөјүк гүдрәтини дәрк едә билмәјәнләри исә надан адландырырды. Бу чәһәтдән шаирин 1928-чи илдә јахын досту Әкрәм Чәфәрә јаздығы мәктуб чох сәчијјәвидир: «Шу кағыз парчасы (Әкрәм Чәфәрин шаирә јаздығы мәнзум мәктубу нәзәрдә тутур) мүзтәриб бир гәлби севиндирмәјә гадир олду. Јазыг о вичданлара ки, севиндирмәк дејил, тохунмаг истәјир. (Бурасы өзүнүзә мә'лумдур). Гој мәғрур гафалар, дәмир үрәкләр сәнәт гаршысында усансынлар! Гој сәнәти ојунчаг јапан «Јашлы чочуғлар» вичдана нәзәр салсынлар».

1928-чи илин сентјабрындан 1929-чу илин мај ајына кими С. Вурғун Кәнчәдә мүәллимлик едир. Кәнчә мүһитинин шаирә чох мүсбәт тә'сири олмушдур. Бу заман «Гызыл гәләм әдәбијјат чәмијјәти»нин Кәнчә шө'бәси фәалијјәт көстәрирди. Кәнчәдә јени јарадычылыға башлајан Мир Чәлал, Һ. Араслы, Ә. Чәмил, Чаһанбәхш вә б. илә јанашы кәнч Сәмәд дә «Гызыл Кәнчә» журналында «Вурғун Сәмәд» имзасы илә ше'рләрини чап етдирирди. Аз мүддәтдә бу ше'рләр охучуларын рәғбәтини газаныр. Азәрбајчанын икинчи сәнаје вә Мәдәнијјәт мәркәзи, бир чох мәшһур әдәбијјат вә инчәсәнәт хадимләринин бешији олан Кәнчә Сәмәдин јарадычылығына истигамәт верир. Бу дөврдә «Күр чајы», «Узаглара доғру», «Инкилис», «Шаирин анды», «Капитал», «Шәргин гапысы» кими ичтимаи-сијаси мәзмунлу ше'рләрини јазмагла шаир јени социалист һәјатынын тәнтәнәсини алгышлајыр, империализмин мүстәмләкәчилик сијасәтини ифша едирди.

1929-чу илдә шаир Москваја кедәрәк, Москва Дөвләт Университетинин әдәбијјат факүлтәсинә дахил олур. Москва мүһити шаирин дүнјакөрүшүнә, јарадычылығына бөјүк тә'сир көстәрир вә бурада о, бир чох көзәл, мәзмунлу әсәрләрини јарадыр. Шаирин әсәрләри мәтбуат сәһифәләриндә, тез-тез көрүнмәјә башлајыр. 1930-чу илдә Азәрнәшр С. Вурғунун «Шаирин анды» адлы илк китабыны нәшр едир.

Бу китабда топланмыш ше'рләрдә ики мүһүм чәһәт нәзәри чәлб едир. Биринчи, бу ше'рләрин мөвзусу јени гуручулуг ишләриндән алынмышды. Шаир, артыг ешгинин накамлығындан, дүнјанын вәфасызлығындан шикајәтләнмир, икинчиси, бу ше'рләрин бир гисми сәрбәст вәзндә јазылмышдыр. О заман сәрбәст вәзндә ше'р јазмаг һәјатын мүбаризә пафосундан ирәли кәлирди. Һәм дә интим һиссәләрини, фәрди дујғуларыны шаир әсасән гошма формасында ифадә едирди. Сәрбәст формаја кечмәк шаири јалныз шәкилчә дејил, мәзмунча да јенишләдирир, замана ујғунлашдырырды. Шаирин сонралар (1930—1932) јаздығы, заманла сәсләшән бир чох гүввәтли ше'рләри дә сәрбәст вәзндә иди.

С. Вурғун 1931-чи илдә Москвадан Бакыја гајыдыр. Тәһсилини В. И. Ленин адына Азәрбајчан Дөвләт Педагожи Институтунда тамамлајыб, һәмин институтун нәздиндәки аспирантураја дахил олур. Лакин бир мүддәтдән сонра аспирантураны тәрк едиб, өзүнү јалныз бәдии јарадычылыға һәср едир.

1932-чи илдә чап олунан «Фанар» адлы ше'рләр китабы мүәллифин шөһрәтини даһа да артырды. Һәмин илин сентјабрында Сәмәд Вурғун Азәрбајчан Совет Јазычылары Иттифагынын мәс'ул катиби сечилди.

ССРИ Јазычылар Иттифагынын I гурултајына (1934) нүмајәндә көндәрилән Сәмәд Вурғун, ССРИ Јазычылар Иттифагы Идарә һеј'әтинин үзвлүјүнә дә сечилир. Гурултајда о, бөјүк пролетар јазычысы М. Горки илә таныш олур.

Сәмәд Вурғунун 1931—1934-чү илләрдә јаздығы ше'рләрин әсас истигамәти социализм гуручулуғунун тәрәннүмүнә, бејнәлхалг империализмин ифшасына гадын азадлығына вә комсомол һәјатынын тәсвиринә һәср олунмушду.

1935-чи илдә шаирин «Ше'рләр» китабы нәшр олунур.

Сәмәд Вурғун 1935-чи илдә ЗСФСР Мәркәзи Ичраијјә Комитәсинә үзв сечилди.

1936-чы ил Сәмәд Вурғун үчүн даһа уғурлу ил олду. Һәмин илдә Азәрбајчан ССР-нин 15 иллик јубилеји кечирилди. Бу мүнасибәтлә Москвада Азәрбајчан нүмајәндәләринин партија вә һөкумәт рәһбәрләри тәрәфиндән тәнтәнәли гәбулу олду. Москваја—Кремлә кедән фәһлә, колхозчу вә зијалылардан ибарәт Азәрбајчан нүмајәндәләри сырасында Сәмәд Вурғун да вар иди. Шаир һәмин күнләрдә ән јүксәк мукафатла—Ленин ордени илә тәлтиф олунду.

А. С. Пушкинин өлүмүнүн 100 иллији илә әлагәдар олараг С. Вурғун бөјүк шаирин «Јевкени Онекин» әсәрини тәрчүмә етмәјә башлады. Бу, чох чәтин вә мәс'улијјәтли јарадычылыг иши иди. Кәркин зәһмәти вә

чошгун илһамы сајәсиндә шаир, бу чидди вәзифәнин өһдәсиндән шәрәфлә кәлди вә бөјүк зәһмәти үчүн «Пушкин медалы» илә тәлтиф едилди.

Бу дөврдә (1937-чи ил) о, Шота Руставелинин анадан олмасынын 750 иллији мүнасибәтилә «Пәләнк дәриси кејмиш пәһләван» әсәринин бир һиссәсини тәрчүмә етди. Күрчүстан ССР МИК-си бу дастан үзәриндәки зәһмәтинә көрә Сәмәд Вурғуна фәхри фәрман верди.

1938-чи илдә шаир, М. Горкинин «Гыз вә өлүм» поемасыны тәрчүмә етди.

Бүтүн совет јазычылары илә бирликдә Сәмәд Вурғун да Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабынын 20-чи илдөнүмүнү даһа көзәл әсәрләрлә гаршыламаға чалышырды. Бу мүнасибәтлә јазылмыш бир мәгаләдә охујуруг:

«Орденли шаир Сәмәд Вурғун јолдаш «26-лар», «Бәсти» поемаларыны гуртармагла «Комсомол поемасы»нын үзәриндә чидди чалышыр вә тезликлә һәмин поеманы гуртарачагдыр».

Доғрудан да аз сонра «Бәсти» (1937, 7 нојабр) вә «26-лар» (1938, 8 феврал) поемалары «Әдәбијјат гәзети»ндә дәрч олунду.

1937—1938-чи илләр Сәмәд Вурғунун да һәјатында горхулу илләр иди. О заман һагсыз иттиһамларын гурбаны Һ. Чавид, Ә. Чавад, М. Мүшфиг, Һ. Санылы кими шаирләрин һәбс едилмәси С. Вурғун үч[illegible] дә горху төрәдирди. Лакин о һеч дә [illegible]уһдан дүшмүр, [illegible]па кәркин ишләјирди. Әдәбијјат т[illegible]ихимиздә надир әсәрләрдән бири олан «Вагиф» пјес[illegible]елә шәраитдә јарадылды.

Меһдихан Вәкилов јазыр:

««Вагиф» драмыны С. Вурғун 3—4 һәфтә әрзиндә һејрәтләндиричи бир сүр'әтлә јазыб гуртарды».

Әлбәттә, бу, С. Вурғун јарадычылығы үчүн тәбии һадисә иди. Азәрбајчан халгынын бөјүк оғлу, шаир вә дөвләт хадими олан Вагиф. Сәмәд Вурғун[illegible] демәк олар ки, илк кәнчлик илләриндән дүшүндүрм[illegible] башламышды. Мүәллим М. Г. Әфәндијев өз хатира[illegible]ында јазыр:

«1926-чы илин јајында Меһдиханы Шуша јај педагожи курсуна директор тә'јин етмишдиләр. Бу мүнасибәтлә Шушаја кәлән Сәмәд, Вагифин гәбри үстүнә кедир вә гәбрин сәлигәсиз сахланылмасындан тә'сирләнәрәк бир ше'р јазыр, һәмин ше'рин бирчә бәнди мәним јадымдадыр:

Олма, шаирчијим, олма пәришан,
Позғунча мәзарын, мазидән нишан,
Зәһмәткеш әлијлә кәләр бир заман
Пәмбә күлләр ачар мәзарын сәнин.

Сонралар јаздығы «Шаирин өлүмү» дә сүбут едир ки, «Вагиф» пјесинин рүшејмләри шаирин хәјалында чохдан бәри јашамагда вә илдән-илә јеткинләшмәкдә имиш.

«Вагиф» пјеси Дөвләт мүкафатына лајиг көрүлдү.

1938-чи илдә Сәмәд Вурғун Азәрбајчан ССР Али Советинә депутат сечилди. Бу, халгын өз сәнәткарына бәсләдији һөрмәтин, јүксәк е'тимадын, дәрин мәһәббәтин ифадәси иди, 1939-чу ил, јанварын 31-дә шаир «Шәрәф нишаны» ордени илә тәлтиф едилди.

1939-чу илдән шаир «Ханлар» пјеси үзәриндә ишләјир, һәмин ил мајын 1-дә «Әдәбијјат гәзети»ндә пјесдән бир парча чап етдирир. Пјес 1939-чу илдә тамамланыр.

1939-чу илдә Сәмәд Вурғунун јени бир китабы— «Азад илһам» чапдан чыхыр. Бу заман С. Вурғун, артыг бир шаир вә ичтимаи хадим кими республиканын харичиндә дә танынмагда иди. 1939-чу илин сентјабрында Јереванда «Сасунлу Давид» епосунун 1000 иллијинә һәср едилмиш ССРИ Јазычылар Иттифагынын Пленуму кечирилирди. Һәмин пленумда иштирак едән С. Вурғун епос һаггында данышмыш, ону Азәрбајчан халг јарадычылығы, хүсусилә «Короғлу» илә мугајисә етмиш вә әдәбијјатшүнаслыг үчүн сон дәрәчә мараглы олан көзәл елми фикирләр ирәли сүрмүшдү

1940-чы илдә Сәмәд Вурғун Сов.ИКП сыраларына дахил олду. Бу, шаирин һәјатында мүһүм һадисә иди. Һәмин илдә о, Низами Кәнчәвинин «Лејли вә Мәчнун» поемасыны тәрчүмә етди ки, бу да Низами ше'ри вә дүһасы илә даһа јахындан таныш олмаг үчүн шаирә имкан верди. Һәмин тәрчүмәдә Азәрбајчанын ики бөјүк сәнәткарынын үрәји бирләшмишдир.

1941-чи илдә С. Вурғун үчүнчү пјеси олан «Фәрһад вә Ширин»и јазды. 1942-чи илдә һәмин әсәр Дөвләт мүкафатына лајиг көрүлдү.

«Вагиф», «Ханлар», «Фәрһад вә Ширин» пјесләри мүхтәлиф илләрдә Бакы, Москва, Ленинград, Кијев, Дүшәнбә, Тбилиси, Кировакан вә Кировабад кими шәһәрләрин театрларында ојнаныр.

1941-чи ил, ијун ајынын 22-дә алман-фашист ордусу гәфләтән өлкәмизә басгын етди. Партија вә һөкумәтин чағырышы илә чохмилләтли совет халгы фашизмә гаршы мүбаризә үчүн ајаға галхды. Шаир «Мүсәлләһ әскәрәм мән дә бу күндән» дејә гәләмини сүнкүјә чевирди.

Мүһарибәнин ағыр күнләриндә Сәмәд Вурғун Крым чәбһәсиндә, Моздокда, Грозныда олмуш, дәфәләрлә Москваја кетмишдир. 1942-чи ил јанварын 30-да Москва радиосу илә чәбһәдән әскәрләрә мурачиәт едән шаир, бүтүн халгы фашизмә гаршы мүбаризәјә чағырырды.

С. Вурғун мүһарибә дөврүндә хејирлә шәр гүввәләринин мүбаризәсиндән бәһс едән «Һөрмүз вә Әһриман» әсәрини јазмаға башлады, лакин тамамлаја билмәди.

О, мүһарибә дөврүндә Азәрбајчан совет јазычылары иттифагынын, республика харичи өлкәләрлә мәдәни әлагә чәмијјәтинин сәдри вәзифәләриндә чалышмышдыр. Ишинин чохлуғуна бахмајараг, шаир, чәбһәдәки әскәрләрлә көрүшүб, онларын аилә вәзијјәти илә марагланыр, зәһмәткешләр гаршысында чыхыш едир, дөјүшчүләрлә мәктублашырды. Фашизм әлејһинә көрүлән бүтүн тәдбирләрдә С. Вурғун фәал иштирак едирди.

Һајро Саркисовун «Шаир вә гәһрәман» адлы мәгаләсиндә С. Вурғун һаггында даһа бир чох мараглы мә'лумат вардыр. Бурада вахты илә «Советскоје искусство» гәзетинин вә «Театр» журналынын редактору олмуш, мүһарибә илләриндә «За родину» адлы чәбһә гәзетинин әмәкдашы олан Иоһан Алтманла шаирин мәктублашмасындан данышылыр. И. Алтманын мәктубунда јазылмышдыр:

«Әзиз достум Сәмәд! Сәнин һәдијјәни вә мәктубуну алдым. Һәдијјә чох узун јол кәлмиш, анчаг вахтында чатмышдыр. Чох сағ ол! Дејирәм ки, һәдијјән вахтында чатмышдыр. Елә һәмин күн мәнә «Гызыл Улдуз» ордени вермишдиләр. Тәсәввүр едирсәнми, чәбһәчи командир өз азәрбајчанлы достундан көзәл ше'р китабы, сәмими мәктуб вә бир дә ики ил һәсрәтини чәкдији, арзусунда олдуғу конјак алмышдыр... Биз сәнин хаһиш етдијин кими, илк бадәләримизи гәләбәмизин сағлығына, икинчи бадәләримизи сәнин сағлығына, сәнин исте'дадынын сағлығына вә Совет Азәрбајчанынын сағлығына ичдик»[1].

С. Вурғун мүһарибә илләриндә чәбһәјә јардым етмәк

[1] «Әдәбијјат гәзети», 1942, 25 август.

үчүн колхозлара кедир, јығынчаглар тәшкил едирди. Мәммәдов фамилијалы бир коммунист өз хатирәләриндә јазыр ки, 1942-чи илин ијунунда С. Вурғун танк дәстәләри үчүн вәсаит топламаг мәгсәди илә Дашсалаһлы кәндиндә колхоз јығынчағы чағырмышды. О, адамлара үзүнү тутуб нечә манат көмәк көстәрәчәкләрини бир-бир сорушур. Белә бир суалла кәнч бир гадына да мүрачиәт етди. Гадын ики мин манат пул јардым едәчәјини билирди... Сәмәд онун һаггында ше'р јазачағыны вә'д етди.

Һәмин гадын Аслан адлы бир дөјүшчүнүн арвады Гызханым имиш ки, сонра шаир онун һаггында «Гызханымын һүнәри» адлы ше'рини јазмышды. Мараглы бурасыдыр ки, һәмин ше'р чәбһәдә дә өз әкс-сәдасыны тапмышды. Бир дөјүшчү бу мунасибәтлә шаирә чох тә'сирли мәктуб көндәрмишди.

Бөјүк вәтәнпәрвәр вә бејнәлмиләлчи шаир һәмишә ССРИ халглары арасындакы достлуғун чарчысы олмушдур. О, бу идејаны тәкчә өз ше'рләриндә тәблиғ етмәклә кифајәтләнмир, әмәли ишләриндә дә бу бөјүк принсипә садиг галырды. Бу чәһәтдән шаирин ермәни јазычысы Г. Севунса јаздығы мәктуб чох мараглыдыр. Мәктубун сонунда дејилир: «Һеч дә нараһат олма, сәнин јарадычылығынын мүвәффәгијјәти вә аиләнин һәјаты үчүн һәр шеји едәчәјәм, ишим һәддиндән артыг чохдур. Буна көрә дә сәнә тез-тез мәктуб јаза билмирәм. Бүтүн јолдашларына, чәбһәчиләрә сәмими саламымы јетир. Кәләчәкдә дә јахшы ишлә. Сәнә ән јахшы мүвәффәгијјәтләр арзу едирәм».

1943-чү илдә Ленин комсомолунун 25 иллији бөјүк тәнтәнә илә гејд едилирди. Бу бајрама һазырлыг ишләриндә Сәмәд Вурғун хүсуси фәаллыг көстәрир, республиканын фәһлә, колхозчу, зијалылар вә мәктәблиләри гаршысында чыхыш едирди. Һәмин ил Азәрбајчан совет Јазычылары Иттифагы Ленин комсомолунун 25 иллијинә һәдијјә олараг «Бизим һәдијјәмиз» адлы әдәби алманах бурахды ки, бу алманахын редактору С. Вурғун иди.

1944—1945-чи илләрдә шаир «Бакынын дастаны» поемасыны јазды.

Нәһајәт, совет халгы алман фашизминә галиб кәлди, Совет дөвләтинин гүдрәти сајәсиндә Авропа өлүмдән, гандан хилас олду.

Шаирин Бөјүк Вәтән мүһарибәси дөврүндәки фәалиј-

јәтини нәзәрә алан һөкумәтимиз, Азәрбајҹанда Совет һакимијјәти гурулмасынын 25 иллији мүнасибәти илә ону Гырмызы Әмәк Бајрағы ордени илә тәлтиф едир. Шаир һәм дә медалларла тәлтиф едилмишдир. О, еіни заманда Загафгазија ҹәбһәси һәрби шурасынын фәхри фәрманы илә мүкафатландырылыр. 1945-ҹи илдә Сәмәд Вурғуна әмәкдар инҹәсәнәт хадими ады верилир

Шаирин нәзәри мәсәләләрә даир мә'рузә вә чыхышлары Бөјүк Вәтән мүһарибәси заманы вә мүһарибәдән сонракы дөврдә нәзәри даһа чох ҹәлб едир. Иттифаглар Евинин бөјүк салонунда Азәрбајҹан ше'р вә мусиги кечәсиндә (1940-чы ил, 29 сентјабр) «Азәрбајҹан әдәбијјаты һаггында» сөјләдији, 1944-ҹү илин февралында ССРИ Совет Јазычылары Иттифагынын IX пленумунда «Мүһарибә дөврү вә Азәрбајҹан әдәбијјаты» һаггында, 1944-ҹү илин мартында «Азәрбајҹан әдәбијјаты» һаггындакы нитгләри, 1944-ҹү илин мартында Азәрбајҹан ССР Али Советинин V сессијасындакы чыхышы, 1945-ҹи илин ијунунда «Азәрбајҹан әдәбијјатынын кәләҹәк вәзифәләри» вә башга мә'рузә вә чыхышлары С. Вурғуну дәрин бир нәзәријјәчи вә әдәбијјат алими кими дә танытды. Буна көрә дә 1945-ҹи илдә Азәрбајҹан ССР Елмләр Академијасы јарадылдыгда С. Вурғун Академијанын һәгиги үзвү, 1953-ҹү илдә исә иҹтимаи елмләр үзрә Академијанын президент мүавини сечилир. Бу мүһүм саһәјә сечилдикдән сонра о, нәзәри проблемләрлә даһа јахындан мәшғул олур.

Низами Кәнҹәвинин 800 иллик јубилеји мүнасибәти илә 1947-ҹи ил ијунун 6-да кечирилән тәнтәнәли кечәдә «Азәрбајҹан совет әдәбијјаты вә Низами» адлы елми-тарихи фактларла зәнкин олан мә'рузәни мәһз Сәмәд Вурғунун еләмәси тәсадүфи дејилди.

С. Вурғун 1945-ҹи илин ијулундан 1948-ҹи илин сентјабрынадәк јенидән Азәрбајҹан ССР Јазычылар Иттифагынын сәдри вәзифәсиндә чалышыр. Бу мүддәтдә о, республиканын һәјатында баш верән бир чох күтләви-сијаси тәдбирләрин һәјата кечирилмәсиндә јахындан иштирак едир.

1946-чы илин феврал ајында ССРИ Али Советинә II чағырыш сечкиләри заманы Сәмәд Вурғун ССРИ Али Советинә депутат сечилир. 1947-ҹи илдә ССРИ-нин бир груп нүмајәндәси илә Лондона кедир.

С. Вурғун орада әсл совет адамына мәхсус, совет вәтәнпәрвәрлијинә нүмунә ола биләҹәк бир нитг дә сөјләмишдир. Мәшһур рус шаири К. Симонов бу мүнасибәтлә «Достум Сәмәд Вурғунун Лондондакы зијафәтдә нитги» адлы ше'рини јазмышдыр.

1947-ҹи илин мартында Авропаја сәјаһәти илә әлагәдар С. Вурғун «Авропа хатирәләри» башлығы алтында «Лондон гарысы», «Едуард Мазе», «Алман бәннасы вә совет забити», «Рәссамын сон әсәри», «Зијафәт», «Марксын гәбри үстүндә», «Берлин», «Рејхстаг», «Ана һејкәли» вә б. ше'рләрини јазмышдыр.

1948-ҹи илин августунда С. Вурғун Полшанын Вротслав шәһәриндә кечирилән елм, мәдәнијјәт хадимләринин үмумдүнја конгресинин иштиракчысы олмушдур. Бу сәфәрдән алдығы тәәссүратын нәтиҹәсиндә «Ислам» ше'ри вә мәшһур «Зәнчинин арзулары» поемасы јаранды. «Көрпүнүн һәсрәти», «Јандырылан китаблар» адлы ше'рләр дә бу илләрин мәһсулудур. Һәмин ше'рләр Иран иртиҹасы әлејһинә јазылмыш ән көзәл парчалардыр. Бурада гәдим вә шәрәфли бир тарихә малик олан Азәрбајҹан халгынын мүгәддәс арзулары тәрәннүм олунур. Шаир еіни мүнасибәтлә «Коммунист» гәзетинин 1949-ҹу ил 29 апрел тарихли нөмрәсиндә «Гәһрәманлара ешг олсун» адлы мәгаләсини дә дәрҹ етдирди.

1950-ҹи илдә Гусар рајонунун «Гырмызы әкинчи» колхозунун сечкигабағы јығынҹағында Сәмәд Вурғун ССРИ Али Советинә депутатлығa намизәд көстәрилди вә һәмин ил III чағырыш ССРИ Али Советинә депутат сечилди.

Сәмәд Вурғун IV чағырыш ССРИ Али Советинә сечкиләр заманы Губа сечки даирәсинин сечиҹиләри тәрәфиндән ССРИ Али Советинә депутат сечилди. Халг ону бир шаир кими чох севир, көркәмли иҹтимаи хадим кими она јүксәк е'тимад бәсләјирди. Азәрбајҹан коммунистләринин XVII, XVIII, XIX гурултајларында Сәмәд Вурғун Азәрбајҹан КП МК үзвлүјүнә намизәд, XX, XXI гурултајларында исә МК-нын үзвү сечилмишдир.

Сәмәд Вурғун охуҹулар гаршысында ше'р охумагдан хүсуси зөвг аларды. Охуҹулар да бу көзәл сәнәткарын јарадыҹылығыны дәрин мәһәббәт һисси илә изләр, онунла тез-тез көрүш кечәләри кечирәрдиләр.

Украјна шаири Дмитро Белоус «Унудулмаз Сәмәд» адлы хатирәсиндә јазыр: «Сәмәд тамамилә мәфтунедиҹи бир адам иди. О өз инсанилији вә сәмимијјәти илә адамы һејрәтләндирирди. Сәмәд көрүнән јердә һәмишә шадлыг олурду. Бизим азәрбајҹанлы гардашларымызла

көрүшләримиздә Сәмәд бүтүн кечәләрдә ичтимаијјәтин гәлби олурду».

П. Антоколски «Шаир—вәтәндаш» мәгаләсиндә Сәмәд Вурғунун охучуларла, динләјичиләрлә сәмими әлагәсини јүксәк гијмәтләндирәрәк јазыр:

«Бу көзәл шаир (С. Вурғун—Б. В.) Бакы вә Москва аудиторијалары гаршысында чыхыш едәркән аудиторијанын һәјәчаныны тәсвир етмәк чәтиндир»[1].

1954-чү илин баһарында Сәмәд Вурғун Нефтчала зәһмәткешләринин гонағы олур. Һәмин көрүш кечәси һаггында мүәллим Имамверди Әбилов рајон «Мәһсул» гәзетиндә «Сәнәткар унудулмур» сәрлөвһәли бир мәгалә дәрч етдирмишдир. Мәгаләнин бир јериндә охујуруг: «Көрүшә гоншу рајонлардан да кәләнләр вар иди. Сөз Сәмәд Вурғуна верилди. Көрүш ахшамынын ше'рпәрәст иштиракчылары халг шаирини һәрарәтлә гаршылады. О, бир нечә дәфә әлини галдырыб сакитләшмәк билмәјән салона мүрачиәт етди, нәһајәт: «Әзиз достлар!»—дејә сөзә башлајанда салон бирдән-бирә сүкута гәрг олду. Сакит олан јалныз салон дејилди. Бүтүн шәһәр сакит олуб ону динләјирди; зәһмәткешләрин хаһишинә көрә, көрүш кечәси јерли радио шәбәкәси васитәсилә евләрә транслијасија едилирди. Чыхышыны битирдикдән сонра о, азәрбајчанча вә русча ше'рләр охуду. «Јадыма дүшдү», «Дағлар», «Чејран», «Илк хатирә», «Партијамыздыр» кими ше'р инчиләрини ешитдикдә, әфсанәви бир аләмә дүшмүш [illegible]млар кими инсан өзүнү унудур, хош һиссләр, көзәл ар[illegible]лар, дәрин дүшүнчәләр аләминә гапылырды. «Шаир, нә тез гочалдын сән» ше'рини һамымыз илк дәфә о ахшам ешитдик. Бөјүк илһамла јазылмыш бу лирик парча, салону тәлатүмә кәтирди. Һисс олунурду ки, динләјәнләр бу ше'ри өзләринин шаирә мүрачиәти, лирик хитабы, бәдии суалы кими гәбул етмишдиләр: шаир, нә тез гоча[illegible]дын сән?»

Сәмәд Вурғун бөјүк сәнәткар олмагла [illegible]ашы, бөјүк тәбиәтә малик аличәнаб бир инсан иди. Халг арасында мөвчуд олан сајсыз-һесабсыз хатирәләр, топладығымыз чохлу јазылы мә'лумат шаирә олан интәһасыз халг еһтирамыны тәсдиг едир. Јүксәк бәшәри кејфијјәтләрә малик олан Сәмәд Вурғунун шәхси ләјагәти һаггында үмумиттифаг охучуларында ајдын гәнаәт доғурмаг бахымындан мәшһур совет јазычысы Николај Тихоновун

[1] «Огонјок», 1956, № 14.

«Знамја» журналынын 1963-чү илин јанвар нөмрәсиндә дәрч етдирдији «Хатирәләримдән сәһифәләр» адлы мәгаләси чох сәчијјәвидир.

Шаирә олан үмумхалг мәһәббәти рәјасәт дүшкүнләрини чох нараһат едирди. Башга сөзлә десәк, бу карјеристләр шаирин күндән-күнә артан нүфуз вә шөһрәтиндән горхуја дүшүрдүләр.

Һәмин илләрдә шаир «Ајкүн» үзәриндә ишләјирди. (1950—1951) 1952-чи илин јанвар ајында («Азәрбајчан» 1952-чи ил, № 1) дәрч олунан кими әсәр амансызчасына тәнгид атәшинә тутулду. Әслиндә бу, әдәби тәнгиддән чох, тәһгир иди. Бүтүн бу һүчумлардан кәдәрләнән шаир она бөһтан атан, ону инчидән адамларын ич үзүнү ачан бир нечә ше'р јазыр, лакин чап етдирмир. Биз һәмин ше'рләри шаирин архивиндән тапдыг вә бир гисмини дөври мәтбуатда дәрч етдирдик. («Мефистофел», «Мүхәннәт», «Ах, пахыллар» вә с.)

Бүтүн бу һагсыз һүчумлар Сәмәд Вурғунун әһвалируһијјәсинә өз тә'сирини көстәрирди. О, бә'зән күнләрлә шәһәрдән чыхыб овчу кими чөлләри, мешәләри кәзир, садә адамларла үнсијјәт сахламаға, дәрдини дағытмаға чалышырды. Гејд етмәлијик ки, шаир заһирән вахтындан чох тез гочалмышды. Онун сачы 45 јашы тамам олмамыш ағармышды. Лев Толстој әбәс јерә јарадычылыг просесини «дәһшәтли иш» адландырмамышды. Шаир өзү дә ше'рләринин бириндә чох мә'налы тәрздә дејирди: «Нә бөјүк дәрд имиш шаир јаранмаг!».

Лакин Сәмәд Вурғун сәјаһәтә чыханда да, ова кедәндә дә, истираһәт едәндә дә һәмишә јарадычылығы һаггында дүшүнәрди. О, рајон вә кәндләримизә гуш овуна дејил, әслиндә сөз овуна чыхарды. Таныш олдуғу, сөһбәт етдији мүдрик гочалардан өјрәнмәјә чалышыр, һәјаты вә инсанлары тәкрар-тәкрар мүшаһидә едәр, ешитдији ағыллы сөзләри орадача јазыја көчүрүб, сонра јери кәлдикчә онлардан истифадә едирди.

Шаир, әсәрләринә едилән әсассыз һүчумлардан вә верилән ағыр иттиһамлардан руһдан дүшмүр, кәләчәјә, өзүнүн һаглы олдуғуна инанырды. 1950-чи илдә о, «Ленинин китабы», 1951-чи илдә «Ајкүн», 1952-чи илдә «Заманын бајрагдары» әсәрләрини јазыр.

1954-чү илдә Совет Јазычыларынын II Үмумиттифаг гурултајында С. Вурғун «Совет поезијасы» һаггында кениш мә'рузә етди. Мә'рузәнин она тапшырылмасы

шаирин исте'дад вә зәкасына олан бөјүк инамын вә һөрмәтин ифадәси иди.

Азәрбајҹан ССР Елмләр Академијасынын президент муавини сечилән Сәмәд Вурғун республикада елмин, әдәбијјат вә инҹәсәнәтин тәрәггиси јолунда бөјүк ишләр көрдү. Академијада ишләјәркән, хүсусән, ичтимаи елмләрин инкишафы саһәсиндә чох мүһүм мәсәләләрин һәллинә наил олду. Бу мүддәтдә бир сыра ҹәсарәтли тәдбирләрин һәјата кечирилмәси билаваситә онун ады илә бағлыдыр. Хүсусилә, «Азәрбајҹан әдәбијјаты тарихи» китабынын һазырланмасында Вурғун бөјүк әмәк сәрф етмишдир. Классикләримизин вә халг әдәбијјаты нүмунәләринин топланмасы вә күтләви тиражла нәшр үчүн Сәмәд Вурғун бир сыра фајдалы тәдбирләр ирәли сүрмүшдү.

1955-ҹи илдә шаирин сәһһәти позулмаға башлајыр. Һәмин илин август ајында шаир Истису јајлағында динҹәлир вә орада ашыг Шәмширлә таныш олур, онунла дејишир. Бу көзәл ашығын үзә чыхарылмасында, китабынын нәшр олунмасында С. Вурғунун бөјүк ролу вардыр. Ашыг Шәмширә хитабән јазылмыш «Јада сал мәни» ше'риндәки

> Бәхт мәни бу јерә гонаг көндәрди,
> Кедирәм, јамандыр ајрылыг дәрди.
> Демә Сәмәд Вурғун кәлди кедәрди
> Унутмаз бу оба, бу маһал мәни.

мисраларында кизли кәдәр, к[illegible]чәк күнләр[illegible] дәрин һәсрәти шаирин талеји һаггынд[illegible] нәји исә хәбәр вермәкдә иди. Анҹаг Сәмәд Вурғун һәлә халг үчүн бүтүн гүввә вә енержиси илә ишләмәкдә давам едирди. 1955-ҹи илин октјабр ајында о, Давид Гурамишвилинин анадан олмасынын 250 иллији илә әлагәдар Тбилисидә кечирилән тәнтәнәли кечәдә олмуш, сонра исә Давидин доғулдуғу кәндә, Сагурамијә кетмиш орада нитг сөјләмишди.

1955-ҹи илин нојабр ајында Вурғун Со[illegible] Иттифагы парламент нүмајәндә һеј'әтинин тәркибиндә Вјетнама кедәркән јолда хәстәләнир. Пекин хәстәханасында галыр. Хәстәханада оларкән шаир, Чинин садә адамларындан өзүнә дост тапмыш вә бу гәдим торпағын тарихи илә марагланмышды. Бу барәдә Рза Гулијевин «Гоҹаман сәрв ағаҹы» сәрлөвһәли мәгаләсиндә мараглы мә'лумат вардыр. 1955-ҹи ил нојабрын 11-дә Пекин хәстәханасында:

> «Вахтсыз әҹәл, мәндән узаг дајан, дур,
> Гүрбәт елдә ҹан вермәрәм өлүмә!
> Гылынҹыны мәндән узаг доландыр,
> Ону бил ки, гәләм алдым әлимә,
> Гүрбәт елдә ҹан вермәрәм өлүмә!»

демиш, үмидсиз бир хәстәлијә тутулдуғуну һисс етмишди. Хәстә олдуғу мүддәтдә о, һеч бир үмидсиз мәктуб вә ја ше'р јазмамышдыр, әксинә, сөһбәтләриндә вә мәктубларында јенидән јарадыҹылыға, мүбаризә ҹәбһәсинә дөнәҹәјинә үмид бәсләмишдир. Сәмәд Вурғун 1955-ҹи илин декабрына гәдәр Бакыда муалиҹә едилмиш, хәстәлик мүәјјән олундугдан сонра Москваја Кремл хәстәханасына көндәрилмишди. Хәстә тәшриһ олундугда, мәшһур һәкимләр онун сағалмајаҹағына јәгинлик һасил етдикдән сонра, 1956-чы илин февралында ону јенидән Бакыја гајтарырлар.

Халг шаиринин үмидсиз хәстәлијә тутулдуғу илдырым сүр'әтилә бүтүн өлкәјә јајылды. Јахшы јадымдадыр, о заман һара кедирдиксә, сөһбәт јалныз С. Вурғунун хәстәлијиндән дүшүрдү. Һамы шаирин сәһһәти илә марагланыр вә һәр кәс онун сағалмасы үчүн нәсә бир шеј еләмәк истәјирди. Ушагдан тутмуш бөјүјә гәдәр һәр кәс лазым кәләрсә, өз өмрүндән кәсиб шаирә вермәјә һазыр иди. Халгын өз сәнәткарына олан бу бөјүк мәһәббәт вә гајғысыны шаир Һ. Ариф о заман чох көзәл ифадә етмишди:

> Чијниндә Гошгары кәтирәр елләр,
> Она дәрман үчүн гар кәрәк олса.

1956-чы илдә Сәмәд Вурғунун әлли јашы тамам олду. Бу мүнасибәтлә шаирә фәхри филоложи елмләр доктору ады верилди.

Бундан башга, Азәрбајҹанда шәрәфли бир фәхри адын тә'сис едилмәси дә Сәмәд Вурғунла әлагәдардыр. 1956-чы ил јанварын 23-дә Азәрбајҹан ССР Али Совети Рәјасәт Һеј'әтинин фәрманына әсасән фәхри «Халг шаири» ады тә'сис едилди вә һәмин ад биринчи дәфә Сәмәд Вурғуна верилди.

1956-чы ил мартын 24-дә ССРИ Али Совети Рәјасәт Һеј'әтинин белә бир фәрманы дәрҹ олунду:

«Совет бәдии әдәбијјатынын инкишаф етдирилмәси саһәсиндә көркәмли хидмәтләринә көрә, анадан олма-

сынын 50 иллији илә әлагәдар олараг, шаир Сәмәд Вурғун (Сәмәд Јусиф оғлу Вәкилов) Ленин ордени илә тәлтиф едилсин.»

Јубилеј әрәфәсиндә шаирин үнванына дүнјанын һәр тәрәфиндән сәмими тәбрик мәктублары кәлирди. Азәрбајчанын шәһәр вә кәнд зәһмәткешләри илә јанашы, Русијадан, гардаш республикалардан да кәлән тәбрик мәктубларынын арды-арасы кәсилмирди. Москва, Ленинград, Кијев, Мурманск, Орјол, Дашкәнд, Одесса, Кујбышев, Тбилиси, Јереван, Иваново вә башга шәһәрләрлә бәрабәр, Софија, Прага, Бухарест, Варшава, Пекин, Пхенјан, Деһли, Керачи, Һаној, Мәдрәсдән алынан бејнәлхалг телеграмларын мәзмуну шаирин поезијасына үмумхалг мәһәббәтини вә үмүмдүнја марағыны көстәрир. Бөјүк рус ингилабчы-демократик јазычысы Н. Г. Чернышевскинин нәвәси вә јазычынын музејинин директору Нина Михајловна Чернышевскајадан, Одесса Дөвләт Университети филоложи факүлтәсинин тәләбәси С. Музыченкодан, ССРИ халг артисти Тамара ханымдан (Дашкәнд), Болгар мәктәблиси Кремена Бочиловадан, бөјүк ермәни шаири А. Исаакјан вә А. Дарбинидән, мәшһур шәргшүнас П. Бертелсдән, рус јазычылары Сурков, Леонов, Ажајев, Симонов, Смирнов, Фадејевдән, мүбариз түрк шаири Н. Һикмәтдән, Запарожје поладәридәни К. Фоминдән, күрчү шаири Кеорки Леонидзедән, јазычы вә ичтимаи хадим И. Е[illegible]нбург вә А. Корнејчукдан, Дағыстан [illegible]ири Р. Һәмз[illegible]дан, Орта Асијадан Ајбек, Абдулла [illegible]һһар, Зүлфијјә вә Мирзо Турсунзадәдән, һабелә јүзләрлә башга көркәмли адамлардан алынмыш мәктуб вә телеграмларда халг шаиринә бөјүк мәһәббәт ифадә олунурду. Јубилеј күнләриндә шаирин үнванына 1000-дән артыг мәктуб вә телеграм кәлмишди.

Шаирин анадан олмасынын 50 иллији Азәрбајчанда милли мәдәнијјәт бајрамы кими гејд е[illegible]ди. Азәрбајчан КП МК-сы, Азәрбајчан ССР Нази[illegible]әр Совети вә Азәрбајчан ССР Али Советинин Рәјасәт Һеј'әти шаирә белә бир тәбрик телеграмы көндәрди:

«Әзиз Сәмәд Вурғун јолдаша.

Азәрбајчан КП МК, Азәрбајчан ССР Назирләр Совети вә Азәрбајчан ССР Али Советинин Рәјасәт Һеј'әти анадан олмағынызын 50 иллији вә Ленин ордени илә тәлтиф едилмәниз мүнасибәти илә Сизи—Азәрбајчанын севимли халг шаирини, Совет бәдии әдәбијјатынын көркәмли хадимләриндән бирини, сүлһ вә халгларын сәадәти уғрунда чарпышан аловлу мүбаризи гызғын тәбрик едирләр»[1].

Тәнтәнәли јубилеј кечәси 1956-чы ил мај ајынын 12-дә М. Ф. Ахундов адына Опера вә Балет театрында кечирилди. Јубилјар исә кечәнин кедишини өз евиндә—јатагда динләјирди. О, јубилеј кечәсинә ашағыдакы мәзмунда мәктуб көндәрмишди:

«Әзиз вә һөрмәтли јолдашлар!

Сиз бу күн садә бир совет шаиринин 50 иллији мүнасибәти илә бөјүк зәһмәт чәкиб, тәнтәнәли ичлас кечирирсиниз. Мәнә көстәрдијиниз бу һөрмәт вә лүтфкарлығыныза гаршы мәним шаир үрәјимин ән дәрин миннәтдарлығыны вә саламларыны гәбул един.

Мән бүтүн өмрүм боју јени бир дүнја—ал бајраглары күнәш кими инсанлара һәјат верән, коммунизм дүнјасы гуран бөјүк Коммунистләр партијасынын сыравы үзвү олмагла фәхр етмишәм. Аз-чох јазыб-јаратдығым әсәрләримлә мән коммунизмин мүгәддәс вә романтик идеалларына миннәтдарам.

Әзиз охучуларым! Мән букүнкү мәчлисдә мүвәггәти бир сәбәбә көрә иштирак едә билмирәм. Лакин:

Көзүм көзүнүздән узаг олса да,
Көнүлдән көнүлә јоллар көрүнүр.

Сиздән хаһиш едирәм ки, букүнкү мәчлисдә иштирак едән мәним әзиз гәләм достларыма, Москва, Ленинград вә башга гардаш республикалардан кәлмиш јазычылара мәним үрәк саламларымы вә тәшәккүрүмү јетирәсиниз.

Сағ олун! Һамыныза дүнјанын ән ширин не'мәти олан чансағлығы арзу едирәм!»

Сизин Сәмәд Вурғун.

Јубилеј ичласында Сәмәд Вурғунун јарадычылығы һаггында Мирзә Ибраһимов мә'рузә етди.

ССРИ Јазычылары Иттифагы адындан К. Симонов данышды вә чыхышынын сонунда рус дилинә тәрчүмә етдији «Мән тәләсмирәм» ше'рини охуду.

[1] «Азәрбајчан» журналы, 1956, № 5.

Москва јазычыларынын нумајәндәси П. Антаколоски, өзбәк шаири Г. Гулам, Украјна шаири П. Воронко, күрчү јазычысы К. Леонидзе ермәни шаири Н. Зарјан, түркмән јазычысы К. Селтлијев. тачик јазычысы С. Улугзадә, газах јазычысы А. Мөвланов, Латвија јазычысы Вејан, болгар јазычысы С. Дескалов, Дағыстан шаири Р. Һәмзәтов, «Литературнаја газета»нын нүмајәндәси К. Гулиа, «Дружба народов» журналынын редактор мүавини П. Чакин, Москва Дөвләт Университетинин нүмајәндәси Ә. Шәриф вә башгалары чыхыш едәрәк јубилјара ән сәмими, ән хош арзуларыны билдирдиләр.

Лакин бу тәнтәнәли бајрамдан 15 күн сонра Азәрбајчан халгы јубилјарын вәфаты үчүн јас сахламалы олду. С. Вурғун 1956-чы ил мај ајынын 27-дә саат 19.30 дәгигәдә вурғуну олдуғу һәјатдан һәмишәлик ајрылды, көзләрини әбәди олараг гапады. Ачы хәбәр илдырым сүр'әти илә бүтүн өлкәјә, бүтүн дүнјаја јајылды.

Сәмәд Вурғунун вахтындан әввәл вәфат етмәси бүтүн совет халгы үчүн ағыр итки иди. Бу мүнасибәтлә ССРИ Али Совети Рәјасәт Һеј'әти хүсуси мә'лумат е'лан етди. Мә'луматда дејилирди:

«ССРИ Али Совети Рәјасәт Һеј'әти дәрин һүзнлә билдирир ки, ССРИ Али Советинин депутаты, көркәмли совет шаири, Азәрбајчан ССР Елмләр Академијасы президентинин мүавини, ССРИ Јазычылар Иттифагы Рәјасәт Һеј'әтинин үзвү Сәмәд Вурғун Вәкилов јолдаш ағыр вә узун сүрән хәстәликдән сонра бу ил мај ајынын 27-дә вәфат етмишдир».

Кәдәрли матәм күнләриндә телеграф хәтләри минләрлә башсағлығы телеграмыны Бакыја чатдырды.

Бүтүн мүттәфиг республикаларын јазычылар иттифаглары, Елмләр Академијалары, Азәрбајчанын бүтүн рајонлары, Бакы шәһәринин мүһүм идарәләри башсағлығы көндәрирдиләр.

Сәмәд Вурғунун вәфаты илә әлагәдар олараг Азәрбајчан ССР Назирләр Совети хүсуси гәрар гәбул етди. Гәрарда дејилир:

«... 1. Бакы шәһәриндә Азәрбајчан Дөвләт Рус Драм театрына, дәнизкәнары булвардакы јени кино-театра, јени Вағзалјаны мејдана вә Гызыл Орду күчәсинә Сәмәд Вурғунун ады верилсин.

2. Азәрбајчан ССР Елмләр Академијасынын Рәјасәт Һеј'әтинә тапшырылсын ки, Јазычылар Иттифагынын Рәјасәт Һеј'әти илә бирликдә Сәмәд Вурғунун әсәрләри күллијјатынын академик нәшрини һазырласынлар вә чап етсинләр.

3. Бакы шәһриндә, Вағзалјаны мејданда Сәмәд Вурғунун абидәси тикилсин вә Газах шәһәриндә онун бүстү гојулсун».

Мај ајынын 30-да учсуз-бучагсыз инсан ахыны Фәхри дәфн хијабанына доғру һәрәкәт етди. Мәрһумун сәдагәтли достлары, она еһтирам едән милјонларын нүмајәндәләри шаирлә сон дәфә видалашдылар.

ИЛК АДДЫМЛАР

(1924—1932)

С. Вурғун јарадычылығы чох еркән, Газах мүәллимләр семинаријасында охудуғу илләрдән башламышдыр. Онун о вахтлар семинарија тәләбәләринин «Тәләбә әфкары» ады илә бурахдыглары дивар гәзетинә ше'рләр јаздығы мә'лумдур. Лакин бу илк гәләм тәчрүбәләри әлимиздә јохдур.

Шаирин бизә мә'лум олан илк ше'ри, 1924-чү илдә Газах рајонунун 2-чи Шыхлы кәндиндә мүәллимлик етдији заман јаздығы «Шикәстәјә мәктуб» ше'ридир. Һазырда шаирин елм аләминә мә'лум олан ше'рләри 1924-чү илдән сонра јаздығы әсәрләрдир. Ше'рләрин әсас гисми јазылдығы илләрдә дәрч олунмамышдыр. Бунлары шаирин гардашы Меһдихан Вәкилов горујуб сахламыш вә 1957-чи илдә «Азәрбајчан» журналы редаксијасына тәгдим етмишдир. Һәмин ше'рләр М. Вәкиловун кичик мүгәддимәси илә илк дәфә журналын 1957-чи ил 5-чи нөмрәсиндә дәрч олунмушдур. Ше'рләрин бир һиссәси шаирин гардашына, дост вә танышларына јаздығы мәнзум мәктублардыр. Бу парчалар истәр мәзмун, истәрсә дә бәдии чәһәтдән шаирин јарадычылығында мүһүм јер тутмур. Лакин бунлар чаван шаирин тәрәддүд вә зиддијјәтләрини, дахили чырпынтыларыны, уғурсуз мәһәббәт изтирабларыны, бә'зән көјләрдән јерә хитаб едән романтик овгатыны, бә'зән дә јери—торпағы көјләрдән үстүн тутан ахтарышларыны, бир сөзлә, социалист реализминә кәлиб чыхана гәдәр кечирдији мүрәккәб јарадычылыг јолуну өјрәнмәк үчүн чох әһәмијјәтлидир.

Һаггында данышдығымыз дөврдә (1924—1932) јазылан ше'рләри руһу, гајәси вә мәзмунуна көрә шәрти олараг ики мәрһәләјә ајырырыг. 1924—1928-чи илләри әһатә едән биринчи мәрһәлә шаирин о заманлар чап олунмајан, сонралар «Чичәк» китабчасында топланан илк гәләм тәчрүбәләрини, илк ахтарышларыны, икинчи мәрһәләјә исә 1928-чи илдән сонра габагчыл ингилаби ше'рин тә'сири илә јаздығы вә «Шаирин анды», «Фанар» китабчаларында топланан ше'рләрини аид етмәк олар.

Биринчи мәрһәләни «ахтарыш јолларында» адландырырыг.

АХТАРЫШ ЈОЛЛАРЫНДА

(1924—1928)

Һәлә кәнч олан, јени ичтимаи гурулушун, јени һәјат тәрзинин мә'на вә маһијјәтини кифајәт гәдәр дәрк едә билмәјән кәнч шаир, истәр өз шәхси һәјатында, истәрсә дә ичтимаи һәјатда баш верән һадисәләрә өзү билдији кими мә'на верир вә бә'зи һалларда бу һадисәләрдән бәдбин нәтичәләр чыхарырды. Ингилаба гәдәрки һәјатын һәр чүр әзаб-ишкәнчәләрини, јохсуллуг вә мәрһумијјәтләрини өз шәхси һәјатында сынагдан кечирән шаир, јени гурулушун үстүнлүјүнү һисс едирди. Шаир, ону «Јералты дамлардан» чыхарыб көзүнә нур, әлинә гәләм верән бу јени ичтимаи гурулушун үстүнлүјүнү вә кәләчәк перспективләрини һисс етсә дә, онун әсас мәгсәд вә гајәсини, партијанын мухтәлиф һәјат саһәләриндә ирәли сүрдүјү мәсәләләрин маһијјәтини һәләлик там мә'нада дәрк едә билмирди. Һаггында данышдығымыз илләрдә партијанын ирәли сүрдүјү бир сыра мәсәләләр—јә'ни игтисади сијасәт, кәнддә кооперативләшдирилмә, партија ишинин гүввәтләндирилмәси, өлкәнин сәнајеләшдирилмәси, биринчи бешиллик планын гәбул едилмәси кими мүһүм тәдбирләрин әсл маһијјәт вә мә'насы чаван бир шаир үчүн һәләлик кифајәт гәдәр ајдын дејилди. Бу мәсәләләрдән данышанда шаир Осман Сарывәлли јазыр: «Биз гурулушумузда баш вермиш бөјүк ичтимаи-сијаси һадисәләрдән руһланан, о дөврүн истиганлы, чошгун руһлу кәнчләри һәјатымызда чох тез бир заманда даһа бөјүк јениликләр әмәлә кәләчәјини, үч-дөрд илә социализм чәмијјәти гурулуб баша

чатдырылачағыны күман едирдик. Бә'зиләримизә елә кәлирди ки, тезликлә дөвләтлиләрдән, голчомаглардан, алверчиләрдән, тачирләрдән нишанә белә галмајачаг... алты-једди илә тамам-камал коммунизм чәмијјәти гурулачагдыр.

Вахтилә Газахда алверчиләрин бағланмыш дуканлары инди јенидән ачылмыш, тә'мир олунмуш, низама салынмышды. Аршын, кирвәнкә, тәрәзи јенә мөһкәм ишә душмүшдү... Пајыза дөнәндә сүрү, нахыр, илхы саһиби олмуш дөвләтлиләр, чејран атлара миниб өз көчләринин габағында арана сүрүрдүләр. «Тавус кими» бәрли-бәзәкли ханымлар да јәһәрли күмүш синәбәндли, гантаргалы зынгыровлу јорға мадјанлара миниб өз әрләринин далынча әда илә сүрүб кедирдиләр. Јохсул гадын Ханпәри, атларыны онун јанындан белә гүрурла сүрүб кедән бәрли-бәзәкли дөвләтли гадынлара гибтә едир, сонра да гәзәбләнәрәк өз-өзүнә:

— Көрәсән нә олду ки, бунлар јенә дә гудурдулар— дејирди»[1].

Бүтүн бу ичтимаи һадисәләрин әсл маһијјәтини кифајәт гәдәр дәрк едә билмәјән чаван шаир, 1927-чи илдә јазырды:

Тохунма фикримин дәринлијинә,
Енир гаранлыға гәлби садәләр.
Нәдән шөһрәт булуб јүксәли·   нә
Нәчибләр, инчәләр, әсилзадәл... :

Шаирин 1928-чи илә гәдәр јаздығы ше'рләринин әсас гисми субјектив һиссләрин, шәхси кәдәр вә тәрәддүдләрин ифадәсидир. Бу парчаларда мүчәррәд романтика, уғурсуз мәһәббәтдән доған шикајәт, е'тираз вә бәдбинликлә јанашы, һәлә зәиф дә олса, көһнәлијә гаг ı үсјан вә никбин халлар да өзүнү көстәрир. Бу илк гәләм тәчрүбәләринин үстүн чәһәти, онлардакы тәбиилик, садәлик вә сәмимијјәтдир. Бу да тәсадүфи дејилди. Шаирин һәјатындан билдијимиз кими, о, һәлә илк кәнчлик илләриндә дәличәсинә севмиш, лакин севкиси уғурсуз олмушдур. Буна көрә дә чавабсыз галан мәһәббәтин ифадәси олан парчалардакы кәдәр өзү дә тәбии иди.

[1] О. Сарывәлли. «Илк ахтарышлар», С. Вурғун. «Чичәк», Ушагкәнчнәшр, 1957, с. 12. Мүгәддимә.

Бу уғурсуз мәһәббәт јалныз о илләрдә дејил, шаирин бүтүн јарадычылығында дәрин из бурахмышдыр. Һәтта сонралар јаздығы бир чох әсәрләриндә белә шаир истәр-истәмәз илк мәһәббәтини үрәкағрысы илә хатырлајыр, талејинә ачыјыр. Буна хүсусилә шаирин поемаларында даһа тез-тез тәсадүф едирик. Мәсәлән, «Комсомол поемасы»нын «Көзәллик вә мәһәббәт» адлы фәслиндә ај ишығында Чәлалла Һумајын көрүшүнү тәсвир едән шаир, бирдән-бирә бу тәсвири кәсир, өз кәнчлијини, илк мәһәббәтини хатырлајыр:

Гаранлыг онлара хошдур ишыгдан,
Мән бу көзәлликдән, бу јарашыгдан
Бир заман варды ки, илһам алырдым,
Һавада гуш кими ганад чалырдым.
Фәгәт севкилимин душүнчәси дар,
Гәлбими топ кими атыб ојнадар
Сонра дивардакы даша вурарды,
Өмрүмүн нә јазыг күнләри варды...

Јенә һәмин поемада бир нечә јердә «аһ, өлән мәһәббәт, аһ, өлән истәк», «аһ, сынан көнүлләр, сөнән арзулар» дејә өзү кими мәһәббәти уғурсуз олан гәһрәманларынын һалына јаныр.

1938-чи илдә јаздығы «Гыз гајасы» поемасында «орманлар ичиндә» чағлајан «Иса булағыны»—«онун «көз јашы кими» думдуру сујуну, о јерләрин шаиранә тәбиәтини тәсвир едәндән сонра «еј дағылан хәјал, јыхылан үрәк» дејә шаир јенә дә илк мәһәббәтини хатырлајыр:

Мән дә һәјатымын кәнчлик јашында
Сизә сөјләдијим булаг башында,
Сүфрәми ачмышам, кабаб јемишәм,
Бахыб көзәлләрә шеир демишәм.
О вахт әсәрләрим ағламыш фәгәт,
Көнлүмә сығмамыш гоча тәбиәт.
Алыб сорағыны өтүб-кечәндән
Кизли бир илһамын хәјалыјла мән
Аһымы салмышам бош дәрәләрә,
Кусмушәм о көзәл мәнзәрәләрә..
Сән еј кәнчлијимин о илк чағлары,
Сән еј карванымы гүруба сары
Апармаг истәјән чиловсуз күләк,
Еј дағылан хәјал, јыхылан үрәк.

«Муған» поемасынын «Муғанын мешәләри» адланан 19-чу нәғмәсиндә шаир, хәјалынын ганадларында учур. Өз гочалығыны «әлиндә əса, көзүндә чешмәк» Муған дүзүнү, орада салынаҹаг галын мешәләри тәсәввүрүнә кәтирир:

Әлимдә бир әса, көзүмдә чешмәк
Логман тәк кәзирәм Вәтән мүлкүнү,
Јүз илләр кечсә дә унутмаз үрәк
Вәтәнин илкини, *ешгин илкини.*

—дејә јенә илк ешгини хатырлајан шаир, ону унуда билмәдијини билдирир.

Бүтүн бу сәмими е'тирафлар, бу илк мәһәббәтин шаирдә өтәрки бир һал олмадығыны, ону һәмишә дүшүндүрдүјүнү, һәјәчанландырдығыны көстәрир. «О вахт әсәрләрим ағламыш» дејән шаирин өзү о заманкы кәдәрини һаглы олараг бу бөјүк мәһәббәтлә изаһ едир. Шаирин шәхси дујғуларындан доған бу кәдәр, ән'әнәви романтик гәзәл ше'ринин руһуна ујғун кәлдији үчүн, онун поезијасы бир мүддәт бу тә'сирин алтына дүшүр, бәдбин әһвали-руһијјә көһнә форманы чәкиб кәтирир:

Сус еј бүлбүл, кәс еј туфан, мәрамым истираһәтдир,
Бу јерләрдә пајым јохмуш, әлачым бир сәјаһәтдир.
Өлүм! Ејваһ, о не'мәтдир, о бир шан... ... әадәтдир,
Әкәр вахтсыз өләр исәм, рәгибим бәхт...јар олсун.

Шаирин јарадычылығындакы бу ҹәһәти һәлә о заманлар көрән Атабаба Мусаханлы һаглы олараг буну «схоластик Шәрг бејтшүнаслығы тә'сири» адландырыр.

«Тәрланым», «Бир күн мәни лап боғурду һиҹран», «Бир гәлб ки, чалханар, һәр заман ҹошар», «Илләр, гәриһәләр кечирсә- аләм», «Унут», «Салјан көзәли», «Шикајәт», «Аҹы күлүшләр», «Чәкдијим ағрылар бир јана дурсун» вә с. ше'рләриндә уғурсуз мәһәббәтдән доған кәдәр, шикајәт мотивләри гүввәтлидир. Бу ше'рләрин бир чохунда мүәллиф һәтта севкилисинин адыны чәкир, ону инсафа, мүрвәтә, вәфаја чағырыр. Бә'зиләриндә исә севкилисини төһмәтләндирир, мәзәммәт едир:

Тәрланым, тәрланым бир галх һаваја
Бир јазығын кәлсин мән биноваја
Әғјара дил верән о бивәфаја
Де ки, Вурғун кәдәлара дөнүбдүр.

«Бир күн мәни һәп боғурду һиҹран» мисрасы илә башланан ше'рдә:

Фикрим дүшүнүр о ески аны
Дүррә, сәни севдијим заманы
Рө'јамы нәдир, бу көрдүјүм, аһ!..
Хүлјамы, нәдир бу аләм ејваһ?
Артыг күнәшин зијасы сөнсүн
Артыг бу дијар мәзара дөнсүн
Әфлакы аһым думаны сарсын,
Варлыг сүрүнүб завала варсын.

Әруз вәзниндә јаздығы бу типли ше'рләриндә шаирин шәхси көнүл чырпынтыларынын сәмими е'тирафындан чох, классик ше'рин ән'әнәви тә'сири һисс олунур. Һәтта сөзә вә ифадәләрдә белә «рө'ја» хүлја», «әфлак», «завала вармаг», «ејваһ» вә с...) Она көрә ки, бу сәпкили ше'рләриндә шаир өз ана гајнағындан—халг ше'риндән вә халг дүшүнҹә тәрзиндән узаглашыр, охудугларынын тә'сиринә дүшүр. Гошмаларында исә ана гајнагдан су ичдијинә көрә ифадәләри дә тәбии, ҹанлы вә һәјати олур. Бурада шаир өзүнә садиг галыр. Әдәби тә'сирдән чох, шаирин өз үрәк дөјүнтүләри, өз һәјәҹанлары ешидилир:

А достлар, бахыныз, бир хәстәјәм мән
Амандыр, јетирин о јара мәни.
Бу дәрдлә гәфләтән әкәр өлүрсәм,
Сиз аллаһ гојмајын мәзара мәни.

Бу, ше'рдими, ја нәғмә? Бу, сөзләрин нәғмәсидир, үрәк наләси, мәһәббәтин килеј-күзары, пычылтыда фәрјаддыр. Сөзләр, сәсләр, чешмә кими ахыр, јарпаг кими пычылдајыр. Бу, халг руһу, ел нәфәсидир. Бурада һеч бир сүн'и сөз, гондарма ифадә, ибарәли дејим јохдур. «Сиз аллаһ гојмајын мәзара мәни» дејиминдәки нәғмәлик, ахар вә тәбиилик үрәји титрәдир:

Чәкдијим ағрылар бир јана дурсун,
Инсафы, мурвәти сән атмадынмы?

Мән сәнә јар десәм, дилим гурусун,
Јары, мәһәббәти сән сатмадынмы?

Гырдын ганадымы, гырдын голуму,
Итирдим Кә'бәми, аздым јолуму,
Тәрлан хәјалымы, лачын көнлүмү
Алдадыб, алдадыб ојатмадынмы?

Һәјатынын илк дөврүнү дәгиглијә гәдәр билмәсәк дә, бу ше'рләрин һәр бири бизә шаирин кәнчлик дөврүндә кечирдији әһвали-руһијјәни, мә'нәви сарсынтылары, олмуш һадисәләри нәгл едир. Белә ки, бу ше'рләр әсасында шаирин тәрчүмеји-һалынын илк дөврүнү јазмаг мүмкүндүр. Гошмаларын һәр бири шаирин башына кәлән бир һадисә илә, вәзијјәт вә мүнасибәтләрлә јазылмышдыр. Бунларын һәр бириндә шаир, уғурсуз мәһәббәтдән доған бир һалы, бир вәзијјәти тәсвир етдијинә көрә үмуми сөзләр демир, фактлардан чыхараг јазыр, вахты, ајы, күнү, һәтта јери көстәрир. («Бир јаз сабаһынын илк азаныјды». «Дејирләр Шәкинин бир јахын дағы» «Бөјүк Фүзулинин шу күчүк бағы» вә с.) һәтта вәфасыз севкилинин онун архасынча дедији тәһгирамиз сөзү вә бу сөздән нечә изтираб чәкдијини нәгл едир. Мәсәлән, «Илләр, гәринәләр кечирсә аләм» ше'риндә дүнән севкилисинә раст кәлдијиндән, севкилисинин онун јанындан сајмазјана өтдүјүндән данышыр, һәтта бу әһвалатын ијул ајында баш верди и дә гејд етмәји унутмур. «Сәһәрә јахын» ше'риндә исә севкилисинин онун архасынча «авара» демәсиндән шикајәтләнир:

Мәним јазыг руһум, титрәр, инләркән
О мәним адыма дејир авара.

Шаирин тәбиәт көзәлликләринә һәср етдији «Дағлар», «Дилчан дәриси», «Көј көл», «Бизим дағларын», «Чичәк», «Күр чајы», «Елләр дүнјасы» кими ше'рләри дә тәбиәтин өзү гәдәр саф вә шаиранәдир.

Сәмәд Вурғун һәлә ушаглыгдан тәбиәтин вурғуну олмушдур.

«Дилчан дәрәси» ше'риндә шаир тәбиәтин фүсункар көзәллијини еһтирасла тәсвир едир, бу аләми чәннәт санынр вә ән нәһајәт, инсанын ән али сифәтләриндән олан сәмимијјәти, доғрулуғу бу јердә ахтарыр:

Фәләкләр јаратмыш бу јери чәннәт
Десәм, чох мүнасиб һәггиндир әлбәт,
Сәндә вар доғрулуг, вар сәмимијјәт,
О ибрәт бағына логманлар кәлир.

Бу дөврдә јаздығы дикәр ше'рләриндә көрдүјүмүз ифадә хәталарына, ше'ријјәт гүсурларына, әдәби тә'сирдән кәлән гәлиз ифадәләрә бу ше'рләрдә раст кәлмирик. Бу ше'рләр тәбиәт вә инсан көзәллијинә вурғун олан бир үрәјин јаныглы нәғмәләридир. Сәмәд Вурғун ше'ри һәр чүр әдәби тә'сирдән узагдыр, сафдыр, бүллурдур:

Шеһ дүшүр отларын үстә кечәдән,
Дојмаг олмаз орда хоруз, бечәдән
Дәјәси гурулар галын кечәдән,
Дәрдләрин дәрманы, бизим дағларын.

Шаир «чешмәләр башындан» әскик олмајан «зурна-балабаны», «дишләри көјнәдән сојуг булағы», «галын кечәдән гурулан дәјәни», «бојнуну әјиб» чешмәләрдән «су ичән маралы, чејраны» өз әламәтләри илә тәсвир едир.

Бу ше'рләрин тәбиилијинә, көзәллијинә сәбәб дә мәһз шаирин мүшаһидәсидир. Бурада о реалистдир. Шаир бә'зән өзүнү ал-әлван бәзәнән тәбиәтлә, вүгарлы дағларла мүгајисә едир, тәбиәтдәки шәнликлә, ал-әлванлыгла, дағлардакы вүгарла өзү арасында бир зиддијјәт көрүр, уғурсуз мәһәббәтдән кәдәрләнир, дағлардакы вүгара, тәбиәтдәки шәнлијә һәсәд апарыр:

Дағлар, сиздәки бу бөјүклүк, вүгар
Нә олур бир заман олсајды мәндә.
Бәлкә сајылардым о күн бәхтијар
Виҹданымы јахан бу зәһри хәндә.

Тәбиәт, онун әфсанәви көзәллији јалныз бу дөврдә дејил, бүтүн јарадычылығы боју Сәмәд Вурғун ше'ринин зинәти, бәзәји олмушдур. Шаирин ири һәчмли елә бир әсәри јохдур ки, орада дағларымызын вүгарындан, чајларымызын вүс'әт вә сүр'әтиндән чөлләримизин кенишлијиндән, бу чөлләрин шөһрәти олан чејран вә маралларын, гырговул вә турачларын көзәллијиндән, вәтәнин иглиминдән, јај вә гышындан јаз вә пајызындан

аз вә ја чох дәрәчәдә, бу вә ја дикәр мәсәлә илә әлагәдар тохунулмасын. Шаир «Инсан» пјесинин 1 шәклиндә ремаркада көзәл бир тәбиәт мәнзәрәсинин лөвһәсини чәкир. Сонра јазыр: «Мән бу ремарканы тәсадүфи јазмајырам. Сәһнәмиздә тәбиәт сәһнәләри дил ачыб данышмалыдыр. Бу сәһнәләрдә тәбиәтин мә'на аһәнки, онун гүдсијјәти, хејирхаһ вә нәчиб варлығы ифадә олунмалыдыр. Тәбиәт инсан камалынын, инсан әмәлләринин тәчәссүмү олмалы, бә'зән гашларыны лоғман кими чатыб дүшүнмәли, бә'зән дә изтираблар, һәјәчанлар ичиндә чырпынан бир үрәк кими тәлатүмләр, фыртыналар кечирмәлидир!»[1].

Көрүндүјү кими, шаир тәбиәтә мүстәгим мә'нада, садәчә даш торпаг, ағач, гаја, дағ кими бахмыр, онда «инсан камалыны», «инсан әмәлләринин тәчәссүмүнү», «чырпынан үрәкләрин һәјәчанларыны» ахтарыр. Бир сөзлә, тәбиәтә, онун заһирән чансыз көрүнән даш-торпағына да мә'на көзү илә бахмағы бачаран, өз дахили чырпынтыларыны, әмәл вә арзуларыны тәбиәтин әлванлығында кермәк истәјән шаир, өзү илә тәбиәт арасында бир ујғунлуг, дахили, мә'нәви үнсијјәт тапыр.

1947-чи илдә Низами јубилејинә кәлдији заман А. Фадејев вә С. Вурғунла ова чыхан көркәмли рус шаири Н. Тихонов шаирин тәбиәтә, онун көзәлликләринә нә гәдәр алудә олундуғуну, тәбиәтлә онун арасында гәрибә бир дахили үнсијјәт олдуғуну гејд едир: «Инди aj ишығына бүрүнмүш талалардан кечиркән дағ әтәкләринин пајыз мешәси ширәсиндән чәкилмиш дәмир гохулу һавасыны әмәрәк мән фикирләширдим ки, Фадејев вә С. Вурғун кими адамлар үчүн тәбиәтлә бөјүк, дахили, онларын тәкчә өзләринин баша дүшдүјү дәрин үнсијјәтсиз јашамаг мүмкүн дејилдир, шәһәрләрин һеч бир севинчи онлар үчүн ачы рајиһәләр вә сәксәкәли сүкут долу бу хумар пајыз кечәсинин јерини верә билмәз»[2].

Бу чәһәтдән «Муған» поемасы хүсусилә мараглыдыр. Әсәрин 7-чи нәғмәсиндә шаир, «мәчрасына сығышмајан Күр чајыны», «ағ ат кими сычрајан» далғалары, онун саһилләрини тәсвир едәндән сонра јазыр:

[1] С. Вурғун. Әсәрләри, 4 чилд, Азәрб. ССР ЕА Нәшри, 1963, с. 235.
[2] Н. Тихонов. «Хатирәләримдән сәһифәләр», «Знамја», 1963, № 1.

Гырговуллар гаггылдашыб учанда,
Сых орманлар сәсә дүшүр һәр заман.
Марал үркүб талалардан гачанда,
Архасынча јүз хәјала далмышам.

Күр гырағы... Гарајазы... көј чәмән...
Гоша палыд... түстүләнән од-очаг,
Сач ағарыб, унутмадым сизи мән.
Һансы шаир сизи бир дә јазачаг?

Бу сон бејтдә кизли бир һәсрәт, гүссә вардыр. Шаир јалныз кәнддә, Күр гырағында, Гарајазы мешәсиндә олдуғу илк кәнчлик илләриндә дејил, сачы ағарандан сонра да о јерләри унутмадығыны, о јерләрин һәсрәтилә јашадығыны кизли бир кәдәр һиссилә билдирир. Шаир, халгынын ингилабдан сонракы тәрәггиси, мешәләрин гырылыб јериндә Минкәчевир дәнизинин салынмасы илә, бош сәһраларда тикилән јени гурғуларла севинир, фәрәһләнир. Бунунла бәрабәр о, бу јени тикинтиләрин, гурғуларын тәбиәтин көзәл һүснүнү поза биләчәјиндән санки еһтијат едир. О горхур ки, чөлләр көзәли чејран дүздән, гушлар јувадан үркүшүб гача биләр. Буна көрә дә бу нәһәнк тикинтиләрдән «полад моторлардан», јердә чар чәкән «дәмир чархлардан» данышдығы сырада дүзләрдәки чејранлара, јувадакы гушлара бахыр. Онларын үркүб гачмадығыны, бир сөзлә, тәбиәтин аһәнкинә бир зәрәр тохунмадығыны көрүнчә севинир:

Јердә чар чәксә дә чархларын сәси,
Од тутуб јанса да көјүн нәфәси.
Чејранлар дүздәдир... Гушлар јувада...

Бүтүн бунлар шаирин тәбиәтә, онун кизли ше'ријјәтинә вә аһәнкинә нә гәдәр бағлы олдуғуну, онунла јашадығыны, севиниб-кәдәрләндијини билдирир.

Ушаглыг илләрини тәбиәтин азад гојнунда кечирән бир шаирин илк дәфә шәһәр мүһитинә дүшдүјү заман бу мүһитә ујуша билмәмәси вә бә'зи һалларда кәнди шәһәрә гаршы гојмасы чох тәбии сајылмалыдыр.

Бу чәһәти биз шаирин «Ел ајрылығы», «Елләр дүнјасы», «Сәјаһәт» ше'рләриндә ајдын көрүрүк. «Ел ајрылығы» ше'риндә јазыр:

Мән о јашыл багларын,
Бу јарпызлы дағларын

Бәсләдиҹи бир чаным,
Һиссләрим, һәјәчаным
Һәп онларла чырпынар.
Руһум бојлу, бир чинар
Кими север, е'тила
Оф... бу шәһәр бир бәла,
Руһа бир зәһәрли су...

Шәһәр мүһитинә, шәһәрин јохсул тәбиәтинә ујғунлаша билмәјән шаир, «Уча дағларын гарталлы гојнуну» «Ағ суларын хош тәранәсини», «Дилҹан дәрәсинин» әлван мәнзәрәләрини хатырлајыб кәдәрләнир. Шәһәри «көнүл буландыран», «хәјал күсдүрән», «тозлу бир дијар» адландырыр:

Ал-јашыл кејинмиш уча дағларын
Гарталлы гојнунда узаглашмышам,
Көнүл буландыран, хәјал күсдүрән
Тозлу бир дијарла гучаглашмышам.
... Һаны ағ суларын хош тәранәси?
Бурда илдырым, нә шимшәк чахар,
Јадыма дүшдүкҹә Дилҹан дәрәси
Башымда түстүләр, думанлар галхар.

«Сәјаһәт» ше'риндә шаир, ејни фикри бир гәдәр дә дәринләшдирәрәк јазыр:

Ачылсын вә күлән баһарым олсун,
Лалә тәк гызаран бир јарым олсун.
Өмрүмүн сонунда мәзарым олсун,
Кәлинли чешмәләр, сүнбүллү чөлләр.

Шаирин тәбиәтә һәср етдији ше'рләриндә Һ. Санылынын тә'сири өзүнү көстәрмәкдәдир. «Күр чајы» ше'ринин Һ. Санылыја итһаф олунмасы да тәсадүфи дејилдир. «Шаирин анды» китабчасына тәнгид јазан Зәнкили имзалы бир тәнгидчи 1931-чи илдә бу мәсәләдән данышараг јазырды: «С. Вурғун ән гүввәтли ше'рләриндә һәлә Һ. Санылы кими әски кәнди идеализә едир. О, күнүмүзүн зәрбәчи мәсәләләри илә өз әсәрләрини әлагәләндирмәјә чалышырса да, там мүвәффәг ола билмир»[1].

---

[1] «Ингилаб вә мәдәнијјәт» журналы 1931, № 3—4, сәһ. 66.

Ел әдәбијјаты С. Вурғунун гидаландығы илк гајнаг иди. Бу гајнагдан тә'сирләндијинә көрәдир ки, илк ше'рләриндә белә шаирин дили образлы, сәмими, ахычы вә тә'сирлидир. Ашыг тә'сири, саз һавалары, бу һавалардакы аһәнк, мусиги шаирин дилинә сәлислик, јығчамлыг, ахычылыг, садәлик ичиндә дәринлик кәтирирди.

Шаирин гидаландығы икинчи гајнаг классик әдәби ән'әнә иди. Бу илләрдә шаирин гошма илә јанашы гәзәл вә мүхәммәсләр јазмасынын, сонракы јарадычылығына нисбәтән бу илләрдә даһа артыг әруз вәзнинә мејл көстәрмәсинин сәбәбини вә бунда ахтармаг лазымдыр. «Сорма агил кимсәләрдән, сорма һеч дүнја нәдир?», «Ачылыб күлсүн, әзизим, һәр чәмән, һәр лаләзар» мисралары илә башланан гәзәлләри, әруз вәзниндә јаздығы «Бир күн мәни лап боғурду һичран», «Ондан да көзәлдир», «Шәки» адлы ше'рләри, «Әкәр сәндән дөнәр исәм, нәсибим аһу-зар олсун» мисрасы илә башлајан мүсәддәси мәһз бу тә'сирин нәтиҹәси иди. Бу ше'рләрдә ишләнән «диванә», «пәрванә», «јар», «әғјар», «саги», «Лејла», «Мәҹнун», «һали-пәришан» вә с. кими ифадә вә образлар классик Шәрг ше'риндән кәлән ән'әнәви ифадә вә образлардыр. Бу гәбилдән олан ше'рләриндә шаир бә'зән классик шаирләрин өзүндән мисаллар кәтирир. Мәсәлән, «һәр кимин виҹданы пакдырса, о, бир диванәдир».

Шаирин бу дөвр јарадычылығында гәрибә бир икилик өзүнү көстәрир вә бу икилик демәк олар ки, 1932-чи илдә чап етдирдији «Фанар» китабында топланан ше'рләринә гәдәр давам етмишдир. Бә'зән шаир бир ше'риндә һәм бәдбиндир, һәм никбин, һәм ағлајыр, һәм күлүр, һәм талејиндән шикајәтләнир, һәм дә ингилабын халгымыза вердији бәһрәләри сајыб севинир. Мәсәлән «Бир гәтрә јаш» ше'ринин илк бәндләриндә «һәјатда көз јашы, гәмханәләр вар», «дустағам, зиндан көрмәмишәм», «вүсалын дады јох», «нәсибим олдуса бу аһ-ујлар» дејә талејиндән шикајәтләнирсә, һәмин мисралардан сонра:

Учалды көјләрә шанлы сарајлар,
Дүшүнмәз нәрдә виранәләр вар

— дејә халгын ингилабдан сонракы һәјатыны, севинҹини көрүр, булудлардан чыхан күнәш кими көз јашыны си-

лир, јени һәјатын јени шаирн кими, тикилән «шанлы сарајлары» алгышлајыр.

Бу илк ше'рләрдә белә јенилик һисси, хәјли әфсанәләрлә барышмамаг вә әсрин сәнәткарлары үчүн көјләрдән јерә енмәјин зәрурәтини дәрк етдијини билдирән фикирләрә дә тез-тез раст кәлирик. Шаирин 1927-чи илдә јаздығы «Ондан да көзәлдир», «Она» ше'рләри вә «Дәли шаир» поемасынын бә'зи парчалары бу чәһәтдән сәчијјәвидир.

«Ондан да көзәлдир» ше'риндә бәшәријјәтин әсрләр боју көјләрә, әфсанәви варлыглара олан инамындан данышан шаир ше'рин сонунда торпагы, јери көјләрә гаршы гојур, «торпаға чан вермәји», хәјали-әфсанәви фикирләрлә јашамагдан үстүн сајыр. Ејни фикирләри Вурғунун Кәнчәдә мүәллимлик етдији заман јаздығы «Дәли шаир» поемасынын һәлә һеч бир китабына дүшмәјән парчаларында вә досту Әкрәм Чәфәрә јаздығы мәктубларда да көрүрүк. Мәктубларынын бириндә шаир «мән хәстә вә зәиф олмағыма бахмајараг, «Шаир насыл олмалыдыр?» «мөвзусуну тә'гиб едәрәк, «Дәли шаир» адлы бир әсәрә јапышдым»[1]—дејә хәстә һалында да кәләчәјә никбин бахышыны ифадә едир. Һәмин поемадан парча ады илә дәрч олунан, лакин мүстәгил ше'р кими сәсләнән «Бајрам габағы», «Ахшам сөһбәти», «Әјилмә», «һәјата доғру» кими ше'рләрдә дә әввәлчә мә'јуслуг, сонра исә бу мә'јуслуға гаршы мүбаризә төвсијә олунур. Бунларын ичәрисин..ә «һәјата доғру» ше'ри шаирин о заманкы әһвали-ру... јәсини ајдынлашдырмаг үчүн чох сәчијјәвидир.

Јетәр телли сазлар, шикәстә нејләр,
Бу наләләр бизи дағыдар ејләр.
Јетәр, зәни едирәм, хәјали шејләр,
Бир аз да бәһс едәк биз мадијјатдан.

Бундан сонра даһа ирәли кедәрәк, «гајә бунлармыдыр инчәсәнәтдән?» дејә һәтта сәнәтин мәгсәдини изаһ едир:

Јәтәр вахт итирмәк тәранәләрлә,
Јетәр ода јанмаг пәрванәләрлә,

Һәјат кери галды әфсанәләрлә,
Узаглашмалыјыг һәр тәригәтдән.

[1] Мәктубун әсли Ә. Чәфәрдәдир.

Көрүндүјү кими, бу парчалар формача гошмадыр. Формасы ел әдәбијјатындан, ашыг ше'риндән кәлән бу парчаларын мәзмуну тәзәдир. Онларда классик ше'р ән'әнәләрилә ел әдәбијјаты ән'әнәләри бирләшмиш, шаирин һәјата јени мүнасибәти, јени бахышы илә әлагәдар олараг көһнә форма јени мәзмун кәсб етмишдир. «Мадијјат», «һәјат кери галды», «узаглашмалыјыг» вә с. кими ифадәләр, сөзләр шаирин һәјата јени мүнасибәтиндән доған тәзә ифадәләрдир.

Шаирә тә'сир едән амиллләрдән бири дә о заманкы әдәби мүһит иди. О заман ше'р аләминдә гәләм чалан М. С. Ордубади, Ә. Нәзми, Ә. Чавад, А. Шаиг, Һ. Чавид, Һ. Санылы кими, јени һәјаты көһнә ифадә формалары илә тәрәннүм едән шаирләрлә јанашы С. Рүстәм, М. Мүшфиг, М. Раһим кими кәнчләр дә фәалијјәт көстәрир, көһнә ше'рдән һәм формача вә һәм дә мәзмунча фәргләнән јени поезија нүмунәләри јарадырлар. Әкәр дәриндән диггәт јетирилсә, С. Вурғунун јухарыда мисал кәтирдијимиз «һәјата доғру» ше'ринин һәм форма, һәм дә мәзмунча С. Рүстәмин 1925-чи илдә јаздығы «Шаир» ше'ринә бәнзәдијини көрәрик. С. Рүстәмин «Шаир» ше'риндән ашағыдакы бәндләрә диггәт јетирәк:

Күләркән һәјата күлүзлү баһар,
Кәлмә сән бу гәдәр фәғана, шаир.
Јетәр көзләриндән ахытдығын јаш,
Сән ки говушмусан чанана, шаир.

Нечин ағлајырсан, билмирәм, белә.
Бәнзә вәтәниндә шејда бүлбүлә,
Елләр һејран олсун ачдығын дилә.
Сәнә демәсинләр диванә, шаир.

Көнүл вер севдијин назәндә јара,
Сагалсын гәлбиндә о әски јара,
Күнәш јолчусусан, күнәши ара,
Галма бу мүһитә биканә, шаир.

Бу ше'рләрин (С. Вурғунун «Һәјата доғру», С. Рүстәмин «Шаир») формача гошма олмасы бир јана галсын, мәзмунуна диггәт јетирәк: һәр ики ше'р шаирә мүрачиәтән јазылмышдыр. Һәр ики ше'р өз мүәллифини «јени һәјата», ону дәрк етмәјә, онун харигәләрини тәрәннүм етмәјә, онда узаглашмамаға чағырыр. С. Вурғундакы «јетәр телли сазлар, шикәстә нејләр, бу налә-

ләр бизи дағыдар ејләр» ифадәси С. Рүстәмин «јетәр көзләриндән ахытдығы јаш» ифадәсинә, С. Вурғунун «бир аз да бәһс едәк биз мадијјатдан» ифадәси С. Рүстәмин «галма бу мүһитдә биканә, шаир» мисрасында јүрүтдүјү фикирләрә нә гәдәр јахындыр! Бу төвсијәләр, бу нәсиһәтләр һәр ики шаирин јарадычылығында тәсадүфи дејилди. Онларын һәр икиси әдәбијјат аләминә кәлдији илк илләрдә бә'зи хәстә руһлу шаирләрин вә көһнә әгидәли мүәллимләрин тә'сири алтында бир сыра бәдбин ше'рләр јазмышды. Бу вәзијјәти Сүлејман Рүстәм «Бир аз да өзүмдән» ше'риндә даһа ајдын изаһ едир, көстәрир ки, о заманлар һәлә кәнч олдуғундан, һәјаты дәриндән дәрк едә билмәдијиндән, «дүшүнмәдән» јолуну азмышды. Сәмәд Вурғун исә бу мәсәләни белә изаһ едир: «Отузунчу илдән әввәл јарадычылыға башладығым илк дөврү хатырлајырам. Јени һәјат, јени һәјатын игтисадијјатда, мәншәтдә, халг күтләләринин психолокијасында әмәлә кәтирдији бөјүк дәјишиклик бир шаир кими мәни чәлб етди. Халгын социализм уғрунда гәһрәман мүбаризәси мәнә илһам верди... Бунунла бәрабәр о заман мәним јарадычылығымда тәнһалығ, кәдәрли мәһәббәт мотивләри, «сакит» вә «бәхтијар тәбиәтин» «әбәди» вә «сојуг» көзәлликләринин тәрәннүм етмәк мотивләри өз ифадәсини тапырды.

Бу, нәдән ирәли кәлирди? Ондан [illegible]әли кәлирди ки, поезија һаггында, нәји тәрәннүм ет[illegible], һәјатда нәјин «шаиранә» олмасы вә ја «шаиранә» олмамасы һаггында көһнә, синфи чәһәтчә јабанчы тәсәввүрләр мәнә вә јашыдларым олан башга кәнч шаирләрә һәлә һаким иди»[1]

Сәмәд Вурғун јарадычылығынын бу дөврүндән данышан Меһди Һүсејн һаглы олараг бу чәһәти һәм дә әдәби тә'сирдән ирәли кәлән бир тәглидчилик һесаб едир: «О, (Сәмәд Вурғун—Б. В.) әдәбијјат аләминә јеничә гәдәм басдығы илләрдә, јәгин ки, дөврүн халга зидд шаирләриндән тә'сирләнәрәк һәм мәзмун, һәм дә бәдии форма ахтарышларында мүәјјән зиддијјәтләрә вә тәрәддүдләрә дә јол верирди... Чүнки бу нөв әсәрләрдә һәр шејдән әввәл ани әһвали-руһијјәдән доған

¹ «Әдәбијјат гәзети» 1950, 15 апрел.

вә ән чох да әдәби тә'сирдән ирәли кәлән бир тәглидчилик вардыр».[1]

Совет һакимијјәтинин илк илләриндә Азәрбајчан мәктәбләриндә јерли мүәллимләрлә јанашы, Түркијәдән дә'вәт олунмуш мүәллим вә профессорлар да дәрс дејирдиләр. Бунларын ичәрисиндә Исмајыл Һикмәт хүсуси фәалијјәт көстәрмиш вә Бакыда дөрд чилддән ибарәт «Түрк әдәбијјаты тарихи» китабыны нәшр етдирмишди. Бунунла әлагәдар о заманлар Азәрбајчанда түрк әдәбијјаты чох јајылмышды. Бу тә'сирин нәтичәси олараг о заман јеничә әдәбијјат аләминә атылан Сәмәд Вурғун да истәр-истәмәз түрк ше'рләринин ифадә тәрзиндән, бәдии тәсвир васитәләриндән истифадә едирди. Бу дөврдә шаирин дилиндә тәсадүф етдијимиз түрк-османлы ифадә тәрзи дә, бә'зи сөзләр дә бу тә'сирин нәтичәсидир: («едијор», «сокак», «бана», «иш бу һал» («Шәки»), «јарын» («Орда»), «бәкләр» («Мүәллимлик»), «хастајым» («Сызылтыларам»), «шу хаста көнлүм» «быкдым», «әски», «пак» (Чәкил»), «насыл», «пәк чочугдум», («Ана»), «кач», «бин нәғмә урар» («Бизим дағлар»).

О заман Сәмәд Вурғун ше'ринә түрк-османлы ше'ринин бәдбин әһвали-руһијјәли нүмајәндәләри илә јанашы хүсусән Тофиг Фикрәт кими мүтәрәгги, үсјанкар ингилабчы шаирин дә мүәјјән тә'сири олмушдур. Тофиг Фикрәт јарадычылығы Сәмәд Вурғуну даһа артыг чәлб едирди. Шаир, Тофиг Фикрәтә һәср етдији «Она» адлы ше'риндә «О заман Фикрәти тә'гиб едәрәк» дејә Фикрәт тә'сириндә олдуғуну тәсдигләјир. Вурғун һәлә о заманлар «Фикрәтин рәсми гаршысында» адлы бир ше'р дә јазмыш, Тофиг Фикрәти «сәнәт ашиги, дүһа», хәјалыны, дујғусуну, зөвгүнү «бөјүк һәгигәт» адландырмышды. Бу мәсәләни вахтилә профессор Һәмид Араслы вә Микајыл Рзагулузадә дә өз мәгаләләриндә гејд етмишләр.[2]

Көрүндүјү кими, Сәмәд Вурғунун бу дөвр јарадычылығы һәм формача, һәм дә мәзмунча мүрәккәб вә зиддијјәтлидир. Һәм әруз, һәм һеча илә, бир гәдәр сонра, һәм дә сәрбәст вәзнлә јазан, һәм классик, һәм ашыг ше'ри тә'сиринә дүшән, каһ севән, каһ бу севкидән имтина едән, каһ уғурсуз мәһәббәтдән шикајәтләнән, каһ

¹ М. Һүсејн. С. Вурғун әсәрләринин 1 чилдинә мүгәддимә, Аз ЕА нәшри, 1960, сәһ. 7.

² «Гызыл Кәнчә» 1928, № 6, «Зәрбә» гәзети, 1932, 12 мај.

да бүтүн инсанлыға үсјан едән, һәлә өз јарадычылыг јолуну мүәјјәнләшдирә билмәјән шаир нәсә ахтарыр, өз үслубуну, јарадычылыг јолуну тапмаға чан атыр. Буна көрә дә Сәмәд Вурғун јарадычылығынын бу дөврүнү ахтарышлар, тәрәддүдләр вә зиддијјәтләр дөврү адландырырыг. Һәлә 1932-чи илдә Мир Чәлал һаглы олараг С. Вурғунун 8—9 иллик јарадычылығыны «мүрәккәб бир просес» адландырыр.

Вурғун кет-кедә даһа дәриндән дәрк едир ки, субјектив һиссләрин тәрәннүмү илә, јалныз өз үрәјинин чырпынтыларыны ифадә етмәклә заманәнин шаири олмаг мүмкүн дејилдир. Мараглы бурасыдыр ки, бу һисс, бу фикир онун јарадычылығында јалныз мүәјјән, конкрет бир дөврдән сонра башланмыр, һаггында данышдығымыз 1924—1928-чи илләр арасында о, каһ сырф интим, субјектив һиссләрә мејл көстәрир, каһ да бу чүр јазан шаирләрә гаршы чыхыр, охучунун симасында өзүнә нәсиһәт едир, өз-өзүнү бу јолдан дашынмаға чағырыр. Һәлә 1926-чы илдә јаздығы «Көј көл» ше'риндә Әһмәд Чавады мәзәммәт едәрәк, онун пәришанлығына, кәдәринә гаршы чыхыр. Көј көлү «зәһмәткешләрин Көј көлү» адландырыр.

Бундан сонра јаздығы бир чох ше'рләриндә өз «хәстә көнлүндән, дүшкүн әһвали-руһијјәсиндән, дүнјанын вәфасызлығындан шикајәтләнән шаир бә'зән там субјектив, бә'зән дә ичтимаи мәзмунлу ше'рләр јазыр. «Мүәллимлик», «Шәкил», «Орда», «Ондан да көзәлдир», «Һазыр олунуз», «Октјабр», «Сәнәт» (1927) ше'рләриндә, зәиф шәкилдә олса да, сосиализм гурулушунун, зәһмәткеш инсанын дујғуларынын, тәсвир вә тәрәннүмүнә мејл көстәрир. «Мүәллимлик» ше'риндә «букүнүн гајәси зәһмәтдир»,—дејә мүасирләрини зәһмәтә чағырыр. «Шәки» ше'риндә Шәкинин ингилаба гәдәрки «пәришан әһвалыны» тәсвир едән шаир, ингилабдан сонракы һалыны, «шанлы дүкүнүнү» тәбрик едир.

1928-чи илдән башлајараг Сәмәдин јарадычылығында субјектив мотивләр кетдикчә зәифләмәјә, ичтимаи мотивләр гүввәтләнмәјә башлајыр. 1928-чи илдә јаздығы «Инкилис», «Баһар шәргиси» ше'риндә ичтимаи мотивләр даһа да күчләнир.

Севкилисиндән рәдд чавабы алан шаир, 1928-чи илдә вәфасыз севкилисини унудачағына вә мәһәббәт сызылтыларындан әл чәкәчәјинә, бир даһа «илһам сазында кәлди-кедәр һавалар чалмајачағына» анд ичир.

Шаир кетдикчә «өмрүнүн илк күнүнү завала дүшдүјүнә», «о гызын сачындан илһам алдығына», «көһнә дүнјанын јолчусу олдуғуна» тәәссүф едир.

Көрүндүјү кими, шаирин бу әгидәјә кәлиб чатмасы чох да асан олмамыш, дәрин сарсынтылардан, тәрәддүдләрдән сонра баша кәлмишдир.

ӘНӘНӘДӘН НОВАТОРЛУҒА

(1928—1932)

1925-чи ил ијунун 18-дә РК(б) П-нын МК-нын Партијанын бәдии әдәбијјат саһәсиндә сијасәти һаггында гәтнамәси дәрч олунду. Һәмин гәтнамәдә Партија көстәрирди ки, пролетар јазычылары әдәбијјатда һекемонија газанмаг үчүн кәндли јазычылара достлуг мүнасибәти бәсләмәлидир. Вәзифә —онларын ән јахшы нүмајәндәләрини пролетар идеолокијасы релсләри үзәринә салмагдан ибарәтдир.

Бу гәтнамә бүтүн совет халглары әдәбијјатынын, о чүмләдән Азәрбајчан әдәбијјатынын да инкишафына тәкан верди. Азәрбајчан Совет әдәбијјатынын өзәјини тәшкил едән «Гызыл гәләмләр» иттифагынын гәләбәси билаваситә бу гәтнамәнин һәјата кечирилмәси илә әлагәдар иди. Бир гәдәрдән сонра Кәнчә, Шәки, Ләнкәран вә Нахчыванда да «Гызыл гәләмләр» иттифагынын шө'бәләри тәшкил едилди.

1928-чи илдә Кәнчәдә мүәллимлик едән С. Вурғун да «Гызыл гәләмләр иттифагы» Кәнчә шө'бәсинин үзвү олмуш вә әввәлки бәһсдә адларыны чәкдијимиз «Һәјата доғру», «Әјилмә» кими јени һәјатын тәләбләринә сәс верән ше'рләрини бу дөврдә јазмышдыр.

1928-чи илдән сонра С. Вурғунун јарадычылығында јени бир дөвр—өзүнү јенидәнгурма дөврү башланыр. Шаирин фикирләри, һиссләри һәчаланыр, бири дикәринә гаршы чыхыр. Бу дахили мүбаризә әсасән 1933-чү илә гәдәр давам едир. Мир Чәлал С. Вурғунун бу дөврдә кечирдији јарадычылыг просесини һаглы олараг һәлә о заман (1932-чи илдә) «Өзүнү јенидәнгурма јолларында»[1] адландырмышды.

1930—1932-чи илләр арасындан Сәмәд Вурғунун ики китабы чап олунмушдур: «Шаирин анды» вә «Фанар». Китабларын адлары да шаирин јарадычылыг манифес-

[1]. Бах: «Һүчум» журналы, 1932, № 5—6.

ти кими сәсләнир. Бу китабларда топланан ше'рләрин әксәријјәтини шаир, Бакыда вә Москвада тәһсил аларкән јазмышдыр. Вурғунун кәнд мүһитиндән узаглашмасы, сосиалист шәһәринин гајнар мүһитинә дүшмәси онун фикринә, дүнјакөрүшүнә мүсбәт тә'сир көстәрмиш, һәјат тәчрүбәсини зәнкинләшдирмишди.

«Шаирин анды» китабында Сәмәд Вурғунун он сәккиз ше'ри топланмышдыр. Ше'рләрин чохунда шаирин јениләшмәк арзусу ифадә олунур. «Арадығым шеј артыг нә ешгдир, нә дә ки, һичран» дејә шаир бундан сонра нәләрдән јазачағыны охучусуна хәбәр верир.

1929-чу илдә Сәмәд Вурғун тәһсилини давам етдирмәк үчүн Бакыја, сонра да Москваја кедир. Кәнддән, фүсункар тәбиәтдән ајрылмасы, шаирдә кәндә гаршы бир һәсрәт һисси ојадыр. О, бир тәрәфдән јени һәјата гошулмаг чидд-чәһди илә јашајырса, икинчи тәрәфдән, «Һаны ағ суларын хош нәшидәси» дејә шәһәр мүһитиндә гәфәсә салынмыш гуш кими чырпыныр. Бу чәһәтдән онун Москвада јаздығы «Консерт ахшамы», «Ингилаб јурду», «Һәрәкәт», «Шаирин сәси», «Апрел ингилабынын илдөнүмү», «Шәргин гапысы» вә с. ше'рләри сәчијјәвидир вә маһијјәт е'тибары илә шаирин јарадычылығында јени мәрһәлә тәшкил едир. ...нларда шаир дахили аләми, көнүл чырпынтылары ... па күчлү вә ајдын сәсләнир. Бурада тез-тез өзүнә мүрачиәт етмәси, өзүндән данышмасы, шаирин јенидән гурулмаг арзусундан ирәли кәлир. Шаир «мән» дејә өзүнә дәфәләрлә мүрачиәт етмәсинин сәбәбини беләә ајдынлашдырыр:

Мән!
Бу сөзү демәкдән
Јорулмадым.
Јорулмадан дејәчәјәм
                    һәр заман.
Чүнки фикрим әмр едир,
Гәлбим онунла кедир.

Ејни фикри «Һәрәкәт» ше'риндә дә тәкрар едир:

Арадығым шеј
Артыг нә ешгдир,
вә нә дә һичран.
  Бу һисс, һәјәчан
Гәлбимдән кәлмәди,
Фикримдән доғду.

Бу парчаларда шаир, фикри һиссә гаршы, идракы гәлбә гаршы гојур. Гәлби јенә дә гарталлы дағларда чөвлан едир. Идрак исә, фикир исә ону, јени аләми, јени дүнјаны дәрк етмәјә чағырыр.

1927-чи илдә Сәмәд Вурғун гардашы Меһдихана јаздығы бир мәктубунда «мән индијә гәдәр бир чох шүбһәләр ичиндә боғулмушам вә һәр шејә көз јашы төкмүшәм» дејирдисә, 1929-чу илдә јаздығы мәктубда «мәним әдәби фәалијјәтим артыг сајылмаг үзрәдир. Бу аздан мән әзиләнләр тәрәфдары олдуғуму әсрин бәбәкләринә тыхамалыјам» дејирди. «Шаирин анды» китабында биз Сәмәд Вурғунун бу арзусунун буталанан илк гөнчәләрини көрүрүк. Бурадакы «Шаирин анды», «Һәрәкәт», «Һазыр олунуз», «Әмәк вә тәбиәт», «Сәријјәнин өлүмү», «Мәктуб», «Шәргин гапысы», «Шаирин сәси» вә саир ше'рләри шаирин әсрин тәләбләринә чаваб вермәк арзусу илә јашадығыны көстәрир. Бу ше'рләрдә артыг һәр шејдән үмуми, абстракт дејил, конкрет шәкилдә данышылыр. Мәсәлән «Өлүмүн мәһкәмәси», «Сәријјәнин өлүмү» ше'рләринин һәр бири о заман баш вермиш бир һадисәнин бәдии әксидир.

«Сәријјәнин өлүмү» ше'риндә 1930-чу илдә Бакыда клуба кетдијинә, чадраны атдығына көрә әри тәрәфиндән өлдүрүлән бир гадынын—Сәријјәнин фачиәсиндән данышылыр. О заман Сәријјәнин өлдүрүлмәси вә дәфни Бакыда бөјүк бир һадисәјә чеврилмишди. Бу һадисәни ше'ринә мөвзу сечән Сәмәд Вурғун, јалныз һадисәнин тәсвири илә кифајәтләнмир. «Азадлыға чан верән» Азәрбајчан гадынынын тимсалында гадын азадлығы мәсәләсини гојур вә буна гаршы чыхан гара гүввәләрә лә'нәт охујур.

Кәнд тәсәррүфатынын коллективләшмәси, ағыр сәнајенин јаранмасы, биринчи бешиллијин гәбул едилмәси, бунларын нәтичәси олан бөјүк дөнүш илк, өлкәнин сосиализм јолуна дүшмәсинә имкан јаратды. Коммунист Партијасынын тарихинә бүтүн чәбһә боју сосиализмин кениш һүчуму, голчомагларын бир синиф кими ләғв едилмәси вә елликлә коллективләшмәнин һәјата кечирилмәси гурултајы кими дахил олан XV гурултај (1930-чу ил, 26 ијул) өлкәнин тамамилә јени истигамәтдә, сосиализм јолларында инкишафыны мүәјјәнләшдирди. Бундан сонра әдәбијјатын гаршысында дуран вәзифәләр дә бу дөнүшә мүвафиг олараг дәјишди. Јени тәләбләр әсасында кәнддә кедән синфи мүбаризә вә бу мү-

1210—4

бариздә сосиализмин гәләбәсини әкс етдирән бир сыра әсәрләр јаратмаға башлады. Бу мәсәләләр әтрафында дәриндән дүшүнән С. Вургун да өз јарадычылығыны сосиализм чәмијјәтинин тәләбләри әсасында јенидән гурмаг үчүн «өләп ше'рләриндән» үз дөндәриб, јени јарадычылыг јолуна дүшдү. 1931-чи илдә јаздыгы «Өлән ше'рләрим» илә шаир, јени бир дөврә гәдәм гојур:

... Дүррәнин сәси
...Дилчан дәрәси
... Көзәлләрим,
... Гәзәлләрим
ләрим-ләрим
вә нәләрим
Артыг көзләримдән узаглашдыныз,
Өлән бир чаһанла
Күлүшсүз гучаглашдыныз.

Бу парчадакы биринчи ики мисраја диггәт јетирәк, «Дүррәнин сәси» дедији заман шаир, ашигапә гошмаларыны, «Дилчан дәрәси» дедији заман исә тәбиәтә һәср етдији, тәбиәтин көзәлликләрини тәрәннүм етдији гејри-ичтимаи ше'рләрини нәзәрдә тутур. Мә'лумдур ки, бу ики мотив јарадычылығынын биринчи дөврүндә ән чох ишләнән мотивләр иди вә бунлар шаирин јарадычылығыны һәмишә кери чәкмиш, она ичтимаи һәјаты дәрк етмәкдә мане олмушду. Буну шаир өз дәриндән һисс етдијинә көрә мәһз бу һиссләрдән, бу мотивләрдән узаглашмағын зәрури олдуғуну ирәли сүрүр.

«Өлән ше'рләрим» шаирин кечмиш һиссләрдән узаглашдығыны, «Фанар» исә сосиализм чәмијјәтинин ганупи тәләбләриндән доған јени һиссләрини әкс етдирир. «Өлән ше'рләрим»ә дүнја пролетариатынын даһи рәһбәри К. Марксдан кәтирилән «тәрбијәчи олмаг үчүн тәрбијә олунмаг лазымдыр» епиграфы чох доғру вә јериндә верилмишди. Шаир, бунунла марксизм-ленинизми дәриндән өјрәнмәк мәсәләсини гаршысына мәгсәд гојдуғуну билдирир. «Өлән ше'рләрим»дә:

Белә бир күндә
Мави булудларын рәнкинә ујмаг.
вә кечәләрин сарымтыраг
чарпашыг көрүнүшүндә
һәјат дујмаг
јарамаз!

дејә вахтилә тәбиәт көзәлликләринә алудә олдуғуна ишарә вурур вә бунлардан узаглашмағын зәрури олдуғуну сөјләјир.

«Фанар» ше'риндә исә үстүндә «бүтүн дүнја ишчиләри, бирләшиниз» шүары јазылан «анамызын сүду гәдәр әзиз вә меһрибан тутдуғумуз» Коммунист манифести фанарынын ишығы алтында ирәлиләдијини вә бу јолун ону бөјүк гәләбәләрә апарачағыны билдирир.

Сонралар јаздығы бир мәгаләсиндә һәмин ше'рдән бәһс едән шаир јазыр: «Фанар» ше'риндә коммунизмин бүтүн дүнјада галиб кәләчәјинә бәсләдијим инам тәрәннүм едилир. Мән бу әсәрдә бејнәлхалг коммунист һәрәкатынын реал лөвһәләрини јаратмаға чалышмышам... Доғрудур, бу ше'рләрдә схематизм әламәтләри дә олмушдур. анчаг онлар мәним ше'р јарадычылығымы сосиализм реализминин кениш јолуна чыхартды».[1]

1930-чу илдә Москвада јаздығы «Шаирин сәси»ндә «Дәстәдән керидә галмамаг үчүн» Ленинин китабларыны охудуғуну көстәрирди. О, бу ше'рилә марксизм-ленинизм фанарына малик олмаг үчүн лазым олан јолу тапдығыны билдирирдисә «Фанар» ше'риндә артыг буна чатдығыны вә һәмин фанарын ишығы алтында әсл јарадычылыға башладығыны хәбәр верир:

Дәрин
дәнизләрин
Архасыны көстәрән
бир фанар
јанар, јанар.
Ону мән
Сәнәләр кечди ки,
Ичдим су кими.
Ону дујан
бир гәлби
О гаршылар
зәни едәрәк
Бә'зән ити,
Бә'зән сејрәк
Аддымларла мән
Јахлашдым она.

«Шаирин анды»нда «арадығым шеј артыг нә ешгдир, нә һичран» («Һәрәкәт») дејә мәнлијини көһнә һиссләр-

[1]. «Әдәбијјат гәзети», 1950, 15 апрел.

дән узаглашдырмаг, мејлини ифадә едирдисә, «Өләп ше'рләрим»дә «ахсадығым күнләр олдуса бә'зән, мән јыхылмадым» дејәрәк тәрәддүдләринә ишарә едир. «Рапорт» ше'риндә «дамарларымда долашан о көһнә ганын» вә «ону јарадан романтиканын хәстә гурдуну өлдүрдүјүнү» вә «сосиалист Вәтәнимизин тәмәлинә даш атдығыны» дејәрәк мәнлијинин әсаслы сурәтдә дәјишдијини, ичтимаи сәчијјә алдығыны көстәрир.

«Рапорт» ше'ри шаирин Бакы мә'дән фәһләләринә јени јарадычылыг рапортудур:

Мән,
нәфәсләри бензин
вә күкүрд горхулу
милјонларын шаиријәм.

Бурада шаир охучулары гаршысында вә'д верир, бир овуч чәрчиләрин дејил, милјонларла зәһмәткеш инсанларын шаири олачағына, јалныз онларын фикир вә дујғуларыны тәрәннүм едәчәјинә анд ичир. Вахтилә «Ше'рим» адлы ше'риндә өз ше'рини «матәм дәрјасы, дәрд үмманы» адландыран шаир, бу күн «синифләр дөјүшүндән төрәнән бир әскәр кими» ше'рләрини шуарлара дөндәрир, онлары «сон дөјүшүн илк чәбһәсинә көндәрир».

Кетдикчә шаирин мөвзу даирәси кенишләнир. О, бејнәлхалг мөвзулара әл атыр, мүстәмләк: үлмү алтында әзилән Шәрг халгларынын һәјатына . ыјыр, онлары өз истиглалијјәтләри уғрунда мүбаризәјә сәсләјир. Бу чәһәтдән «Јолдаш командан», «Һүчум», «Гызыл Шәрг», «Мән дә бир әскәр кими» ше'рләри мараглыдыр.

1928-чи илдә јаздығы «Инкилис» ше'риндә әкәр Вурғун мүчәррәд һалда инкилисләри, инкилис империализмини «көнлүнүн дәлиганлы» олмасы илә горхудурдуса, инди «Гызыл Шәрг» ше'риндә мәсәләни конкрет шәкилдә гојур. Мүстәмләкәчилијин мәһвә мәһкум олундуғуну тарихин зәрури бир тәләби кими ирәли сүрүр:

Гој јахын кәләчәји көрсүн
Вә кет-кедә һирсиндән өлсүн,
Кечәләр гајыг кәзинтисинә чыхан
Јанаглары бојалы Лондон ханымлары.
Билсинләр ки, Шәргин вары,
Бошалмајачаг Авропанын лиманларына,
Умудум өзкәдир јарына,

мүрачиәт етмәси тәсадүфи дејилди. Илк гәләм тәчрүбәләриндән башлајараг С. Вурғунун јарадычылығында һәмишә форма ахтарышлары олмушдур. Илк ше'рләриндә белә С. Вурғун фикир хатиринә мүәјјән форма сәрбәстлијинә јол вермишдир. Бу сәрбәстлији 1926—1927-чи илләрдә гошма формасында јаздығы «Сызылтыларым», «Мүәллимлик», «Чәкил» вә с. ше'рләриндә дә көрүрүк.

Мәсәлән, «Мүәллимлик» шеринин илк бәндинә диггәт јетирәк:

Мүәллимлик—бу бир ничәсәнәтдир.
Бу јолу һәр кедән олмалы инчә.
Саралмаз бир чәмән о кәјәринчә,
Һәјата пак јахын бир мәһәббәтдир.

Сонракы бәндләрдә гошманын бүтүн гајда-ганунларына (Јә'ни биринчи, икинчи вә үчүнчү мисралар һәмгафијә, дөрдүнчү мисра исә биринчи бәндин сонунчу мисрасы илә һәмгафијә) риајәт едилсә дә мисал кәтирдијимиз бу биринчи бәнддә форма сәрбәстлијинә јол верилмишдир. Белә ки, ашыг ше'риндә һеч бир заман тәсадүф етмәдијимиз бир форма алынмышдыр. Биринчи мисра дөрдүнчү мисра илә, икинчи мисра үчүнчү мисра илә гафијәләндирилмишдир.

Илк ашиганә ше'рләрини ашыг формасында јазан шаир, бу мәзмундан, көһнә мөвзулардан тамамилә хилас олмаг үчүн ше'рләринин формасыны да дәјишди. О гошма формасына бир нөв вәрдиш етмишди. Она елә кәлирди ки, санки көһнә форма истәр-истәмәз көһнә мөвзулары дартыб кәтирә биләр. Елә буна көрә дә бу илләр әрзиндә јаздығы ше'рләрдә истәр классик ше'р, истәрсә дә халг әдәбијјаты ән'әнәләринин тә'сири зәифләјир, һәм мәзмунда, һәм дә формада јенилик—новаторлуг гүввәтләнир. Шаир көһнә мөвзулардан бирдәфәлик әл чәкмәк үчүн әдәбијјатымызда әсрләр боју ишләнән әруз вә һеча вәзниндән әл чәкди, мәзмунла бәрабәр формада да ингилаб етди...

Өзүнү әсаслы сурәтдә јенидән гурмаг үчүн бу, лазым иди. Бир дә о дөврдә јени ше'р јалныз бу вәзндә јазылырды. Русијада јени ше'рин бајрагдары В.Мајаковски о заман Москвада тәһсилдә олан ингилабчы түрк шаири Назим Һикмәт, ингилабчы мачар шаири А. Һидаш јени ше'рин көзәл нүмунәләрини мәһз бу вәзндә

јарадырдылар. Шаир өзү бу мәсәләни Мајаковски тә'сири кими изаһ едәрәк јазыр: «Өз кечдијим јарадычылыг јолуна нәзәр саланда ајдын көрүрәм ки, бир шаир кими мәним инкишафымда, һеч шүбһәсиз, Мајаковски поезијасынын нәчиб тә'сири олмушдур.

... Отузунчу илдә јаздығым «Рапорт» вә «Фанар» әсәрләри билаваситә Мајаковскинин тә'сири илә јаранмышдыр. Бу ше'рләр һәмин илләрдәки јарадычылығымда бир дөнүш иди. Бу әсәрләрдә биринчи дәфә Мајаковски јолу илә кедәрәк, ајдын вә дүрүст сијаси дилдә өз фикрими ифадә етмишәм»[1].

1928—1929-чу илләрдә Мајаковскинин поема вә ше'рләрини, Н. Һикмәтин Бакыда чап олунан «Күнәши ичәнләрин түркүсү» адлы ше'рләр мәчмуәсини охујан, јени дөврүн јени шаирләри кими һәјат һадисәләринә ајыг көзлә бахмаг истәјән, онлар кими јазмаға чан атан шаир, истәр-истәмәз өзүнү формада да онлара бәнзәтмәк истәјирди. Һәлә кифајәт гәдәр гәләм тәчрүбәсинә малик олмајан Вурғун һисс едирди ки, сәрбәст вәзн дөврүн тәләбләрини әкс етдирмәк үчүн мәгсәдә даһа артыг ујғундур... Сәрбәст вәзн ше'рә дөјүшкәнлик, мүбаризлик вә фикир сәрбәстлији кәтирирди.

Шаирин гәләми сијаси мөвзуларда пүхтәләшир, о кетдикчә даһа артыг сијаси мөвзулара мүрачиәт едир, бир шаир кими јеткинләшир, сәрбәст вәзнлә јанашы, һеча вәзниндә дә јени дөврүн пафосуну, руһуну ифадә етмәјә башлајыр.

1932-чи илдән сонра С. Вурғун јенидән өз доғма вәзни олан һечаја гајыдыр. сијаси-ичтимаи мөвзулары бу вәзндә гәләмә алыр.

[1]. С. Вурғун. «В. Мајаковски вә ше'римиз», «Әдәбијјат гәзети», 15 апрел, 1950.

СОСИАЛИСТ РЕАЛИЗМИНИН ГӘЛӘБӘСИ

1932—1941

Партијанын XVI гурултајы (1930, 26 ијун) ССРИ халгларынын тарихинә сосиализмин бүтүн чәбһә боју һүчуму гурултајы кими дахил олду. Советләр Иттифагында сосиализм гуручулуғу бөјүк сүр'әтлә инкишафа башлады. Голчомаглар бир синиф кими ләғв едилди. Владимир Илич Ленинин дедији «ким кими» мәсәләси сосиализмин хејринә һәлл олунду.

1932—1941-чи илләрдә гардаш халгларын әдәбијјаты илә бирликдә Азәрбајчан әдәбијјаты да партијанын ирәли сүрдүјү идеоложи вәзифәләри јеринә јетирмәли иди.

Һәјатын сүр'әтли инкишафы илә әлагәдар олараг, башга гардаш халгларын әдәбијјатында олдуғу кими, Азәрбајчан әдәбијјатында да јени һәјаты әкс етдирән бир сыра әсәрләр јаранды. 1934-чү ил ијун ајынын 13-дә Азәрбајчан јазычыларынын I гурултајы ачылды. Гурултај Азәрбајчан әдәбијјатынын гаршысында јени вәзифәләрләр гојду.

1934-чү илин август ајында Совет јазычыларынын биринчи Үмумиттифаг гурултајында Совет јазычылары чәмијјәтинин сәдри Максим Горкинин дәрин мәзмунлу мә'рузәси совет әдәбијјатынын наилијјәтләринә јекун вурду вә кәләчәк вәзифәләри мүәјјәнләшдирди.

1938-чи илин апрел ајында Азәрбајчан әдәбијјаты вә инчәсәнәти онкүнлүјү, инчәсәнәтин башга саһәләри илә јанашы, Азәрбајчан әдәбијјатынын да чидди наилијјәтләр әлдә етдијини, јени инкишаф мәрһәләсинә гәдәм гојдуғуну пајтахт зәһмәткешләри гаршысында нүмајиш етдирди.

Бүтүн бу сајдығымыз һадисәләр Сәмәд Вурғунун да бир шаир кими јетишмәсиндә, инкишафында чох мүһүм рол ојнады. Сүр'әтлә дәјишмәкдә олан һәјатла бәрабәр, Сәмәд Вурғун да илдән-илә инкишаф едир, јарадычылыг даирәси кенишләнир, үмумиттифаг шөһрәти газаныр. 1932—41-чи илләр арасында Сәмәд Вурғунун «Көнүл дәфтәри» (1934), «Ше'рләр» (1935), «Азад илһам» (1939) адлы китаблары, «Комсомол поемасы»нын әсас һиссәсини, «Мачәра» (1933), «Мурадхан» (1933), «Хумар» (1933), «Ләкбатан» (1933), «Кәнд сәһәри» (1933), «Өлүм күрсүсү» (1934), «Ачы хатирәләр» (1935), «Гыз гајасы» (1935), «Дар ағачы» (1935), «Өлән мәһәббәт» (1935), «Талыстан» (1935), «26-лар» (1936), «Үсјан» (1936), «Бәсти» (1937), «Јазла гышын дејишмәси» (1937), «Ајын әфсанәси» (1941), лирик вә епик поемаларыны, «Вагиф» (1938) вә «Ханлар» (1940) пјесләрини јазыр. Шота Руставелинин «Пәләнк дәриси кејмиш пәһләван» (1936) поемасынын бир һиссәсини, Пушкинин «Јевкени Онекин» романыны (1937), Низаминин «Лејли вә Мәчнун» поемасыны» (1940) тәрчүмә едир.

1932—1941-чи илләр арасында Сәмәд Вурғунун јарадычылығы һәм идеја, һәм дә сәнәткарлыг бахымындан јеткинләшир вә демәк олар ки, зирвә нөгтәсинә чатыр. Сәмәд Вурғун һәм һәчмчә, һәм формача вә һәм дә мәфкурәчә өзүнүн ән бөјүк, ән көзәл әсәрләрини јарадычылығынын бу дөврүндә јазмышдыр. Бир сөзлә, бу дөвр Сәмәд Вурғун јарадычылығынын ән мәһсулдар дөврүдүр. Јалныз буну демәк кифајәтдир ки, тәкчә 1935-чи илдә шаир 7 поема вә 100-ә гәдәр ше'р јазмышдыр.

Шаирин бу дөвр јарадычылығы, һәр шејдән әввәл, идеја вә мәзмун чәһәтдән јеткиндир. О, бу дөврдә бир тәрәфдән вәтәндаш мүһарибәси, социалистчәсинә инкишаф јолуна дүшмүш кәндин вә шәһәрин јени јүксәлишини («Комсомол поемасы», «Ләкбатан», «Кәнд сәһәри», «Бәсти», «Талыстан» вә с.) бејнәлхалг коммунист һәрәкаты («Рот-Фронт», «Өлүм күрсүсү» вә с.) кими заманла сәсләшән әсәрләрини јазыр, дикәр тәрәфдән, тарихдән вә фолклордан кәтүрдүјү мөвзулары белә заманын тәләбләри сәвијјәсиндә ишләјир. («Гыз гајасы», «Булаг әфсанәси», «Дар ағачы», «Вагиф» вә с.) Бүтүн бунлар шаирин јарадычылығында социалист реализминин там гәләбәсини көстәрирди. Социалист реализминин гәләбәси шаирин јарадычылығында јени ичтимаи мотивләрин вә мөвзуларын јаранмасы илә әлагәдардыр.

Бу мотивләр вә мөвзулар әсасән ашағыдакылардыр: совет вәтәнпәрвәрлији, пролетар бејнәлмиләлчилији, бејнәлхалг империализмин ифшасы, социалист кәнди вә социалист шәһәри.

Артыг шаирин бу дөвр јарадычылығында мүчәррәд инсан, мүчәррәд вәтәнпәрвәрлик, мүчәррәд һуманизм, мүчәррәд бејнәлмиләлчилик јохдур. Артыг, шаир үчүн һәр шеј өз ичтимаи мә'насына көрә гијмәт кәсб едир.

Сәмәд Вурғунун бу дөвр јарадычылығында нәзәримизи чәлб едән ән бөјүк мотив вәтәнпәрвәрликдир.

СОВЕТ ВӘТӘНПӘРВӘРЛИЈИ

Совет вәтәнпәрвәрлији Сәмәд Вурғун јарадычылығынын бу дөврүндә јаранмыш, формалашмыш вә тәкмилләшмишдир. Бу мотивләр шаирин демәк олар ки, бүтүн әсәрләриндән (истәр муасир, истәрсә дә тарихи) гызыл бир хәтт кими кечир. Елә буна көрәдир ки, Сәмәд Вурғун јалныз Азәрбајчан халгынын дејил, бүтүн ССРИ халгларынын севимлиси олду, дәрсликләрә дүшдү, охунду, әзбәрләнди.

Әсрләрдән бәри вәтән Азәрбајчан әдәбијјатынын әсас мөвзуларындан бири олмушдур. Вәтәнпәрвәрлик Бөјүк Октјабр социалист ингилабындан сонра јени мәзмун вә јени кејфијјәт кәсб етмиш, совет вәтәнпәрвәрлији шәклиндә мејдана чыхмышдыр.

Сәмәд Вурғун јарадычылығында Азәрбајчан, онун кечмиши вә букүнү, тарихи вә кәләчәји, тәбиәти вә игլими әсас вә баш мөвзудур.

Һаггында данышдығымыз илләр әрзиндә шаирин демәк олар ки, бүтүн әсәрләри Азәрбајчана, онун кечмишинә вә букүнүнә һәср олунмушдур. Кечмишин тәсвириндә гара бојалардан истифадә едән шаир, бу күнүн тәсвириндә сәадәтдән вәчдә кәлир, вәтәнимизин фәрәһли күнләрини әлван бојаларла гәләмә алыр. Бу чәһәтдән «Азәрбајчан», «Сабирин шәрәфинә», «Сәадәт нәғмәси», «Сәадәт», «Сөз букети», «Азад илһам», «Бајрам габағы», «Ашыг гардашыма» вә с. ше'рләри вә бир сыра поемалары мараглыдыр.

Вурғун бир чох ше'рләриндә өзүнү, азад илһамыны, наил олдуғу сәадәти кечмиш сәнәткарларла мүгајисә едир. Бу чәһәтдән «Азад илһам» ше'ри чох мараглыдыр. Шаир, «Нәсими заһидлә дурду үз-үзә», «Фузули дој-

мады көз јашларындан», «Кәтир хатиринә Вагифи бир дәм, гырылды гәлбиндә бир јурдун сазы», јахуд «Һатәван» ше'риндә:

Бахыб гәрәнфилин солгун рәнкинә
О шәһла көзләрин инчиләр төкдү,

ја да: «Сабирин шәрәфинә» ше'риндә «Сабир, о күнләри кәтирмә јада» дејә кечмиш шаирләрин кечирдији ачы күнләри хатырлајыр вә бундан сонра наил олдуғу илһам азадлығына вә сәадәтинә көрә јени ичтимаи гурулуша миннәтдар олдуғуну билдирир.

Совет вәтәнпәрвәрлији идејасынын маһијјәт вә мә'насыны дәриндән дәрк етдијиндәндир ки, шаир доғма вәтәнинә һәср етдији бүтүн әсәрләриндә онун тәбии көзәлликләрини, тәсвир етмәклә јанашы, бу вәтәндә гурулан ичтимаи көзәлликләрдән—азадлыг вә сәадәтдән бәһс едир.

Үмумијјәтлә, јени һәјатын, јени ичтимаи гурулушун көзәлликләриндән доған севинч, социализм гурулушуна миннәтдарлыг һисси Сәмәд Вурғунун бу дөвр јарадычылығынын әсас мотивләриндәндир. Бу чәһәти «Азәрбајчан» ше'риндә даһа ајдын көрмәк олар.

Бәдии гүдрәти илә бир дастан тә'сири бағышлајан «Азәрбајчан» ше'риндә шаир, Азәрбајчанын тәбии көзәлликләрилә јанашы онун ичтимаи көзәллијини, наил олдуғу сәадәти тәрәннүм едир:

Сыра дағлар, кен дәрәләр,
Үрәк ачан мәнзәрәләр,
Чејран гачар, чүјүр мәләр,
Нә чохдур ојлағын сәнин;
Аранын, јајлағын сәнин.

Бу тәсвир шаирин тәбиәтә һәср етдији илк ше'рләрини («Дилчан дәрәси», «Елләр дүнјасы», «Күр» вә с.) Лакин бунун архасынча кәлән:

Кеч бу дағдан, бу арандан,
Астарадан, Ләнкәрандан.
Африкадан, Һиндистандан,
Гонаг кәлир бизә гушлар,
Зүлм әлиндән гуртулмушлар.

мисралары тәбиәт тәсвиринә ичтимаи мәзмун верир.

«Азәрбајчан» ше'риндә Вурғун инсаны валеһ едән мусигили вә аһәнкдар мисралары илә, ојнаг, орижинал гафијә вә рәдифләри илә доғма вәтәнинә олан чошгун һисләрини, мәһәббәт вә арзуларыны ифадә етмишдир. Халгынын хошбәхтлији ону севиндирир, она учмаға ганад, јазмаға илһам верир:

Көзәл Вәтән, о күн ки, сән
Ал бајраглы бир сәһәрдән
Илһам алдын... јарандым мән.

Сонунчу мисрада шаир, јени социалист вәтәниндән данышыр. Бу јени вәтән «ал бајраглы бир сәһәрдән» илһам алараг јаранмышдыр. Һәмин фикир үчүнчү мисранын икинчи бөлкүсү олан «јарандым мән» ифадәсиндә өзүнү көстәрир. Бурадакы «мән» шаирин илк ше'рләриндә тез-тез раст кәлдијимиз «мән» мәфһумуна бәнзәмир. Илк ше'рләриндәки «мән» мәфһуму шаирин өз шәхсијјәтини билдирән субјект мә'насында идисә, бурадакы «мән» халг мә'насындадыр.

Үмумән әдәбијјатымызда Азәрбајчана һәср олунан ирили-хырдалы бүтүн әсәрләр ичәрисиндә бу ше'р мисилсиз јер тутур. Илк бахышда ади сөз вә ифадәләрдән ибарәт олан бу ше'рин үстүнлүјү мәһз садәлијиндә вә бу садәлик ичәрисиндәки бөјүклүјүндәдир.

Мән бир ушаг, сән бир ана,
Одур ки, бағлыјам сана.
Һанки сәмтә, һанки јана
Һеј учсам да јувам сәнсән,
Елим, күнүм, обам сәнсән.

Вәтәнин шә'нинә бундан тутарлы, бундан ширин, бундан дәрин вә бундан сәмими нә демәк олар? «Елим, күнүм, обам сәнсән» ифадәсиндәки сәмимијјәт, үрәкдән кәлдији үчүн һамынын үрәјинә јол тапыр, бүтүн халгын вәтән һаггында үрәк сөзләринә чеврилир. Бу ше'ри әзбәрдән билмәјән азәрбајчанлы тапылмаз. Бу ше'р, ади ше'р дејил, нәғмәдир, халгын адындан дејилмиш һимндир.

Бурада бир чәһәти хүсусилә гејд етмәк лазымдыр. Шаирин бир чох поемалары: «Дар ағачы», «26-лар», «Аслан гајасы», «Гыз гајасы», «Талыстан», «Азәрбајчан» адлы поемасынын ајры-ајры һиссәләридир. Һәмин

бөјүк поеманы шаир Халг Комиссарлары Шурасынын 1934-чү ил 3 август тарихли гәрарында Азәрбајчанда Совет һакимијјәти гурулмасынын 15-чи илдөнүмү мүнасибәти илә е'лан етдији мүсабигә үчүн јазмышдыр. Мәшһур «Азәрбајчан» ше'ри һәмин поеманын прологу имиш. Шаир бу бөјүк дастанда Азәрбајчанын узаг кечмишинин ән гәдим дөврләриндән тутмуш мүасир дөврүнә гәдәрки һәјатыны—гәдим әфсанәләрини, халгын адәт-ән'әнәсини, онун психолокијасыны, тәбиәтини, бир сөзлә, Азәрбајчаны күлл һалында әкс етдирмәк мәгсәдини гаршысына гојубмуш. Һәмин әсәр 1935-чи илдә гисмән тамамланмыш, лакин ајры-ајры һиссәләри мүхтәлиф вахтларда, мүхтәлиф јерләрдә чап олунмушдур: «26-лар» илк дәфә «Коммунист» гәзетинин 1936-чы ил 20 сентјабр тарихли нөмрәсиндә, «Гыз гајасы» «Револјусија вә култура» журналынын 1938-чи ил 2-чи нөмрәсиндә «Аслан гајасы» «Револјусија вә култура» журналынын 1938-чи илин 4 вә 5-чи нөмрәләриндә, «Дар ағачы» вә «Талыстан» исә «Азад илһам» (1939) китабында.

Белә бөјүк әһатәли бир әсәр үзәриндә ишләдијини шаир 1935-чи илдә мәтбуатда билдирмишди: «Мән Азәрбајчан сосиалист Шуралар Чүмһуријјәтинин Ленин ордени алмасы мүнасибәти илә «Азәрбајчан» поемасы үзәриндә ишләјирәм».[1]

Һәмин «Азәрбајчан» дастанынын мүгәддимәси олан мәшһур «Азәрбајчан» ше'ри доғрудан да бөјүк бир операнын үвертүрасы, ағсачлы бир халгын милли һимни кими сәсләнир. Һәчмчә кичик олмасына бахмајараг, бундан сонра јаздығы бир чох әсәрләринин руһу «Азәрбајчан» ше'риндән кәлир. Бу ше'р санки шаирин јарадычылығынын епиграфы, мәрамнамәсидир.

ПРОЛЕТАР БЕЈНӘЛМИЛӘЛЧИЛИЈИ

Сәмәд Вурғунун бу дөвр јарадычылығында *пролетар бејнәлмиләлчилији мөвзусу да әсас јер тутур.* Пролетар бејнәлмиләлчилијинин өзү дә совет вәтәнпәрвәрлији идејасынын тәркиб һиссәсидир.

Үмумән әдәбијјатымызда олан инсанпәрвәрлик бејнәлмиләлчилијин тәзаһүр формасыдыр. Бејнәлмиләлчилик Азәрбајчан әдәбијјатынын гәдим вә мүтәрәгги мотивләриндән бирилир. Низами мүхтәлиф халгларын нүмајәндәләрини севә-севә тәсвир етмиш, һеч бир халгын нүмајәндәсинә ашағы нәзәрлә бахмамыш, онлары чәмијјәтә олан фајдаларына көрә гијмәтләндирмишдир.

Башда Чәлил Мәммәдгулузадә олмагла, XX әсрин демократ јазычылары бир сыра әсәрләрини халглар достлуғу идејасына һәср етмишләр. Бу чәһәтдән Чәлил Мәммәдгулузадәнин «Каманча», «Сабирин «Бејнәлмиләл», Һүсејн Чавидин «Шејх Сән'ан» әсәрләри чох марағлыдыр.

Шифаһи халг әдәбијјатымызда да һәмишә халглар достлуғуну, хүсусилә Загафгазија халгларынын достлуғуну тәрәннүм едән маһнылар, дастанлар вә нағыллар истәнилән гәдәрдир. Бунларын ичәрисиндә «Мәһәммәд вә күрчү гызы», «Әсли вә Кәрәм», «Гачаг Нәби», «Гатыр Мәммәд» кими халг јарадычылығы абидәләрини гејд етмәк олар.

Октјабр ингилабындан сонра Азәрбајчан әдәбијјатында пролетар бејнәлмиләлчилији идејасы јаранмыш вә бу идеја әдәби әсәрләрин әсас мөвзусуна чеврилмишдир.

Бејнәлмиләлчилик Сәмәд Вурғун ше'ринин дә әсас мотивләриндән биридир. Шаир өз халгыны севмәклә, истәр Совет Иттифагы дахилиндә јашајан башга гардаш халглара, истәрсә дә дүнја зәһмәткешләринә һәмишә өз рәғбәт вә мәһәббәтини билдирмишдир. Хүсусилә Авропа империалистләринин пәнчәси алтында әзилән Шәрг вә онун азадлығы мәсәләси, шаирин јарадычылығынын илк илләриндән мәшғул етмишди. 1931-чи илдә јаздығы «Гызыл Шәрг» ше'риндә Британија лордлары тәрәфиндән сојулан Шәрг халгларынын ачыначаглы вәзијјәтиндән данышылырды. Бир чох әсәрләриндә Шәргә хитаб етмәси вә Бакыны Шәргин гапысы адландырмасы, шаирин вахтилә мәһкум олан Шәрг халгларына бәслөдији гардашлыг мүнасибәтини ифадә едир.

Бу мәсәләјә һәср етдији бир чох әсәрләриндә Вурғун бүтүн Шәрг халгларыны бирләшмәјә, империалист дөвләтләрин әсарәтиндән хилас олмаға чағырыр. «Гызыл Шәрг» ше'риндә бу мәсәләни гојан шаир «үмидим өзкәдир јарына» дејәрәк Шәргин сабаһыны азад вә хошбәхт көрүр.

«Јолдаш, Һинкер, амханаго» ше'риндә шаир гардаш-

[1] «Коммунист» гәзети, 1935, № 94.

лыг ан ләсиндә јашајан Гафгаз халгларынын бирлијиндән бәһс едир вә ше'ри бу үч халгын дилилә битирир:

Даһа да бирләшиб олсунлар бир чан
Јолдаш Азәрбајчан, һинкер Һајыстан,
Бир дә амханаго гызыл Күрчүстан.

Бу үсулдан шаир «Сәадәт нәғмәси» ше'риндә дә истифадә етмишдир. Әкәр «јолдаш Һинкер, амханаго» да «јолдаш» сөзүнүн ермәни вә күрчү дилләриндәки тәрчүмәсини верирсә, «Сәадәт нәғмәси» ше'риндә «јаша» сөзүнү һәр ики дилдә тәкрар едир. (Јаша, кетсә, ваша).

«Гафгаз» ше'риндә Гафгазын гара күнләриндән, бурада јашајан үч гардаш халгын башына кәтирилән мүсибәтләрдән үрәк јанғысы илә данышан шаир, «јашасын гардаш олан инсанлар» дејә ингилабдан сонра өлкәмиздә јаранан халглар гардашлығыны алгышлајыр:

Бир заман көз јашы ичмиш дәрәләр,
Гајалар, силсиләләр, мәшәрәләр
Инди үч гардашын олмуш вәтәни.

«Бүлбүл», «Вәтән ордусу», «Гәһрәманын һејкәли», «Гызыл әскәр», Давид» ше'рләри дә билаваситә халглар достлуғунун тәрәннүмүндән ибарәтдир. Бунлардан башга шаирин бир чох ше'рләриндә бу вә ја дикәр мәсәлә илә әлагәдар олараг бу мөвзуја тохунулмушдур.

Сәмәд Вурғунун бөјүк күрчү шаири Руставелидән («Пәләнк дәриси кејмиш пәһләван» әсәринин бөјүк бир һиссәси), Пушкиндән («Јевкени Онекин»), мачар шаири А. Һидашдан («Севки» поемасы) етдији тәрчүмәләрә јалныз бир тәрчүмә кими бахмаг олмаз, бунлар ејни заманда шаирин һәмин халгларын мәдәнијјәт вә әдәбијјатына бәсләдији мәһәббәт вә һөрмәтинин ифадәсидир. Бунлардан башга шаирин Пушкин, Островски, М. Горки, күрчү драматургу Шалва Дадиани, ермәни мүғәннисн Сајат Нова вә ермәни абидәси «Сасунлу Давид» һаггында јаздығы мәгаләләр бејнәлмиләлчилик нүмунәләридир.

Шаирин гардаш халглар әдәбијјатына һәср етдији мәгаләләри ичәрисиндә ермәни епосу Сасунлу Давидә һәср етдији «Халгын бәдии гүдрәти» мәгаләси хүсуси јер тутур. Мәгалә дастанын 1939-чу илин сентјабр ајында кечирилән минниллик јубилеји мүнасибәтилә јазылмыш, 1939-чу ил сентјабрын 16-да «Әдәбијјат гәзетиндә» дәрч олунмушдур. Јереванда кечирилән тәнтәнәли јубилеј кечәсиндә Сәмәд Вурғун чыхыш етмиш, ермәни вә Азәрбајчан халгларынын гәдим достлуғундан данышмыш вә Сасунлу Давидә һәср етдији «Давид» ше'рини охумушдур. «Халгын бәдии гүдрәти» мәгаләсиндә шаир, халг гәһрәманы Давидин вәтән вә халгын сәадәти уғрунда апардығы гәһрәманлыг мүбаризәсиндән мәһәббәтлә данышыр, фикрини үмумиләшдирәрәк Вәтән вә халг намина кестәрилән һәр чүр гәһрәманлыг вә фәдакарлығы әсил инсани сифәт сајыр.

Сәмәд Вурғун чох һаглы олараг «Сасунлу Давид» епосуну, бу епосдакы гәһрәманлары Азәрбајчан халг абидәләриндәки гәһрәманлар илә—Бабәк, Дәдә Горгуд, Короғлу илә мүгајисә едир вә бунунла да Азәрбајчан вә ермәни халглары арасындакы әрази вә тале бирлијиндән доған мә'нәви јахынлыгдан данышыр: «Короғлу илә Давид арасында нә гәдәр охшајан чәһәтләр вардыр! Халга, Вәтәнә сонсуз мәһәббәт, гејри-ади баһадыр гүввәси, буз кими тәмиз үрәк, халгын дүшмәнләринә гаршы нифрәт, үрәји кенишлик вә чәсарәт, садәлик вә сәмимилик, мусиги вә постик талант, сарсылмаз ирадә, өз гүввәси вә гәләбәсинә дәрин инамлары бизим һәр ики гәһрәманымызы, Короглу вә Давиди характеризә едән ејни кејфијјәтләрдир. Нә Давид, нә дә Короғлу һеч бир милли мәһдудијјәт нә олдуғуну билмирләр. Она көрә дә, бизим гәһрәманларын ады башга өлкәләрдә ешидилир. Бир чох Шәрг халглары онлары севир, әзизләјир. Марағлы бурасыдыр ки, онларын атлары бир-биринә охшајыр. Давидин аты—Чәлалы вә Короғлунун әфсанәви аты—Гырат, һәр икиси хырдабојлу, көркәмсиз дајча олуб, дәниз аты чинсиндән идиләр»[1].

Бејнәлмиләлчилик мөвзусунда шаирин ән гүввәтли әсәри «26-лар» поемасыдыр. 26-лар һаггында әсәр јазмаг Сәмәд Вургуну һәмишә дүшүндүрмүш вә бир чох әсәрләриндә бу мәсәләјә бу вә ја дикәр мәсәлә илә әлагәдар олараг ишарә вурмушдур. Мүхтәлиф милләтләрин нүмајәндәләриндән ибарәт 26 Бакы Комиссары бир амал уғрунда—коммунизм идејалары уғрунда апардыглары биркә мүбаризә, шаирин өзүнүн дедији кими, «интернасионализмин ән парлаг вә өлмәз нүмунәсидир».

Степан Шаумјан, Мәшәди Әзизбәјов, А. Чапаридзе, М. Вәзиров, И. Малыкин, И. Фиолетову, мүхтәлиф милләтләрдән олмаларына бахмајараг, бир бөјүк мәсләк

[1] «Әдәбијјат гәзети», 1939, 16 сентјабр

бирләшдирмиш вә онлар һәмин мәсләкин јолунда да гәһрәманҹасына һәлак олмушлар.

Бу фәдакар гәһрәманларын мүбаризәси Азәрбајҹан халгынын шаир вә әдибләрини дүшүндүрдүјү кими, башга гардаш халгларын сәнәткарларыны да дүшүндүрмүш В. Мајаковски, Д. Бедны, С. Јесенин, Н. Асејев, А. Акопјан кими шаирләр дә бу мөвзуја әсәрләр һәср етмишләр.

Азәрбајҹан јазычыларындан Мәммәд Сәид Ордубади «Дөјүшән шәһәр», Мир Ҹәлал «Бир кәнҹин манифести», Әнвәр Мәммәдханлы «Шәргин сәһәри» әсәрләриндә 26 Бакы Комиссарынын һәјатына вә өлүмүнә аид бә'зи епизодлар вермиш, бу баһадырлар һаггында әсәрләр јазмышлар. Һүсејн Меһди Бакы Комиссарларынын һәјат вә мүбаризәсинә «Комиссар» башлығы алтында он ики һекајә һәср етмишдир.

Сәмәд Вурғунун «26-лар» поемасы тарихи әсәр олдуғундан, ону тарихи мөвзуда јаздығы «Дар ағаҹы» вә тарихи-әфсанәви мөвзуда јаздығы «Аслан гајасы» илә бир јердә тәһлил едәҹәјик.

ЈЕНИ КӘНД МӨВЗУСУ

Јени кәнд мөвзусу јалныз Сәмәд Вурғун јарадыҹылығынын дејил, 1932—1941-ҹи илләр арасында Азәрбајҹан ше'ринин әсас мөвзуларындан бири оломушдур. Бу мөвзуда јазылан ше'рләрдә әксәрән шаирләр көһнә кәнддәки феодал-патриархал мүнасибәтләри гара бојаларла тәсвир едир, јени кәндә дахил олан социалист мүнасибәтләрини алгышлајырлар.

Јаранмагда олан јени кәнддән, јени мүнасибәтләрдән бәһс едән «Алмаз» пјесиндә мәктәбли ушагларын дилиндән верилән «Јени кәнд» маһнысы илә Ҹәфәр Ҹаббарлы о дөврүн пафосуну, әсас идејасыны ифадә етмәк истәмишди:

Еј сән, әски дүнја, тәслим ол.
Әски дүнја, тәслим ол.
Сәнә гаршы јүрүш вар,
Машынлара од бурахын,

Вуруш вар һа, вуруш вар.
Сырәләрә дураг биз
Ирәлијә, ирәлијә,
Јени дүнја гураг биз.

Бу ҹәһәтдән Сүлејман Рүстәмин «Јахшы јолдаш» поемасы вә Рәсул Рзанын «Болшевик јазы» ше'ри дә мараглыдыр.

Јени кәнд проблеми Сәмәд Вурғун јарадыҹылығында бир силсилә тәшкил едир. Онун әсәрләриндә тәсвир олунан јени кәнд, бу кәндин инкишаф мәрһәләләрилә верилир. Шаир ингилабдан сонракы Азәрбајҹан кәндинин тарихини, хроноложи ҹәһәтдән тәдриҹи инкишафыны бир нечә әсәриндә екс етдирмәјә чалышмышдыр. Бу мәрһәләләр беләдир:

Ингилаб әрәфәсиндә олан кәнддәки көһнә мүнасибәтләрин тәсвири, јени дүнја уғрунда мүбаризә («Үсјан»).

Ингилабын илк илләриндәки совет кәндинин тәсвири («Комсомол поемасы»).

Коллективләшмә илләриндәки кәндин тәсвири («Маҹәра», «Кәнд сәһәри», «Мурадхан» поемалары).

Коллективләшмәдән сонра, социалистҹәсинә инкишаф јолуна дүшмүш совет кәндинин. тәсвири («Бәсти», «Талыстан»).

Данышдығымыз дөврдә (1932—1941) Азәрбајҹан кәндинин кечирдији бу дөрд инкишаф мәрһәләси С. Вурғун јарадыҹылығында өз әксини чох ајдын шәкилдә тапмышдыр.

Инди бу әсәрләрин һәмин мәрһәләләр әсасында тәһлилинә кечәк:

Ингилаб әрәфәсиндә олан кәнддәки көһнә мүнасибәтләрин тәсвири, јени дүнја уғрунда мүбаризә шаирин «Үсјан» поемасында верилмишдир.

«Үсјан» јени кәндин өзүнү дејил, онун уғрунда кедән мүбаризәни, мүсават һакимијјәти илләрини тәсвир едир. «Үсјан»а ајрыҹа бир әсәр кими бахмаг олмаз. О, «Комсомол поемасы»нын бир голудур. «Комсомол поемасы» да «Үсјан» поемасынын хроноложи давамы кими нәзәримизи ҹәлб едир. Икинҹи тәрәфдән, «Комсомол поемасы»нын «Кәнддә театр» фәслиндә шаир, театр сәһнәсиндән әдәби үсул кими истифадә едәрәк, өтән илләрә— «Үсјан»да тәсвир олунан мүсават илләринә гајыдыр. Поеманын бу фәсли һәм дөврүн, һәм дә бир сыра образларын ејнилији (Кәрәм, Елхан) е'тибары илә «Үсјан» поемасыны хатырладыр. Беләликлә, «Үсјан»ы «Комсомол поемасы»нын илк фәсли һесаб етмәк олар.

Поема 1936-чы илдә јазылмышдыр, илк вариантларда «Үсјан вә гуран» сәрлөвһәси илә кетмишдир. Бизҹә,

бу ад даһа мәгсәдәујғундур. Поема, мүәллифин өз гејдиндә көстәрдији кими, «алчаг мүсават һакимијјәти дөврүндә кәндимиздән бир сәһнәни» тәсвир едир. Әслиндә бу, бир дејил, лирик һалда верилмиш бир нечә сәһнәнин тәсвиридир.

Поеманын әсас гәһрәманы болшевик Кәрәмдир. Бу сурәт «Комсомол поемасы»нда Чалпапаг Кәрәм ады илә верилир. Нә исә шаир бу сурәт һаггында чох дүшүнмүш, Кәрәм адыны бир чох әсәрләрдә мәһәббәтлә чәкмишдир. Бизә елә кәлир ки, бу, шаирин халг гәһрәманы Гачаг Кәрәмә олан мәһәббәтиндән доғур. XIX әсрин сонларында хүсусилә Кәнчә вә Газах маһалында танынан бу халг гәһрәманы һаггында бөјүк рус әдиби Максим Горки дә «Гафгаз гачаглары» адлы мәгаләсиндә бәһс етмишдир. Гачаг Кәрәмин характериндәки мәрдлик, чәсарәт, хејирхаһлыг вә инсанпәрвәрлик Сәмәд Вурғун мөвзуларынын тәбиәтинә ујғун иди. Бүтүн бунлара әсасән дејә биләрик ки, истәр «Комсомол поемасы»нда, истәрсә дә «Үсјан»дакы Кәрәмин характер сифәтләри Гачаг Кәрәмин характериндәки әламәтләрдән кәлир. Шаир, халг гәһрәманына олан мәһәббәтинә көрә өзүнүн чәсарәтли, игид, хејирхаһ гәһрәманларынын адыны Кәрәм гојмушдур.

«Комсомол поемасы»нда Чалпапаг, «Үсјан»да болшевик Кәрәм ады илә верилән бу образын бир нечә характер сифәтләри ел арасында данышылан рәвајәтләрә чох бәнзәјир. Мәсәлән, халг арасында Гачаг Кәрәм һаггында белә бир рәвајәт вар: Кәрәм амансыз бир дүшмәндән интигам алмаг үчүн узун мүддәт фүрсәт көзләјир, лакин дүшмән әлә кечмирмиш. Бир күн Кәрәмә хәбәр чатыр ки, һәмән адам филан күн, филан вахтда, филан дәрәдән кечиб гоншу кәндә кедәчәкдир. Кәрәм дејилән вахтда һәмин дәрәни кәсдириб дурур. Дүшмән көрүнүр. Кәрәм ону вурмаг истәдији заман дүшмәнин гучағында көрпә бир ушаг олдуғуну көрүр, түфәнкини ашағы ендирир, ушағын хатиринә амансыз дүшмәнини өлдүрмәкдән ваз кечир.

Бу, әсл мәрдликдир, чәнкавәрликдир.

Марагль бурасыдыр ки, бу әһвалата бәнзәр бир әһвалаты Сәмәд Вурғун «Үсјан» поемасында тәсвир едир. Кәрәм амансыз дүшмәни Елхан бәјин сарајына һүчум чәкир, сарајы алыр, Елханын чәзасыны верир. Сарај од тутуб јаныр, лакин бу заман Кәрәмин көзләри бешикдә јатан көрпәјә саташыр. Әввәлчә Кәрәм «гурддан олан гурд олар» дејә ушағы јанғындан хилас етмәк истәмир, сонра исә фикрини дәјишир.

Поемада бир чизки илә мүәллиф, һадисәләрин мүсават һакимијјәти илләриндә чәрәјан етдијини билдирир. (Тәсвир олунан бинанын гапысындан үчрәнкли бајраг асылмышдыр).

Елхан бәјин кеф мәчлисини тәсвир едән шаир, бурадакы сөһбәтләрлә о заманкы Азәрбајчанын ичтимаи-сијаси вәзијјәтини көзләримиз гаршысында чанландырыр. Сөһбәт әсасән болшевик Кәрәм һаггында кедир. Бундан сонра шаир, болшевикләрин һүчума һазырлашдығыны вә сонра да һүчумун башландығыны көстәрир.

Болшевик Кәрәмин рәһбәрлији алтында һүчума кечән дәстә Елхан бәјин ханиманыны тутур вә бунунла да мүсават ағалығына сон гојулур.

Әсәр тәнтәнәли бир сонлугла битир. Бу поема бизә Әбдүррәһимбәј Һагвердијев вә Сүлејман Сани Ахундовун илк тәблиғи пјесләрини хатырладыр. Ә. Һагвердијевин «Ағач көлкәсиндә», «Көһнә дудман», С. С. Ахундовун «Чәрхи-фәләк» пјесләриндә илк шәкилләрдә ханын зүлмү вә чамаатын бу зүлмә е'тиразы, сонракы шәкилләрдә исә ел ичиндән чыхан бир гәһрәманын рәһбәрлији илә халгын зүлмә сон гојмасы тәсвир олунур. Бу әсәрләрдә ингилаб кортәбии һәрәкәт кими верилир. Мүәллифләр совет һакимијјәтинин илк илләриндә јаздыглары бу әсәрләрдә ингилабын маһијјәтини, онун шүурлу бир һәрәкәт олдуғуну лазымынча дәрк етмәдикләриндән, ингилаба һазырлыг вә онун гәләбәси гејри-реал, гејри-тәбии шәкилдә көстәрилмишдир.

Сәмәд Вурғунун «Үсјан» поемасы да, демәк олар ки, беләдир. Әсәрдә әввәлчә «әјниндә вәзнәли јашыл чуха», «көзүнүн үстүндә бухара папаг» олан «једди ојмаға ағалыг едән» кәндин ханы Елхан вә онун зүлмү тәсвир олунур. Бундан сонракы фәсилләрдә болшевик Кәрәмин рәһбәрлији алтында үсјан һазырланыр вә бу үсјан халгын гәләбәси илә баша чатдырылыр. Беләликлә, Сәмәд Вурғун, өзүндән асылы олмајараг, әсәрин адыны «Үсјан» гојмушдур. Ад әсәрдәки вәзијјәтә ујғундур. Чүнки доғрудан да бурада баш галдыран һәрәкат ингилаб дејил, мәһз кортәбии үсјандыр. Әсәрдә ингилабын маһијјәти, она партија рәһбәрлији, фәһлә-кәндли бирлији вә саир кими ингилаб ишинин зәрури хүсусијјәтләри көстәрилмәмишдир.

Әсәрдә үсјан едән дәстәнин, ханын јашадығы ханымана јүрүдүјү заман бир гарынын, әлиндә гуран, дәстәнин гаршысына чыхдығы сәһнә чох мараглыдыр. Гары һүчума кечән адамлары гуранла горхутмаг истәјир, лакин үсјанчылар буна әһәмијјәт вермәдән һүчумларыны давам етдирирләр, күлләләр гур'анын вәрәггәрини дәлиб кечир.

Бурада мүәллиф халгын азадлыг арзулары илә әсрләр боју давам едиб кәлән эталәти, дини е'тигадлары гаршылашдырмышдыр. Шаир бу сәһнә илә демәк истәјир ки, азадлыг арзулары илә дини е'тигадлар бир јерә сығa билмәз. Азадлығa кедән јоллар лүзумсуз адәтән'әнәләрин, вәрдишләрин, дини е'тигадларын үзәриндән кечмәлидир, ону тапдамалы, мәһв етмәлидир.

ИНГИЛАБЫН ИЛК ИЛЛӘРИНДӘКИ СОВЕТ КӘНДИНИН ТӘСВИРИ

Јени кәндин тәсвиринә һәср олунан әсәрләр ичәрисиндә «Комсомол поемасы» һадисәләри, кенишлији вә дөврүн һәртәрәфли тәсвири бахымындан шаирин ән камил әсәридир.

«Комсомол поемасы», натамамлығына бахмајараг, С. Вурғунун поемалары ичәрисиндә һәм мәзмуну, һәм бәдии вүс'әти, һәм дә һадисәләри әһатә даирәсинин кенишлији е'тибары илә Азәрбајчан совет поезијасында мүһүм јер тутур. Бу әсәр, поема жанрынын ән көзәл нүмунәсидир. Сәмәд Вурғунун бә'зи поемаларында көрдүјүмүз сөзчүлүк, тәсвирчилик бурада јохдур, даһа доғрусу, шаир өзү кәнара чәкилмиш, бир рәссам сәнәткарлығы илә һадисәләрин лөвһәсини чәкмиш, инсан характерләри јаратмыш, нәтичәни исә охучунун ихтијарына бурахмышдыр. Поеманын сәнәткарлыг чәһәтдән үстүн олан ән мүһүм хүсусијјәти дә будур. Әсәрдә адамлар, характерләр гаршы-гаршыја кәлир, еһтираслар тоггушур, әгидәләр, фикирләр үз-үзә дајаныр. Биз гаршы-гаршыја кәлән әгидәләрин вә бу әгидәләри тәмсил едән адамларын, еһтирасларын биринә һагг верир, дикәринә гәзәбләнир, бирини гәбул едир, дикәрини рәдд едирик. Шаир исә санки баш гәһрәманы Бәхтијарын чијинләри архасындан охучусуна бахыр, разылыг әламәти олараг күлүмсүнүр.

Сәмәд Вурғунун тәрәннүм үсулу илә јаздығы поемаларындан данышан әксәр тәнгидчиләр, алим вә јазычылар, шаирин охучулары, һәмишә бир сөзү бөјүк тәәссүфлә тәкрар етмишләр: «Сәмәд Вурғун чох наһаг јерә «Комсомол поемасы» јолундан сапды».

Меһди Һүсејн 1948-чи илдә јаздығы «Азәрбајчан совет әдәбијјатынын јарадычылыг проблемләри» адлы мәгаләсиндә С. Вурғун јарадычылығында өзүнү көстәрән мүчәррәд фәлсәфәчиликдән данышараг дејир: «Комсомол поемасы»нда һәјатдан алынмыш чанлы инсанлары јүксәк ше'ријјәтлә тәсвир вә тәрәннүм едән бир шаир, һансы сәбәбләр нәтичәсиндә «фәлсәфә хәстәлијинә» тутулду?».

«Комсомол поемасы» шаирин сонракы әсәрләринә прожектор кими һәмишә ишыг салмышдыр. Санки бу поема 1931—1935-чи илләрдән бојланараг шаирин бүтүн јарадычылығына бахыр, ону дүз истигамәтә чағырыр. Шаирин јарадычылығындакы әсас јахшы чәһәтләр өз көкләрини «Комсомол поемасы»ндан көтүрүр.

1938-чи илдән Сәмәд Вурғун јарадычылығында тәзә бир жанр—драматуркија јараныр. Әлбәттә, бу, бирдәнбирә јаранмамышдыр. «Вагиф» пјесинә гәдәр јаздығы поемалар, хүсусән «Комсомол поемасы» бу әсәрдәки драматик конфликт, вәзијјәтләрин кәскинлији вә кәркинлији шаирин драматуркијасы үчүн бир зәмин иди. Диггәт јетирсәк, «Вагиф» пјесиндәки бир сыра мүсбәт чәһәтләр «Комсомол поемасы»ндан кәлир. Гачар образындакы мүстәбидлик вә ејни заманда ирадә мөһкәмлији кими сифәтләр бизә Кәрај бәји, «Ханлар» пјесиндәки гәһрәманлардан доктор Сәһбәтдәки икилик—шәхси мәһәббәт дујғулары илә идеја, мәсләк арасындакы мүбаризә, тәбиәтиндәки шаиранәлик, һәссаслыг, хәјалпәрвәрлик исә Чәлал образыны хатырладыр. Мәһз буна көрәдир ки, мүәллиф Чәлалы «шаир Чәлал» адландырмышдыр. «Ханлар» пјесиндәки һәким Сөһбәт һәм дә шаирдир.

Шаир өмрү боју «Комсомол поемасы»ндакы севимли гәһрәманларыны хүсусән Чәлалы вә Һумајы унутмамыш, онларын бу вә ја дикәр хүсусијјәтләрини башга образларына вермәјә чалышмышдыр. «Инсан» пјесиндәки Чәлал өз тәбиәти, тәбиәтиндәки гызғынлыг, еһтирас, һәссаслыг вә шаирлији илә «Комсомол поемасы»ндакы Чәлалы хатырладыр. Пјес гәһрәманына шаирин

«Комсомол поемасы» гәһрәманынын адыны вермәси дә бурадан ирәли кәлир.

Јахуд 1948—1949-чу илләрдә јаздығы «Муған» поемасында шаир, Муған гызыны «Комсомол поемасы»нын гәһрәманы Һумаја бәнзәдир:

Хурмајы сачлары ики гатардыр.
Бир аз да Һумаја бәнзәри вардыр.

Шаир бир чох мәгалә вә чыхышларында, һәтта ше'р вә поемаларында «Комсомол поемасы» гәһрәманларынын адларыны бөјүк мәһәббәт вә һөрмәтлә чәкир. Севдији адамлары, јахуд образлары бу әсәрин гәһрәманларына бәнзәдир. Мәсәлән, «Јевкени Онекин»ин тәрчүмәси илә әлагәдар Пушкинә һәср етдији «Бөјүк шаирин шәрәфинә» ше'риндә Пушкинә мүрачиәтлә белә дејир:

Сәнәт вадисиндә кәлсин үз-үзә
Сәнин Татјананла мәним Һумајым.

Бурадан көрүндүјү кими, шаир, «Комсомол поемасы»нда «рус һәјатынын гамусу» адланан «Јевкени Онекин» сәвијјәсиндә, јәни ки, Азәрбајчан һәјатынын гамусуну јаратмаг истәјирмиш, шаир өзү дә бу әсәрдән чох шеј көзләдијиндән, һәмин әсәрин руһу, образларынын бә'зи характер чизкиләри башга әсәрләринә дә кечмишдир. Бу мәсәләләрдән даһа кенишлији илә бәһс едән Меһди Һүсејн јазыр: «Өз бәдии гүввәти е'тибары илә «Вагиф» һәр шејдән әввәл «Комсомол поемасы» илә мөһкәм бағлыдыр. «Вагиф» драматизми өз гидасыны да бу көзәл совет дастанындан алмышдыр десәк, һеч дә јанылмарыг»[1].

Бунлардан әлавә, шаирин сонракы јарадычылығында өзүнү көстәрән фәлсәфи мүһакимәләр—һәјат, инсанлыг, тәбиәт вә дүнја һаггындакы дүшүнчәләр, дәрин үмумиләшдирмәләр дә өз көкләрини «Комсомол поемасы»ндан кәтүрүр. Сонракы јарадычылығында көрәчәјимиз кими, шаир, мүәјјән бир әһвалаты, һадисәни тәсвир едәндән сонра мүтләг бу әһвалат вә ја һадисәјә мүнасибәтини билдирмәјә чалышыр, һадисәдән фәлсәфи нәтичәләр чыхарыр. Бу чәһәт илк дәфә «Комсомол поемасы»ндан өзүнү көстәрир. «Комсомол поемасы»на гәдәр јаздығы поемаларда исә («Мурадхан», «Кәнд сәһәри», «Хумар» вә с.) шаир јалныз һадисәләри тәсвир, адамлары бизә тәгдим етмәклә кифајәтләнир. Онларда дәрин, фәлсәфи үмумиләшдирмәләр, мүһакимәләр јох дәрәчәсиндәдир.

[1] М. Һүсејн. «Әдәбијјат вә сәнәт мәсәләләри», Бакы, Азәрнәшр, 1957, сәһ. 99.

«Комсомол поемасы»ндакы «Дүнја» рәдифли парча шаирин јарадычылығында бәдии рич'әтин, фәлсәфи үмумиләшдирмәнин илк вә ән көзәл нүмунәләриндәндир. Һумај өләндән сонра шаир бу өлүмә биканә гала билмир. Бу вахтсыз өлүмү үмумән һәјат вә хилгәт һаггындакы дүшүнчәләри илә әлагәләндирәрәк, бәдии, фәлсәфи үмумиләшдирмәләрә кечир. Бу парча, букүнкү поезијамызда һәјат, хилгәт вә дүнја һаггында јазылмыш ән көзәл, фәлсәфи ше'рләрдән биридир:

Јерләрә бахырам—бағчалы, бағлы,
Көјләрә бахырам—гапысы бағлы.
Каинат ихтијар, сирли, сорағлы,
Әзәлдән јараныб тамаша дүнја.

Бир дә көрүрсән ки, ачылан солур.
Дүшүнән бир бејин, бир торпаг олур.
Бир јандан бошалыр, бир јандан долур,
Сиррини вермәјир сирдаша дүнја.

Бу бәндләрдә каинатын, һәјатын һәләлик бәшәријјәтә мәчһул олан сирләриндән данышылыр. Көзләмәк оларды ки, бу гошма бәдбин бир нәтичә илә битәчәк, лакин бунлардан сонра кәлән бәндин сонлуғу никбиндир. Һәјат вәфасыз олса да, гој инсанларын әлләрилә күндән-күнә көзәлләшән дүнјамыз јашасын, чүнки инсан мәһв олуб кетсә дә, дүнја инсанларын јаратдығы чаһаншумул абидәләри һәмишә өз гојнунда сахламалыдыр, бу исә јенә дә инсанын өлмәзлијинә дәлаләт едир:

Әлдән әлә кечир вәфасыз һәјат,
Биз кәлди-кедәрик, сән јаша, дүнја.

«Комсомол поемасы» һәр шејдән әввәл драматик поемадыр. Бу әсәрдә чәбһәләр јалныз адамлар арасында бөлүнмәмишдир; ејни заманда үрәкләрдә дә чәбһәләр ајрылмышдыр, бә'зән бир үрәкдә ики дүјғунун, ики фикрин, ики әгидәнин ајрылдығыны көрүрүк (Чәлал вә Кәрајын үрәјиндә). Елә буна көрәдир ки, сонралар

«Комсомол поемасы» әсасында шаир Искәндәр Чошгун кәнч тамашачыларымыз үчүн көзәл бир драм әсәри јаратды.

«Комсомол поемасы» муәјјән бир дөврү—тарихи һадисәләри әһатә едир. Бунунла белә, она тарихи әсәр демәк чәтиндир, чүнки сурәтләр—Бәхтијар, Кәрај, Чәлал, Шаһсувар, Һумај тарихи шәхсијјәт дејилләр. Онлар јалныз дөврүн ән типик, ән характерик адамлары, шаирин јарадычы тәхәјјүлүнүн мәһсулу, шәхсән таныдығы, мүшаһидә етдији адамларын прообразларыдыр.

Бундан башга, мүһүм бир чәһәтинә көрә дә Мир Чәлал һаглы олараг «Комсомол поемасы»ны тарихи дејил, муасир әсәр һесаб едир: ««Комсмол поемасы»на тарихи әсәр кими баханлар чох сәһв едирләр. Чүнки бу әсәр тамамилә муасир бир әсәрдир. Бурадакы һәјат вә гәһрәманлар өз шәрәфли дөврүнү һәлә дә јашајыр. Партијанын рәһбәрлији илә комсомолчу нәслин Совет һөкумәти, совет варлығы вә мүнасибәтләри уғрунда апардығы мүбаризәләрин һәрарәти һәлә дә сојумамышдыр вә узун илләр сојумајачагдыр. Вурғунун әсәриндә гојдуғу әсас мөвзу вә тәләб, хошбәхт сабаһ уғрунда кедән букүнкү мүбаризәләрдир. Мәһз буна көрә дә бу әсәр јалныз Сәмәд Вурғун үчүн јох, муәјјән дәрәчәдә бүтүн совет *ше'римиз үчүн програм әсәри* (курсив муәллифиндир—Б. В.) сајыла биләр вә сајылмалыдыр»[1].

«Комсомол поемасы» (1920-чи илләрдә Азәрбајчан комсомолунун дахили, синфи дүшмәнә гаршы апардығы мүбаризәсинин бәдии тарихчәсидир. Бу илләрдә рус әдәбијјатында да вәтәндаш мүһарибәси мөвзусуна һәср олунмуш бир сыра көркәмли әсәрләр јаранмышдыр: Фурмановун «Чапајев», Серафимовичин «Дәмир ахын», Гладковун «Семент», Островскинин «Полад нечә бәркиди» әсәрләри, Вәтәндаш мүһарибәси мөвзусунда Азәрбајчан әдәбијјатында да бир сыра көркәмли драм, поема, роман вә ше'рләр јаранмышдыр. Бунлардан Әбдүррәһимбәј Һагвердијевин «Ағач көлкәсиндә», Һ. Нәзәрлинин «Гарател», С. С. Ахундовун «Лачын јувасы», Һ. Меһдинин «Севкидән сонра» вә с. әсәрләрини көстәрә биләрик. Сонралар, 30-чу илләрдә дә М. С. Ордубади, Мир Чәлал, Сүлејман Рәһимов, Һ. Меһди, Әбулһәсән,

1 Мир Чәлал «Јени ше'рин манифести» «Азәрбајчан», 1961, № 3, сәһ. 172—173.

Сүлејман Рүстәм вә башгалары бу мөвзуда көркәмли әсәрләр јаратдылар.

Комсомол мөвзусу Сәмәд Вурғуну јарадычылығынын илк дөврүндән марагландырмышдыр. О өзү бир шаир кими комсомол сыраларында јетишмиш, бөјүјүб-бәркимиш вә бу күн ады заманәмизин ән гүдрәтли сәнәткарлары илә бир сырада чәкилмәјә лајиг олмушдур. Сәмәд Вурғунун өзү бу һагда һәлә «1933-чү илдә «Һәдијјәм» адлы мәгаләсиндә јазырды. «Ленин комсомолунда тәрбијәләндим. 13 илдир ки, бу сарсылмаз тәшкилатын үзвүјәм, бу мүбариз ордудан алдығым илһам, һәјат вә гүввәт мәни јашадыр»[1].

1938-чи илдә јаздығы «Комсомол мәнә нә верди» адлы мәгаләсиндә исә јухарыдакы фикрини даһа да дәринләшдирәрәк дејирди: «14 јашым тамам олмамыш комсомола дахил олдуғум бу күн кими јадымдадыр. Мән о заман Газах Педагожи техникумунда охујурдум. Л. Толстојун идеалист фәлсәфәси, бизим классик әдәбијјатда «Лејли вә Мәчнун» әфсанәси, бир дә ушаглыг илләримин сон дәрәчә пәришан кечмәси мәндә хәстә бир тәбиәт јаратмышды. Комсомол бир фанар кими көзләримә ишыг верди. О мәнә көстәрди ки ,инсан чәмијјәти синифләрә бөлүнүр вә бүтүн ичтимаи бәрабәрсизлији, ағалыг вә гуллуғу јарадан истисмарчы синифләрдир. Вахт кәлиб кечдикчә, јухарыда дедијим бәдбинлик дә силиниб кетди. Јолдашлыг, коллектив зәһмәт, һәјата мүмкүн гәдәр көмәк вермәк мәндә адәт олду... Ленин комсомолу мәним јарадычылыг инкишафымда бөјүк рол ојнамышдыр... О мәндә зәһмәтә гаршы ешг вә мөһкәм интизам јаратмышдыр»[2].

Комсомол мөвзусу Сәмәд Вурғун јарадычылығында һәмишә әсас олмушдур. «Узаглара доғру», «Шаирин анды», «Памбыгчылар», «Шаирин сәси», «Комсомол маршы», «Фанар», «Бизим кәнчлијә» ше'рләриндә, «Кәнд сәһәри», «Мурадхан», «Хумар» поемаларында шаир, дөнә-дөнә комсомол мөвзусуна мурачиәт етмиш, Ленин комсомолунун јени һәјатын инкишафындакы ролуну көстәрмәјә чалышмышдыр. Бу мөвзу, шаирин јарадычылығында 1931-чи илдән јазмаға башладығы «Комсомол поемасы»нда там кенишлији илә өз әксини тапды.

1 «Кәнч ишчи» гәзети, 1933, 29 октјабр.

2 С. Вурғун. «Комсомол мәнә нә верди», «Әдәбијјат гәзети», 29 октјабр, 1938.

Шаир «Комсомол поемасы» үзәриндә өмрүнүн ахыр илләринә гәдәр ишләмишдир. Поеманын әсас һиссәләри 1931—1935-чи илләр арасында, «Сон мүһасирә» адланан ахырынчы фәсли исә вәфатындан бир ил әввәл, 1955-чи илдә јазылмышдыр.

Поема пәракәндә һалда мүхтәлиф гәзет вә журналларда чап олунмушдур. Әсәр топлу һалда мүәллифин әлиндә олмадығы үчүн, 1935-чи илдән сонра бу мөвзудан ајрылан шаир, әсәрә, јенидән гајыдыб ону тамамлаја билмирди. Бу ишдә вахтилә В. И. Ленин адына Педагожи Институтунун тәләбәси олан, сонралар «Комсомол поемасы» мөвзусунда намизәдлик диссертасијасы мүдафиә етмиш Садыг Шүкүровун тәшәббүс вә зәһмәтини хүсусилә гејд етмәк лазымдыр. О, поеманын мүхтәлиф гәзет вә журналларда дәрч олунан һиссәләрини топлајыб шаирә тәгдим един. Шаир әсәрә јенидән бахыр, бә'зи фәсилләр арасында мәнтиги әлагә јарадыр, дили үзәриндә хырда дәјишикликләр апарыр вә бир гәдәр сонра «Сон мүһасирә» адланан фәсли јазыр. Әсәрин сон фәслини шаир 1955-чи илдә Истису јајлағында истираһәт етдији заман јазмаға башламышдыр. Бу һагда јазычы Әли Вәлијев шаирин вәфаты мүнасибәтилә јаздығы «Бөјүк итки» мәгаләсиндә мараглы мә'лумат верир. Бу мә'лумата көрә, шаир 1956-чы илдә «Комсомол поемасы»ны гуртармаг фикриндә имиш...

Сәмәд Вурғун сөһбәтләриндә, чыхыш вә нитгләриндә, һәтта бә'зи ше'рләриндә бу бөјүк әсәри јарымчыг гојдуғуна тәәссүфләнир вә она јенидән гајыдачағыны вә'д едирди. Мәсәлән, Азәрбајҹан Ленин Коммунист Кәнчләр Иттифагынын XIII гурултајына һәср етдији, 1939-чу илдә јаздығы «Бизим кәнчлијә» адлы ше'риндә охујуруг:

Бизим кәнчлик бәсләмишдир, бөјүтмүшдүр асланлары,
Бу кәнчлијин көзләриндән охујуруг илк баһары.
Бу күн көнлүм дәрдә дүшдү, көнүл сорду, нолду, шаир?
Гуртармады комсомолун гәһрәманлыг дастанлары?

Шаирин јахын досту О. Сарывәлли јазыр: «Охучулар «Комсомол поемасы»ны марагла изләјир, онун нәшрини һәмишә сәбирсизликлә көзләјирдиләр. Һөрмәтли шаир, «Комсомол поемасы» инди нә һалдадыр? Бәхтијарын, Кәрај бәјин талеји сонра нечә олур?» кими суаллар көрүшләрдә С. Вурғуна верилән,ән чох тәкрар едилән

суаллар иди. Мүәллиф, өмрүнүн сон илләриндә «Комсомол поемасы»ны јазыб гуртармағы гәти гәрара алмышды. 1956-чы илдәки сөһбәтләринин бириндә бизә «Мәним буилки ишим әсасән «Комсомол поемасы» үзәриндә олачагдыр. Охучулара чох сөз вермишәм. Лакин... поеманы мүтләг гуртармаг лазымдыр»[1].

Ч. Хәндан јазыр: «Истәр С. Вурғун һаггында етдијим мә'рузәләрдә, истәрсә дә онунла көрүш кечәләри вә ја шәхси сөһбәтләриндә мән чалышырдым ки,... «Комсомол поемасы»ны тамамлајыб, чапа вермәсини она тәлгин едим. О исә вә'д верир, нәдәнсә јеринә јетирмирди... Сәмәд сөз верди ки, анадан олмасынын 50 иллији мүнасибәтилә поеманы мүтләг тамамлајачагдыр. Доғрудан да о, бу әсәр үзәриндә ишләмәјә башлады. Архивиндә сахланан һаман нүсхәдә буну көрмәк мүмкүндүр. Лакин тәәссүфләр олсун ки, ағыр хәстәлик бу шәрәфли иши тамамламаг үчүн шаирә имкан вермәди»[2].

«Сон мүһасирә» адланан ахырынчы фәсил 1955-чи илин сонраларында јазылса да, бир чох фәсилләр, образлар натамам, бә'зи һадисәләр јарымчыг галды, бә'зи фәсилләр арасында мәнтиги әлагә јаранмады.

Әсәрдәки натамамлыг нәдәдир?

Шаирин өлүмүндән сонра Осман Сарывәлли фәсилләр арасында нә гәдәр мәнтиги әлагә јаратмаға сә'ј көстәрмишсә дә, буна там мүвәффәг ола билмәмишдир, һәтта бә'зи јерләрдә фәсилләр гарышыг дүшмүшдүр.

«Комсомол поемасы»нда шаирин гаршысына гојдуғу мәгсәд чох бөјүк олмушдур. Бөјүк бир дөврү, бу дөврүн характер хүсусијјәтләрини, јә'ни 20-чи илләрдә ајрылан чәбһәләрин вә мәнафеләрин тоггушмасыны, бирбиринә зидд характерләрин симасында әкс етдирмәк, халг һәјатыны, мәишәтини, адәт вә ән'әнәсини, мәрасимләрини тәсвир етмәк шаирин мәгсәди иди. Белә бөјүк вә чәтин ишин өһдәсиндән кәлән әсәрләр, шүбһәсиз, епопеја адланмалыдыр. Гаршыја гојулан мәгсәдин бөјүклүјү, әсәрдәки һадисәләрин рәнкарәнклији, вәзијјәтләрин кәркинлији, бир чох образларын характер сәвијјәсинә гәдәр јүксәлмәси, нәһајәт, мөвзунун әһатә даирә-

[1] О. Сарывәлли. «Комсомол поемасы» вә онун чапа һазырланмасы һаггында бә'зи гејдләр», мүгәддимә, Ушагкәнчнәшр, 1958, сәһ. 15—16.

[2] Ч. Хәндан. Унудулмаз хатирәләр. Әлјазмасы мүәллифин архивиндәдир.

синин кенишлији бу әсәри епопеја адландырмаға һагг верир, лакин тәәссүф ки, епопеја кими натамамдыр.

«Комсомол поемасы»нда мүәллиф јалныз бир хәтт, бир һадисә вә онун инкишафыны көтүрмәмишдир, бурада бир нечә образын талеји илә әлагәдар хәтләр, о хәтләрдән ајрылан будаглар истәнилән гәдәрдир. Шаир, образлары ади бир инсан кими дејил, һәр бирини мүәјјән бир ичтимаи фикрин, әгидәнин тимсалы кими вермәјә чалышмышдыр. Биз бу әсәрдә конкрет бир дөврү, о дөвр үчүн сәчијјәви олан һадисәләри, адамлары, бу адамларын дујғу вә дүшүнчәләрини көрүр, бир сөзлә, ијирминчи илләрин нәфәсини дујуруг. Лакин ичтимаи зүмрәләри, әгидәләри вә фикирләри тәмсил едән бә'зи образларын, о ҹүмләдән әсәрин баш гәһрәманы Бәхтијарын, думанлылығы үзүндән биз бу әсәри натамам һесаб едирик. Әсәрдә өтәри тәсвир олунан, изаһа еһтијачы олан сәһнәләр, епизодик образлар, онларын фикирләриндәки долашыглыг вә гејри-мүәјјәнлик бу фикри демәјә бизә һагг верир.

Мисаллара кечәк:

1. Әсәрин бир јериндә шаир, Бәхтијары «мә'дән јаврусу» адландырыр:

О мә'дән јаврусу сиздәнәм дејә
Гајнајыб гарышыб јохсул кәндлијә.
Каһ кәрәнти чәкир, каһ одун гырыр.

Бурадан ајдын олур ки, Бәхтијар шәһәрдә доғулмуш, шәһәрдә бөјүмүш, Бакынын һансы мә'дәниндә исә бир заман фәһлә дә олмушдур. Јухарыда кәтирдијимиз мисалдан башга Бәхтијарын фәһлә олдуғуна, шәһәрдән кәлдијинә даир әсәрин һеч бир јериндә ишарә белә јохдур. Бизә елә кәлир ки, бу, шаирин әввәлчәдән дүшүндүјү планында вар имиш вә бәлкә дә бу мәсәләјә аид ајрыча бир фәсил дә јазылачагмыш, лакин сонрадан унудулмушдур. Јәгин ки, шаир, Бәхтијар сурәтиндә шәһәрин кәндә көмәјини, фәһлә-кәндли бирлији мәсәләсини гојмаг истәмишдир.

Үмумијјәтлә, Бәхтијарын тәрҹүмеји-һалы, онун кәндә кәләнә гәдәрки һәјаты охучу үчүн ајдын дејилдир. Бәхтијар исә әсәрин баш гәһрәманы һесаб олунур. Онун фикирләри әсәрин әсас идејасыны тәшкил едир. Белә бир гәһрәманын нә ҹүр јетишдијини, һансы чәтинликләрдән

кечиб кәлдијини әсәрдә көрә билмирик. Бәхтијар, охуҹуја һазыр шәкилдә тәгдим олунмушдур. Белә бир образ исә епопеја үчүн баш гәһрәман ола биләрми? Һеч ҹүрә инанмаг олмур ки, өзүнүн баш гәһрәманыны Сәмәд Вурғун кими гүдрәтли бир сәнәткар, белә натамам шәкилдә тәгдим етсин.

Рус тәнгидчиси Владимир Огнев чох һаглы олараг јазыр: «Бәхтијар—идеал адамдыр. Өзү дә лап идеал шәкилдә «гәшәнк бир комсомолчу гызы» север. Һәр шеји һамыја изаһ едир, лакин ондакы бу идеаллыгдан башга Бәхтијарын һансы ҹәһәти јадда галыр? Јери кәлмишкән гејд едәк ки, Бәхтијар өзү дә мәһәббәтин бағлары зәифләјәндә давам кәтирмир, вә ән нәһајәт, бәј гызынын да севмәји бачардығыны ахырдан-ахыра кәшф едиб сарсыланда, Һумај,

Онун көзләриндә бөјүјүр бирдән
Утаныр Бәхтијар, дедикләриндән.

Бу сөзләр Ҹәлалын өлүм хәбәриндән вә Бәхтијарын тәһгирләриндән сарсылмыш Һумајын өлдүјү сәһнәдә дејилир. Амма Бәхтијарын өзүнүн гәлби дар верилмәмишдирми? Онун гәлби шаирин гәләминдән јајынмамышдырмы? Бизә елә кәлир ки, Бәхтијар сурәти мүәллифин идеалыны тәҹәссүм етдирмир, бунсуз да ки, романтик гәһрәман ола билмәз. Идеал—һәрәкәтдир, иҹранын садәҹә дүзкүнлүјү демәк дејилдир. Ҹәлал долашыб сәһв едәндә дә фәалдыр. Өз идеалынын күчү илә һәрәкәт едир. Бәхтијар ағыллыдыр. Лакин онун ағлы јарадычы ағыл дејилдир. Һәм өз тәбиәтинә, һәм дә әсәрдәки сурәтләр системиндә өз естетик вәзифәсинә көрә, о, дәгиг бир иҹрачыдан, изаһатчыдан башга бир шеј дејилдир».[1]

Тәнгидчи јенә орада фикрини бир гәдәр дә дәринләшдирәрәк јазыр: «Бәхтијар вә Кәрәм сурәтләри јалныз ҹызылмышдыр, онларын јалныз заһири шәкли көрүнүр».

Бизә көрә Бәхтијарын ушаглыг илләрини, һансы чәтинликләрдән кечиб-кәлдијини, бу ирадәјә, бу мөһкәмлијә вә бу әгидәјә нечә саһиб олдуғуну көстәрмәк үчүн ајрыча фәсилләр дүшүнүлмәмиш дејилдир.

[1] В. Огнев. «Романтик поезија һаггында», «Литературнаја газета», 1961, 14 феврал.

II. Үмумиjjәтлә, Бәхтиjар бир образ, бир характер олараг һәм Ҹәлалдан, һәм дә Кәраj бәjдән зәифдир. Әсәрдә Бәхтиjарын шәхри дуjғу дүшүнҹәләри дә, севкиси дә, истәк вә арзулары да натамам вә думанлыдыр. «Илк көрүш» фәслиндә кәнд гызы «Алакөз Күлзар». «Бәхтиjар, мәни дә комсомола јаз» деjә она мүрачиәт едир. Бундан сонра шаир 4 мисрада гызын бу мүрачиәтинин гаршысында Бәхтиjарын кечирдиjи һәjәҹанлары» тәсвир едир:

Гәһрәман Бәхтиjар нәдәнсә донмуш,
Ешги мәһәббәти дадмышдыр о да.
Тутулмуш варлығы јанар бир ода,
Гәлбинин башында чырпыныр бир гуш...

Бундан сонра шаир, үмумиjjәтлә мәһәббәт, ешг һаггында узун-узады, 6 сәһифәлик рич'әт верир. Бу рич'әтдә «Гафил, доланма кәл ешгиндән кәнар» деjә ешгин бөjүклүjүндән, инсаны учалтмаг гүдрәтиндән, ешгдән мәһрум олан адамларын исә даима мурдар, хәбис фикирләрлә јашадыгларындан данышылыр. Беләләриндән бири кими алман фашист партиjасынын рәһбәри Адолф Һитлер мисал көстәрилир, сонра Ленин дүһасынын әзәмәтиндән данышылыр. Ленин әмәлләринин учалығы, онун инсанлыға мәһәббәти илә изаһ едилир. Бүтүн бунлардан сонра шаир, дүнән она дуjғусуз бир нәфәрин вердиjи ашағыдакы суалы изаһ етмәjә чалышыр:

Нә чох мәһәббәтдән дәм вурурсан сән?
Һәр шеj ки, дүнjада дәjишир, дөнүр,
Мәһәббәт, сәдагәт күлүнч көрүнүр...

Шаир, мүхтәлиф һәjати мисалларла дуjғусуз адамын суалыны алт-үст етмәjә чалышыр. «Лејли вә Мәҹнун» дастанындан, Вагиф ше'риндән данышыр, јенидән Күлзарын Бәхтиjара «Мәни дә комсомола јаз» мүрачиәтинә гаjыдыр вә һәмин мүрачиәтдән сонра ашағыдакы 6 мисра верилир:

Јохдур көзәлликдә Күлзара әвәз
Алмыш илк бахышда, о, Бәхтиjары.
Севкисиз, илһамсыз јашаjа билмәз,
Севән бир шаирин гәһрәманлары.

Кетсә бир гапыдан ешгин аjағы
Саралар багчасы, төкүләр бағы.

Бунунла да фәсил битир. Гызын мүрачиәтинә Бәхтиjарын нә ҹаваб вердиjи һаггында әсәрдә һеч бир геjд јохдур. Јалныз шаир өзү—«Алмыш илк бахышда о Бәхтиjары» деjә Бәхтиjарын да ону севдиjини билдирмәк истәjир. Бөjүк бир дастан үчүн, һәм дә дастанын баш гәһрәманы үчүн бу кифаjәтдирми? Јахуд, тутаг ки, Бәхтиjар ону севмишдир, бәс Күлзар нечә? Бүтүн әсәр боjу Күлзарын Бәхтиjарла сөһбәти јалныз бирҹә дәфә верилир. Бу сөһбәт исә рәсми бир сөһбәтдир. Күлзар комсомол сыраларына дахил олмаг үчүн кәнд комсомол комитәсинин катиби Бәхтиjара рәсми суратдә мүрачиәт едир. Бурада исә Күлзарын да Бәхтиjары севмәсинә даир кичик бир ишарә белә јохдур. Бәхтиjарын Күлзары комсомола јазыб-јазмадығыны да билмирик. Јалныз 20 иллик фасиләдән сонра јазылан «Сон мүһасирә» фәслиндә бу кәнҹләрин артыг 3 аjдыр ки, евләндикләри һаггында мә'лумат верилир. Бу исә јалныз анкет мә'луматындан башга бир шеj деjилдир. Охуҹу, әсәрдә Бәхтиjарын да мәһәббәт јолунда чәкдиjи әзаблары, изтираблары, нәһаjәт, мәһәббәти вә севдиjи гыз һаггында һеч олмаса дүшүнҹәләрини, еjни заманда Күлзарын да Һумаjда олдуғу кими мәһәббәт изтирабларыны, фикир вә хәjалларыны көрмәк истәjир. Әсәрин һеч бир јериндә нә Бәхтиjарын нә дә Күлзарын бири-биринә олан севкиләрини, һеч олмаса көрүшләрини тәсвир едән бир сәһнә белә јохдур. Баш гәһрәманын дуjғуларыны, фикирләрини һәртәрәфли тәсвир етмәк үчүн әлбәттә бу лазым иди. Шаирин әлjазмасы үзәриндәки геjдләриндән дә аjдын олур ки, о, «Сон мүһасирә» фәслинә «Күлзарын дүшүнҹәләри вә изтираблары» адлы бир парча јамаг истәjирмиш.

III. Әсәрин «Сон мүһасирә» адланан ахырынҹы фәслиндән әввәлки «Сары Шәмистан» фәслиндә шаир, поеманын сүжетиндән бир гәдәр кәнара чыхан гәрибә бир әһвалат нәгл едир. Бурада дөjүшә кедән бир орду һиссәси, ордунун башында исә ады мә'лум олмаjан бир командан тәсвир олунур. Фәслин әввәлиндә командан—«гуш кими саjыг», «бахышлары гылынҹдан кәскин», көзләриндә дүшмәнә гаршы «амансыз бир кин» бәсләjән ҹәсур, өз ишинә инанан бир болшевик кими тәгдим—олунур. Фәсил давам етдикҹә шаир, команданын дүшүнҹәләрини верир. Мә'лум олур ки, о, нәjә көрә исә тәрәддүд едир,

шаирин өз дили илә десәк командан «ики сујун арасында галмышдыр». (Шаир бурада дил хәтасына јол вермишдир, «одла су арасында галмышдыр» демәк истәмишдир). Команданын дүшүнчәләри беләдир:

Ганлы дөјүшләрин јохмудур сону?
Јүз ганун ујдурур һәр кәлиб кедән.
Анлајан вармыдыр тарихдә буну
Бәшәр бир-биринә зүлм едир нәдән?..
Јүз ганун ујдурур һәр кәлиб кедән...

Бәлкә дә инсанын әслиндәдир бу—
Гаранлыг кечәләр... ајдын күндүзләр...
Сәрхош гәһгәһәләр... күлмәјән көзләр...
Дујуб дүшүндүкчә илләр узуну
Галдым ики сујун арасында мән
Јүз ганун ујдурур һәр кәлиб-кедән...

Бу дүшүнчәләрдән команданын, уғрунда мүбаризә апардығы амала, әгидәјә инанмадығыны, сонракы мисраларда исә бу амала дүшмән олдуғуну көрүрүк. Бу дүшүнчәләрдән сонра команданын јадына анасы Јасәмәндән кәлән мәктуб дүшүр. Анасы она јазыр ки, «кизләниб ордудан чаныны гуртар». Көрәсән анасы Јасәмән гары оғлуна нијә белә бир тәклиф едир? Бунун чавабы ананын мәктубунда ачыг-ајдын изаһ едилир:

Сөзүмә бахмады ихтијар бабан
«Нөкәрдән шаһ олмаз!»—дејәрәк кетди,
Гарышыб түнлүјә көзүмдән итди...
О күн инсанларын гызғын сәсиндән
Аналар сач јолуб үз чырмалады.
Ајналар төкүлдү күллә сәсиндән,
Дүшдү ағызлара бабанын ады.

Демәк, команданын атасы «нөкәрдән шаһ олмаз»—дејә ингилаба гаршы чыхмыш, она гаршы дөјүшмүш вә буна көрә дә «ады ағызлара дүшмүшдүр». Лакин мәгсәдинә наил ола билмәјән гоча:

Нә гәдәр алданыб алдадылмышам
Јағлы вә'дәләрә мән сатылмышам.—

дејәрәк өзүнә гәсд етмишдир. Инди ана оғулсуз вә әрсиз галмыш «кимин гапысында доланым сәнсиз» дејәрәк оғлуну көмәјә чағырыр. Анасынын мәктубу бәрәдә дүшүнән командан, ана чағырышына өз өлүмү илә чаваб верир. Ат белиндә чапаркән тапанча илә өз-өзүнү вуруб өлдүрүр.

Бунлардан мә'лум олур ки, Командан ичтимаи мәншәји е'тибары илә әзәнләр синфинә мәнсуб имиш, лакин өзү ингилабчылара гошулмуш, лакин сонралар «јүз ганун ујдурур һәр кәлиб кедән»—дејә ингилаба шүбһә илә јанашмаға башламыш вә бу тәрәддүдләрдән, зиддијјәтләрдән баш чыхара билмәдијинә көрә атасынын јолу илә кедәрәк өзүнү һәлак етмишдир.

Бу, әлбәттә о дөвр үчүн сәчијјәви бир һадисәдир. Өз ичтимаи мәншәјинә зидд чыхан, өз атасына гаршы дуран ингилабчылар тарихимиздә нә гәдәр десән олмушдур. Бунун бәдии әксини Сүлејман Сани Ахундовун «Лачын јувасы» пјесиндә көрүрүк. Бу пјесиндә С. С. Ахундов, Чаһанкир ағa сурәти илә өз ичтимаи мәншәјинә зидд чыхан ингилабчыларын бәдии образыны јаратмышдыр.

Әввәлләр өз атасына гаршы дуран, онун амалы илә барышмајан вә сонралар јенә дә өз ичтимаи мәншәјинин мәнафејини мүдафиәјә галхышан адамлар да аз олмамышдыр. Шаир, бу епопејада 20-чи илләрин бүтүн зиддијјәтини, о дөврүн ичтимаи һәјатыны, адамларын психолокијасыны әкс етдирмәјә чалышмышдыр. Лакин бу зиддијјәтләрин тәсвириндә (әлбәт ки, бурада командан нәзәрдә тутулур) јенә дә бир натамамлыг һисс олунур. Һаггында данышдығымыз командан јалныз «Сары Шәмистан» фәслиндә көрүнүр. Бәхтијар һаггында дедикләримиз, бу образа да аиддир. Белә ки, әсәрдә әзәнләр синфинә мәнсуб олан бу адамын ингилабчылар чәркәсинә нечә кечдијинә, һансы фикирләрин, һансы дујғуларын тә'сири алтында бу јола кәлиб чыхдығына чаваб тапмаг олмур. «Сары Шәмистан» фәслиндә исә команданы һазыр шәкилдә Гызыл Ордунун башында көрүрүк. О, тәрәддүд едир вә нәһајәт, өзүнү өлдүрүр.

Анасынын мәктубуну охудугдан сонра команданын кечирдији изтираблар белә тәсвир олунур:

Дүшүндүкчә елә дәрин,
О гарышыг фикирләрин
Пәнчәсиндә командан,
Бејнинә сычрады ган.
Јетим бир ушаг кими
О, гысганыр өзүндән,

Дағлар бир орду кими
Кәлиб кечир кезүндән...
Гајалыглар, дәрәләр,
Ән горхунч мәнзәрәләр
Буландырыр көнлүнү,
Шашырмышдыр јолуну...

Бу тәсвирләрдән мә'лум олур ки, командан ингилабчылара гошулдуғуна көрә пешманчылыг чәкир. Бир һалда ки, беләдир, онда охучуда изаһы тәләб олунан бир сыра ганунн суаллар доғур:

1. Команданын пешман олмасына, тутдуғу јолда тәрәддүд етмәсинә сәбәб нәдир? Анасынын мәктубуму? Әсәрдә команданын тутдуғу јолда тәрәддүд көстәрмәсинә сәбәб олараг јалныз вә јалныз ананын мәктубу көстәрилир. Лакин тәкчә бир мәктуб инсанын тутдуғу јола, әгидәјә шүбһә етмәсинә, «јолуну шашырмасына» вә ән нәһајәт, бүтүн бу тәрәддүдләрә көрә дә өзүнү өлдүрмәсинә сәбәб ола биләрми? Әлбәттә, бу чох аздыр. Бир адамын, өзү дә мәсләк адамынын өзүнү өлдүрмәси үчүн даһа дәрин сәбәбләр лазымдыр.

II. Тәрәддүдләрдән вә өзүнү өлдүрмәсиндән бу адамын ирадәсиз, ачиз бир адам олдуғу мә'лумдур. Бу чүр ирадәсиз адамын өз ичтимаи мәншәјиндән имтина едиб, тамамилә әкс бир мәсләки гәбул етмәси вә өз атасына дүшмән мөвгедә дајанмасы үчүн дә чидди бир әсас, инандырычы сәбәб лазым иди. Индики һалда әсәрдә бунун үчүн бир әсас, һеч бир инандырычы сәбәб јохдур.

Үмумијјәтлә, бу образ о дөвр үчүн характерик олан чизкиләри, мүхтәлиф ичтимаи фикирләри, дөврүн өзүндән кәлән зиддијјәтләри әкс етдирмәси бахымындан чох мараглыдыр. Лакин, бу зиддијјәтләр, инсани кејфијјәтләр кими кифајәт гәдәр әсасландырылмадығына, дәринләшдирилмәдијинә көрә образын дахили аләми, чырпынты вә һәјәчанлары ачылмамыш, изаһы тәләб олунан бир чох суаллар мејдана чыхмышдыр. Мәһз буна көрә дә командан образы о дөврдә бу вәзијјәти јашајан, ичтимаи һәјатын зиддијјәтләрини өзүндә тәмсил едән адамларын бәдии образы сәвијјәсинә јүксәлә билмәмиш, натамам галмышдыр.

Икинчи тәрәфдән, «Сары Шәмистан» адланан бу фәсил, әсәрин ана хәттиндән тамамилә кәнардадыр. Бу фәсилдә шаирин әсас мәгсәди мә'лум дејилдир. Командан өзүнү вурандан сонра «Көзләмәк олмазды сиздән бу

һалы»—дејән Сары Шәмистан, өзү кимдир? Әсәрин илк фәсилләриндә көрүнмәјән бу образ, бирдән-бирә һарадан мејдана чыхды? Бу әһвалатын тәсвириндә шаирин мәгсәди нәдир?

Бүтүн бу суаллар чавабсыз галыр. Бизә елә кәлир ки, епопејанын планында команданын өз ичтимаи мәншәјинә гаршы чыхмасыны вә сонракы тәрәддүдләрини (шүбһәләрини әсасландыран, Сары Шәмистаны охучуја тәгдим едән ајрыча фәсилләр дүшүнүлүбмүш.

III. Натамам вә долашыг мәсәләләрдән бири дә јени совет гурулушуна гаршы чыхан, дағларда јурд-јува салан Кәрај бәјин дәстәсиндәки гоча бир гачағын тәрчүмеји-һалыдыр. Бу гоча гачаг јалныз бир јердә—«Ганлы чадыр» фәслиндә тәсвир олунмушдур:

Чадырлардан аралы бир гајанын далында
Кешик чәкир бириси, јорғунлуг вар һалында.
Көзләриндән төкүлүр үч ахшамлыг јухусу
Онун да гәлбиндә вар мүбаризә горхусу.
Онун да фикри позғун, үәрји сәксәкәли
Өмрүндә динчәлмәмиш бу јоллара кәләли.
Отуз илдир бу јолда сачларыны ағартмыш.

Бу парча, елдән, обадан, аиләдән узаг дүшән гачағын бәдбәхтлијини, кечирдији ағыр вәзијјәти тәсвир едир. Лакин «отуз илдир бу јолда сачларыны ағартмыш» мисрасы гәрибәдир. Поема 20-чи иллэрдән, јә'ни Совет һакимијјәтинин јенчә гурулдуғу иллэрдән данышыр. Ихтијар гачаг исә 30 илдир ки, бу јолда—гачаглыгда сачларыны ағартмышдыр. Демәк бу гачаг 90-чы илләрдә һакимијјәт башында олан чар һөкумәтинин дә әлејһинә вурушмушдур. Белә олдугда Азәрбајчанда Совет һакимијјәти гуруландан сонра о үзә чыхмалы, дағлардан өз аиләсинә гајытмалы иди.

Чар үсул-идарәсинә дүшмән олан, онунла барышмајыб, дағлара чәкилән бир адамын совет һакимијјәти илләриндә јенә дә гачаглығы давам етдирмәси, јени гурулуша, Совет һакимијјәтинә зидд олмасы анлашылмыр. Көрәсән бу адам гачаглығы өзүнә пешәми етмишдир? Бу адам бир-биринә зидд олан ики ичтимаи гурулушун—һәм чар үсул-идарәсинин, һәм дә Совет һакимијјәтинин дүшмәнидирми? Әкәр беләдирсә, бу мәсәләләр изаһ тәләб етмирми?

IV. «Һумајын өлүмү» фәслиндә шаир: «Һумај анасынын сон бешијидир»—дејир. Бурадан белә чыхыр ки, Һумаја гәдәр Кәрајын башга евладлары да вармыш. Әсәрдә исә Һумајдан башга Кәрајын һеч бир өвладынын ады чәкилмир. Бизә белә кәлир ки, Кәрај бәј кими амансыз дүшмәнин өвлады, хүсусилә оғул өвладларынын һансы јолу тутачаглары епопеја үчүн чох мараглы оларды.

V. Поемада «Чалпапаг Кәрәм» ады илә верилән Кәрәм образы да думанлы вә натамамдыр. Бу образы «болшевик Кәрәм» ады илә биз «Үсјан» поемасында да көрмүшүк. Мараглы бурасыдыр ки, «Комсомол поемасы»нда «мүсават министри» Елхан «Үсјан»да Елхан бәј ады илә тәгдим олунур. Јухарыда дедијимиз кими адларын вә ичтимаи мөвгеләрин тәхминән ејнилији, ән үмдәси дә тәсвир олунан дөврүн јенә дә тәхминән ејнилији (бурада «Комсомол поемасы»ндакы «Кәнддә театр» фәсли нәзәрдә тутулур. «Кәнддә театр» фәслиндәки һадисәләр «Үсјан»дакы һадисәләрлә ејни дөврә тәсадүф едир) биздә «Үсјан»ын «Комсомол поемасы»нын бир голу, бәлкә дә илк фәсли олдуғу фикрини доғурур.

Демәк, «Комсомол поемасы»нда, шаир, јалныз 20-чи илдән сонракы дөврү дејил, ингилабын һазырланмасы вә гәләбәсини дә көстәрмәк истәмишдир. Тәртибчиләр әсәрин фәсилләрини—ајры-ајры гол вә парчаларыны үзвү сурәтдә бир-биринә бағлаја билмәдикләриндән бә'зи фәсилләр, о чүмләдән «Үсјан» ајрыча бир әсәр кими чап олунмушдур.

«Комсомол поемасы»нда «кәнд рәһбәри», «гоча коммунист» сифәтләри илә тәгдим олунан Чалпапаг Кәрәмлә әлагәдар фәсилләр јарымчыгдыр. Әсәрдәки бә'зи ишарәләрдән биз онун кәнддә әсас сима олдуғуну анлајырыг. Лакин бу коммунист Кәрәмин чәрәјан едән һадисәләрә рәһбәрлик етдијини, һәјати лөвһәләрдә көрә билмирик. «Гаравул» фәслиндә охујуруг:

> Чалпапаг Кәрәм дә кәлиб арабир
> Онларын үстүнә өзү баш чәкир.
> Бу гоча коммунист, бу кәнд рәһбәри,
> Бәхтијарла таныш оландан бәри
> Артыр мәһәббәти она күнбәкүн.

Лакин бунлары мүәллиф өзү дејир. Онун доғрудан да кәнд чамаатына рәһбәр олдуғуну, арабир дә олса комсомолчулара баш чәкдијини, Бәхтијара бәслədији мәһәббәтин күнбәкүн артдығыны әсәрдә көрә билмирик. «Атышма» фәслиндә исә вурушманын ширин јериндә «һавада гызыл бир нишанын» парламасы илә Кәрај бәјин дәстәсинин «Архадан кәлән вар»—дејә гачмасы тәсвир олунур:

> Узагдан көрүндү бир бөлүк атлы,
> Атлары гушлардан итп ганадлы.
> Һавада парлады гызыл бир нишан,
> Кәрајын дәстәси олуб пәришан
> «Архадан кәлән вар»—дејә гачдылар
> Атлылар кәлинчә дағдан ашдылар.

Барадакы ишарәләрдән кәләнләрин Чалпапаг Кәрәмин дәстәси олдуғу анлашылыр. Лакин елә орадача фәсил гуртарыр. Бундан сонра Чалпапаг Кәрәмдән бир кәлмә дә данышылмыр. Әсәрин әлјазмасында һәмин фәслин сонунда сәһифәнин кәнарында шаирин «Чалпапаг Кәрәмин кәлиши» гејди вардыр. Бу гејд бир јана, һадисәнин гануни инкишафы Чалпапаг Кәрәмин кәлишини тәсвир едәчәк бир фәслин јазылмасыны тәләб едир. Шаирин гејдиндән дә ајдын олур ки, бу јердә фәсил битмир, шаир фәсли чалпапаг Кәрәмин кәлиши илә гуртармаг истәјирмиш.

VI. Шаир, «Ганлы чадыр» фәслиндә Чәлалын Кәрај бәј тәрәфиндән өлдүрүлдүјүнү тәсвир едир. Чәлал өлдүрүләндән сонра Кәрај бәјин дәстәсиндә баш верән һадисәләрдән бир кәлмә дә данышылмыр. Бундан сонракы «Интизар» адлы фәсилдә шаир һадисәдән düз 16 күн кечдијини хәбәр верир. Шаирин әлјазмасы үзәриндәки гејдләриндән мә'лум олур ки, бу арада бир фәсил јазылмалы имиш. Буну һадисәләрин кедиши дә тәләб едир. Белә ки, Чәлалы өлдүрәндән сонра Кәрај бәјин кечирдији дахили һәјәчанлар тәсвир олунмамышдыр. Һумајын өлүм хәбәриндән сонра Кәрај бәјин бир ата кими нәләр дүшүндүјүнү, бу өлүмүн она тә'сирини охучу көрмәк истәјир. Шаирин шифаһи сөһбәтләриндән мә'лум олурду ки, о, Чәлалын мејитини кәндә кәтирмәк вә бу күнаһсыз өлүмә кәнд әһлинин мүнасибәтини тәсвир етмәк истәјирмиш.

VII. Әсәрин «Гыш кечәси» адланан биринчи фәслиндә «Ајазлы, шахталы бир гыш ахшамы» једди јолдашын сәфәрә чыхмасы, онларын бир дүшәркәдә дајаныб динчәлмәси, тонгал әтрафында зарафатлашмалары тәсвир

олунур. Бу заман «Узагдан ким исә онлара тәрәф «Ишыға доғру» ат чапыр. «Кимсән»—дејә Бәхтијар түфәнки долдурур, ајаға галхыр, атлыја «дајан»—дејә әмр едирләр, лакин атлы онлара мәһәл гојмајыб «Күн батан тәрәфә» атыны чапыб узаглашыр:

Бизсә чахнашараг дедик бир дајан,
Бәлкә бизимкидир о кәлән инсан...
Гој баис олмајаг онун ганына
Бәхтијар түфәнки салды јанына
Атлы чапараг,
Јолдан сапараг,
Күн батан тәрәфә чапды атыны,
Үфүгләр кизләди о гаралтыны...

Бурада фәсил битир. Бундан сонра кәлән фәсилләрдә исә бу атлы һаггында сөһбәт кетмир. Бәс атлы ким имиш? Нә үчүн әввәл онлара тәрәф кәлди, сонра онлардан узаглашды? Бир дә бу атлыны тәсвир етмәкдә шаирин мәгсәди нә имиш? Сонралар лазым олмајачаг бир һадисәни мә'насыз јерә тәсвир етмәјә дәјәрми? Јәгин ки, шаир бу атлыны сонракы фәсилләрдә бир әһвалатла бағлајачагмыш.

VIII. «Гыш кечәси» адланан биринчи фәсил:

Ајазлы-шахталы бир гыш ахшамы
Једди јолдаш олуб јола дүзәлдик.
...Зәиф голларындан тутуб икимиз
Ајә, јорулмусан, кәл отур дедик.

дејә биринчи шәхсин дили илә нәгл олунур. Бурадакы «јола дүзәлдик», «зәиф голларындан тутуб икимиз» вә с. ифадәләрдән әһвалаты нәгл едәјән адамын бу һадисәләрин иштиракчысы олдуғу мә'лум олур. Бундан сонра кәлән бүтүн фәсилләрдә исә бу үсул унудулур. Тәһкијә үсулу башланыр, артыг иштиракчы көрүнмүр. Белә еһтимал етмәк олар ки, иштиракчынын дили илә нәгл олунан даһа бир нечә фәсил дә јазылачагмыш.

Беләликлә, әсәрдә ејни үсул вә үслуб ахыра гәдәр сахланмамышдыр. Поеманы тәрчүмәдән охујан рус тәнгидчиси В. Огнев дә буну һисс етмишдир. О, јазыр: «Бәли, гаршымыздакы бу әсәр сәнәткар тәрәфиндән һәртәрәфли тәдгиг едилмиш мәһәббәт фачиәсидир. Лакин...

индики шәклиндә чох зиддијјәтли олуб, һәтта ваһид бир үслубда да дејилдир».[1]

Бүтүн бу дедикләримизә әсасән «Комсомол поемасы» епопејасынын јарымчыг олдуғу гәнаәтинә кәлирик. Лакин әсас хәтт—Кәрај бәј—Чәлал, Һумај хәтти баша чатдырылмыш вә биз дә тәһлилимизи әсасән бу хәтт үзрә апарачағыг.

«Комсомол поемасы» һәр шејдән әввәл характерләр поемасыдыр. Чәлал, Һумај, Бәхтијар, Кәрај бәј, һәтта епизодик олмасына бахмајараг, Мирпаша дөврә хас олан ичтимаи сифәтләри илә верилмишдир. Поема бу мәзијјәти илә һәлә јазылдығы дөврдә бүтүн әдәбијјат аләминин диггәтини чәлб етмишди. 1934-чү илдә С. Вурғун јарадычылығына «Бөјүјән шаир» адлы ајрыча мәгалә һәср едән Атабаба Мусаханлы јазыр: «Сәмәд Вурғун өз кениш исте'дадыны, үзәриндә чалышмагда олдуғу «Комсомол» романында верир. 32-чи илин мај ајында јазмаға башладығы бу дастанын, мәнзумәнин чап едилән характерли парчалары онун үмуми бәдии композисијасы, типләрин, образларын ичтимаи гијмәтләри һаггында фикир сөјләмәјә асанлыгла имкан верир... О, романда һәртәрәфли инсан характерләрини һәгигәтдә олдуғу кими бүтүн мүсбәт вә мәнфи һаллар илә јаратмагла бир чох јазычыларын јаха гуртара билмәдикләри схематизмә дүшмәјир, чанлы, һәрәкәтли, реал инсанлары верир. Онун тәсвирләриндә јашајан гуру, өлү, статик-кукла адамлар дејилдир, әксинә, динамик, онун үчүн дә чанлы адамлардыр».[2].

Мирпаша ингилаб ишинә—комсомола шүурлу олараг, ингилаби идејаларын маһијјәтини дәрк едәрәк кәлмәмишдир. Ингилабын илк илләриндә белә адамлар истәнилән гәдәр иди. Онлар бу јени гурулушу севдикләринә, онун маһијјәтини дәрк етдикләринә көрә дејил, бу гурулушдан истифадә етмәк, өз хырда арзуларыны тә'мин етмәк үчүн партија, јахуд комсомол сыраларына сохулурдулар. Белә адамлар һәмишә чәмијјәтин инкишафына, үмуми ишә өз һәрәкәтләри илә зијан вурмуш, јени гурулуша ләкә кәтирмишләр. Мирпаша образы илә шаир

[1] В. Огнев. Романтик поезија һаггында», «Литературнаја газета», 1961, 14 феврал, тәрчүмәси: «Әдәбијјат вә инчәсәнәт», 1961, 26 феврал, № 7.

[2] Атабаба Мусаханлы. «Бөјүјән шаир», «Ингилаб вә мәдәнијјәт» журналы, 1934, № 8.

белә адамларын типик образыны јаратмаг истәмишдир. Мирпаша, өзүнүн сәдагәтли комсомол олдуғуну башгаларына билдирмәк үчүн, мәсчидә көпәк бағлајыр. Бу һадисә кәнд әһлинин гәзәбинә сәбәб олур. «Гапалы ичләс» фәслиндә Бәхтијар һәмин мәсәләни мүзакирә едир, Мирпашаны данлајыр вә көстәрир ки, «дашлар атыланда мејвә кал дүшәр», чүнки «һәр шејин өз вахты, өз вә'дәси вар». Әсрләр боју инсанларын бејнинә, ганына, иликләринә ишләјән дини бир нечә илин әрзиндә онларын мә'нәвијјатындан чыхармаг мүмкүн дејилдир. Буну тәдричлә етмәк лазымдыр. Бәхтијарын дедији ашағыдакы:

Инсанын гәлбиндә әсрләр боју
Өзүнә јер тутуб јурд салан дујғу
Әмрлә инсанын чыхмаз чанындан.

сөзләри В. И. Ленинин «Диндарлыг һиссијјаты» һаггында дедији даһијанә фикри илә нә гәдәр ујғун кәлир: «Еһтијатла, чалышмаг лазымдыр ки, диндарларын һиссијјатына тохунулмасын, чүнки бу һал дини фанатизмин анчаг мөһкәмләнмәсинә сәбәб олур».[1]

Шаир әсәрдә һәр бир епизодик образын характер чизкиләрини ахыра гәдәр апармаға чалышмышдыр. Чәлалын өлүм хәбәрини ешидән Һумај өзүндән кедәндә Бәхтијар ону тохтатмаг үчүн гызын үзүнә су чиләјиб, она нәвазиш көстәрир. Онлары бу һалда көрән Мирпаша бу сәмими мүнасибәти пис јерә јозуб, шајиәләр јајмаг үчүн кәндә гачыр.

Буну тәсадүфән көрән Мирпаша,
Әлиндә папағы гачыр бирбаша.
Гачыр бир нәфәсә кәндә чатмаға,
Гачыр Бәхтиара бөһтан атмаға.

Охучу, әсәрин илк фәсилләриндән дајаздүшүнчәли, чылызтәбиәтли бир адам кими таныдығы Мирпашанын хәбәрчилик едәчәјинә вә бөһтан атачағына инаныр. Шаир Осман Сарывәллинин вә Нәсиб Әфәндијевин хатирәләриндән мә'лум олур ки, Сәмәд Вурғун бу образы һәјатдан көтүрмүшдүр. О заман Газахда мәсчидә ит бағламаг әһвалаты ејнилә олмушдур.

[1] В. И. Ленин, Әсәрләри, 29-чу чилд. сәһ. 126.

«Комсомол поемасы»ндакы образлар ичәрисиндә ән камили, ән чанлысы, шүбһәсиз Чәлалдыр. Чәлал һаггында данышан бүтүн мүәллифләр ону хәјалпәрвәр, романтик, шаиранә образ адландырырлар. Бу, доғрудан да беләдир. Бәхтијарын әксинә, Чәлал һисс адамыдыр, ону идарә едән арзулары, дујғулары вә һиссләридир. Шаир өзү Чәлалы бизә белә тәгдим едир:

Чәлалын дујғусу ағлындан үстүн.
Онун нәзәриндә каинат бошлуг,
Кечир хәјалындан һәтта сәрхошлуг.

«Дујғусу ағлындан үстүн» олдуғуна көрә дә Чәлал һиссин гурбаны олур. Шаир, Чәлалы әввәлдән ахыра гәдәр «севдалар дүшкүнү», «гәлбинин, нәфсинин дустағы» ифадәләри илә тәгдим едир.

Шаир, Бәхтијар кими, Чәлалы да бизә өз әгидәси е'тибары илә һазыр шәкилдә тәгдим едир. Әсәрин илк фәсилләриндән Чәлал да «Олсун ингилаба чанымыз һалал» дејир. Лакин шаир, Бәхтијардан фәргли олараг, Чәлалы ахыра гәдәр олдуғу вәзијјәтдә сахламыр, ону мүхтәлиф һадисәләрдән, долашыг әһвалатлардан, мәһәббәт изтирабындан кечирир. Чәлал әгидә уғрунда кедән мүбаризәләрдә ағлын һөкмү илә һәрәкәт етдијиндән, Бәхтијарла чијин-чијинә кедир вә гәләбә чалыр. Лакин мәһәббәт аләминдә һиссинин, дујғусунун гулу олдуғундан вә досту, Бәхтијарын сөзүнә бахмадығындан, ондан ајрылыр вә мағлуб олур. Шаир јазыр:

Нә гәдәр севсәм дә Чәлалы әфсус;
О бир гурбаныдыр вахтына мәхсус
Ади дујғуларын, дүшүнчәләрин...
Һәр кичик зәррәдә дәниздән дәрин
Мә'налар кизләнир, Чәлал бош дејил,
Ајыг олмаса да бир сәрхош дејил,
О чанлы инсандыр, о инсаны мән
Кечирмәк истәрәм һадисәләрдән.

Мараглы бурасыдыр ки, шаир ејни сөзләри, хүсусилә «о, чанлы инсандыр» сөзләрини әсәрин баш гәһрәманы Бәхтијар һаггында демир. Демәк, мәсәлә шаирин өзүнә дә ајдындыр. Шаир өзү дә Бәхтијарын биртәрәфли олдуғуну һисс едир. Бәхтијар јалныз идеја адамыдыр. О севсә дә, һиссә, дујғуја биканәдир. Буна көрә Бәхтијарын

севкиси дә бизи инандырмыр. Шаир, Бәхтијарын Күлзара олан мәһәббәтини чох хәсисликлә, еһтијатла тәсвир едир. Бәхтијарын «мәһәббәт јарармы бир комсомола?» суалына Чәлал чох көзәл чаваб верир:

Нә вар ки, мән дашам, јохса торпағам?
Јашамаг истәрәм, нә гәдәр сағам.
Одур ки, севки дә, һичран да хошдур,
Мәнчә, мәһәббәтсиз бир һәјат бошдур.

Беләликлә, Чәлал һәртәрәфли—өз мәсләки, әгидәси вә һәм дә шәхси, инсани һиссләрилә тәгдим олунур. Шаир, Чәлалы мүхтәлиф психоложи вәзијјәтләрдән кечирир, онун һаггында өзү данышмыр, ону бир инсан кими бүтүн шүбһәләри, тәрәддүдләри, дахили һәјәчан вә изтираблары илә көстәрир. Чәлал бүтүн гәлби, варлығы илә Һумајы севир. Бәхтијар ону бу јолдан дашындырмаг истәдикдә, Чәлалын үрәјинә шүбһә тохумлары дүшүр, чүнки достуна да инаныр. Бәхтијарын «Мәһәббәт јарармы бир комсомола?» суалы гаршысында дајаныр. Она «Нә вар ки, мән дашам, јохса торпағам»? дејә чаваб версә дә, һәр һалда мәһәббәти һаггында дәриндән дүшүнмәјә мәчбур олур. Чәлал одла су арасында галыр. Бир тәрәфдән мәсләк, әгидә, бу мәсләк вә әгидәнин тимсалы олан досту Бәхтијар, икинчи тәрәфдән исә мәһәббәт, шәхси истәк вә бу мәһәббәтин тимсалы олан Һумај.

Беләликлә, драматик конфликт јалныз мүхтәлиф әгидәли адамлар арасында дејил, ејни заманда бир нәфәрин Чәлалын гәлбиндә баш галдыран ики дујғунун, фикирлә һиссин мүбаризәсиндә дә өзүнү көстәрир. Ән бөјүк драматизм дә мәһз бурдадыр. Дәрин сарсынтылар ичәрисиндә јаныб-јахылан Чәлал, бүтүн варлығы илә инандығы Һумајын мәһәббәтинә:

Аһ, о доғруданмы севәчәк мәни?
Јох, чаным, ојнатмаз севән севәни.
Нә гәдәр олса да гадындыр... аман,
Һумајдан әјрилик дујдуғум заман
Бу учсуз-бучагсыз түкәнмәз чөлләр,
Кәзиб көрмәдијим ән узаг елләр
Мәскәним олачаг...
Сонра да гушлар
Башыма топлашыб јува салачаг,
Әзәлдән севкинин талејинә бах.

—дејә шүбһә илә јанашыр. Бу доггуз мисрада инсан гәлбинин бир нечә ан ичәрисиндә кечирдији һәјәчанлар, јашадығы дујғулар нә гәдәр тәбии, инандырычы верилмишдир! Поемада Чәлал, Һумај вә Кәрај бәјин һаггында узун-узады мүһакимәләр, тәрәннүм вә тәгдимләр јохдур, бу адамлар өз дахили һәјәчанлары, изтираблары, дујғу вә дүшүнчәләри илә верилмишдир. Бизонларын сәсини ешидир, үзләрини көрүр, арзуларыны гәлбимиздә јашадырыг. Чәлалын јухарыдакы дүшүнчәләриндән сонра шаир өзү охучуларына мүрачиәт едәрәк, онун бу дахили һәјәчанларыны изаһ етмәјә чалышыр:

Јолдаш охучулар, хәјал един из
Чәлал дүшүндүкчә бу гәдәр ачиз
Ичини бир гүввәт дағыдыр, сөкүр,
Рәнкинә бир нарын сарылыг чөкүр,
О, инди дустагдыр һиссин әлиндә,
Асылмыш севкинин бу чәнкәлиндә.

Бурада шаир, Чәлалын изтирабларынын сәбәбини онун «һиссин әлиндә дустаг олмасы» илә изаһ едир. Бу изаһдан сонра јенә дә образы дахили һәјәчанлары, дүшүнчәләри илә бизә көстәрир. Онун бу рәнкарәнк дүшүнчәләри арасында һәм зиддијјәт, һәм дә дахили бир бағлылыг, аһәнкдарлыг вә мәнтиг вардыр.

Шүбһә вә инам! Севән үчүн, севкинин әзабларыны чәкән үчүн бу мүхтәлиф гүтбләр нә гәдәр тәбии, нә гәдәр инандырычыдыр! Шүбһә вә инам нә гәдәр зидд дујғулар олса да, севән үрәкдә бу ики гүтб бирләшир. Чәлалын дүшүнчәләрини верән јухарыдакы парчанын ахырынчы мисраларында онун мәчнунвари һәјат кечирмәк истәдијини охујуруг. Араја шаирин изаһы дахил олур. Бу изаһдан сонра шаир јенә дә Чәлалын дүшүнчәләринә гајыдыр. Мараглы бурасыдыр ки, Чәлал «Хајыр,мәчнунларын дөврү јашанды» дејә јенә дә гуртардығы јердән башлајыр. Бурада објект (Мәчнун) сахланмыш, мә'на вә мәгсәд исә дәјишмишдир. Чәлал әввәлки фикрини инкар едир, лакин бу инкарда бәдии мәнтиг, дахили бағлылыг јенә дә сахланылыр. Чәлал «Гој чәһәннәм олсун! Јох, јахшы гыздыр» дејә дүшүнчәләринә давам едир. Көрүндүјү кими, он бир һечалыг мисранын биринчи бөлкүсү мәһәббәти инкар, икинчи бөлкүсү исә тәсдиг едир. Бундан сонра кәлән мисрада

исә «Гызларын көзәли е'тибарсыздыр» дејә јенә дә инкар башланыр.

Еһ, бу фәлсәфәләр бир јана дурсун,
Көр нәләр дејирәм... дилим гурусун!
Мәним ки севкилим Һумајдыр, Һумај,
Гәлбинин сафлығы он дөрд күнлүк ај,
О мәнсиз кечиниб мәнсиз јашармы?
Һеч онун адына бу јарашармы?
Дедикчә Чәлалын көзләри јаныр,
Фәгәт гаршысында кәлиб дајаныр
Гачаг Кәрај бәјин горхунч хәјалы,
Јенә дә Чәлалын дәјишир һалы:
Аһ, бу гудуз көпәк өлүб кетмәди.
Топ-түфәнк сәсләри јенә битмәди.
Бу ганлы говғалар, бу вурушмалар
Һүчумлар, үсјанлар, сәрт тоггушмалар
Ајырыр инсаны өз үрәјиндән...

Бу кичик парчада нечә һисс, нечә дујғу гаршы-гаршыја кәлмишдир! Биз бурада дујан, дүшүнән, севән севдији үчүн әзаб чәкән һәссас бир инсаны көрүрүк. Мәһәббәт ону учалтмыш, гәлбән инчәлтмишдир. Онун ловғалар, мүһарибәләр һаггындакы дүшүнчәләри дә, мүһарибәләрә бәсләдији нифрәти дә тәбии олараг мәһәббәтиндән доғур. О даһа дәриндән дүшүнүр вә гәрибә суаллар гаршысында чырпыныр, бу суаллара исә чаваб тапа билмир. «Инсаны өз үрәјиндән ајыран», ону әзаб чәкмәјә мәчбур едән ганлы тоггушмалара, вурушмалара лә'нәт охујур. Чәлалын бөјүклүјү дә бурададыр, кичиклији дә. Өз дәринлији вә мә'насы илә ону учалдан мәһәббәт, Кәрај бәјин гаршысында алчалдыр. Даһа доғрусу, һисс вә дујғуларыны учалдан мәһәббәт әгидә вә шәхсијјәтини алчалдыр. Кәрај бәј кими амансыз дүшмәнин гаршысында әјилмәјә мәчбур едир. Чәлал үрәјинин сәсинә гулаг асыб, Кәрај бәјин јанына хаһишә кедир.

«Ганлы чадыр» фәсли әсәрин зирвәсидир. Бу фәсилдә һадисәләр драматик сәчијјә алыр. Һиссләринин әлиндә әсир олан Чәлал әгидәсиндән әл чәкиб Кәрај бәјә, «јазығам, заваллыјам мән»—дејә јалвармалы олур. Кәрај бәјин јанына хаһишә кәлән Чәлалы шаир, «Севдалар дүшкүнү, комсомол Чәлал», дејә охучуларына тәгдим едир. Бу бир мисрада Чәлала ики сифәт верилмишдир: «Севдалар дүшкүнү, «комсомол». Бунунла шаир демәк

истәмишдир ки, Чәлал характериндәки бу икилијә садигдир. Лакин биринчи икинчијә, јә'ни севда әгидәсинә, шәхси дујғулар ичтимаи дујғулара галиб кәлдијиндән, Чәлал алчалыр вә бу алчалмағынын да мүкафаты олан өлүмү өз дүшмәниндән алыр.

Кәрај бәј әсәрин ән долғун образларындандыр. О, характер сәвијјәсинә гәдәр јүксәлир. Чәлал өз әгидәсиндә нә гәдәр тәрәддүд көстәрирсә, Кәрај бәј, Бәхтијар кимиләр исә өз әгидәсинә бир о гәдәр садигдир. Лакин Кәрај бәјин Бәхтијардан фәрги орасындадыр ки, о, бир образ кими даһа чанлы, даһа тәбиидир, Чәлал өз үрәјини она ачдығы заман Кәрај бәј фикрә кедир вә истәр-истәмәз гызы һаггында дүшүнмәли олур:

Кәрај бәј гызыны салыр јадына,
Көзүндә рәгс едир онун һејкәли;
Јанында самавар, чај төкүр әли.

Бурада Кәрај бәј гачаг дејил, гызыны дүшүнән бир атадыр. Фираван һәјаты, көзәл күнләри, хошбәхт аиләси онун јадына дүшүр. О бу хошбәхтлијин ахыра гәдәр давам етмәсини истәјирди. Гызынын самавардан чај төкдүјүнү тәсәввүр едән ата, јәгин ки, онун кәләчәјини дүшүнүр. О бу анларда өзүнү елчиләр гаршысында һисс едир. Беләликлә, шаир бу үч мисрада бөјүк бир лөвһә чәкмәјә мүвәффәг олмушдур. Һәмин мисраларда дедијимиз фикир там ачыглығы илә олмаса да, онларын архасында кизләнмишдир. Мисралар чох долудур. Бу мисраларын архасында ата гәлбинин арзулары, хәјаллары дајанмышдыр. Лакин фикир фикирдән доғур, чәкилән бу лөвһәдән сонра шаир мәнтиги олараг Кәрај бәјин даһа дәрин дүшүнчәләринә кечир:

Кечир хатириндән чаһ-чәлалы—
Сүрүсү, илхысы, нахыры, малы.
Кетди сүфрәсинин башында дуран,
Јохсулун малыны јејиб гудуран.
«Икидләр мәчлиси», о тој, о мағар.
Инди Кәрај бәјин өзкә һалы вар.
О дөвран, бу бусат чыхмыш әлиндән
Талејин, гисмәтин кәлһакәлиндән
О инди узаг,
Һәр шејдән габаг.

Ону јандыран
Будур ки, бу дәм
Чалпапаг Кәрәм
Миниб Кәрај бәјин әрәб атына
Сүрәндә сәс салыр јерин алтына...

Кәрај бәј һәр шејә дөзәр, лакин бу дәрдә дөзә билмәз. Чүнки:

...Бир папаг, бир ат,
Бир дә ки, кишинин алдығы арвад
Намусдан сајылыр.

Бунлары дүшүнән Кәрај бәј гаршысында елчи јох, гызыны хошбәхт етмәк үчүн онун гапысына кәлән бир күрәкән јох, өз душмәнини көрүр. Чүнки ону евиндән-ешијиндән дидәркин салан, дағлара чәкилмәјә мәчбур едән—гаршысында дајанан бу комсомолчу Чәлал вә онун мәсләкдашлары дејилми? Буна көрә дә о, «ики гылынч бир гына сығмаз» дејә Чәлалы рәдд едир.

Кәрај бәј кимдир? Онун синфи мәнсубијјәти характерини даһа ајдын мүәјјәнләшдирир. Бунун үчүн дә мүәллиф чох һаглы олараг «Кәнддә театр» фәслиндә бир нечә ил әввәл Кәрај бәјин ханлыг дөврүнә гајыдыр. Характери охучунун нәзәрләриндә даһа ајдын чанландырмаг үчүн Кәрајы синфи мәнсубијјәти илә бир јердә—иш башында бир хан, бир мүлкәдар кими тәсвир едир.

Сонракы фәсилләрдә биз ону өз синфинин һүгуг вә имтијазларыны кери гајтармаға чалышан бир дөјүшчү, башчы кими көрүрүк. Бу исә әсл Кәрај дејилдир, әсл Кәрај өз имтијаз вә һүгуглары илә тәсвир олунан, нөкәрини дөјдүрән, әли гамчылы бир мүлкәдардыр.

Кәнд чаванларынын көстәрдији тамашанын II шәклиндә Кәрај бәјин евиндә бөјүк зијафәт тәсвир едилир. Зијафәтдәки сөһбәтләрдән, һадисәләрин мүсават һакимијјәти илләриндә чәрәјан етдијини өјрәнирик. Мүсават парламентинин үзвү министр Елхан ајаға галхыб данышыр:

Бу бир ахындыр ки, баш алыб кедир.
Инди кәндләрә дә сирајәт едир.
Дејирләр, кәндчијә верилсин торпаг,
Арпа јејәнләрин иштаһына бах!
Кәрај бәј һирсләниб јериндән дурур,

Әлини столун үстүнә вурур.
— А киши, бир дајан! Мән өлүм бир дур
Торпағы нејләјир өкүзсүз муздур?
—Өкүз дә истәјир, гојун да, ат да,
— Јох бир арвад да,
— Јох бир мәни дә.
— Бәли, сәни дә.
Һәтта дејирләр ки, парламент кәрәк—
Әлини һәр шејдән тамам үзәрәк
Версин һөкумәти болшевикләрә.
Јә'ни мүлкәдарлыг өлсүн бир кәрә...

Бурада бүтүн мәтләб сонунчу мисранын үстүндәдир. Министр Елхан, Кәрај бәјин евиндә болшевикләрин мәрамнамәсиндән тәсадүфи олараг сөһбәт салмыр, о, кәнддәки мүһафизәкар гүввәләри, биринчи нөвбәдә мүлкәдары болшевик һәрәкатынын әлејһинә галдырмаг истәјир вә Кәрај бәји әсәбиләшдирмәклә мәгсәдинә наил олур. О, Кәрај бәјә билдирмәк истәјир ки, болшевик һәрәкаты мүлкәдарлыға бирдәфәлик сон гојмаг нијјәти дашыјыр.

Мәшһур 1861-чи ил ислаһатындан сонра Русијада, еләчә дә Азәрбајчанда инкишафа башлајан капитализмлә әлагәдар олараг бәјлик, мүлкәдарлыг јаваш-јаваш сугута доғру кедирди, мүлкәдарлығын сугутуну Ә. Һагвердијев Нәчәф бәј сурәтиндә чох көзәл вермишдир.

Ә. Һагвердијев өлүмә мәһкум олунмуш мүлкәдарлығын чүрүк тәбиәтини инандырычы сурәтдә екс етдирмишдир. Мүлкәдар Нәчәф бәј, «өтән күнә күн чатмаз, галасан күнү-күнә» дејә кечмишин һәсрәти илә јашајыр. Чүнки о, бу күндән наразы кәләчәјиндән исә накумандыр. Чүнки мәнсуб олдуғу синфин өлүмә доғру кетдијини дәрк едир. Лакин бу өлүмүн тарихи зәрурәт олдуғуну, тарихин инкишаф ганунларынын лабүд нәтичәси кими баша дүшмүр. Бунун үчү дә Нәчәф бәј, «дүнја беш күндүр, беши дә гара». фәлсәфәсини өзүнә һәјат гајәси сечир. «Аталар мәсәлидир: «Дүнја беш күндүр, беши дә гара». Бәдбәхт мән о кәсләрә дејирәм ки, бу беш гара күнү ләззәти-дамаг илә кечириб, баш кора апармаја... Мәним барәмдә пулун вар, харч елә, бағышла, је, ич, вер кејфә, ләззәтә, ејши-ишрәтә, беш күн гара дүнјанын ләззәтини апар, өләндә дә бир тәмәннан галмасын».

Бу, гајәсизликдән, мәгсәдсизликдән доған бир фәлсәфәдир вә буна јалныз бир нәфәрин—Нәчәф бәјин фәл-

сәфәси кими бахмаг јанлыш оларды. Бу, XIX әсрин сону, XX әсрин әввәлләриндәки мүлкәдарлығын фәлсәфәсидир. О дөврдә заман, һәјат вә онун тәләбләри бәјлији елә сыхышдырмышды ки, онлар үмумән һәјатын өтәрилијини, мәнсуб олдуглары синфин өтәрилији илә еjниләшдирир вә бундан шикајәтләнирдиләр. Әслиндә исә «дүнја беш күндүр» фикри бир инсан кими онларын өзләриндән чох, мәнсуб олдуглары синфә аиддир.

Мараглыдыр ки, «дүнја беш күндүр, беши дә гара» фикрини «Комсомол поемасы»ндакы Кәрај бәјин дилиндән дә ешидирик. XIX әсрин сонларындакы бәјлә XX әсрин әввәлләриндәки бәји бир-биринә јахынлашдыран, һеч шүбһәсиз онларын дүнјакөрүшү, синфи тәбиәтләридир. Бунун үчү дә министр Елхан «јә'ни мүлкәдарлыг өлсүн бир кәрә» дејир. Бу, XIX әсрдән башламыш XX әсрин әввәлинә гәдәр давам едиб кәлән бир мәсәләдир.

Бу дүнја беш күндүр, беши дә гара,
Дүнја галмамышдыр улу ханлара.

мисралары Кәрај бәјин тәбиәтини бизим үчүн там мә'нада ачыр. Кәрај бәј мәһвә доғру кетдикләрини дәрк едир. Бир һалда ки, беләдир:

Кеф чәкин, дүнјадан ләззәт апарын,
Сәмти дәјишмишдир әсән рүзкарын.
Ичин оғланларым... дөмләнин һәр вахт.

мисралары Нәчәф бәјин: «Је, ич, вер кејфә, ләззәтә, ејши-ишрәтә» сөзләринә нә гәдәр уjғун кәлир! Лакин «Сәмти дәјишмишдир әсән рүзкарын» ифадәсилә Кәрај бәј чох инчә мәтләбә тохунмушдур. Бунунла о, заманын һөкмүнү нәзәрдә тутмушдур. Бәли, заман онун үчүн ишләмир. Заман онун бир заман ат ојнатдығы, мејдан суладығы јердә јени бир гурулуш јаратмышдыр. Онун һөкмү, бүтүн имтијазлары әлиндән чыхмыш, о, бу нөгтәдә Нәчәф бәјдән чох ирәли кедир. Әкәр Нәчәф бәј дүнјанын мүвәггәти олдуғуну дәрк едиб, бу дәрди унутмаг үчүн кефә гуршанмағы, ејш-ишрәти бир амал кими ирәли сүрмәклә кифајәтләнирсә, Кәрај бәј «кејф чәкиб» «дүнјадан ләззәт апармагла» бәрабәр, бу кефи, бу ләззәти сахламаг үчүн әлдә түфәнк тутмағын, мүбаризә апармағын лазым олдуғуну да ирәли сүрүр:

Дүшмәнә баш әјән арвaддыр, арвад,
Икидә лазымдыр бир түфәнк, бир ат.
Фүрсәти бәрк тутун, о ганадлы гуш
Күндә бир гапыја мүсафир олмуш.

Имтијаз вә имканлары мәһдудлашса да, Нәчәф бәј һәр һалда јенә дә арзу вә әмәлләринә зидд бир гурулушда дејил, онлара мүвафиг бир шәраитдә, феодализм шәраитиндә јашајыр, һәләлик ону нараһат едән һеч бир вагиә јохдур. Мүһитдән, онун имканларыны бир гәдәр азалдан заманәдән мүәјјән гәдәр наразыдыр. Кәрај бәј исә, әксинә, истәк вә арзулары, әмәл вә дүшүнчәләри илә там зиддијјәт тәшкил едән, ону сыхышдырыб чәмијјәтдән чыхаран көзләмәдији бир гурулушда—Совет һакимијјәти илләриндә јашајыр. Буна көрә дә о, ичтимаи мүһитә, ичиндә јашадығы чәмијјәтә гаршы даһа гәзәбли, даһа үсјанкардыр. Бу гәзәбини исә өз әмәли фәалијјәти илә сојутмаг истәјир. Бу мә'нада Нәчәф бәј наразылығыны шәрабла сојутмаға чалышан пассив бир шикајәтчи, Кәрај бәј исә мөвчуд гурулуша гаршы бәсләдији кин вә гәзәбини күллә илә сојутмаг истәјән актив бир үсјанкардыр, даһа мудһиш, даһа горхулудур.

Шаир, Кәрај бәјин бу синфи симасыны, синфи тәбиәтини, һәјатда олдуғу кими әкс етдирмәјә мүвәффәг олмушдур.

Кәрај бәј өз әгидәсинә садиг, ирадәчә мөһкәм адамдыр. Шаир ону мүхтәлиф һадисәләрдән кечирир, мүхтәлиф вәзијјәтләрә салыр. Кәрај бәји каһ бир ата, каһ бир дөјүшчү, каһ өтән күнләрин ширин хатиратына далан, онун һәсрәтилә јаныб-јахылан бир бәј кими тәсвир едир, бүтүн бу вәзијјәтләр ичәрисиндә исә Кәрај бәјин характери ашкара чыхыр.

Кечмиш күнләри кери гајтармаға чалышан вә бунун уғрунда дағлара чәкилиб гылынч чалан Кәрај бәј кәнддән ашыг Вәлини чағыртдырыб, онун маһныларына гулаг асыр. Ашыг Вәлинин:

Һеч күлмәди ашыг Вәли
Һагга мүсафир кәләли.
Имамларын көмәк әли
Биздән узаглашды јенә...

сөзләри Кәрај бәји өтән әјјамлара апарыр. О, кечмиши илә бу күнүнү мүгајисә едир, дүнјанын е'тибарсызлығына тәәссүфләнир, бәдбинләшир:

Бу дунја беш күндүр, беши дә гара
Дунја галмамышдыр улу ханлара

— бејти санки Кәрај бәјин тутдуғу әмәлдән пешман олдуғуну, дағлара наһаг чәкилдијини, наһаг ганлар төкдүјүнү билдирир. Кәрај бәј «бир һалда ки, дүнја улу ханлара галмамышдыр, мәнә дә галмајачаг» гәрарына кәлир. Лакин бунун архасынча елә бил бирдән-бирә јухудан ајылыр, инди тамамилә ајры шејләр дүшүнүр:

Дүшмәнә баш әјән арваддыр, арвад!
Икидә лазымдыр бир түфәнк, бир ат!

Ејни һадисә илә бағлы мүхтәлиф һаллар кечирән Кәрај бәј, охучунун гаршысында јенә дә өз әгидәсинин мүчәссәмәси кими чанланыр. О, һансы вәзијјәтә дүшүр дүшсүн, һәр јердә бир амала гуллуг едир. Онун бүтүн фикирләри, бүтүн дујғулары бир мәтләбин әтрафында дөнүб- доланыр, буна көрә дә әсәрин сонунда мүһасирә вәзијјәтиндә галан Кәрај бәј дүшмәнләринин гаршысында да мәтанәтини итирмир, јенә ејни гүрур илә дајаныр. Чалнанаг Кәрәмин «Кәрај бәј, түфәнкини ат» әмринин гаршысында сарсылмыр: «Сизә јох, мән өз чанымы она тапшырырам» дејә гызы Һумајын хәјалы гаршысында диз чөкүр, јалныз она тәслим олур, өзүнү Күрүн далғалары арасына атыб мәһв едир.

Кәрај бәј бизим нәзәримиздә өз амалы јолунда ахыра гәдәр чарпышан, һәртәрәфли—дүшүнән, дујан, изтираб чәкән, јашајан, вурушан, чарпышан бир инсан кими чанланыр. Чәлал Кәрај бәјә өз гәлбинин, өз әгидәсинин е'тираф етдији заман о буну анлајыр, мәһәббәтин нә олдуғуну, вахтилә өзүнүн дә бу әзаблары чәкдијини е'тираф едир. Чәлала дејир:

Огул, мән билирәм севдаја дүшән
Инсанлар өмрүнү чүрүдүр бә'зән.
О дәрдлә бир заман мән дә инләдим.

Бу, сәмими е'тирафдыр. Лакин бунун архасынча дүнјанын бүтүн кешмәкешләриндән кечән, онун шәкәрини вә зәһәрини дадан, дүнја көрмүш бир гоча кими гаршысындакы бу ачиз тифилә өјүд-нәсиһәт вермәји дә унутмур:

«...Әсли вә Кәрәм»и, «Фәрһад Ширин»и,
Бөјүк нағылларын күндә бирини.
Инсанын өмрүнү кәдәлдир онлар,
Енгдә ачизлик вә дәлилик вар.

— дејә Чәлалы бу јолдан дашындырмаға чалышыр.

«Комсомол поемасы» характерләр поемасыдыр,— дедик. Бурада һәр шеј, һәтта тәбиәт тәсвирләри белә характерләрин ачылмасына хидмәт едир. «Ганлы чадыр» фәслиндә шаир, Кәрај бәјин мәскән салдығы «Гачаглар дағы»ны тәсвир едир. Бурада Вурғун баш-баша кәлмиш дағлары, дәрин дәрәләрин дибиндән ахан дәли селләри, бир сөзлә, тәбиәтин бүтүн низамсызлығыны, тәсвир етмәклә санки бу низамсызлыглар гојнунда јува салан Кәрај бәјин характерини тәбиәтлә ујарлы шәкилдә ачмаг истәмишдир... Бәли, Кәрај бәј кими јени чәмијјәтин ганунларындан кәнарда јашамаг истәјән, она әкс кедән бир адамын мәскәни дә, јувасы да бу низамсыз дағлар, дибсиз дәрәләр, учурум гајалар олмалыдыр:

Бу дағ дүшүндүрүр арабир мәни.
Инди Кәрај бәјин олмуш мәскәни,
Топлајыб башына өз дәстәсини,
Динләјир суларын һирсли сәсини,
О сәсдән үрәји гүввәтә кәлир.

Бу парчадакы «Динләјир суларын һирсли сәсини» мисрасына диггәт јетирәк. Кәрај бәј јени чәмијјәтә гаршы һирсли, гәзәбли олдуғу үчүн суларын сәсиндә дә һирс вә гәзәб ешидир вә бу сәслә өз үрәјинин сәси арасында бир ујғунлуг тапыр. Елә она көрә дә бу сәсдән «үрәји гүввәтә» кәлир. Ејни мисра бир сәһифә сонра Чәлалын дахили аләмини ачдығы јердә дә тәкрар олунур. Лакин мараглы бурасыдыр ки, «һирсли» сөзү «сакит» сөзү илә әвәз олунараг, Чәлал һаггында о, «Динләјир суларын сакит сәсини» дејилир. Парчаја диггәт јетирәк:

Чәлалын ағзында долашыр сөзү,
Чүнки дүшмәнинә әјилиб өзү
...О, артыг итирир дүшүнчәсини,
Динләјир суларын сакит сәсини.

Әввәлчә Кәрај бәј, сонра Чәлал һаггында дејилән ејни мисра реал, тәбии олдуғу гәдәр дә характерләринә,

конкрет вәзиjjәтләринә уjғундур. Гурулан чәмиjjәти дағытмаг, көһнә чәмиjjәти бәрпа етмәк истәjән бир адам суларын сәсиндә мәһз гәзәб, һирс, jени чәмиjjәти вә Һумаjы севән вә севдиjинә көрә дә дүнjадан әмин-аманлыг уман бир адамын исә суларын сәсиндә сакитлик ешитмәси тәбии вә инандырычыдыр. Обjект еjнидир, дағ дағ олараг су да су олараг галыр. Лакин дүнjакөрүшләрин, вәзиjjәтләрин мүхтәлифлиjиндән еjни обjектә һәрә бир чүр бахыр вә бир чүр дә гиjмәтләндирир.

Әсәрин бир jериндә шаир, Кәраj бәjи Күрүн саһилиндә әjләшиб, дәрин хәjала далдығы вәзиjjәтдә тәсвир едир. Кәраj бәj гамчысыны Күрүн суларына дөjә-дөjә кечмиш вә кәләчәк һаггында дүшүнүр:

Күрүн гумсал саһилиндә гашларыны чатараг,
Гамчысыны дөjүр суjа һиддәтиндән Кәраj бәj.
Үч аjдыр ки, орманларын арасында jатараг,
Әл үзмүшдүр вәтәниндән, милләтиндән Кәраj бәj.
Гамчысыны дөjүр суjа һиддәтиндән Кәраj бәj.

Бу көзәл, шаиранә ләвһәдә кечмиши дәбдәбәли, бу күн исә бүтүн имтиjазлары әлиндән чыхмыш бир бәjин Күр гырағында әjләшиб, ахар суjа гамчысыны дөjмәсилә нәләр деjилмәмишдир? Бәj өз мөвгеjиндән, кечмиш дәбдәбәләриндән аjрылмаг истәмир, лакин заман ахар бир су кими онун бөjрүндән өтүб кечир. Бәj исә заманын һөкмүнү анламаг истәмир, гамчысыны суjа дөjмәклә ахар суjу—заманы бир нөгтәдә сахламаг истәjир. Лакин бу мүмкүндүрмү? Су ахыр, бир jердә даjанмыр. Jунан философу Һераклитин дедиjи кими, ахар суjа ики дәфә дүшмәк олмаз.

Еләчә дә jашадығын күнләри, дәгигәләри кери гаjтармаг мүмкүн деjилдир. Кәраj бәj дә бунлары бүтүн дәһшәтилә дәрк етдиjиндәндир ки, гамчысыны суjа дөjә-дөjә дүшүнүр:

Нәдән мәним габағымдан артанлары jеjәнләр,
Көһнә-көшкүл палтарымы өз әjнинә кеjәнләр
Инди мәнә ағ олмушлар? Ханыманым дағылыр,
Гызылjелин инәкләрим jад әлләрдә сағылыр.

Әсәрдә Кәраj бәjин вердиjи бу суала чаваб jохдур. Шаир бу суалдан сонра Күрүн саһилиндә jерләшән Салаһлы кәндинин тәсвиринә кечир. Лакин Кәраj бәjин өзүнә вердиjи бу суалын чавабы jухарыдакы ләвһәдә верилмишдир. Гамчысы суjа дәjдиjи заман Кәраj бәjин ешитдиjи сәсләр ахар суjун, jә'ни заманын гаршысыны ала билмәjәчәjини она деjир, буна көрә дә о, кәдәрлидир. Кәраj бәj билир ки, заманын һөкмү jаман олур, лакин бунунла белә тәслим олмағы гүруруна сығышдыра билмир. Бун көрә дә «үч аjдыр ки, орманларын арасында» кизләниб, сон дамла ганына гәдәр вурушачағына, тәслим олмаjачағына анд ичир. Беләликлә, шаир, тәбиәтлә инсан характери арасында уjғунлуг—аһәнк jаратмыш олур.

Әсәрдәки әсас образлардан бири дә Һумаjдыр. Һумаj да Чәлал кими севир, изтираб чәкир, дуjур, дүшүнүр, икилик ичиндә чырпыныр. О һәм атасынын, һәм дә Чәлалын әсиридир. Һумаj чох көзәл билир ки, мүтләг бунларын бириндән кечмәк лазымдыр. Лакин, ел демишкән, нә jардан доjур, нә әлдән гоjур. Һумаj көһнә чәмиjjәтдән jени чәмиjjәтә, көһнә дүнjакөрүшүндән jени дүнjакөрүшүнә кечид дөврүнүн ичиндә чырпынан бир заманын бәдбәхт гурбаныдыр. Һумаjын фачиәси jалныз мәһәббәт фачиәси деjил, һәм дә дөврүн өз фачиәсидир. О, көһнә чәмиjjәтин артыг мәһв олдуғуну, онун бир даһа гаjытмаjачағыны jахшы билир. Лакин көһнә чәмиjjәтин, көһнә адәт вә вәрдишләрин символу олан атасындан аjрыла билмир вә буна көрә дә севкилисини атасынын һүзуруна көндәрир. Атасы исә Чәлалы өлдүрмәклә Һумаjы өлдүрүр, Һумаjын дуjғуларыны, һиссләрини, мәһәббәтини мәһв едир. Елә буна көрәдир ки, Чәлалла бәрабәр Һумаj да мәһв олур. Беләликлә, Һумаjын һәjаты, изтирабларı гәдәр өлүмү дә тәбии вә зәруридир.

Характер е'тибары илә Һумаj Чәлала чох бәнзәjир. Онларын һәр икиси һәссасдыр, инчәдир, хәjалпәрвәрдир. Һәр икиси мәһәббәт үчүн jаранмыбдыр. Һумаj, әлбәттә. «Бәхтиjар, мәни дә комсомола jаз» деjән Күлзар деjилдир. Күлзарын бүтүн әсәр боjу jалныз бир сөзүнү («Бәхтиjар, мәни дә комсомола jаз») ешидирик. Лакин бу бир мисра онун характерини мүәjjән дәрәчәдә ачыр. Күлзар һәjат jолуну өзү мүәjән етмәjи бачаран, һеч бир шеjдән чәкинмәjән, jени чәмиjjәти, бу чәмиjjәтин тәләбләрини тәрк едән, комсомол сыраларында боj атмаг истәjән jени руһлу бир гыздыр, Лакин Һумаj буну едә биләрдими? Һумаj нәинки комсомола дахил ола билмир, бу һагда дүшүнмүр дә, өз гәлбинин, истәjинин, вә мәһәббәтинин

əlində aciz galmyshdyr. Atasynyn onu Чəlala verməjəчəjini bildiji halda, sevkilisinə «Əlindən kəlirsə elчi kөndər al» dejir. Чəlalyn goshulub gaчmag təklifini isə tamamilə rədd edir:

Eng үчүн babamy atyb tərk etmək
Өlүmdən jamandyr el-kүn ичиндə.
Sən onu ahtar,
Hər nə sөzүn var
Өzүjlə danysh.
Nə jad, nə tanysh
Kүlməsin ona.—

dejə atasynyn bashgalary garshysynda alчalmasyna razy olmur, sevkilisini atasynyn garshysynda alчaldyr. Bundan sonra shair, Humajyn dүshүnчələrini verir. Bu dүshүnчələrdə biz Humajyn dahili aləmini daha ajdynlygy ilə kөrүrүk. Bu dүshүnчələrdən mə'lum olur ki, Humaj sevkilisinin də alчalmasyna razy dejil, atasyndan gorhdugu үчүн belə hərəkət edir:

Babam da bir jandan belimi gyryr,
Чəkilib daglara чoshur, hajgyryr.
Onun чөrəjilə boj-basha чatmag,
Sonra jad oglunа goshulub gaчmag
Ilana dөndərər jenə babamy,
Onun həsjətinə shahiddir hamy.
Fəgət nejləjim ki, sevdim Чəlaly,
Nə shөhrət, nə mənsəb, nə dүnja maly
Kөrүnməz kөzүmə...

«Komsomol poemasy» həgigi halg dastanydyr. Buradaky harakterlər, onlaryn səчijjəvi sifətləri, təsvir olunan hadisələr, adət-ən'ənələr, təbiət kөzəllikləri, daglar, dərələr, syldyrym gajalar, mөvsүm və mərasim ajinləri, hamysy Azərbajчn harakteri, Azərbajчan təbiəti və Azərbajчan koloritidir. Humajyn harakteri, onun danyshyg tərzi, hərəkətləri, чərəjan edən hadisələrə, adamlara mүnasibəti, hətta juhusu, dүshүnчələri bizə bu gyzyn məhz azərbajчanly oldugunu dejir. F. Enkelsin tə'biri ilə dejəчək olsag, «tipik shəraitdə tipik insan» «Komsomol poemasy»ndaky bүtүn obrazlara, hүsusən Humaja aiddir.

Humajla Чəlalyn kөrүshүndən sonra «Humaj jenə dүshүnүr» adly bir fəsil verilir. Həmin fəsildə shair, Humajyn gəlbini, bu gəlbdə bash galdyran dүshүnчələri,—bir-birinə zidd fikirləri ohuчunun kөzləri garshysynda чanlandyryr. Burada чəkilən hər lөvhə, dejilən bir-birinə zidd fikirlər bizim nəzərimizdə tipik shəraitdə tipik insany чanlandyryr. Həmin fəsil belə bashlajyr:

Humaj buharynyn gabagynda tək,
Dikilmish kөzləri oчaga sary.
Daglaryn ajazly, guru ruzikary
Vahtsyz gonag kimi birdən əsərək
Dөjүrdү gapyny...

Bu, kөzəl bir lөvhədir. Bu lөvhədə hər detal «buharynyn gabagy», «daglaryn ajazly, guru ruzkarynyn gapyny dөjməsi», hər shej jalnyz Azərbajчana hаs olan əlamətlərdir. Bundan sonra shair, Humajyn dүshүnчələrinə keчir:

Nahag gyz jarandym mən bu dүnjada,
Dikib kөzlərimi bir təmiz ada,
Nə mənчiz kөrүrəm, nə toj, nə də jas,
Ajaglar altyna dүshən bir palas.

Kөzlərini bir təmiz ada dikib nə toja, nə jasa kedə bilməjən, evlər kүnчүndə solub saralan Azərbajчan gyzlarynyn taleji Humajyn simasynda real, təbii bojalarla үmumiləshdirilmishdir. Humaj өz dүshүnчələrinə davam edir. Keчən kөrүshdə Чəlala dedijи sөzlər jadyna dүshүr:

Kөr nələr demishəm, kөzlərdən irag,
Bir mənim aglymyn kəmlijinə bah.
Nə gədər olsa da o jad ogludur,
Nədən bilirəm ki, fikri dogrudur?..

Bүtүn bu dүshүnчələr o dөvrүn Azərbajчan gyzlary үчүн nə gədər təbiidir! Buradaky hər ifadə, ifadələrin dejilish tərzi («jad oglu», «kөzlərdən irag», «aglymyn kəmliji», «əlindən kəlirsə» və s.) halg danyshyg tərzidir. Bu чəhətdən Humajyn juhusu da maraglydyr. Humaj juhusunda bir anash garagushun onu чajnagy-

на алыб гачдығыны көрүр. Гарагуш ону парчалајыб дәнлијини долдурмаг истәјир. Бу јуху илә әлагәдар олараг дағларын, гајаларын, анаш гарагушун тәсвири вә јухунун јозулмасы, бир сөзлә, һәр шеј Азәрбајҹанла әлагәләндирилмишдир.

Әсәрин ән мараглы парчаларындан бири дә Новруз ахшамы Һумајын фал ачмасынын тәсвиринә һәср олунан парчадыр. Һумај бир нимчә суја ики санҹаг салмыш, санҹагларын су үзәриндәки һәрәкәтилә өз талејини мүәјјәнләшдирмәјә чалышыр. Памбыглы санҹаглар үз-үзә кәлдији заман гыз севинир, лакин бир гәдәрдән сонра санҹағын бири суда батыр. Бунунла да Ҹәлалын башында хата олдуғуну мүәјјәнләшдирән гыз күскүнләшир, санҹаг фалындан разы галмыр. Инди дә гулаг фалына бахыр. О, гоншу гапысыны пусмаға кедир. Евдән ешидәҹәји биринҹи сөз онун талејини мүәјјән едәҹәкмиш. Гапыны динләдији заман гызын кечирдији һәјәҹан, үрәк дөјүнтүләри бир јана, бу фалларын тәсвириндә Азәрбајҹан халгынын өзүнәмәхсус адәтләри, вәрдишләри нә гәдәр тәбии вә реал бојаларла тәсвир едилир:

Бирдән јаман хәбәр, бирдән шад хәбәр,
Рәнки каһ буланыр, каһ да дурулур,
Һумајын башында бу дүшүнҹәләр
Гәлбиндә каһ матәм, каһ тој гурулур.
Де, гыз нә ешитсә јахшыдыр бирдән,
Кимсә өз оғлуна: «Тојуну көрәк».
Һумај бир гуш кими дурду јериндән,
Сычрады көјләрә ганад кәрәрәк.

Бурадакы «Кимсә өз оғлуна: «Тојуну көрәк»» мисрасына диггәт јетирәк. Нә үчүн шаир гызына «тојуну көрәк» ифадәсини ишләтмәмишдир? Ахы Һумај гыздыр, «тојуну көрәк» гыз ушағына дејилсәјди, Һумајын да гыз олмасы илә әлагәдар алгыш даһа артыг јеринә дүшәрди.

Азәрбајҹан адәтләриндә ата-ана, гыз өвладынын үзүнә «тојуну көрәк» демәз. Бу алгыш даһа артыг оғлан ушағына аиддир. Шаир өз халгынын адәт-ән'әнәсини, дүшүнҹә тәрзини бүтүн инҹәликләринә гәдәр билдијиндән белә етмишдир.

«Тојуну көрәк» ифадәсилә шаир бөјүк бир контраст да јаратмышдыр. Бу сөзү ешидәндән сонра арзусуна чатаҹағыны күман едән Һумај севинир, ганадланыр, бу севинҹдән бир гәдәр сонра исә Ҹәлалын өлүм хәбәрини

ешидир. Шаир, образыны өлүм хәбәриндән әввәл севиндирмәклә бәдии тәзад јаратмыш вә бунунла онун дахили аләмини кәскин бојаларла ачмышдыр. Әлбәттә, шаир, гапыны динләдији заман Һумаја бәд хәбәр дә ешитдирә биләрди, лакин о, һаглы олараг белә етмәмишдир.

Новруз бајрамынын тәсвири, илахыр чәршәнбә, ушагларын тонгал үстүндән тулланмасы, кос-коса ојуну кими мөвсүм ајинләри дә чох көзәл тәсвир олунмушдур:

Косанын башында бир кечә папаг,
Зынгыров да асыб лап кәлләсиндән.
Онун чыхардығы ојунлара бах:
Нә үздән таныныр, нә дә сәсиндән.
Каһ олур мәләјир гојун сајағы,
Каһ да бир ат олуб кишнәјир коса.
Јүз гапыја дәјир онун ајағы,
Јүз евдән пај алыр, о, һеч олмаса,
О, хәсис кәрәндә «әзрајыл» олур,
Бачадан салланыб «гылынҹ да чалыр».
Елә ки торбасы ширнијлә долур,
Коса әлләрини бығына чәкир,
О, көјчәк гызларын голундан бә'зән
Ағрылы, ағрысыз чимдик дә алыр.
Һеч кәс данышмајыр, сајмајыр ону,
Һәр кимин голундан чимдикләјирсә,
Јалныз о гыз билир ким олдуғуну.

Кәндләримиздә һәлә дә јашајан бу адәтләр, ојунлар, бајрам шәнликләри о гәдәр көзәл тәсвир оклунмушдур ки, бу парчалар халгымызын мәнәви тарихини јазмаг истәјән бир алим үчүн етнографик мә'лумат ола биләр.

Бүтүн бунлар Сәмәд Вурғунун Азәрбајҹан халгыны, онун адәт вә ән'әнәләрини, мәишәтини, психолокијасыны, дилини, колоритини, мадди вә мә'нәви аләмини дәриндән билдијини көстәрир.

Н. В. Гогол Пушкинин бөјүклүјүнү биринҹи нөвбәдә онун хәлглијиндә, халгын әмәл вә арзулары, дујғу вә дүшүнҹәләри илә јашамасында көрүр. «Пушкинин ады чәкиләндә о саат адамын көзү өнүндә рус халгынын милли шаири дурур. Доғрудан да шаирләримиздән һеч бири ондан јүксәкдә дејилдир вә милли шаиримиз адлана билмәз. Бу һүгуг тамамилә она мәхсусдур. Дилимизин бүтүн зәнкинлији, күч вә ојнаглығы лүғәт тәр-

кибиндә тәзаһүр етмиш кими онун әсәрләриндә топланмышдыр. О, дилимизин һүдудуну һәр кәсдән даһа чох кенишләтди, әсәрләриндә дилимизин бүтүн зәнкинлијини кәстәрди... Рус тәбиәти, рус гәлби, рус дили, рус сәчијјәси онун симасында оптик шүшәнин габарыг сәтһиндә апајдынча кәрүнән бир мәнзәрә кими там сафлыгла, саф бир кәзәлликлә тәчәссүм етмишдир».[1]

Поемада тәбиәт тәсвири, баһарын кәлиши илә әлагәдар тәбиәтдәки дәјишикликләр Азәрбајчана мәхсус олан инчә деталларла верилир. Әсәрин «Новруз бајрамы» фәслиндә шаир, март ајынын сон күнләрини, јә'ни баһарын илк күнләрини тәсвир едир. Бурада баһарын өзү дејил, кәлиши, илк әламәтләри, өзү дә Азәрбајчана хас олан әламәтләри, хүсусијјәтләри сон дәрәчә инчә бојаларла ишләнир. Фәсил «Шахта гылынчыны гојмушдур гына» мисрасы илә башланыр. Бундан сонра шаир, «һәлә дә евләрдә бухары јаныр» дејә, кетмәкдә олан гышын әламәтини билдирир. Бу елә вахтдыр ки, гышла јаз әлбәјаха дәјүшүр, илин бу вахтында һәм гышын, һәм дә јазын әламәтләри өзүнү кәстәрир. Буна кәрә дә шаир гышын сон, јазын илк әламәтләрини сајыр. Ашағыдакы бәндә диггәт јетирәк:

Јағышлар чохалыр, кәлләнир сулар,
Гамыш да кәјәрир чаны вар кими.

Бәндин бу ики мисрасында јазын илк әламәтләри—јағыш, сулар, вә гамыш, ики мисрада исә гышын сон әламәтләри тәсвир олунур:

Дағларын дәшүндә гар, золаг-золаг
Ағарыр кечәләр чадырлар кими,

Бурдакы гар, гыш гары дејил, гышдан јаза галан, әримәкдә олан, мәһз јаза мәхсус олан гардыр. Буну шаир «дағларын дәшүндә» вә бир дә хүсусилә «золаг-золаг» ифадәсиндә экс етдирмишдир.

Шаир һаглы олараг гышын сон ајындакы гары аранда дејил, дағын дәшүндә тәсвир едир. Онун әримәкдә олдуғуну билдирмәк үчүнсә «золаг-золаг» ифадәсини ишләдир. Бу кәзәл лөвһәдән охучуја мә'лум олур ки, гар дағын дәшүндә дә һәр јердә дејил, ала-таладыр. Бу,

[1] Н. В. Гогол. Әсәрләри VI чилд, Азәрнәшр, 1956, сәһ. 35.

әлбәттә, Азәрбајчан тәбиәтинин бүтүн инчәликләрини билән бир шаир мүшаһидәсинин нәтичәсидир. Икинчи тәрәфдән, кечәләр дағларын дәшүндә золаг-золаг ағаран гарын ағаран чадырлара бәнзәдилмәсилә шаир кәзәл бир лөвһә чәкмишдир:

Каһ күнәш гызарыр тонгал сајағы
Гајалар тәрләјир, буғланыр торпаг.
Каһ да ушагларын әли-ајағы
Сојугдан гызарыр әсдикчә сазаг.

Бу бәндин дә ики әввәлки мисрасында баһарын, ики сонунчу мисрасында исә гышын әламәтләри верилир. Бу бәндләрдә шаир, баһар һаггында данышмыр, онун лөвһәсини чәкир. Буна кәрә дә биз бу парчалары ше'р дејил, маһир бир рәссамын лөвһәләри адландырырыг. Чүнки бурада һәр шеј конкретдир; илк баһар кәзлә кәрүнүр, үрәкдә дујулур.

Новруз күнләриндә (21—22 март) баһарын һәлә јеткинләшмәдијини, кәлмәкдә олдуғу бу күнләрдә гышла баһарын әлбәјаха дәјүшү ашағыдакы бәнддә белә тәсвир едилир:

Һәлә тохтамамыш бејни ган баһар,
Камала долмамыш бир чаван кими.
О тез ачыгланыр, тез дә јумшалыр,
Үрәји тутмајыр бир јердә гәрар,
Һәлә тохтамамыш бејни ган баһар.

Баһарын һәлә јеткинләшмәдијини чанлы ел ибарәси олан «тохтамамыш» сөзү илә нә гәдәр кәзәл ифадә олунмушдур! Сонракы мисраларда инсан өмрүнүн пилләләри илин фәсилләри илә мүгајисә едилир. Илк баһар камала долмамыш чавана бәнзәдилир, чаван еһтираслыдыр, лакин бу еһтирас һәлә јеткинләшмәмиш, мүәјјәнләшмәмишдир. Бурадакы «о тез ачыгланыр, тез дә јумшалыр» сифәти чаван адама хасдыр. Бу сифәти илк баһара шамил етмәклә шаир, бәдии истиарә ишләтмишдир.

Каһ јалғузаг кими улајыр күләк,
Каһ да гузу кими јатыр, динчәлир.
Кәјдән нә сәс кәлир, нә сәмир кәлир.
Бирдән булудларда ојнашан шимшәк,
Шаггыјан илдырым кәјә сәс салыр,
Елә бил давадыр, кәј тәбил чалыр.

Јалныз јаз башына хас олан бу әламәтләр Азәрбајчанын дағлыг рајонларына аиддир. «Көј тәбил чалыр» ифадәсилә Вурғун јағышдан әввәл курулдајан көјләрин шаиранә мәнзәрәсини чәкмиш, дағлар башында тоггушан булудларын нә'рәсини бәдии сөзүн гүдрәтилә ифадә етмишдир.

Шаирин «Комсомол поемасы» илә ејни вахтда вә ондан сонра јаздығы «Мачәра», «Кәнд сәһәри», «Мурадхан», «Бәсти», «Муған» поемаларында јени кәнд вә бу кәнддәки јени мүнасибәтләр, јени һәјат тәрзи чанлы, һәјати лөвһәләрдә верилмишдир. «Комсомол поемасы»нда исә һәләлик јени кәнд вә јени һәјат тәрзи бә'зи епизодик сәһнәләрдә өтәрки тәсвир олунур. Биз буну «Имәчилик» фәслиндә нисбәтән габарыг шәкилдә көрүрүк. Бу фәсил, оғлу «доброволл» әскәр кедиб гајытмајан Гызјетәр гарынын «мәзар кими дар», «кәрәни, пәрдиси һөрүмчәк тору тутан» нәмли дахмасынын тәсвири илә башлајыр.

> Һисли бухарысы көмүрдән гара,
> Гаранлыг гапысы күсүб дағлара.
> Бурда өмр сләјиб Гызјетәр гары
> Әввәлки гүввәдән дүшүб голлары.
> Чохдандыр киријиб әјри чәһрәси,
> Атылыб бир јана одун дәһрәси.
> Нә од вар, нә очаг, нә урвалыг ун,
> Бүрүшүб бир күнчдә јамаглы хурчун.
> Һәсрәтли көзләрлә бојаныр гары
> Күлләри сојумуш очаға сары,
> ... Сәнәти јағ тутуб неһрә чалхамаг,,
> Зәрли ханымлара ушаг сахламаг.

Бу парча бизә шаирин «Мачәра» поемасынын башланғычыны хатырладыр. Мараглы бурасыдыр ки, поеманын «Имәчилик» фәсли илә «Мачәра» тәхминән ејни вахтда јазылмышдыр. «Мачәра»да белә башлајыр:

> Јахшы јадымдадыр он беш ил әввәл
> Өзкә гундағына лајла чалдығым.
> Узун сачларымы јолдугча һәр әл,
> Гул кими голлары бағлы галдығым,
> Јахшы јадымдадыр һәр сәһәр еркән
> Неһрә чалхадығым, гајмаг тутдуғум.

Һәр ики парчада тәсвир олунан гадын талеји бирбиринә нә гәдәр јахындыр! Бу јахынлыг јалныз онларын һәјатларынын ачыначаглы олдуғуну билдирмәк үчүн ишләдилән ифадәләрин (өзкә гундағына лајла чалмаг, неһрә чалхамаг, јағ тутмаг вә с.) ејнилијиндә дејил, талеләринин ејнилијиндәдир.

Ингилаба гәдәрки һәјатын мүхтәлиф саһәләрини гара бојаларла гәләмә алан шаир, «Комсомол поемасы» гәһрәманларынын јени һәјат уғрунда апардыглары мүбаризәни әлван бојаларла, хүсуси һәвәс вә илһамла тәрәннүм едир. «Имәчилик» фәслиндән кәтирдијимиз мисалда Вурғун көһнә кәндин, көһнә һәјат тәрзинин елә спесифик хүсусијјәтләрини тапыб көстәрир ки, охучу бу дәгиглијә вә мүшаһидә габилијјәтинә һејран галыр. Тәсвирдәки бу инчә деталлар көһнә кәндин ачыначаглы мәнзәрәсини бүтүн чылпаглығы илә бизим нәзәримиздә чанландырыр. Мәсәлән: «Нә од вар, нә очаг, нә урвалыг ун» мисрасында шаир, Гызјетәрин дахмасында од-очағын белә олмадығыны, бир овуч урвалыг унун белә тапылмадығыны дејир, мәһз дејир. Лакин бу мисранын архасынча кәлән мисрада санки дедији сөзә бизи инандырмаг үчүн бир лөвһә чәкир:

> Бүрүшүб бир күнчдә јамаглы хурчун.

Бу мисра садәчә сөз дејил, чанлы лөвһәдир. Ун ја хурчунда, ја да кисәдә олар. Шаир хурчуну бүрүшүк вәзијјәтдә тәсвир етмәклә ичиндә һеч нә олмадығыны билдирмәк истәјир.

«Һисли бухарысы көмүрдән гара», «әјри чәһрәси», бир јана атылмыш «одун дәһрәси», «күлләри сојумуш очаг» көһнә, јохсул кәндә хас олан елә инчә деталлардыр ки, ону тәсвир үчүн бунлардан мүнасиб ифадә тапмаг мүмкүн дејилдир.

Бу тәсвирдән сонра Бәхтијарын рәһбәрлији алтында кәнд чаванларынын дүзәлтдији имәчилик тәсвир олунур. Чаванлар Гызјетәр гарынын «кәрәни, пәрдиси һөрүмчәк тору тутан» бу көһнә дахмасынын үстүнә јүрүшә башлајырлар. Шаир, бу сәһнәни бөјүк илһамла тәсвир етмишдир. Бурада биз јени һәјаты, јени һәјат уғрунда мүбаризә апаран кәнчлијин әзәмәтли јүрүш сәсләрини ешидирик вә тәсадүфи дејилдир ки, бу имәчилик «Тәбиәт тәслим ол, дүшмән тәслим ол!» шүары алтында кедир. Гызјетәр гарынын көһнә учуг дахмасы көһнә һә-

јатын бир символу кими верилмишдир. Јени кәнчлик «тәслим ол!»—дејә бу көһнә дүнјаны, көһнә һәјаты сөкүб дағыдыр, јериндә ишыглы, уча бир бина галдырыр.

Беләликлә,, «Комсомол поемасы»нда һәләлик јени һәјатын өзүндән чох, онун уғрунда кедән мүбаризәләр тәсвир олунур.

КОЛЛЕКТИВЛӘШДИРМӘ ИЛЛӘРИНДӘКИ КӘНДИН ТӘСВИРИ.

Коллективләшмә илләриндәки кәндин тәсвири дә Сәмәд Вурғун јарадычылығында мүһүм јер тутур. Бу мөвзуја шаир, «Мачәра», «Кәнд сәһәри», «Мурадхан» поемаларыны һәср етмишдир. Бу әсәрләрдә букүнкү кәнд ингилабындан әввәлки кәндлә мүгајисәдә («Мачәра»), ја да коллектив тәсәррүфатчыларла тәк тәсәррүфатчыларын мүгајисәсиндә верилир («Кәнд сәһәри»). Һәмин әсәрләрдә шаир, садә әмәк адамларынын ишини, мүбаризәсини, онларын дујғу вә дүшүнчәләрини севә-севә, јүксәк романтик пафосла тәрәннүм едир. Лакин о заман буржуа-мешшан руһлу көһнә ше'р тәрәфдарлары, «сәнәт сәнәт үчүндүр» нәзәријјәсини мүхтәлиф јолларла әдәбијјата тәтбиг етмәјә чалышан естетләр садә әмәк адамларынын әдәби әсәрләрә кәтирилмәсинә е'тираз едир онларын һәјатындан јазылан әсәрләри сәнәт әсәри һесаб етмирдиләр. Сәмәд Вурғун белә буржуа нәзәријјәчиләринә јухарыда адларыны сајдығымыз кениш әһатәли әсәрләрилә чаваб верир, ејни заманда Гәрбин мүртәче шаир вә нәзәријјәчиләри гаршысында сәчдәјә кәлән шаир вә алимләрә һүчум едирди. Бу илләрдә әввәл шаир, сонралар әдәбијјатшүнас олан проф. Микајыл Рәфили јазырды: «Биз јүзүмүзү Фүзулиләрә, Нәсимиләрә, Вагифләрә, Мирзә Фәтәлиләрә, Һ. Чавидләрә доғру дејил, Верхарнлара, Уитменләрә, Жүл-Роменләрә ...доғру чевиририк».[1]

Көркәмли шаир Микајыл Мүшфиг «Хитаб» вә «Пролетар сәнәти» адлы ше'рләриндә Микајыл Рәфилинин јухарыдакы мүддәасына чох кәскин чаваблар верди. О, «Пролетар сәнәти» ше'риндә бу мәсәләни даһа чиддијјәтлә гојараг: «Јазалым, өзүмүзү өјмијәлим»,—дејә М. Рәфилинин симасында пролеткултчулара гаршы

[1] М. Рәфили «Күлән адам». «Сәрбәст ше'р һаггында илк сөз», Маариф ишчиси нәшријјаты, 1929, № 1, сәһ. 78.

чыхыр, классик әдәбијјата, әдәби ирсә мүнасибәт мәсәләсиндә Ленин чәбһәсиндә дајанырды.

Бу чүр сахта нәзәријјәчиләрә гаршы чыхан Сәмәд Вурғун да «Комсомол поемасы»нда јазырды:

> Будур, мән ачдығым јарыш мејданы,
> Кәлени Верхарнгы јамсылајанлар.
> Кимдир, сабаһдан ахшама гәдәр
> Јағышда, јағмурда чалышан әлләр?
> Кимдир кечәләр јухусуз галан,
> Сәһвләр бурахан, төһмәтләр алан.
> Фәгәт һәр ағрыја, көксүнү кәрән,
> Ишыглы бир күнә јоллар кәстәрән,
> Күнәшин алтында, сујун ичиндә,
> Әкиндә, тарлада, суда, бичиндә
> Дәриси чатлајан, көнү гаралан,,
> Торпағын бағрыны тәпикле јаран,
> Тәрлан сәһәрләрин лачын өвлады.
> Ше'рә јарашмазмы онларын ады?

Беләликлә, шаир «әкиндә, бичиндә дәриси чатлајан», «торпағын бағрыны јаран» әмәк адамларынын һәјатыны совет әдәбијјаты үчүн әсас илһам мәнбәји һесаб едир. Шаир садә әмәк адамларына ағајана мүнасибәт бәсләјән, онларын һәјатынын сәнәт вә әдәбијјат үчүн материал верә билмәјәчәјини иддиа едән, әсәрләринин мөвзусуну Иран вә Туран тарихиндән көтүрән сәнәткарлара үзүнү тутараг јазыр:

> Нәдән ше'римизин баш гәһрәманы
> Kah Турандан кәлир, kah да Ирандан?

Шаир, өз халгынын һәјатына биканә олан, халгынын мә'нәви дүнјасында поезија көрә билмәјән, садә әмәк адамларынын истәк вә арзуларына арха чевирән, башга халгларын тарихи кечмишини, шаһлыг дөврүнүн дәбдәбәләрини гәләмә алан вә јалныз «јүксәк тәбәгәнин—шаһларын, кралларын, сәркәрдәләрин һәјаты сәнәт үчүн материал верә биләр»—иддиасы илә јазыб јарадан буржуа романтикләринә гаршы чыхыр. Јалныз өзүнү дејил, бүтүн гәләм јолдашларыны садә әмәк адамларынын һәјатындан јазмаға чағырыр. Беләликлә шаир јухарыдакы мисралары илә јени әдәбијјатын, јени ше'рин манифестини вермиш олур. Мир Чәлал «Комсомол поемасы»ны мәһз бу чәһәтинә көрә «јени ше'рин манифести» адландырмышдыр. Сәмәд Вурғун «ше'рә јарашмазмы

онларын ады» дејә, «аристократ руһлу нәзәријјәчиләрә атәш ачыр, өз иддиаларыны јаратдығы јени образлар силсиләсиг илә әмәли ишиндә сүбут едир.

«Комсомол поемасы» сосиалист кәндинин, кәнд адамларынын мүбаризәсини дејил, јени гурулуш уғрунда кедән мүбаризәни әкс етдирән бир әсәрдир.

Јени сосиалист кәндинин адамларындан бәhс едән «Кәнд сәһәри», «Мачәра», «Талыстан», «Мурадхан», «Бәсти» әсәрләри шаирин «Комсомол поемасы»нда ирәли атдығы мәсәләнин (садә әмәк адамларынын һәјатыны гәләмә алмаг) ифадәси кими гијмәтлидир. Жанрын тәләбләри бахымындан јанашсаг, бу әсәрләрә поема демәк олмаз, чүнки онларда һәјатын кениш тәсвириндән чох, мүәјјән бир лөвһә верилир. Образлар ишдә, әмәлдә көстәрилмир, онларын хасијјәтнамәсини шаир өзү дејир. Бу әсәрләрдә тәсвирдән чох, тәрәннүм, вәзнијјәтдән чох, тәәссүрат һакимдир. Инсан характери, образлар јох дәрәчәсиндәдир, сурәтләр бир-бириндән јалныз адларынын мүхтәлифлијилә сечилир. Охучу, сурәтләрин өзүнү көрмүр, онлар һаггында шаирин мүлаһизәсини охујур.

Бу әсәрләри мүәллиф өзү поема адландырдығына көрә, биз дә шәрти оларағ белә адландырачағыг.

«Мачәра» Вурғунун 1931-чи илдә јаздығы «Колхозчу гадына мәктуб» ше'ри әсасында јазылмышдыр. «Колхозчу гадына мәктуб»ун әввәлиндә олан алты бәнд ше'р ејнилә поемаја көчүрүлмүшдүр. Сонра шаир өз гәһрәманынын ингилабдан габагкы һәјатындан данышыр, охучуну гәһрәманынын тәрчүмеји-һалы илә таныш едир. «Колхозчу гадына мәктуб»ун сонундакы ики бәнд поеманын финалына әлавә едилмишдир. Поеманын сон мисраларында исә азадлыға чыхмыш Азәрбајчан гадынынын 8 Март Бејнәлхалг гадынлар күнү мүнасибәтилә трибунадан чыхыш етдији көстәрилир.

Әсәрин јазылыш тәрзи дә онун поема олмадығыны көстәрир. Белә ки, шаир, колхозчу гадынын башына кәлән бүтүн мачәралары, тәрчүмеји-һалыны «нәләр чәкмәмисән бу дүнјада сән» дејә, онун өзүнә мүрачиәтән данышыр. Мүрачиәтдән ајдын олур ки, гәдим Шәрг адәтинә әсасән, гызы папагла вурмуш, о јıхылмамыш вә буна көрә дә бу бәдбәхти гоча бир кишијә әрә вермишләр. Гоча әр «инсафы тәрк етмиш, һаггы унутмуш», ону јумруға, гапаза тутмуш, бүтүн бу әзијјәтләрә дөзмәјән кәлин, бир чобана гошулуб гачмышдыр. Чобандан онун

бир оғлу олмуш, ушағын адыны Гәриб гојмушлар. Гәриб кәнч јашларындан ингилабчылара гошулмуш вә доғма вәтәнинә, сәадәт кәтирмишдир. Ингилабын нәтичәсиндә колхозчу гадын да өз сәадәтини тапмыш, аг күнә чыхмыш, инди ат белиндә кәндләри кәзир, колхоз јеринә су пајлајыр.

Поема бир гадынын 9—10 јашларындан башламыш 60—70 јашларына гәдәрки һәјатындан данышыр.

Көрүндүјү кими, бу узун һәјат јолу јалныз бир поема үчүн дејил, бир нечә поема вә роман үчүн материал ола биләр. Шаир исә бүтүн бу әһвалатлары 170 мисраја сығышдырмышдыр. Буна көрә дә образларын дахили аләмини ача билмәмиш, кениш һәјат лөвһәләри, әһвалатларын кениш тәсвирини верә билмәмиш, јалныз нәгл етмәклә кифајәтләнмишдир. Бу чәһәт Сәмәд Вурғунун бир сыра поемаларынын әсас хүсусијјәтидир. Лакин бурада бизим үчүн мараглы олан чәһәт одур ки, шаир һәлә илк поемалары үчүн әмәк адамларыны гәһрәман сечир, онларын һәјатыны, ишини гәләмә алыр, бәдии сурәтләрини јаратмаға чалышыр.

Илк поемаларын икинчи хүсусијјәти ондан ибарәтдир ки, бу әсәрләрдә көһнә вә јени аләм мүгајисәдә верилир. Елә бунун үчүндүр ки, шаир һәр ики дүнјаны көрмүш бир адамы «Мачәра» әсәринин әсас гәһрәманы етмишдир. Шаир, јени һәјатын үстүнлүкләрини көстәрмәк үчүн гәһрәманын кечмишинә гајыдыр, феодализм шәраитиндә јашајан гадынын башына кәлән мүсибәтләри, дәһшәтли мачәралары үрәк јанғысы илә данышыр вә бундан сонра онун јени һәјатыны, ичласларда нитгләр сөјләјиб, «ат белиндә колхозун јеринә су пајладығыны» көстәрир. Санки аг рәнкин ағлығыны даһа ајани сурәтдә билдирмәк үчүн онун јанында гара рәнки көстәрир. Бу мүгајисә әсасында охучуја јени һәјатын үстүнлүкләрини бариз шәкилдә билдирмәјә чалышыр.

«Мурадхан» вә «Кәнд сәһәри» поемалары колхоз кәндинин тәсвиринә, коллектив әмәјин тәрәннүмүнә һәср олунмушдур. «Мачәра» кими, бу әсәрләри дә шәрти олараг поема адландырырыг.

Һәр ики әсәр тәбиәт тәсвирилә—«Мурадхан», баһарын, «Кәнд сәһәри» исә сәһәрин тәсвири илә башлајыр. Һәр ики әсәрин гәһрәманы чаван комсомолчудур, онлар бизә шаирин башга әсәрләриндән танышдыр. «Мурадхан» «Памбыгчылар» әсәриндән, «Кәнд сәһәри»ндәки Күлзар исә «Комсомол поемасы»ндан охучуја мә'лумдур.

1210—8

«Мурадхан» әсәри илк дәфә 1938-чи илдә «Кәнчинчи» гәзети»нин 50-чи нөмрәсиндә «Мәнзум очерк» ады илә чап олунмушдур. Әсәр вахтилә Газахда комсомол комитәсинин катиби вәзифәсиндә чалышан Мурадхан Һачыјевә итһаф едилмишдир. Бу образа биз шаирин бир чох әсәрләриндә ејни адла раст кәлирик («Памбыгчылар», «Комсомол поемасы» вә с.) Мурадханын көһнә фикирли анасы Әсмәр гары образы да шаирин «Памбыгчылар» ше'риндә бир мисрада өз характерик хүсусијјәтилә тәгдим едилән Әсмәр гарыдыр.

«Мурадхан»да шаир, Әсмәр гарыны өз дујғу вә дүшүнчәләри илә тәсвир едир:

Үч күндүр ки, Әсмәр гары
Салламышдыр өз бурнуну.
Дүшүндүрән нәдир буну?
О дејир ки: «Бөјүк танры!
Өвлад буму? Огул буму?
Ал әлимдән бу оглуму.
Нә ев тикир, нә күзәран,
Нә даг билир, нә дә аран.
Өзкәләри јурд гајырыр,
Гардашындан мал ајырыр,
Мәнимки дә дүшүб јола,
Кедиб кириб комсомола».

Һәмин образ «Памбыгчылар»да бирчә мисрада белә характеризә олунур:

Әсмәр гары сүмсүкләнир гулагларын јанында.

«Комсомол поемасы»нда да шаир, бир чох образларыны һәјатдан көтүрүр вә чох һалларда һәмин адамлары өз ады илә дә адландырыр (Шәмистан, Мирпаша). «Мурадхан» әсәриндәки Мурадхан вә анасы Әсмәр гары да шаирин кәнчлик илләриндә мүшаһидә етдији реал адамлардыр.

Һәм «Мурадхан», һәм дә «Кәнд сәһәри» поемаларында да шаир, кәнч колхозчуларын әмәјини—«Мурадхан»да канал чәкмәләрини, «Кәнд сәһәри»ндә исә тарлада тохум сәпмәләрини тәсвир едир. Поемаларын һәр икиси тәбиәт тәсвири илә башлајыр, лакин бурадакы тәбиәт артыг шаирин илк ше'рләриндә өзүнү көстәрән пассив, көзәллији тә'рифләнән тәбиәт дејилдир. О, јени нәслин әли илә дәјишән, инсан ирадәсинә табе олан тәбиәтдир:

Күлү, нәш'әси вар о јамачларын,
Тәзә пучурлајан о ағачларын
Сабаһ көлкәсиндә палаз сәрәчәк,
Бир күн дә онлардан мејвә дәрәчәк
Бу күн штилләри бәсләјән бағбан.
Һәјаты, нәш'әни јарадыр инсан.

Беләликлә, шаир тәбиәтин јалныз көзәлликләриндән илһам алмыр, ону дәјишдирән, онунла мүбаризә апаран вә бу мүбаризә нәтичәсиндә «һәјаты, нәш'әни јарадан инсан» гүдрәтинә маһнылар дејир. Һәр шејдән әввәл бу инсаны, онун мүбаризәсини алгышлајыр:

Дејирәм дүнјада мүбаризәсиз
Инсанын өмрүндән галмазды бир из.

Поема Мурадханын рәһбәрлији алтында гајалары јарыб, инсан ајағы дәјмәјән јерләрә су чәкән комсомолчуларын мүбаризәсиндән, ишиндән бәһс едир. Торпаг гаты вә дашлар дүјүнлү олдуғундан, кәнчләр каналын газылмасында чох әзијјәт чәкир. Онларын сөһбәтләриндән мә'лум олур ки, мүһәндис планы дүз вермәмишдир вә о нә исә ишдән бојун гачырыр, һәмишә шәһәрдә олур. Кәнчләрдән бири дејир:

О сәһләнкар мүһәндиси
Әввәлләри адам сајдыг,
Бирчә тутуб дамласајдыг,
Ағлы кәләрди јеринә.

Нәдәнсә, Мурадхан кәнчин бу сөзүнә е'тираз едир:

Ушаг-ушаг данышма сән,
Дејә Мурад диндн бирдән.
Бу бир дејил, ики дејил.
О, иш вахты гачыр һәр ил.

Мүкалимәдән ајдын олур ки, Мурадхан бајагкы кәнчин сөзүнү даһа кәскинликлә тәсдиг едир. Демәк, мүһәндис һәр ил, иш вахты һараса гачырмыш. Белә олдугда, Мурадханын «ушаг-ушаг данышма сән» дејә, кәнчә нә сәбәбә е'тираз етдији мә'лум олмур. Бу бир јана галсын, Мурадханын «о, иш вахты гачыр һәр ил» сөзүндән белә мә'лум олур ки, бунлар каналын чәкилиши үстүндә бир нечә илдир ки, ишләјирләр. Әввәлә, кәнд каналлары бир нечә илә дејил, бир нечә аја баша кәлә биләр. Икинчи

тәрәфдән, нечә олмуш ки, сәһләнкар мүһәндисин чәзасы бу нечә илдә верилмәмишдир? Сөһбәтин давамы да мәнтигсиздир. Башга бириси «һәлә кәнчдир, бејни гандыр» дејиб, мүһәндисә бараәт газандырмаг истәјир. Кәнчләрдән Ариф адлы бир башгасы исә «јох, чаным, кечә јухусуна кирмишдир ханым, сабаһ да өзүнү шәһәрә салмыш» дејә мүһәндиси лаға гојур, лакин бу зарафат нәдәнсә Мурадханын хошуна кәлмир. Мүһәндиси әлә салан Арифә белә чаваб верир:

Сәнин дә бир көзәл арвадын олса,
Онун сајәсиндә бир адын олса,
Сән дә тојуг кими һинә сохулуб,
Гадын көзләринин мәфтуну олуб,
Һәфтәдә бир дәфә ишә чыхарсан.

Бу сөзләрлә Мурадхан мүһәндисә бәраәт газандырыр. Јухарыдакы парчада онун тәнбәллијини ислојир, бундан бир гәдәр сонра исә шәһәрә кедир вә мүһәндиси һәбс етдирир.

Бүтүн бунлар ону көстәрир ки, һәләлик кифајәт гәдәр әдәби тәчрүбәјә малик олмајан кәнч шаир, сурәтләринин характерләрини, онларын дујғу вә дүшүнчәләрини, һадисәләрин кедишини өзү үчүн әввәлчәдән мүәјјәнләшдирмәмиш јазмаға башламышдыр. Һаггында данышдығымыз мүкалимәләр јалныз јазы просесиндә мејдана чыхмыш, буна көрә дә онлар бир-бирини инкар едир, данышыглар арасында бир мәнтигсизлик, бир ујғунсузлуг өзүнү көстәрир. Буна көрә дә шаир сурәтләрин характер хүсусијјәтләрини көстәрмәк әвәзинә, онлар һаггында өзү данышыр, тәсвир әвәзинә тәрәннүм едир. Бу исә сурәти охучунун нәзәриндә чанландыра билмир. Бу сәбәбдән дә мүһәндис сурәти чох думанлыдыр. Бир-бирини инкар едән мәнтигсиз сөһбәтләрдән мүһәндис һаггында долашыг мә'лумат алан охучу, јалныз ону билир ки, Мурадханын шәһәрә кәлмәсилә мүһәндис һәбс едилир. Мурадхан кәндә тәзә бир мүһәндис кәтирир, бир ахшам о, бүтүн кәнд чамаатыны ичласа топлајыр вә бурада «нәфсини јүксәкдә тутанларын» әлејһинә атәшин нитг сөјләјир. Нитг Нијаз адлы бир нәфәрә тохунур, чүнки «о, ишә чыхмамыш бир дәфә бу јаз». Нитгдән ајдын олмур ки, Мурадханын тәнгид һәдәфи кимдир? Көһнә мүһәндис, ја охучунун бу ичласда таныш олдуғу Нијаз.

Әсәр, каналын чәкилиб гуртармасы вә Мурадханын фәхри фәрман алмасы илә битир.

«Мурадхан»да олдуғу кими, «Кәнд сәһәри»ндә дә сурәтләр схематикдир. 164 мисралыг әсәрдә мүәллиф о, заманкы чәмијјәтдә өзүнү көстәрән үч зүмрәнин нүмајәндәсини вермәјә чалышмышдыр.

Биринчи: сәһәрләр радионун «Јени кәнд» маһнысы илә јухудан ојанан, коллектив тәсәррүфатда чан-башла чалышан јени кәнчлијин тимсалы Күлзар. Бу сурәт санки вахтилә јени гурулуш уғрунда кедән мүбаризәдә Бәхтијара көмәк едән, «Бәхтијар, мәни дә комсомола јаз» дејән («Комсомол поемасы»), сәсини мүбариз кәнчлијин сәсинә гатан Күлзарын өзүдүр. О, Вәтәндаш мүһарибәси илләриндә комсомола дахил олмуш, Бәхтијара әрә кетмиш, коллективләшмә дөврүндә көнүллү олараг колхоза дахил олмуш,, савад курсларында охујуб тәһсил алмыш, бу күн колхоз чөлләриндә трактор сүрүр, јер шумлајыр.

Икинчи: «О јанда дүнјасы, јашы гочалмыш» дејә шаир, арыг өкүзү илә јер шумлајан, сачы-саггалы ағармыш бир гочаны тәсвир едир. Гочанын үстүнә тәбиәт дә күлүр, чүнки о, коллектив тәсәррүфата гошулмаг истәмәмиш вә буна көрә дә өз арыг өкүзү илә бәрабәр тарлада тәк галмышдыр. Шаир бу ики лөвһәни гаршылашдырмагла көзәл бәдии тәзад јаратмышдыр. Өзүнүн күчсүзлүјүнү, еллик тәсәррүфатын күчүнү баша дүшән гоча «Колхозлара гарышам кәрәк» дејә көкс өтүрүр. Демәк, шаир бу гочаны ики нәсил, ики дүнјакөрүшү арасында бир көрпү кими вермәк истәмишдир.

Үчүнчү: «Мәнлији, вичданы рәнкиндән гара» олан бир көлкә тәсвир едир. Мүәллиф, «Өзүнүз кәсдирин ким олдуғуну» дејә, буну мүәјјәнләшдирмәји охучунун ихтијарына бурахыр. Әсәр ашағыдакы бејтлә битир:

Онун бу кәлиши бир сон сәфәрдир,
Дүнја дурур, кедән беш-он нәфәрдир.

Шаирин көлкәјә вердији тәшбиһләрдән бу адамын јени гурулушу, јени чәмијјәти вә јени мүнасибәтләри көрмәк истәмәјән, бунлара нифрәт едән көһнә чәмијјәтин нүмајәндәси олдуғуну демәк истәјир.

Беләликлә, Вурғун иријһәчмли бу илк әсәрләриндә сон дәрәчә мүрәккәб олан бир дөвրү, бу дөврүн мүхтәлиф фикирли, мүхтәлиф дүнјакөрүшлү адамларынын су-

рәтләрини јаратмаг мәгсәдини гаршысына гојмуш, лакин буна там мә'нада наил ола билмәмишдир, јалныз онларын мүәјјән чизкиләрини, даһа доғрусу, һансы идејаја гуллуг етдикләрини демәклә, мәһз демәклә кифајәтләнмишдир. Бу әсәрләрдә тәсвир олунан адамлар санки шаирин кәләчәк сурәтләринин зәиф көлкәләри, схемләридир.

Шаирин јарадычылығында јени кәндин тәсвири мәсәләсиндә дөрдүнчү мәрһәлә коллективләшмәдән сонра сосиалистчәсинә инкишаф јолуна дүшмүш совет кәндинин тәсвиридир. «Бәсти» вә «Талыстан» поемалары һәмин мәрһәләнин бәдии ин'икасыдыр. Поемалар тәрәннүм үсулу илә јазылмышдыр. Бу әсәрләрдә јени ичтиман гурулушун, сосиализм чәмијјәтинин совет адамларына бәхш етдији јени јашајыш шәраити, јени һәјат тәрзи романтик бојаларла верилир. Үмумијјәтлә, Сәмәд Вурғунун поезијасында јени сосиалист һәјатынын тәрәннүмү хүсуси бир мөвзу тәшкил едир.

«Бәсти» поемасында «шаир һәјатсыз шаир дејилдир» дејән сәнәткарын әсас илһам мәнбәји сосиалист һәјатыдыр.

«Талыстан» поемасында Вурғун ингилабдан сонракы Азәрбајчан халгынын јени һәјатыны тәрәннүмдән сонра, «гыллы бөркүнү башындан гојмајан», «сары күркүнү әлилә битләјән», «чајларын сујунда үзүнү јујан» Азәрбајчан кәндлисинин ингилабдан әввәлки һәјат тәрзини тәсвир едир. Бу мүгајисәдән охучу, халгын ингилабдан сонракы мәдәни сәвијјәсини, јүксәлишини көзләри өнүндә чанландырыр.

«Талыстан» поемасында елә бил тәбиәт өзү охујур, өзү данышыр. Азәрбајчан тәбиәтинин көзәлликләри, онун әлван мәнзәрәләри, дағлары, чајлары дилә кәлир. Бүлбүл чәһ-чәһинә бәнзәјән рәнкарәнк дилимиз, бу дилин имканлары, көзәлликләри, инчәликләри поемада охучуну һејрәтә салыр. «Талыстан» поемасы Азәрбајчан тәбиәтинин сәсләрдә дејил, сөзләрдәки нәғмәсидир;

Бәнөвшә топлајыр чөлдә ушаглар,
Һәр ағач алтында көз-көз булаглар,
Ахыр алмаз кими, көз јашы кими,
Јығылыб чај олур дәрәнин диби.
Әријир јаз күнү гүзејдәки гар,
Кәзир дағ дөшүнү-кәлинләр, гызлар,

Һәр булаг башында бир сөһбәт олур,
Каһ көзәјдынлығы, каһ гејбәт олур.

Бу инчә нөгтәләр, чизкиләр охучунун нәзәриндә бүтөв бир ләвһә, мәнзәрә чанландырыр. Санки охучу өз көзләријлә гүзејдәки гарын әримәсини, дағларын башындан сызан балача архларын дәрәнин дибиндә чај олмасыны, дағ дөшүнү кәзиб-долашан гызлары көрүр, онларын сөһбәтләрини гәһгәһәләрини ешидир: Шаир көрдүјү, билдији, дујдуғу, шәхсән мүшаһидә етдији аләмдән јаздығы үчүн мисралар бу гәдәр тәбии, ләвһәләр бу гәдәр чанлыдыр. Бурда дил дә сәсләр кими ахар-бахарлы, сулар кими шаграгдыр. Әввәлки ше'рләриндә көрдүјүмүз кичик дил гүсурлары артыг бурда јохдур.

Сәмәд Вурғунун јарадычылығында тәбиәт тәсвирләриндә бир алудәчилик өзүнү көстәрир. Лакин, илк ше'рләриндән фәргли олараг, «Талыстан», «Кәнд сәһәри» вә «Мурадхан» поемаларындакы тәбиәт зәһмәткеш инсанла әлагәдар көтүрүлдүјүндән, даһа чанлы, даһа реалдыр.

Отурмуш гапыда мәктәбли бир гыз
Әлиндә бир гәләм, бир парча кағыз,
Думанлы дағлара бојланыб дурур
Индидән садәчә рәсмләр гурур.
Онун да руһуну ојнадыр сәнәт
Гојнунда бәсләмиш ону тәбиәт
Чатылмыш јај кими гара гашлары
Јығылмыш башына гыз јолдашлары,
Бир дејиб, бир күлүб ашыб-дашырлар.
Бә'зән кәклик кими гаггылдашырлар.

Бурада тәбиәт инсанла јанашы, һәмаһәнк тәсвир олунур. Тәбиәт она көрә көзәлдир ки, онун гојнунда көзәл инсанлар јашајыб јарадыр.

Сосиалист һәјатынын Вурғун ше'риндә тәрәннүм олунан икинчи чәһәти бу һәјатын өзүндән доған әмәк гәһрәманлығынын тәсвиридир.

«Бәсти» поемасында шаир ики дәфә Сосиалист Әмәји Гәһрәманы, памбыг устасы Бәсти Бағырованын симасында јени Азәрбајчан гадынынын хошбәхт һәјатыны тәсвир етмишдир. Бу мөвзуја мүәллиф «Мачәра», «Хумар», «Кәнд сәһәри» поемаларында», «Сәријјәнин өлүмү», «Салам», «Тәранә» «Лејла» ше'рләриндә дә тохунмушдур.

«Анамын дәрди» ше'риндә Сәмәд Вурғун јаныглы дилдә јалныз өз анасынын дејил, һүгугсуз Шәрг гадынынын ағыр дәрдини, фачиәсини гәләмә алмышдыр.

Шаирин анасы булагда су долдурдуғу заман бир чаван оғлан она «де, һансы дағларын тәк маралысан?» дејә сөз атмыш, гадын чаваб вермәмиш вә бу әһвалаты өз әринә данышыбмыш. Гадынын сөһбәтиндән шүбһәләнән әр «инәк көз етмәсә, буға сычрамаз» дејиб, гадыны дөјмүш вә тәһгир етмишдир. Бу наһаг тәһгирләрә дөзә билмәјән гадын хәстәләниб өлмүшдүр. Әр дә өз әмәлиндән пешман олмуш вә вахтсыз гочалмышдыр.

«Сәријјәнин өлүмү» ше'риндә исә шаир, Совет һакимијјәтинин илк илләриндә көзләри јенићә ачылан, өз һаггыны мүдафиәјә галхан илк совет гадынларынын сурәтини вермәк истәмишдир. Бу чәһәтдән Сәријјә «Анамын дәрди»ндә тәсвир олунан бәдбәхт, һүгугсуз гадынла «Хумар» поемасындакы Хумар сурәти арасында бир көрпү ролуну ојнајыр.

Хумар тамамилә јени руһлу, јени фикир вә дүнјакөрүшлү бир гыздыр. Әкәр «Мачәра» вә «Анамын дәрди»ндәки гадынлары папагла вуруб, истәдикләри адама әрә верирләрсә, Хумар елчиләри бору илә гаршылајыр. «Һүчума танкларла кечир комсомол» дејә онлары говур, бир сөзлә, өз талејини өзү һәлл едир.

Илк тәјјарәчи азәрбајчан гызы Лејлаја һәср олунан «Лејла» ше'риндә Вурғун јалныз Лејладан дејил, јенә бүтүн Азәрбајчан гадынлығынын кечдији әзаблы јоллардан данышыр.

Даш гәфәсләрдә чырпынан, өз үрәјинин арзуларына һәсрәт галан, евләр күнчүндә солуб-саралан Азәрбајчан гадыны бу күн көјләрин үст гатында тәјјарә сүрүр, әсрин фөвгүнә јүксәлир. Шаир һаглы олараг тәјјарәчи Лејланы Низами вә Фүзулинин «Лејли вә Мәчнун» әсәриндәки Лејли образы илә мүгајисә едир. Бу мүгајисәдән охучу букүнкү Лејлаларын наил олдуғу азадлығы көзләри өнүндә чанландырмыш олур. Шаир, бир гәдәр дә ирәли кедәрәк, тәсвир етдији Лејланы бүтүн Шәрг гадынлығынын тимсалы кими көтүрүр, ону көркәмли түрк шаири Јәһја Камал Бајатлынын «Нәзәр» ше'риндәки Лејла илә мүгајисә едир.

С. Вурғунун «Лејла» ше'риндә Камал адлы бир әјјаш, гадын бәдәнинин көзәллијинә бахмаг вә бундан һәзз алмаг үчүн Лејланы саһилдә сојундурур вә она ај ишығында тамаша едир. Сојуг һавада чылпаг дајанан гыз

сәтәлчәм олур, јорған-дөшәјә дүшүр. Бундан сонра шаир јазыр:

Баһарын фәслиндә солду бир чичәк,
Көзәл бир инсанын бош галды јери,
«Одалар ағлады инилдәјәрәк»,
Матәм гајтармамыш өләни кери.

Јәһја Камалын «Нәзәр» ше'риндә дә тәхминән ејни әһвалат нәгл олунур вә ше'рин бир јериндә шаир јазыр:

Гопду евдән ачы бир вавејла,
Одалар инләди: «Лејла, Лејла».

С. Вурғун «одалар ағлады инилдәјәрәк» мисрасыны дырнаг ичиндә вермиш вә вәзијјәтдән ајдын олдуғу кими, бу мисраны Јәһја Камалдан көтүрмүшдүр.

Демәк, шаир, Лејла образы илә јалныз Азәрбајчан гадынлығынын дејил, ислам дини еһкамларынын пәнчәси алтында инилдәјән бүтүн Шәрг гадынларынын јашадығы мүсибәтләри үмумиләшдирмишдир.

«Мачәра», «Кәнд сәһәри», «Талыстан»да олдуғу кими, «Бәсти»дә дә тәрәннүм үсулундан истифадә олунмушдур. Әсәр боју шаир, Бәстинин әмәјини, өз иш јолдашларына мүнасибәтини, ишиндәки чәтинликләри, шәхси дујғу вә дүшүнчәләрини конкрет олараг көстәрмәдән Бәстини үмуми шәкилдә тәрәннүм етмишдир.

Бу илләр әрзиндә Сәмәд Вурғун «Сүнбүл», «Ашыг гардашыма», «Шадлыг», «Самур чајы», «Бизим кәнчлијә» вә с. ше'рләрини јени кәндин игтисади, мәдәни јүксәлишинә һәср етмишдир.

МҮАСИРЛИК ВӘ ТАРИХИЛИК

Тарихә јени мүнасибәт мәсәләси дә С. Вурғун јарадычылығынын бу дөврү үчүн чох сәчијјәвидир.

Бүтүн бөјүк сәнәткарлар тарихи мөвзуда јаздығы әсәрләриндә дә өз әсринин сөзүнү демиш, өз гәлбиндән кечәнләри ифадә етмишләр. Бу сәнәткарлар үчүн тарих васитә, бу күн исә мәгсәд олмушдур. Даһа доғрусу бу күнүн сөзүнү демәк үчүн тарихдән бир васитә кими истифадә етмишләр.

Бу, мәсәләнин бир тәрәфидир. Мәсәләнин икинчи тәрәфи исә узаг кечмишин көзәл чәһәтләрини чанландыр-

маг, халгын јаддашыны ојатмаг, ән'әнәдә унудулмуш мүсбәт кејфијјәтләри јада салмаг, әчдаддан өрнәк көтүрмәк исә мәсәләнин икинчи тәрәфидир. Бу чәһәтин өзү дә јенә бу күнә хидмәт мәгсәдини күдүр. Мәсәлән, Бөјүк Вәтән мүһарибәси илләриндә Бабәк, Короғлу вә Нәби кими халг гәһрәманларынын әдәбијјатымызда јенидән бир символ кими чанландырылмасы тәсадүфи дејилди. Тарихи гәһрәманларын хатырланмасы бу күн Вәтән уғрунда чарпышан гәһрәманлара кимин өвладлары олдугларыны хатырлатмаг, онлар кими Вәтән наминә һәр фәдакарлыға һазыр олмаг дәрсини верирди.

Бу мәсәләдә үчүнчү чәһәт исә «кечмиши билмәдән кәләчәји көрмәк мүмкүн дејил», һәгигәтинин зәрурилијидир. Бу үчүнчү чәһәт дә јенә бу күнә вә сабаһ көрәчәјимиз ишләрин дүрүстлүјүнә хидмәт едир.

С. Вурғун бир сыра поемаларынын мөвзусуну тарихдән вә фолклордан көтүрмүшдүр. Мөвзусуна бахмајараг, шаирин бу сәпкили әсәрләри дә өз идеја-мәзмуну вә руһу е'тибары илә мүасир сәсләнмиш, күнүн тәләбләри илә һәмаһәнк олмушдур. Шаир гәләмә алдығы бүтүн мөвзулара тенденсијалы мүнасибәт бәсләмиш, она мүасир көзлә бахмағы бачармышдыр. Буна көрә дә онун тарихи вә әфсанәви мөвзуда јаздығы бүтүн әсәрләриндә биз әсримизин нәфәсини дујур, бу күнүн сөзүнү ешидирик.

ТАРИХИ ВӘ ТАРИХИ-ӘФСАНӘВИ ПОЕМАЛАР

Данышдығымыз илләр әрзиндә Сәмәд Вурғун тарихи вә тарихи-әфсанәви мөвзуда «26-лар», «Дар ағачы» вә «Аслан гајасы» поемаларыны јазмышдыр. Бунларын ичәрисиндә «26-лар» поемасы һәм мөвзу, һәм дә сәнәткарлыг бахымындан шаирин јарадычылығында хүсуси јер тутур. Поемада вәтәнин сәадәти вә азадлығы уғрунда һәлак олан 26 Бакы Комиссарынын мүбаризәсиндән вә Ағчагум чөлүндә инкилис империалистләринин нигилаба вә халгымыза гаршы етдији рәзил бир гәсддән бәһс олунур.

Октјабр ингилабынын гәләбәсиндән руһланан Бакы пролетарнаты Бакы Комиссарларынын рәһбәрлији алтында 1917-чи ил октјабрын 31-дә Бакыда Совет һакимијјәти е'лан етди. 1918-чи илин апрел ајында Азәрбајчан вә Загафгазијанын биринчи Совет һөкумәти олан Бакы Халг Комиссарлары Совети јарадылды.

Совет республикасыны боғмаг гәсди илә јашајан инкилис империалистләри өлкәнин мүһүм рајонларыны тутмаға чалышырдылар. Онлар Азәрбајчаны вә онун зәнкин нефт јатагларыны әлә кечирмәк истәјирдиләр.

26-ларын инкилис чаниләри тәрәфиндән күлләләнмәси С. Вурғуну илк јарадычылыг илләриндән һәјатынын сонуна гәдәр дүшүндүрмүшдүр. 1933-чү илдә јаздығы «Ләкбатан» ше'риндә:

Лакин бир нөгсаным вар.
26 комиссар
Јолдашларын адына
Һәлә ше'р јазмадым.

дејәрәк буну өзүнә нөгсан һесаб едир.

1934-чү илдә, Октјабр ингилабынын 17-чи илдөнүмү мүнасибәтилә Азәрбајчан Совет јазычылары Иттифагында топланан тәнтәнәли ичласдакы мә'рузәсиндә шаир демишдир: «Азәрбајчан шәраитиндә интернасионализмин ән парлаг вә өлмәз нүмунәси олан 26-лар өз бәдии ифадәсини һәлә әдәбијјатымызда алмамышдыр».

Нәһајәт, 1935-чи илдә шаир «26-лар» поемасыны јазды.

Инкилис чаһанкирләри 26 Бакы Комиссарыны күлләләмәклә зәһмәткеш күтләләрин гәлбиндә дәрин гәзәб вә нифрәт һиссини аловландырырдылар. Халгын бу гәзәбини өз шәхси гәзәби илә шаир, инкилис империализминә бәсләнән кин вә нифрәти ифадә едир, 1948-чи илдә јаздығы «Зәнчинин арзулары» поемасында шаир јенә дә «26-лары» јадына салыр:

Чәнаб кимдир, о, Тејлордур, шлјапалы бир иблисдир,
Үрәјимдән сәсләр кәлир: инкилисдир, инкилисдир.
Чајлар кими далға-далға көзләримә вурур ганым,
Хатиримдән кәлиб кечир 26 гәһрәманым.

Бу һисс шаирин «Зијафәт» ше'риндә даһа ајдын ифадә едилмишдир.

1935-чи илдә «26-лар» поемасыны гуртармасына бахмајараг, шаир бу әсәрин 26 Бакы Комиссарынын адына лајиг олмадығыны тез-тез гејд едир вә Азәрбајчан јазычы вә шаирләрини бу мөвзуда даһа бөјүк әсәрләр јазмаға чағырыр. 1937-чи илдә Бөјүк Октјабр ингилабынын 20-чи илдөнүмүнә һазырлыг һаггында елә-

дији мә'рузәдә дејир: «Револјусија тарихимиздә 26-лар, Әли Бајрамов вә башга јолдашлар кими гәһрәманлар олмуш, онларын образларыны әдәбијјатымызда лајигилә мејдана чыхармамышыг».[1]

Сәмәд Вурғунун «26-лар» поемасы ингилаби идејаларын шаиранә тәрәннүмүндән ибарәтдир. Поема көһнә Бакынын тәсвири илә башланыр. Шаир бу кичик һиссәдә шәһәрин күчәләрини, даш диварларыны дејил, орада јашајан адамларын һәјатыны, бир тикә чөрәк үчүн әзаб-әзијјәтә гатлашан инсанларын талејини бир-ики тутарлы чизки илә әкс етдирмәји бачармышдыр.

Көһнә Бакынын таблосуну, ачыначаглы мәнзәрәсини чәкмәк үчүн поеманын башланғычы ән гүдрәтли фырча усталарына көзәл материал верә биләр. Будур, дарысгал Бакы күчәләриндән бири. Бир тикә чөрәк үчүн Иранда күлфәтини атыб Бакыја ишләмәјә кәлмиш һамбал паланын үстүндә әјләшмишдир. О, дәрин фикир ичиндәдир. Јә'гин ки, Иранда гојуб кәлдији аиләсини дүшүнүр. Гучағында көрпәсини тутуб, дилсиз јоллара бахан арвады онун көзү өнүндә чанланыр. Елә бурадача шаир, һамбалын аиләсини тәсвир едир. Һамбалын арвады ширин сөзләрлә ушағыны овудур, көрпәсинә үмид верир, газанч далынча кедән әринин гајыдачағыны вә өвладына күллү дон алачағыны, она боллуча гоғал кәтирәчәјини вә'д едир. Јенә бурада шаир бирдән-бирә тәсвири кәсир, јенидән Бакыја—һамбалын тәсвиринә гајыдыр:

Отурмуш паланын үстүндә һамбал,
Балдан ширин кәлир она бу хәјал,
Алыр гәлјаныны күлүмсәјәрәк,
Јохсуллуг ичиндә бөјүк бир үрәк
Дөјүнүр, дөјүнүр...

Бу парчада үрәјин дөјүнтүсүнү ики дәфә тәкрар етмәклә шаир чох шеј демәк истәмишдир. Охучу, һамбалын бу үрәк дөјүнтүләри илә әлагәдар бир әһвалатын баш верәчәјини көзләјир. Доғрудан да белә олур. Шаир јарымчыг гојдуғу мисраны белә тамамлајыр:

Бу дәмдә бирдән
Јазыг бир топ кими галхыр јериндән,
Гыврыла-гыврыла дәјир дашлара.

[1] «Әдәбијјат гәзети», 1937, 6 апрел.

Мә'лум олур ки, күчәдән кечән бир гочу наганыны сынамаг мәгсәдилә күнаһсыз һамбалы вурмушдур.

Шаирин бир чох поемаларына хас олан белә бәдии тәсвир усуллары охучунун нәзәриндә лөвһәләр чанландырмаг бахымындан чох мараглыдыр. Шаир, тәхминән әлли мисралыг кириш һиссәсиндә ингилаба гәдәрки Бакынын ачыначаглы мәнзәрәсини чанландырмаға мүвәффәг олмушдур. Бу һиссәдә һеч бир артыг сөз јохдур. «Сојуг диварларда күллә нишаны», «Бакынын дәрди вар, Бакы хәстәдир», «Бурда дөнкәләрин јери дарысгал», «Көрүнүр овчунда кәндир изләри» вә с. деталларын архасында мәһз көһнә Бакыны көрүрүк. Шаир башланғычындакы бу һиссә илә кәләчәкдә тәсвир едәчәји һадисәләрә —26 Бакы Комиссарынын ингилаби мүбаризәсинә зәмин јарадыр, һагг газандырыр:

Бакынын дәрди вар, Бакы хәстәдир,
Көнүл интизарда, көз јол үстәдир.

мисралары ингилаб әрәфәсиндә олан Бакынын мәнзәрәсини чәкир, 26-ларын мәһз бу зәминдә јетишдијини көстәрир. Охучу 26-ларын көзү јол чәкән хәстә Бакынын јараларындан, арзуларындан доғдуғуну дүшүнүр. Бу сәһнә онларын хәстә Бакыны мүаличә етмәк үчүн доғулдугларыны дејир.

Сәмәд Вурғун ше'ринә хас олан рич'әтләр бу поемада даһа тутарлы, даһа јериндәдир. 26-ларын күлләләнмәсиндән сонракы фәсилдә мүәллиф, доғулан сәһәри белә тәсвир едир:

Сәһәрдир, күнәшин рәнки сапсары,
Сарылыг чулғамыш ағ булудлары.
Елә бил каинат бирдән гочалмыш,
Ағчагум чөлүндә јухуја далмыш.

Бурада мүәллиф 26-ларын матәминә сәһәри дә ағладыр, тәбиәти дә гочалдыр. Бундан сонра Ағчагум чөлүнә мүрачиәт едир:

Чаваб вер сорғума, Ағчагум чөлү,
Нәдир гојнундакы гызыл ган көлү?
Ајмы парчаланды, күнәшми сөндү,
Јохса аловланыб күләми дөнду
Дөјүнән бир көнүл, дүшүнән бир баш —
Нечин далғын кечир о фәһлә јолдаш?

Шаир «Нечин далғын кечир о фәһлә јолдаш?» дејә суала суалла чаваб вермиш олур. Јухарыдакы суалларын чавабы охучуја онсуз да мә'лумдур. Лакин бу чавабы мә'лум олан суала мәһз суалла чаваб вермәси һәм көзәл бәдии суал, һәм дә чох реал вә инандырычы деталдыр, чүнки 26-ларын күнаһсыз күлләләнмәси халгын бүтүн тәбәгәләриндән чох, мәһз фәһләнин гәзәбләнмәсинә сәбәб ола биләр. Чүнки фәһлә јолдаш билир ки, 26-лар онларын уғрунда һәлак олмушдур.

Беләликлә, «26-лар» поемасы шаирин һәм мәзмун, һәм дә сәнәткарлыг чәһәтдән камил поемаларындандыр.

Сәмәд Вурғунун тарихи поемаларындан бири дә «Дар ағачы»дыр. Поема Гафгазын әрәбләр тәрәфиндән истиласына һәср олунмушдур. Әсәр гарталлар ојлағы гоча Гафгазын тәсвири илә башлајыр. Һәр бәнд онун тәбии сәрвәтләриндән, көзәллијиндән бәһс едир вә бәндләрин сонлары:

Гафгаз јашыл, Гафгаз сәрин,
Көзү дүшмүш әрәбләрин...

бејти илә битир. Беләликлә, шаир, нәғмә нәгәраты кими сәсләнән бу ики мисра илә әрәбләрин Гафгаза һүчумунун әсл маһијјәтини ачмыш олур. Һәмин бејтдән ајдын олур ки, ислам бајрағы галдыран әрәбләр үчүн дин истила васитәсидир. Әсл мәгсәд исә бу торпағын зәнкин сәрвәтләрини Әрәбистана дашымаг, «ачлығындан орду батан» пејғәмбәр тәбәәләрини Гафгазын һесабына јашатмагдыр:

Танрынын әмринә баш әјин дејә,
Һавада парлады гылыч вә гур'ан.
Дајанды ордулар сүнкү-сүнкүјә
Һәр тәрәфдә өлүм, һәр тәрәфдә ган.

Бунунла шаир, әлиндә гур'ан тутан әрәбләрин әсл мәгсәдини Гафгаз халгларынын баша дүшдүјүнү вә буна көрә дә истилачыларын гаршысында дағ кими дајандыгларыны көстәрир. Халг Гафгазын гарталы Бабәкә архаланыр.

«Дар ағачы» поемасында шаирин әсас мәгсәди 20 илдән артыг әрәбләрә гаршы вурушмуш Азәрбајчан халгынын мәрд оғлу Бабәкин гәһрәманлыг мүбаризәсини екс етдирмәк олмушдур. Лакин поемада Бабәкин сурәти јох дәрәчәсиндәдир.

Тарихдә мә'лумдур ки, истиглалијјәт бајрағы галдыран Бабәк әрәбләрә гаршы 20 илдән артыг (816—837) мүбаризә апармышдыр. Бабәк, онун һәјаты вә мүбаризәси бир чох Гәрб вә Шәрг тарихчиләринин, шәргшүнасларынын диггәтини чәлб етмишдир. (Әбу Мәнсур, Тәб'әри, Мә'суди, Жузе, Јамполски, Томара, Орбелјан, Бартолд, Крымски вә б.)

Бабәк һаггында мүасир рус шаири Илја Селвински, Азәрбајчан јазычыларындан Ч. Чаббарлы вә Осман Сарывәлли драм әсәрләри јазмышлар. (И. Селвински «Бабек», Ч. Чаббарлы: «Од кәлини», Осман Сарывәлли: «Бабәк»). Бу мүәллифләр, хүсусилә Ч. Чаббарлы Бабәкә аид олан бүтүн тарихи мәнбәләри дәриндән өјрәндијиндән, «Од кәлини» әсәриндә Бабәкин адына лајиг көзәл вә өлмәз бир абидә јаратмышдыр. Ејни сөзләри, әлбәттә ки, С. Вурғунун «Дар ағачы» поемасы һаггында дејә билмәрик, чүнки шаир Бабәк һәрәкатыны, бу һәрәкатын гајә вә мәгсәдини, о заманкы тарихи шәраити дәриндән өјрәнмәдән Бабәк һаггында ешитдикләринин сәтһи олараг гәләмә алмыш, гәһрәманын сурәтини үмуми сөзләрлә јаратмагла кифајәтләнмишдир. «Дар ағачы» поемасында Бабәк, онун гәһрәманлығы, әмәл вә арзулары, дүшүнчәләри конкрет сәһнәләрдә көстәрилмәмишдир. Бабәк бир сурәт кими јалныз дар ағачынын алтында көрүнүр.

Әсәрдә Бабәк һәрәкатынын сәтһи, Бабәк сурәтинин зәиф тәсвир олундуғуну сүбут үчүн јалныз буну демәк кифајәтдир ки, «Дар ағачы»нда тарихи фактлар белә сәһвдир, мүәллиф ади тарихи фактлары белә өјрәнмәмишдир. Ашағыдакы парчаја диггәт јетирәк:

О горхунч заманлар, о ганлы чағлар,
Аналар сачыны бир-бир јоланда,
Башыны көксүнә дајады дағлар,
Гафгазын бајрағы тәслим оланда.

Тахылдан, мејвәдән тутуб јүкүнү
Дәвә карванлары јола дүзәлди.
Орду сәркәрдәси о бајрам күнү
Мәғрур Мәһәммәдин јанына кәлди.

О да бығ алтында күләрәк бизә,
Орда јува салын, јурд салын деди.

Дүнја баш әјмәли һәр әмримизә,
Хәрачлар истәјиб бач алын деди.

Бурадан белә нәтичә чыхыр ки, Азәрбајчан Мәһәммәдин заманында ишғал олунмушдур. Лакин әслиндә белә дејилдир. Әввәла, Гафгаз—Азәрбајчан, Ермәнистан вә Күрчүстан там мә'нада VII әсрин 30-чу илләриндә ишғал едилмишдир. Икинчиси, поемада сөһбәт Бабәкдән кедир. Бабәк үсјаны исә ишғалдан чох сонра, 816-чы илдә башланмышдыр.

С. Вурғун поемада Мәһәммәд вә Бабәки ејни дөврүн адамлары кими гәләмә алмышдыр. Бу исә шаирин мөвзуну кифајәт гәдәр өјрәнмәдијини көстәрир.

С. Вурғунун, мөвзусуну тарихимиздән вә халг әфсанәсиндән көтүрдүјү әсәрләри ичәрисиндә фабула бүтөвлүјү вә бәдии дәјәри е'тибары илә «Аслан гајасы» хүсуси јер тутур.

Јазылыш тәрзи, руһу вә халг әдәбијјаты мотивләринә көрә (ағ ат, ағ чуха) «Аслан гајасы» әфсанәви поема адлана биләр. Лакин әсәрин әсасында мүәјјән бир тарихи һадисә—Азәрбајчанын Русија тәркибинә дахил едилмәси мәсәләси вә бир нечә тарихи шәхсијјәт олдуғуна көрә, ону тарихи-әфсанәви поема адландырмаг лазымдыр. Поемада әфсанәви, романтик мотивләрлә реал мотивләр вәһдәтдәдир. Ағ ат, ағ чуха әһвалаты илә әлагәдар олан фәсилләр әсәрә әфсанәви дон кејдирсә дә, бурада иштирак едән тарихи шәхсијјәтләр (Һүсејнгулу хан, кенерал Сисјанов) әсәри мүәјјән тарихи зәминә бағлајыр, реаллашдырыр.

Тарихдә мә'лумдур ки, 1906-чы илин феврал ајында чар гошунлары Бакыја кәлмиш вә о заман Бакыја кујә тичарәт мәгсәдилә Иран шаһы тәрәфиндән көндәрилән ики шаһ часусунун фитвасы илә февралын 8-дә кенерал Сисјанов өлдүрүлмүшдүр. Шаир, бу тарихи һадисәјә әфсанәви дон кејдирмәк үчүн тарихи шәхсијјәтләр олан Һүсејнгулу хан вә Сисјановла јанашы, әсәрә Аслан вә хан гызы Маһнијар кими хәјали, әфсанәви сурәтләр дә әлавә етмишдир.

Үмумијјәтлә, бу поема шаирин мүбаһисәли әсәрләриндәндир. Бурадакы мараглы образлардан бири дә балача бир сәһнәдә тәсир олунан рус әскәридир. Бу образла шаир, зүлмкар чар Русијасы илә демократик, ингилаби Русијаны бир-бириндән ајырмыш, рус әскә-

С. Вургун 1920

С. Вургун 1925

Г. Гулам, С. Вургун вә С. Ајни 1940

С. Вургун Лондонда К. Марксын мәзары јанында. 1947

ринин симасында рус халгынын нәчиб вә һуманист тәбиәтини әкс етдирмәјә чалышмышдыр.

Шаир бурада В. И. Ленинин «Ики Русија» һаггындакы мәшһур тә'лимини әсас көтүрмүшдүр.

Әсәрин пролог һиссәсиндәки парчадан мә'лум олур ки, һаггында сөһбәт кедән Аслан гајасы Хәзәр дәнизинин саһилиндәдир. Шаир дејир ки, бу гаја илә әлагәдар олан бир әһвалаты охучуларына нәгл едәчәкдир, һәмин әһвалат «Ағызлардан-ағызлара дастан олуб долашмышдыр». Мараглы бурасыдыр ки, истәр Аслан гајасы, истәрсә дә Гыз галасы илә әлагәдар әфсанәләрдә ағ ат, ағ чуха әһвалаты јохдур. Көрүнүр, шаир башга нағыл вә әфсанәләримиздә олан ағ ат, ағ чуха әһвалатыны Аслан гајасы һаггындакы рәвајәтлә бирләшдирмишдир. Бу да шаирин халг әфсанә вә рәвајәтләринә јарадычы мүнасибәтини көстәрир.

Тәхминән ејни мөвзуда М. Мүшфиг «Чобан», М. Рәһим «Гырх гыз», Микајыл Рзагулузадә («Мим-ре» имзасы илә) «Маһнијар» поемаларыны јазмышлар.

«Сәмәд Вурғун вә фолклор» мөвзусунда намизәдлик диссертасијасынын мүәллифи Чәлал Абдуллајев, Абшерон јарымадасы әтрафында јашајан әһали арасында Аслан гајасы адлы бир гаја һаггында бә'зи рәвајәтләрин мөвчуд олдуғуну гејд едир. Мүәллиф, ағ ат, ағ чуха әһвалаты илә әлагәдар ағ рәнкин бир чох халгларын фолклорунда мүгәддәс рәнк олдуғуна даир бә'зи мисаллар кәтирир. Онлардан, мәсәлән, «Мәлик Мәммәд» нағылында Мәлик Мәммәдин ағ гоча минәрәк ишыглы дүнјаја чыхмасы, күнәш арзулајан адамларын көду бәзәјәрәк мүхтәлиф ајинләр ичра едәркән охудуглары маһныда «ағ ата мин, доғ» ифадәси, әфсанәләримиздә Хызыр симасында тәгдим олунан ағ атлы вә с. ифадә вә әһвалатлары хатырладараг мүәллиф, ағ рәнкин мүгәддәс рәнк олдуғуну сүбута чалышыр.

Биз бунларын һамысы илә разылашырыг, јалныз бир чәһәти әлавә етмәк истәрдик. Унутмаг лазым дејил ки, «Аслан гајасы»нда әфсанәви варлыглар кими јалныз ағ атдан сөһбәт кетмир. Ағ атла бәрабәр ағ чуха да вардыр. Азәрбајчан фолклорунда ат—мурад, арзу рәмзи кими ишләнилир. Јухуда ат көрән адамын јухусуну «ат мураддыр, мурадына чатачагсан» дејә јозурлар.

С. Вурғунун өзүндә дә буна көзәл бир ишарә вардыр. «Комсомол поемасы»нда илахыр чәршәнбәнин тәс-

вири јериндә атын халг арасында мурад символу кими анлашылдығына даир дејилир:

Ахыр чәршәнбәдир: ил тамам олур.
Бу ил кәнд ичиндә данышыр һамы:
Ат үстә кәлмишдир Новруз бајрамы
Гулунлу ат үстә...
Бу бир мураддыр.

Ағ чуха исә Азәрбајчан фолклорунда тале мә'насында анлашылыр. Белә ки, фәлакәтә дүшән, бәдбәхтлијә уғрајан адам һаггында «ағ чухан јатды, сән дә јат» дејәрләр.

«Аслан гајасы»ндакы тарихи һадисәјә шаирин мәһз ағ чуха, ағ ат әһвалатыны әлавә етмәси тәсадүфи дејилдир. Бурада да ағ ат вә ағ чуха мурад вә бәхт мә'насында ишләнмишдир. Хан гызы Маһнијар онун елчилијинә кәлән шаһзадә вә ханзадәләрин гаршысында ашағыдакы шәрти гојур:

Әлимлә тикдијим бах бу ағ чуха
Һансы бир икидин әјнинә олса,
Бир дә ағ атымы ким минә билсә,
О шаһ да дејилсә, хан да дејилсә,
Олса да ади бир гапы нөкәри,
Онундур гәлбимин кизли телләри.

Гыз демәк истәјир ки, һәр кәсин бәхти кәтирсә, талеји үзүнә күлсә, мурадына, арзусуна чата биләчәкдир. Хан гызы Маһнијарын гојдуғу бу шәртләрә шаһзадәләр, ханзадәләр әмәл едә билмирләр. Бу шәртләрин өһдәсиндән јалныз халг ичәрисиндән чыхан ади чобан Аслан кәлә билир. Бир сыра Азәрбајчан нағыл вә әфсанәләриндә, дастанларында да гызлар әрә кетмәк үчүн намизәдләрин гаршысына чох чидди шәртләр гојурлар. («Дәдә Горгуд», «Шаһ Исмајыл», «Короғлу», «Зәрникар вә ашыг Валеһ» вә с.).

Халг әдәбијјатындан кәлән бу мотивдән Низами дә «Једди көзәл» әсәриндәки рус шаһзадәсинин нағылында истифадә етмишдир.

Халг әдәбијјатында гызларын бу шәртләринин өһдәсиндән хан вә шаһ оғуллары дејил, јохсул балалары кәлир (нахырчы, чобан, кечәл, нөкәр вә с.). Сәмәд Вурғун да халг әдәбијјатынын бу чәһәтиндән истифадә етмиш, шәртләрдән галиб чыхартмагла, чобан Асланы поеманын сон фәсилләриндә тәсвир едәчәји тарихи һадисә илә үзви сурәтдә бағлаја билмишдир. Шаир јарышдан Асланы галиб чыхармагла сонракы фәсилләрдә онун ишғалчы орду кенералыны өлдүрмәсинә зәмин јаратмышдыр.

Вурғун истәр тарихи һадисәјә, истәрсә дә әфсанәјә ајыг көзлә бахмыш, нәгл етдији бүтүн һадисәләри совет шаиринин бахымындан ишыгландырмышдыр. Истәр заһири, истәрсә дә дахили көзәллијини сева-сева тә'рифләдији Маһнијарын мәһз хан гызы олдуғуна көрә ханзадәләр, шаһзадәләр тәрәфиндән севилмәсинә үрәкдән ачыјыр вә халг арасында мөвчуд олан әсил-нәчабәт мәсәләсинә өз мүнасибәтини билдирмәкдән кечинмир:

Кәлин кәрәк хан олсун.
Бөјүк очагдан олсун.
Гушу тутун јувадан,
Бир мәсәлмиш о заман...

Шаир, һәтта гәдим аталар сөзләринә белә е'тираз едир. Онларын бу күн үчүн јарамадығыны көстәрир. Һәлә кечмишдә белә «гушу тутун јувадан» мәсәлинә әсасланараг евләнмәк үчүн әсил-нәбачәт ахтармағын нә гәдәр ачы нәтичәләр доғурдуғуну, фәлакәтләр төрәтдијини дејир:

Өркән, чаты тохујан,
Түстү, кәрмә гохујан,
Гышын ајазларында,
Боранында, гарында.
Чијниндә јүк дашыјан,
Дахмаларда јашајан,
Күн алтында от бичән
Көлмәләрдән су ичән
Гызларымыз да вармыш,
Гочалыб гарыјармыш.

Демәк, шаир әфсанәви образ олан Маһнијара да синфи мүнасибәт бәсләјир. Бурадан белә нәтичә чыхыр: Маһнијар көзәллијинә көрә дејил, хан гызы олдуғуна көрә шөһрәт газанмыш, гапысында елчиләр дәхил дүшмүшдүр. Демәк, халг шаиринин хәлгилији онун мөвзуларыны халг әфсанәләриндән, халг дастанларындан көтүрүлмәсиндә дејил, һадисәләрә мәһз халгын мәнафеји

бахымындан јанашмасындадыр. Көрүндүјү кими, Вурғун халгын әсрләрдән бәри јаратмыш олдуғу нағыл вә әфсанәләринә, һәтта аталар сөзләринә белә бу күнүн көзләри илә бахыр вә онлары халгын мәнафејинә ујғун саф-чүрүк едир. Мәсәлән, халгын «кәлин кәрәк хан олсун», «бөјүк очагдан олсун», «гушу јувада тутмаг лазымдыр» кими бу күнлә сәсләшмәјән аталар сөзләрини рәдд етмәкдән чәкинмир.

Бу мәсәләнин изаһы шаирин «әфсанәви поемалар»ынын тәһлилиндә даһа мүфәссәл верилмишдир.

Јухарыда данышдығымыз ичтимаи мотивләр, Сәмәд Вурғунун халг әфсанәләри, рәвајәтләри әсасында јаздығы поемаларын да бу вә ја дикәр дәрәчәдә өз әксини тапмышдыр. Бу белә дә олмалы иди. Чүнки совет шаири нәдән јазырса јазсын, һәмишә халгын мәнафејини, онун дујғу вә дүшүнчәләрини, истәк вә арзуларыны гәләмә алыр вә көтүрдүјү мөвзуја дөврүн тәләбләри бахымындан јанашыр.

Сәмәд Вурғун әсл халг шаиридир. Хәлгилик исә јалныз садә јазмагдан, халгын јаратдығы фолклор хәзинәсиндән истифадә етмәкдән ибарәт дејилдир. Вурғун вахтилә бу һагда јазмышды: «Мәнчә јазычынын дилинин садә олмасы һеч дә онун халг дили олмасында дејил. Биз дилдә халг дүшүнчәси, халг мә'нәвијјаты ахтарырыг. Мисал үчүн, Азәрбајчан шаирләриндән Фүзулини көтүрүн. Мәкәр онун дилиндә әрәб, фарс сөзләри аздырмы? Нә үчүн Фүзулини 400 илдир бизим халг әзбәрдән охујур? Чүнки бу ше'рләрдә халг руһу јашајыр».

Һәмин фикрини шаир 1954-чү илдә Үмумиттифаг совет јазычыларынын икинчи гурултајында «Совет поезијасы» һаггындакы мә'рузәсиндә давам етдирәрәк јазырды: «Бә'зиләри белә дүшүнүрләр ки, поезијада хәлгилијин там долғун ифадәси халг маһнылары тәрзиндә, халгын шифаһи јарадычылығына јахынлыгдан ибарәтдир. Әлбәттә, халгдан өјрәнмәдән бөјүк поезија јаратмаг олмаз, лакин халга, онун бәдии тәфәккүрүнә јахынлыг, халг маһныларыны вә нағылларыны садәчә тәкрар етмәк демәк дејилдир. Һәтта классик әсәрләри көтүрсәк, мәсәлән, мән белә дүшүнүрәм ки, Пушкинин «Чар Солтан һаггында нағыл» әсәринә нисбәтән, «Тунч атлы»сында даһа чох хәлгилик вардыр».

Беләликлә, шаир, халгдан көтүрүлән мөвзулары коркоранә нәзмә чәкмәјин әлејһинә олдуғуну билдирир. Шаир, фолклордан көтүрүлән мөвзулара дөврүн тәләбләри нөгтеји-нәзәриндән јанашмаг мәсәләсини ирәли сүрүр. Шаирин өзүнүн мөвзуларыны халг әдәбијјатындан көтүрдүјү әсәрләри мәһз беләдир. Мөвзусу халг әфсанә вә рәвајәтләриндән көтүрүлән «Гыз гајасы» вә «Өлән мәһәббәт» поемаларында шаир гадын азадлығы мәсәләсинә тохунмушдур. Әлбәт ки, бу әфсанәләрдә гадын азадлығы мәсәләси шаирин әсәрләриндә олдуғу шәкилдә гојулмамышдыр. Шаир әфсанәнин өзүнә лазым олан тәрәфини габарыг шәкилдә вермәјә чалышмыш, халг јарадычылығына күнүн тәләбләри сәвијјәсиндән јанашмағы бачармышдыр.

Азәрбајчан халгынын әфсанә, нағыл вә рәвајәтләри истәнилән гәдәрдир. Әсас мәсәлә онлары сечмәкдә вә бу әфсанәләри заманын тәләбләри бахымындан ишләмәкдәдир, әлбәттә, мөвзуну ишләркән, шаир, нәгл олунан әһвалата бу күнүн көзү илә бахмалы, бу күн үчүн лазым олан мәсәләләри өн плана чәкмәји бачармалыдыр. Шаир өзү бу барәдә јазыр: «Халг әфсанәләри, нағыллары саһәсиндә белә биз әсримизин габагчыл руһу илә сәсләшә билән әсәрләр јаратмалыјыг. Халг әфсанәләринә сојуг бир нәзәрлә бахан јазычылар унудурлар ки, бүтүн әфсанәләр халг дүһасынын мәһсулудур. Һәр әфсанәдә халгын реал һәјаты, шүур вә зөвгләри, онун кәләчәјә олан инам вә арзулары әкс олунмушдур ки, онларын бир чоху инди дә арзу олараг, һәм дә јүксәлиш арзусу олараг галыр».[1]

Шаирин тәрҹүмәчиси А. Адалис һаглы олараг јазыр: «С. Вурғун әдәбијјата халг ичәрисиндән вә халгын наминә, онун фолклору, маһнылары вә епосу илә биркә кәлмишдир. Бу исә она ән јүксәк сәнәткарлығa наил олмаға көмәк етмиш вә едир».[2]

«Гыз гајасы» поемасында шаир, Азәрбајчанын бир чох јерләриндә инди дә сөјләнән халг әфсанәсини нәзмә чәкмишдир. Шушада, Кәлбәчәр тәрәфдә вә Нахчыванда «Гыз гајасы» ады илә мәһшур олан бир чох гајалар вардыр. Мараглы бурасыдыр ки, бу гајалар һаггындакы әфсанәләр дә ејнидир.

Әфсанәјә көрә, бир залым хан башга кәнчи севән маван бир гызы зорла өзүнә кәниз етмәк истәмиш, гыз тәслим олмамыш, гачмыш вә өзүнү уча бир гајадан атмышдыр. Лакин гызын енлибалаг туманы чәтир кими

[1] «Әдәбијјат гәзети», 1945, 27 ијул
[2] А. Адалис «Известија», 1941, 18 март

ачылмыш, гыз јерә саламат кәлиб чатмыш, өлмәмишдир вә о күндән гызын өзүнү атдығы гаја «Гыз гајасы» адланмышдыр.

Бу әфсанәдә халг өзүнүн арзуларыны ифадә етмишдир. Мөвчуд гурулуша гаршы чыха билмәјән, онунла мүбаризәдә ачиз олан халг бәшәријјәти ушаглыг дөврүндә зүлмә, истибдада гаршы үрәјиндә бәсләдији арзулары јаратдығы әфсанәләрдә ифадә едирди. Феодаллығы дөврүндә һәмишә чаван гызлар, јохсул балалары шаһларын, хан вә бәјләрин зүлмүнә мә'руз галмыш вә бу зүлмдән хилас олмаг үчүн јоллар арамыш, јол тапмадыгда исә өзләриндән мүхтәлиф әфсанәләр ујдурмуш, санки бу әфсанәләрлә тәсәлли тапмышлар. «Булаг әфсанәси» поемасында охујуруг:

Бәшәр хәјаллара гапаныб һәрдән
Тәсәлли булмушдур әфсанәләрдән.

Нәгл етдијимиз әфсанәдә туманын чәтир кими ачылмасы вә гызын јерә саламат енмәси ујдурмадыр. Лакин халг санки бу ујдурма әфсанә илә зүлмә, мөвчуд гурулуша өз е'тиразыны билдирир, залымлара гаршы мүбаризәдә гәзадан көмәк истәјир. Бу мә'нада халг әфсанәләри, рәвајәтләри, нағыллары һәмин халгын тарихини, онун мә'нәви аләмини, истәк вә арзуларыны, руһуну, идрак сәвијјәсини ифадә етмәк бахымындан да чох әһәмијјәтлидир. Максим Горки јазырды: «Шифаһи халг јарадычылығыны өјрәнмәдән әмәкчи халгын әсл тарихини өјрәнмәк олмаз... Тәкрар едирәм, сөз сәнәтинин ибтидасы фолклорда, халг әдәбијјатындадыр. Фолклорунузу топлајын, ондан өјрәнин, үзәриндә ишләјин. О сизә дә, бизә дә иттифагын шаир вә насирләринә дә олдугча чох материал верәр».[1]

«Гыз гајасы» поемасында С. Вурғун, јухарыда нәгл етдијимиз әфсанәни 26 мисрада ејнилә нәзмә чәкмишдир. Поеманын галан 78 мисрасы исә шаирин Шуша илә бағлы хатирәләринә, өзүнүн кәнчлик илләринин тәсвиринә һәср олунмушдур. Шаир бир анлыг Шушада кечирдији күнләрә гајыдыр, Иса булағында сүфрә ачдығындан данышыр, «О вахт әсәрләрим ағламыш фәгәт» дејә өтән күнләрә, уғурсуз мәһәббәт мачәраларына тәэссүфләнир, вахтилә јаздығы бәдбин ше'рләринин сәбәбини изаһ едир. Јери кәлмишкән дејәк ки, шаир «Вагиф» пјесиндә дә Гыз гајасынын адыны чәкир.

[1] Максим Горки. «Совет әдәбијјатынын вәзифәләри», Азәрнәшр, 1935, сәһ. 91.

Беләликлә, әсәрдә рич'әтләр әсл мәтләбдән—әфсанәнин өзүндән чох јер тутур. Поема гәдим дөврләрдә ислам еһкамларынын мәһдуд чәрчивәләри ичәрисиндә јашајан азәрбајчан гадынлығынын фачиәли һәјатыны тәсвир едир. Ејни әфсанәни халг јазычысы Сүлејман Рәһимов да «Кәлин гајасы» һекајәсиндә гәләмә алмышдыр.

«Өлән мәһәббәт» поемасында да шаир «Гыз гајасы»нда олдуғу кими, гадын һүгугсузлуғу мәсәләсинә тохунмушдур. Бурада исламијјәтдән әввәл мөвчуд олан мәнфур бир адәтдән данышылыр. Һәм адәтин тәсвириндән, һәм дә әсәрин бир чох јерләриндәки ишарәләрдән ајдын олур ки, әһвалат исламијјәтдән чох-чох әввәлә, тотем дөврүнә аиддир. Әсәр белә башлајыр:

Ахшам гаранлығы душдүјү заман
Мал-гара топлашыр та узаглардан,
Үрјәләр ојнашыр, атлар күләшир,
Гојунлар сәс-сәсә вериб мәләшир.
Елә бил тој дүшүр бир бөјүк дүзә,
Инсанлар јалварыр тәпәр өкүзә:
—Сән еј Јер үзүнүн шөһрәти өкүз!

Мараглыдыр ки, «Фәрһад вә Ширин» пјесиндә дә өкүзүн, өзү дә мәһз тәпәл өкүзүн мүгәддәслијиндән сөһбәт кедир. Бурадан белә анлашылыр ки, һәр ики әсәрдә мүәллиф ејни дөврү, јә'ни атәшпәрстлик дөврүнү нәзәрдә тутмушдур.

Поемада гәдим бир адәтдән—бачы илә гардашын евләнмәсиндән данышылыр. Охучу истәр-истәмәз дүшүнмәли олур. «Көрәсән бу адәт биздә олмушму? Шаир буну һарадан көтүрмүшдүр?» Атәшпәрстлијин дини китабы олан «Авеста»нын «Гат» һиссәсиндә гоһумларын бирбирилә евләнмәси, хүсусән, бачы илә гардашын евләнмәси мәсәләләриндән данышылыр вә бу, мүгәддәс һесаб едилир.

З. А. Рагозина јазыр: «Сон ајәдә мәздәкилијин (сөһбәт «Авеста»нын «Гат» һиссәсиндән кедир—Б. В.) өзүнүн мејдана атмадығы, лакин тәрәфдар чыхдығы вә ардычылларыны сонрадан бир сыра тәһгирләрә мә'руз гојан јахын гоһумларын, һәтта бачы-гардашын бир-би-

рилә евләнмәси кими гәрибә адәтләрин олмасына ишарә едилмишдир. Бу чүр адәтләрә нәинки ичазә верилирмиш, һәтта саваб һесаб олунурмуш».[1]

Поема гадын азадлығына әнкәл төрәдән гәдим бир адәтин тәнгидинә һәср олунмушдур. Бу адәтә көрә гыз анчаг өз гардашына әрә кедә биләр. Лакин әфсанәјә көрә, бачы өз гардашыны дејил, башга бирисини севир вә бу сирри чәкинмәдән гардашына ачыр, ондан көмәк истәјир. Гардашы Елдәниз исә:

> Бәс атан, бәс анан, нә дејәр онлар?
> Һәр күнүн, һәр елин өз адәти вар,—

дејә адәтләр чәрчивәсиндән чыхмајачағыны билдирир. Буна көрә дә гыз өзүнү Аразын суларына атыб һәлак едир.

Көрүндүјү кими, шаир бу әсәриндә дә гәдим адәтләрә, әсрләр боју давам едиб кәлән еһкамлара гаршы чыхыр.

«Ајын әфсанәси» поемасында шаир, романтик шәкилдә илаһи тәмизлик, гадын бәкарәти вә исмәтини тәрәннүм едир.

Мүхтәлиф халгларын фолклорунда Ај вә Күнәш һаггында бир чох рәвајәтләр вә әфсанәләр вардыр. Бу рәвајәтләрин әксәријјәтиндә Ај оғлан, Күнәш исә гыз шәклиндә тәсвир едилир. Азәрбајчанда ән чох јајылан варианта көрә исә Күнәш ана, Ај онун шылтаг гызыдыр.

Рәвајәтә көрә, Күнәш хәмир јоғурдуғу заман гызы Ај анасынын јанында шылтаглыг едир, ана гәзәбләнир, хәмирли әли илә гызынын үзүнә силлә чәкир вә бундан сонра Ајын үзүндә ләкәләр галыр. Куја инди ајын үзүндә көрдүјүмүз ләкәләр анасынын вурдуғу силләдән галмышдыр.

Сәмәд Вурғун «Ајын әфсанәси» поемасыны һәмин вариант әсасында јазмышдыр. Шаир, поеманын башланғычында әфсанәнин әсасында гојулан аилә әһвалатына ишарә едәрәк: «Бә'зән еһтијатсыз кичик бир хата, бөјүк фачиәләр јарадыр»,—дејә әфсанәјә тәрбијәви, дидактик мә'на вермәјә чалышыр. Шаир өзү мәгаләләринин бириндә поеманын әсасында дуран мәсәләни бу чүр изаһ едир: «Мән «Ајын әфсанәси» поемасыны јазыб гуртармышам. Бу поеманын әсасыны Ајын үзүндә-

[1] З. А. Рагозина. «История Мидии», С. Петербург, 1904, сәһ. 130.

ки ләкәләрин әмәлә кәлмәси сәбәбләри һаггында Азәрбајчанын гәдим әфсанәси тәшкил едир».[1]

Бәлкә дә «Ајын әфсанәси» поемасында шаир јалныз бу мәсәләни, Ајын үзүндә ләкәләрин әмәлә кәлмәси сәбәбләрини, бәдии шәкилдә изаһ етмәк мәсәләсини гаршысына мәгсәд гојубмуш. Лакин һадисәләр инкишаф етдикчә, о, «еһтијатсыз хата» дедији мәтләбдән узаглашмыш, әфсанә даһа бөјүк мәзмун вә мә'на кәсб етмишдир. Јазы просесиндә даһа мараглы вә даһа чидди ичтимаи мә'налар мејдана чыхмышдыр. Бу ичтимаи мә'на Ајын јерә енмәсилә башланыр. Ај вә Күнәш һаггында мөвчуд олан рәвајәт вә әфсанәләрин һеч бирисиндә Ајын јерә енмә әһвалаты јохдур, бу, шаирин шәхси тәхәјјүлүнү, әфсанәјә јарадычы мүнасибәтинин нәтичәсидир.

Вурғун халг арасында мөвчуд олан әфсанәни дәјишдирмиш, она тамамилә башга мә'на вермиш, «көјләр аләми нә гәдәр көзәл, нә гәдәр фүсункар вә е'чазкар олса да, Јер ондан үстүндүр» фикрини ифадә етмәјә чалышмышдыр.

Шаир, хәмирлә әлагәдар буғданы, буғда илә әлагәдар јери, торпағы, онун фәлсәфәсини вермәјә чалышмышдыр. Буғда торпагда битир, һәмин буғданы исә Аја Јердәки чүтчү баба бағышламышдыр. Беләликлә, мүәллиф Јери көјә гаршы гојур, биринчинин үстүнлүјүнү фәхрлә гејд едир. Бу фикир шаирин һәлә 1927-чи илдә јаздығы «Ондан да көзәлдир» ше'риндә дә вардыр.

Поемада шаир Ајы јерә ендирмәклә инсан зәһмәти вә инсан зәкасы илә чичәкләнән јерин көзәлијини вә үстүнлүјүнү тәрәннүм етмиш олур. Илк дәфә инсан сәси ешидән Ај бу сәсдә әзәмәт вә үлвијјәт дујур.

> Мән онда билдим ки, «јаранмаг нәдир»,
> Бәшәрсиз каинат бир виранәдир,—

дејә инсанын бөјүклүјүнү, јалныз Јер күрәсиндә дејил, бүтүн каинатда көстәрир. Шаирә көрә, инсан Күнәш системинин мәркәзиндә дурур. Бу барәдә Меһди Һүсејн һаглы олараг јазыр: «Әсәрин гәһрәманы Ај дејилдир. Шаир онун образыны бир бәһанә кими көтүрүр вә Ај, инсан һаггындакы дастанын прологу кими верилир».[2]

[1] «Коммунист» гәзети, 1941-чи ил, 17 март.

[2] М. Һүсејн. «Әдәби гејдләр», «Әдәбијјат гәзети», 1941 9 ијун.

Буна əсəрин бир јериндə ишарə дə вардыр. Ај инсан јаранмадығына көрə, əзаб чəкир, чүнки о инсаны бүтүн варлыглардан үстүн һесаб едир.

Дүздүр инсан јаранмадым... Бəхтим белə јазылмышдыр.
Бу сəбəбдəн бағрым башы бир думандыр, бир дə гышдыр.

Əсəр нə гəдəр романтик түлə бүрүнсə дə, Ајын чүтчү илə көрүш сəһнəси мүтəфəккиранə олдуғу гəдəр дə реал вə тəбиидир. Халг арасында мəшһур олан «гуш нə гəдəр јүксəкдə учарса, дəн үчүн јенə дə јерə енəр» мəсəли бу көзəл сəһнəнин епиграфы ола билəр.

Јухарыда дедијимиз кими, əфсанəнин бу чəһəти, јə'ни Ајын Јерə ениб, чүтчүдəн сүнбүл алмасы, ону көјдə сəпмəси Ајла əлагəдар олан халг əфсанəлəриндə јохдур. Лакин Ајын үзүндəки лəкəлəрин хəмирдəн əмəлə кəлмəси јенə дə ону тахыла бағлајыр. Тахыл исə һəјат мəнбəлəриндəндир. Чүтчү торпағы өкүзлə бечəрир, өкүз зəһмəт символудур. Бу мəсəлəлəр «Авеста»да да вардыр. Бу китабда көстəрилир ки, «Аһурəмазданын јаратдығы илк чанлы варлыг өкүздүр. Əһримəн исə əзијјəт, ачлыг, јохсуллуғу она əзијјəт вермəк үчүн јаратды. Өкүз девин сəдəмəсиндəн арыглајыб өлдү. Онун һəр бир əзасында 55 гисм һүбубат (арпа, буғда), 12 гисм шəфаверичи от əмəлə кəлди. Онун нүтфəси пак вə гүдрəтли иди. Аја көчдү. Ајын нуру илə лап тəмизлəнди. Ондан еркəк, диши нүтфəси əмəлə кəлди.»[1]

«Ајын əфсанəси»ндə Ај чүтчү илə сөһбəт едир вə тахылы чүтчүдəн алыр... Бурада исə тахыл өкүзлə əлагəлəндирилир. Əсас мəсəлə одур ки, һəм С. Вурғунун «Ајын əфсанəси»ндə, һəм дə «Авеста»да өкүздəн јаранан тахыл, јə'ни һəјат мəнбəји Аја көчүр. Тахыл, јə'ни һəјат мəнбəји Ајла əлагəлəндирилир. Бундан белə нəтичə чыхармаг олар ки, «Ајын əфсанəси»ндəки бу чəһəти шаир, «Авеста»дан алмыш, халг əфсанəсини «Авеста» əфсанəси илə бирлəшдирмишдир. С. Вурғунун «Авеста»дан—атəшпəрəстлијин мотивлəриндəн бир чох əсəрлəриндə истифадə етдијини билирик. («Өлəн məһəббəт», «Фəрһад вə Ширин», «Һүрмүз вə Əһримəн», «Муған» вə с).

[1] Əдəбијјате Мəзди Јəсна, чилде əввəл, гисмəте əз китабемүгəддəсе «Авеста» тəфсир вə тəəлифе Пуре давуд, Бомбеј, 1928. сəһ. 317.

«Ајын əфсанəси» поемасында да шаир јенə əфсанəјə бу күнүн көзү илə бахыб, истəр тəбиəт, истəрсə инсан көзəллијинə ичтимаи бахымдан јанашыр. Гадынын көзəллијини онун заһириндə дејил, дахилиндə, мə'нəви алəминдə ахтарыр.

Заһири көзəлликлə дахили көзəллијин гаршылашдыран шаир көстəрир ки, əсрлəр боју гадынлар һəмишə јалныз заһири көзəллијинə көрə башгаларындан сечилирдисə, инди бу ме'јар көһнəлмишдир, гадын һəр шејдəн əввəл өз һүнəри вə камалы илə гијмəтлəндирилир. Бу фикри илə шаир бир тəрəфдəн јени гурулушун гадынлара бəхш етдији бөјүк һүгуг вə имканлары гејд едирсə, икинчи тəрəфдəн, əсрлəр боју давам едиб кəлəн епигончу гəзəл ше'ринə гаршы чыхыр. Бөјүк Сабирин «Гаһ-гаһ, нə əчəб күлмəлисəн ханиман-хəраб» ше'ринə сəс верир.

Бу əсəр өз форма вə мүндəричəси е'тибары илə шаирин əн биткин вə камил поемаларындандыр.

«Булаг əфсанəси» поемасында исə əфсанə һеч бир дəјишиклијə уғрамадан, олдуғу кими нəгл едилир.

Бүтүн Шəрг халгларынын, о чүмлəдəн Азəрбајчан халгынын шифаһи əдəбијјатында «дирилик чешмəси» һаггында мүхтəлиф рəвајəтлəр вардыр. Мараглы бурасыдыр ки, бу чешмəнин јерини һəр халг өз вəтəни илə əлагəлəндирир, рəвајəтин Азəрбајчан вариантында исə һəмин чешмəнин Ширванда олдуғу дејилир. «Булаг əфсанəси» поемасында да чешмəнин јери бу варианта əсасəн Ширвана истинад едилир. Сонралар јаздығы «Фəрһад вə Ширин» драмында да шаир бу чешмəнин Ширванда олдуғуну дејир. Фəрһад мүһарибəјə јола дүшдүјү заман атасы Азəр баба она дирилик сујундан бир гəдəһ узадараг:

Ширван булағынын сујундандыр бу,
...Өлмəз бу дүнјада буну ичəнлəр—

дејир.

«Булаг əфсанəси» поемасында гојулан мəсəлə вахтилə Низаминин «Искəндəрнамə»синдə дə ишлəнмишдир. Низаминин əсəриндə нəгл олунан əфсанəјə көрə, Искəндəр Кəбир дирилик чешмəсини тапмаг үчүн зүлмəтə кетмиш, јолларда чох бөјүк əзијјəт чəкмиш, ону тапа билмəјиб кор-пешман кери дөнмүшдүр.

«Булаг әфсанәси» 72 мисрадан ибарәтдир. Әсәрин 48 мисрасы шаирин өлүм һаггында јүрүтдүјү гәрибә мүһакимләрдән ибарәтдир, галан мисраларда исә әфсанә нәгл олунур. Искәндәр Қәбир Ширвана гошун чәкиб адам салыр, лакин дирилик чешмәсини тапа билмир, һәсрәтли көзләрлә бизи тәрк едир.

Шаир, поеманын әввәлиндәки ричʼәтдә өлүмүн фәлсәфи мәʼнасыны изаһ етмәјә чалышыр. Өлүмүн өзүнүндә башга бир һәјат олдуғуну иддиа едир, чүнки, шаирә көрә, өлүм олмаса, һәјат да олмаз.

Өлүмлә чарпышыр, ахыр каинат,
Өлүм дә башга бир севдалы һәјат.

Бурада шаир тәбиәтин диалектикасыны, инкишафыны вә бу инкишафын өлүмлә, өлүмүн исә һәјатла әвәз едилдијини шаиранә сурәтдә ифадә етмишдир.

Башга әфсанәви әсәрләриндә олдуғу кими, бу әсәриндә дә Вурғун әфсанәни јалныз нәгл етмәклә кифајәтләнмәмиш, тәсвир етдији һадисәјә өз мүнасибәтини билдирмишдир. Шаир, Искәндәр Қәбирин Ширвана кәлиб дирилик чешмәси ахтардығыны, фәгәт тапа билмәдијини дедикдән сонра поеманы ашағыдакы бејтлә битирир:

Һәсрәтли көзләрлә бизи тәрк етмиш,
Фәгәт карваныны јүкләјиб кетмиш.

Сон мисрада Искәндәрин Азәрбајҹана—Ширвана сәфәринин әсас мәгсәди ашкара чыхыр. О бу көзәл өлкәјә онун сәрвәтини дашымаг үчүн кәлибмиш.

Беләликлә, шаир романтик әфсанәјә реалист көзлә бахмыш, Искәндәрин Азәрбајҹана дирилик чешмәси ахтармаг үчүн дејил, мәһз ишғал мәгсәдилә кәлдијини усталыгла гејд етмишдир. Әкәр шаир һадисәни јалныз әфсанәдә олдуғу кими нәгл етмәклә кифајәтләнсәјди, онда «Булаг әфсанәси» поемасынын ичтимаи мәʼнасы чох кичик оларды. Сәмәд Вурғун исә «Горки әфсанәси бизи инандырыр»[1] дедији заман елә бил ејнән «Булаг әфсанәси»ндәки дирилик чешмәси ахтармаг мәсәләсини нәзәрдә тутмуш, Искәндәрин «сәјаһәтинә» охучуну инандырмаг үчүн бу сәфәрин һәгиги, реал мәʼнасыны, јәʼни ишғалчылыг нијјәтини көстәрмәји унутмамышдыр.

[1] Бах: «Коммунист» гәзети, 1941, 17 март.
Бурада сөһбәт М. Горкинин «Гыз вә өлүм» поемасындан кедир.

С. Вурғун шеʼриндә бејнәлхалг мотивләр дә мүһүм јер тутур. Бу мотивләр, әсасән ики мөвзуда—фашизмә гаршы мүбаризә вә үмумән социалист вәтәнинин мудафиәси мөвзуларында ајдын шәкилдә өзүнү көстәрир.

ФАШИЗМӘ ГАРШЫ МҮБАРИЗӘ МӨВЗУСУ

Сәмәд Вурғун шеʼри јарадычылығынын илк дөврләриндә дүнја иртиҹасына, мүһарибә гызышдырыҹыларына гаршы чыхмыш вә бу саһәдә бөјүк гүдрәт кәсб етмишдир. 1928-ҹи илдә јаздығы «Инкилис» шеʼриндә «Гәрбин үфүгүндә бир булуд кәзәр» дејән шаир, јашамасы үчүн мүһарибәләри лабүд һесаб едән империалист дөвләтләрин ишғалчылыг сијасәтинин ифшасына чалышмышдыр.

Јенә ган ичмәјә дикиб көзүнү
О јер ки, краллы вә султанлыдыр.

Демәк, «краллы вә султанлы» олан өлкә мүһарибәсиз јашаја билмәз, чүнки, бу, онларын јашадыглары ҹәмијјәтин, ичтимаи гурулушун маһијјәтиндәдир.

1930—1933-ҹү илләрдә капиталист өлкәләриндә јаранан игтисади бөһранла әлагәдар империалист дөвләтләр Совет Иттифагына гаршы бир мүбаризә блоку тәшкил етмишләр. С. Вурғунун «Ҹавабымыз» шеʼри (1931) бу мүнасибәтлә јазылмышды.

Шаирин Вәтән мүһарибәсинә гәдәр бир силсилә тәшкил едән антифашист шеʼрләри Вәтән мүһарибәси дөврү јарадычылығынын зәминәси иди. Һәлә 1932-ҹи илдә јаздығы «Рот-фронт» шеʼриндә бу мәсәләјә тохунан шаир, «Берлинин кәлләсинә санчылачаг бу бајраг» мисрасыны хүсуси бир гүввәтлә сәсләндирмишди. Бу әсәр шаирин алман фашизминә гаршы јаздығы антифашист шеʼрләринин илки, «Зәфәр бајрамы» (1945, 9 мај) шеʼри исә ахырынҹысыдыр. «Рот-фронт» шеʼри илә «Зәфәр бајрамы» арасында олан онүчиллик јарадычылығы әсасән фашизмә өлүм иттиһамнамәсиндән ибарәтдир. Мараглыдыр ки бу он үч ил Алманијада Һитлер фашизминин һакимијјәт башына кечмәси (1933) илә дармадағын едилмәсини (1945) әһатә едән бир мүддәтдир. Фашизмин төрәтдији бүтүн ҹинајәтләри о заман мәтбу-

ат сәһифәләриндән изләјән шаир, бу дөвр јарадычылығыны әсасән фашизмә гаршы мүбаризә ишинә һәср едир.

Сәмәд Вурғунун антифашист әсәрләри ичәрисиндә «Өлүм күрсүсү» (1934) поемасы хүсуси јер тутур. Поема Алманијада баш верән бөјүк бир тарихи һадисәнин бәдии әксидир.

1933-чү илдә Алманијада һакимијјәт башына кечән фашист партијасы. Ернест Телманын башчылығы илә күндән-күнә бөјүјән алман Коммунист Партијасына гаршы чидди мүбаризә тәдбирләринә башлајыр. Бу мүнасибәтлә 1933-чү ил, февралын 27-дә фашист партијасынын хүсуси вә кизли әмри илә алман парламенти—Рејхстаг јандырылыр. Һәмин күн кечәјарысы Берлин радиосу билдирир ки, куја чинајәткар Һолландија Коммунист партијасынын үзвү Вандер-Лүббе Рејхстагын бинасында тутулмушдур. Куја онун чибиндән Коммунист Партијасынын үзвлүк китабчасы тапылмышдыр. О бири күн дахили ишләр назири Керинг Рејхстагын алман Коммунист Партијасынын әлилә јандырылмасыны хәбәр верир. Керингин изаһына көрә, куја бу, алман коммунист фәһләләринин силаһлы үсјана башламасы үчүн әввәлчәдән һазырланан бир сигнал имиш. Бундан сонра коммунист һәрәкатыны боғмаг үчүн Алманијада хүсуси декрет нәшр олунур. Вејмер конститусијасына олан јени әлавәләрә көрә, коммунист вә сосиал-демократ гәзетләри дәрһал гадаған едилир. Керингин әмринә көрә. полис Алманија компартија ишчиләринин күтләви һәбсләринә башлајыр.

Фашист партијасынын бу тә'чили тәдбирләриндә мәгсәд ајдын иди. Әслиндә, Рејхстагын јандырылмасы фәһләләрин силаһлы үсјаны үчүн дејил. Коммунист Партијасы органларынын гапанмасы, лидерләринин һәбс едилмәси, бир сөзлә, Алманијада Коммунист Партијасынын мәһв едилмәси үчүн фашистләрин дүзәлтдији тәдбир иди. Һолландија коммунисти ады илә гәләмә верилән Вандер-Лүббе әслиндә фашист партијасынын мүти гулу, нөкәридир. Икинчи тәрәфдән, бу мәсәләдә Болгар Коммунист Партијасынын үзвү, сијаси чыхышларына көрә Болгарыстандан сүркүн едилмиш. харичи мүһачир Кеорки Дмитровун тәгсирләндирилмәси фашист иртичасынын демократијаја гаршы һүчумуну көстәрирди. Рејхстагын јандырылмасындан он ики күн сонра, мартын 9-да ики нәфәр болгарла бирликдә Дмитров да һәбс едилир.

Дмитровун һәбс едилмәси үчүн формал олараг фашист партијасынын үзвү, ресторан хидмәтчиси Келмарын вердији мә'лумат әсас көтүрүлүр. Куја о, Дмитрову Вандер-Лүббе илә бирликдә көрмүшдүр.

Дмитров һәбс олунандан бир нечә күн сонра һәбсхана рәисинә ашағыдакы мөвзуда мәктуб көндәрәрәк, һадисәдән хәбәрсиз олдуғуну, Вандер-Лүббени гәтијјән танымадығыны 8 маддәдән ибарәт бәјамнамәсиндә билдирир. Бәјамнамәнин 5-чи вә 6-чы маддәләрини ејни илә көчүрүрүк:

5. Рејхстагы јандыранын адыны вә шәклини мән һадисәләрдән сонра илк дәфә гәзетләрдә көрмүшәм, мән ону шәхсән көрмәмишәм. Мән, Болгарыстан Коммунист Партијасынын вә Коммунист Интернасионалынын үзвү кими, фәрди суи-гәсдин әлејһинәјәм... Коммунист Партијасы вә Коммунист Интернасионалынын програм вә низамнамәси фәрди террору гадаған едир. Биз Коммунистик, анархист дејилик. Мәнә көрә, Рејхстаг коммунизмин гәддар дүшмәнләри тәрәфиндән јандырылмышдыр вә онлар бунунла фәһлә һәрәкатыны вә Алман Коммунист Партијасыны дармадағын етмәк үчүн лазыми шәраит јаратмышдыр. Мән исә нә дәли, нә дә коммунизмин дүшмәнијәм.

6. Рејхстагда јанғын олан заман мән Берлиндә дејил, Мүнһендә олмушам. Февралын 26-да сәһәр Мүнһенә чатмыш, 27-дә 3-чү шө'бә, ахшам гатары илә Берлинә гајытмышам».[1]

Дмитровун мөһкәм вә әсаслы дәлилләринә бахмајараг о, ајларла һәбсханада јатмалы олур. Нәһајәт, Алманијанын Лејпсиг шәһәриндә мәһкәмә башланыр. 93 күн давам едән мәһкәмә мүддәтиндә Дмитров өзүнү мүдафиә дејил, әксинә, фашист партијасыны иттиһам едир. О сүбут едир ки, Рејхстагы коммунистләр дејил, фашистләр јандырмышлар. Беләликлә, мүһакимәдә ики дүнја, ики систем үз-үзә дајаныр. Дмитров өз мүбаризәсиндә минләрлә фашист нөкәри гаршысында коммунист дәјанәти вә мәрдлијини нүмајиш етдирир. О, һәгигәтдән, әдаләтдән илһам алыб, сүбут едир ки, һәтта бир нәфәр коммунист белә һагсызлыға әсасланан чүрүк фашизмә зәрбә ендирә биләр.

Дмитровун мәһкәмәдәки гәһрәманлығы, коммунист

[1] Г. Дмитров. «Лейпцигский процесс», Госполитиздат. 1939. сәһ. 21.

дәјанәти, Сәмәд Вурғунун «Өлүм күрсүсү» поемасынын мөвзусуну тәшкил едир.

Поема мүһүм бејнәлхалг, сијаси әһәмијјәти олан бир мәсәләјә тохунур. 1933-чү илдә бүтүн дүнја ичтимаијјәтинин диггәт мәркәзиндә олан бу мәсәлә шаирин гәләми илә истәр мәзмун, истәрсә дә бәдии чәһәтдән өзүнүн лазыми ифадәсини тапды, јазылдығы дөврдә күнүн зәрури тәләбинә чаваб верән бу әсәр, өз актуаллығы илә бу күн дә тәравәтини итирмәмишдир. Шаир бу бөјүк сијаси мөвзуну чошгун илһамла гәләмә алмышдыр. Бу әсәр һәлә 1934-чү илдән шаирин мөвзу даирәсинин кенишләндијини, бүтүн дүнјаны марагландыран бејнәлхалг һадисәләри јүксәк сијаси-бәдии тәләбләр сәвијјәсиндә һәлл етмәк мәһарәтини көстәрирди. Хүсусилә, бәдии мүһакимәләрдә олан лаконизм, сијаси дәринлик әсәрин гәһрәманы Дмитровун сәчијјәсинә ујғун олмагла, шаирин јеткинлијини вә гәләм усталығыны сүбут едирди.

Мүһакимә заманы Дмитровун һакимә вердији кәскин чаваблар бәдии сөзүн гүдрәтилә ејнән ше'рә салынмышдыр. Бунлар көстәрирди ки, шаир бүтүн Лејпсиг просесини, Рејхстагын јандырылмасы илә әлагәдар олан бүтүн һадисәләри изләмиш вә өјрәнмишдир. Мәсәлән, Дмитровун һәбсхана рәисинә мәктубунда вә мүһакимәдә дедији «Коммунист Партијасы вә Коммунист Интернасионалынын програм вә низамнамәси фәрди террору гадаған едир» сөзләри поемада Дмитровун дилијлә:

Нә јанғын, нә өлүм төрәтмәдик биз,
Бунлары нәһј едир бизә биргәмиз.

шәклиндә өз әксини тапмышдыр.

Шаир «Өлүм күрсүсү»ндә јалныз мүһакимәнин тәсвири илә кифајәтләнмәмиш, бу һадисәнин фонунда даһа чидди мәсәләләрә тохунмушдур:

Мәһкәмә битмәмиш давам едәчәк.
Суалы, сорғусу узун кедәчәк.

бејти әсәрдә дөрд јердә тәкрар олунмагла, поеманын лејтмотиви кими сәсләнир. Ики дәфә бу бејт һакимин, үчүнчү дәфә дә анасынын мәктубуну охујандан сонра гәһрәманын дили илә верилир:

Мәним гәһрәманым охујур буну —
Доғма анасынын бу мәктубуну.

Охујур һәр сөзү бир китаб кими,
Чаһаны титрәдән ингилаб кими
Вә дејир: «Мәһкәмә давам едәчәк,
Суалы, сорғусу узун кедәчәк».

Бу сөзләр дөрдүнчү дәфә шаирин өз дилиндән поемаја јекун вуруларкән дејилир:

Һәлә силинмәмиш гара ләкәләр,
Һәлә дәмирдәдир мүстәмләкәләр,
Һәлә горхусу вар өлүмүн, ганын,
Һәлә горхусу вар һәр тоггушманын.
Сүнкүләр, бомбалар, гылынчлар, гынлар,
Һүчумлар, үсјанлар, башсыз ахынлар,
Бүтүн бир һәјат ки, мә'насы дәрин,
Бу ганлы күнләрин, гара күнләрин
Суалы, сорғусу узун кедәчәк,
Мәһкәмә битмәмиш, давам едәчәк.

Доғрудан да һәлә о вахт мәһкәмә битмәмишди. Бу әдаләтсиз мәһкәмә әдаләтли Нүренберг мәһкәмәсиндә сона чатды. Вахтилә күнаһсыз Дмитровун Лејпсигдәки мүһакимәси 1945-чи илдә алман фашизминин Нүренбергдә тарихи мәһкәмә гаршысында мүһакимә едилмәси илә әвәз олунур. Лакин бу да һәләлик сона чатмаг дејилди, чүнки фашизмин бир өлкәдә—Алманијада мәғлубијјәти илә мәсәлә гуртармырды. Инди фашизм башга шәкилдә, өз јувасыны башга империалист өлкәләринә көчүрдүјү үчүн шаирин лејтмотиви јенә дә өз гүввәсиндә галыр. Һәлә дә «мәһкәмә битмәмиш, давам едир». Әсәрин әсас гајәси дә бу ифадәнин дашыдығы кениш мә'нададыр.

Әкәр поеманын әввәлиндән бу ифадә садәчә олараг Дмитрову мүһакимә едән мәһкәмәнин битмәјиб, давам едәчәји мә'насыны дашыјырдыса, әсәр инкишаф етдикчә бу мә'на кенишләнир, сонра шаирин дүнјанын бејнәлхалг һадисәләринә марксист бахышындан доған сағлам бир нәтичә кими нәзәримизи чәлб едир. Шаир демәк истәјир ки, нә гәдәр ки, дүнја ики гүтбә бөлүнмүш, бу гүтбләр арасындакы мүбаризәнин мәчази мә'насы олан мәһкәмә давам едәчәкдир. Шаир әсәринин бу әсас гајәсини ади мәһкәмә илә башлајыб, ону дүнја иртичасы әлејһинә мүбаризә мә'насында үмумиләшдирмишдир.

Бунлардан башга шаирин даһа бир чох әсәри дә фашизмин, Һитлер Алманијасынын ифшасына һәср олунмушдур.

Шаир Советләр Иттифагына фашист Алманијасындан һүчум көзләнилдијини әввәлчәдән билирмиш кими, бир нечә әсәриндә инсанлығын гәними олан һитлерчиләрә нифрәт нәғмәләри охумуш вә халгы бу гәддар дүшмәнә гаршы һазырламышдыр. «Бәсти» поемасында Сосиалист Әмәји Гәһрәманы Бәсти Бағыррованын гәһрәманлығыны тәрәннүм едән шаир, бирдән рич'әтә чыхараг:

Фашист бизи јада салыр,
Ганлы көзү чох гаралыр,—

дејир.

«Сәдагәт», «Бөјүк бир китаб вар бизим һәјатда» адлы ше'рләриндә исә фашизмин төрәтдији чинајәтләрдән данышыр.

Һакимијјәт башына кечдији күндән иртичаја башлајан, намуслу адамлары өлкәдән дидәркин салан, аналары ағлар, балалары јетим гојан Һитлер, өзүнү бүтүн дүнјаја амансыз чәллад кими танытды. «Мәним мүбаризәм» китабында алман милләтинин сәадәти вә кәләчәји наминә гылынч галдырдығыны иддиа едән бу чәллад, нәтичәдә бу милләтин ән бөјүк дүшмәни олду. Санки бунлары әввәлчәдән көрән шаир Һитлери мәһәббәт һиссиндән мәһрум, инсанлыг ләјагәтләрини итирмиш бир гатил кими тәсвир едир. «Комсомол поемасы»нда мәһәббәтин инсаны учалтмаг гүдрәтиндән вә һәјатдакы бөјүк мә'насындан данышан Вурғун, бу бөјүк һиссәдән мәһрум оланлары чанавар адландырыр вә Һитлери беләләринә бир нүмунә көстәрир.

«Јазла гышын дејишмәси» ше'ри нә гәдәр мүчәррәд олса да, ејни фикрин ифадәси чәһәтдән мараглыдыр. Шүбһәсиз, бу ше'рдәки әсас кәсир—мүчәррәдлик, әсәрин әсасыны тәшкил едән ики бәнзәтмәдәдир. Гышын фашист Алманијасына, јазын исә Советләр өлкәсинә бәнзәдилмәси, бу ики өлкә—мәфһум һаггында охучуја дүз тәсәввүр верә билмәз, чүнки фәсилләрин һамысы көзәлдир вә һәрәсинин өз јери, көзәллији, мә'насы вар. Фашизм исә гыш дејил, бәшәријјәт үчүн фәлакәтдир. Бундан башга, фашист диктатурасы кими конкрет тарихи шәраитдә мејдана чыхан бир дөвләт системини мүчәррәд дејил, конкрет образ вә бәдии васитәләрлә ифадә етмәк даһа дүз оларды.

Фашизмә гаршы мүбаризә илә әлагәдар шаирин бу дөвр јарадычылығында өлкә мүдафиәси мөвзусу да әсас јер тутур. Бу, о заманкы поезијамызын демәк олар ки, әсас мөвзуларындан иди.

Сүлејман Рүстәмин «Әкәр», «Ана», «Вәтән», Рәсул Рзанын «Кәһәр», «Јағылар», «Сәрһәд кешикчиси», «Сәрһәдчи нәғмәси», «Гызыл әскәр нәғмәси», Микајыл Мүшфигин «Кешикчи», «Ат», «Булуд гаршысында» ше'рләри өлкә мүдафиәсинә һәср олунмуш, ше'римизин тарихиндә мүәјјән дөврү экс етдирән бәдии парчалардыр.

Сәмәд Вурғунун да бу мөвзуда јаздығы ше'рләри бир силсилә тәшкил едир: «Јолдаш командан», «Чәбһәдә», «Вәтән ордусу», «Алгыш», «Ај көһлән атым», «Бајрағым», «Гызыл әскәр», «Сәһәр-сәһәр» вә с. Саjдығымыз ше'рләрдән башга тамам башга мөвзуларда јаздығы әсәрләриндә дә Вурғун долајы јолла Совет өлкәсинин гүдрәтиндән вә онун мүдафиәси мәсәләсиндән данышыр. Ше'рләринин һамысында бир мүһүм мәсәлә гојулур: Сабаһ мүһарибә оларса, бүтүн вәтәндашлар кими, мән дә вәтәнимин чағырышына сәс верәчәк, гәләмими сүнкүјә чевирәчәјәм. «Сәһәр-сәһәр» ше'риндә дејир:

Гара булуд салламасын әтәјини сәрһәд боју,
Мән дүнәндән долдурмушам патронумун дарағыны.
Сабаһкы һәрб мејданында бир әскәрәм, бу бәллидир,
Һәр бир сөзүм салдырачаг мин фашистин јарағыны.

Бу ше'рдә вердији вә'дә шаир, доғрудан да Бөјүк Вәтән мүһарибәси илләриндә сүнкүјә чевирдији гәләми илә әмәл етди. Вәтән мүһарибәсинин икинчи күнү дедији «Билсин ана торпаг, ешитсин Вәтән, Мүсәлләһ әскәрәм мән дә бу күндән» сөзләри шаирин јухарыдакы вә'дләринин әмәли ифадәси иди.

Шаир бә'зи ше'рләриндә хәјали дөјүш сәһнәләри јарадыр вә бу сәһнәләрдә Гызыл Ордунун мәтанәтини, дәјанәтини конкрет олараг көстәрмәјә чалышыр. Бу чәһәтдән онун «Чәбһәдә» вә «Ај көһлән атым» ше'рләри мараглыдыр. «Чәбһәдә» ше'риндә шаир, үз-үзә дајанан ордулары—бир тәрәфдә Гызыл Ордуну, дикәр тәрәфдә исә дүшмән ордусуну вә онларын «дөјүшүнү» тәсвир едир. Шиддәтли «Вурушма» заманы шаир јараланыр. Бу заман чәбһә јолдашы—севкилиси онун имдадына ча-

тыр. јарасыны бағлајыр, она үрәк-дирәк верир. Ше'рдә мәрдлик, горхмазлыг вә дүшмәнә амансызлыг тәблиғ олунур. Бу чәһәтдән «Ај көһлән атым» ше'ри диггәти даһа артыг чәлб едир. Һәмин ше'р Азәрбајчан топчулар алајына һәср едилмиш вә илк дәфә 1935-чи ил ијунун 7-дә «Кировабад болшевики» гәзетиндә дәрч едилмишдир.

САТИРИК ШЕ'РЛӘР

Һаггында данышдығымыз дөврдә Сәмәд Вурғун һәјатындакы бә'зи кәсир чәһәтләри, адамларын шүурундакы көһнәлик галыгларыны гамчылајан сатирик ше'рләр дә јазмышдыр. «Карјерист», «Чил тојуғун тәк јумуртасы», «Инчә ханым», «Хејрә-шәрә јарамаз», «Даркөз», «Үрәји хаин адам» вә с. Бу ше'рләрдән башга шаирин бир чох әсәрләриндә дә бә'зи көһнәлик галыгларына долајысы илә тохунулур. Бу чәһәтдән сечки күнү мүнасибәтилә јаздығы «12 декабр», Азәрбајчан Ленин Коммунист Кәнчләр Иттифагынын XIII гурултајына һәср етдији «Бизим кәнчлијә», «Азад илһам» вә с. ше'рләри сәчијјәвидир. Адларыны чәкдијимиз ше'рләр, шаирин өзүнүн е'тираф етдији кими, там мә'насында сатира нүмунәси һесаб едилә билмәз. Даһа доғрусу, онлар мөвзу е'тибары илә сатирик олса да, ишләнмәси чәһәтдән сатирадан узаг, чидди ше'р руһунда јазылмышдыр. «Чил тојуғун тәк јумуртасы» ше'риндә шаир өзү буну е'тираф едир.

Охучум, е'тираф едирәм гәлбән,
Сатира кәлмәјир мәним әлимдән.
Бәлкә дә чатмајыр буна гүдрәтим,
Башга бир руһдадыр ше'рим, сәнәтим,
Сабир сағ олсајды, бу теманы мән
Она бағышлардым чандан, үрәкдән.

Бунунла белә, «Азад илһам» ше'риндә шаир сатирик планда да әсәрләр јазмағын зәрури олдуғуну ирәли сүрүр. Үмумијјәтлә «Азад илһам» ше'ри шаирин «Рапорт»дан сонра јаздығы икинчи јарадычылыг манифести сајыла биләр. Бу ше'рдә Вурғун өз кәләчәк мөвзуларыны сајыр вә јарадычылыг мәрамнамәсини ирәли сүрүр. «Азад илһам»да, фикрини ачыг сөјләдијинә көрә дәри-

си сојулан Нәсими, заманын әзабларындан налә чәкән, фәрјад гопаран Фүзули, һагг дедији үчүн бојну вурулан Вагиф хатырланыр. Шаир бу бөјүк сәнәткарларла өзүнү мүгајисә едир, өз үстүнлүјүнү јалныз илһам азадлығында, истәдијини јаза билмәк имканында көрүр.

Башымын үстүндә нә јумруг дурур,
Нә һичран сәси вар мәним сазымда,
Нә ганун голума гандаллар вурур,
Нә көјләр дарыхыр хош авазымда.
Будур бах, гәлбимин ахар ганыны
Ичирдим сәнәтә, дедиләр: «Вар ол!»
О бөјүк Ленинин ал нишаныны
Тахды јахасына шаир комсомол.
Сән, азад илһамым, о күндән бәри
Гарлы булудларын үстдән ашырсан,
Учан дурналарла кәзиб көјләри,
Онларла сәс-сәсә гаггылдашырсан.

Бундан сонра шаир сосиалист һәјатынын үстүнлүкләрини сајыр, бу һәјатын ше'р вә сәнәт үчүн көзәл бир мөвзу олдуғуну билдирир. Мәһз буна көрә дә шаирин азад илһамы ашыб-дашыр, онун гәһрәманлары Бајронун Чајл-Һаролду кими «инсандан күсүб вәтән торпағы илә видалашмыр». Сосиалист һәјатынын көзәлликләрини сајандан сонра шаир, һәјатымызда достларла јанашы, дүшмәнләрин дә, «милчәкдән фил јапанларын да» олдуғуну гејд едир вә бунлары да вахтында гамчыламағын зәрури олдуғуну ирәли сүрүр:

Гамчыла үзүнүн рәнки бозармыш,
О чиркин кечмишин сон варағыны.
Сән онун үстүндә боранлы бир гыш
Күчүјлә шаггылдат ганадларыны.
Гамчыла күндә бир чилдә бүрүнән,
Онлуг марытлајан гара тузлары.
Бизимлә кетмәјән, фәгәт сүрүнән,
Вәзифә дүшкүнү о дәјјуслары!

«Чил тојуғун тәк јумуртасы» ше'риндә бу мәсәләни бүтүн чиддијјәтилә гојан шаир, о заманкы Азәрбајчан ше'риндә сатиранын олмамасындан килејләнир вә буну әдәбијјатымыз үчүн нөгсан сајыр.

Башга бир гүсур да ағрыдыр бизи:
Бә'зән унудуруг күлмәјимизи...
Вармы ше'римиздә мәзһәкә јазан?
Охучу көзләјир буну һәр заман.
Унутмаг олмаз ки, доғрудан да биз
Бөјүк Сабирләрин варисләријик.
Јетәр буруглардан вурдуғумуз дәм,
Бир аз да күлкүдән данышсын гәләм.
Бунун хејри вар ки, зәрәри јохдур,
Күлмәли инсанлар һәјатда чохдур.

«Ҝарјерист»дә шаир заһири тәмтәраглы, ичи бош, јалныз шөһрәт вә вәзифә ешгилә јашајан мә'нәвијјатсыз адамларын мә'нәви чүрүклүјүнү ачыр, белә адамлара хас олан ҹәһәтләри инандырычы бојаларла тәсвир едир. Ашағыдакы мисралара диггәт јетирәк:

Утанмадан бошлуғуну алим кими көстәрәр.
Ағыр дурар, ағыр галхар, бә'зән сүзәр көзүнү,
Әзбәрлијәр алимләрин бөјүк-бөјүк сөзүнү.

Мәзмун е'тибары илә «Чил тојуғун тәк јумуртасы»-да да ејни мәсәлә—аз иш көрүб чох данышан, дахили бошлуғуну заһири көркәми, тәшәххүсү илә пәрдәләмәјә чалышан адамлар ифша олунур. «Чил тојуғун тәк јумуртасы» ше'ри бир гәдәр тәмсилваридир. Бурада адамлара хас олан сифәт чил тојуғa верилмишдир. Ҝечә-ҝүндүз чығыран, гаггылдајан, һәтта хоруз кими банлајан тојуғун бүтүн һарај-һәширләри фындыг бојда бир јумурта илә нәтичәләнир. Ше'р бу сөзләрлә битир:

Охучум, чил тојуг кетмиш дүнјадан...
Арабир фикримә ҝәлдији заман
Бә'зи инсанлар да јадыма дүшүр,
Онларын да өмрү белә өтүшүр...
Онлар да бир фындыг бојда иш ҝөрәр,
Өзүнү аләмә икид ҝөстәрәр.

Бу дидактик нәтичәјә һеч бир еһтијач јохдур, чүнки тәсвир олунан һадисә өзү нәтичәни дејир. «Инчә ханым» ше'ри дә беләдир. Бу ше'рдә дә сатирадан чох дидактика, нәсиһәт өзүнү көстәрир. Шаир, заһири ҝөзәллијилә фәхр едән, үјдурма нәвазишләрә алданан чаван бир гызы тәсвир едир, тәсвирдән сонра «Инчә ханым, чох күвәнмә ҝөзәллијә» дејә нәсиһәтә кечир.

Адларыны чәкдијимиз башга сатирик ше'рләр дә тәхминән бу сәпкидәдир. Бир сөзлә, бу ше'рләрдә сатира илә, күлүшлә чидди мулаһизәләр үзви сурәтдә бирләшдирилмишдир. Буна көрә дә, дедијимиз кими, һәмин ше'рләри там сатирик ше'рләр адландырмаг дүз олмаз.

Һаггында данышдығымыз илләрин мүһүм хүсусијјәтләриндән бири дә үмумән бүтүн совет поезијасында, сонралар партија вә һөкумәтимиз тәрәфиндән тәнгид олунмуш шәхсијјәтә пәрәстиш әсасында онларла, јүзләрлә ше'рләрин јазылмасыдыр. Башга шаирләрлә јанашы С. Вурғун да Сталин һаггында бир силсилә ше'рләр јазмышдыр. Бизә елә ҝәлир ки, бу ше'рләрдә Сталин үнванына дејилән тә'рифләр, партијамызын, ичтимаи гурулушумузун шә'нинә дејилән тә'рифләр кими анлашылмалыдыр. Чүнки Сталин о заман партијанын башында дурурду. Бүтүн совет адамлары илә јанашы, С. Вурғун да һәгиги, коммунист бир шаир кими, партијанын рәһбәри олан бу адама инанмыш вә бу инам адларыны чәкдијимиз ше'рләрин јаранмасына сәбәб олмушдур.

С. Вурғунун романтик тәбиәтиндә бүтүн јарадычылығы боју һәмишә бир алудәчилик өзүнү көстәрмишдир. О, гәләмә алдығы мөвзудан сојугганлы даныша билмир, бүтүн гәлби вә һиссләри илә данышмағы, ону ән фүсункар, ән мүгәддәс образларла бәзәмәји, шиширтмәји, мүбалиғәли пафосу чох севирди. Хроноложи ҹәһәтдән бир гәдәр ирәли кетсәк дә, чох характерик мисал олдуғу үчүн, «Бакынын дастаны» әсәрини хатырлатмаг истәјирик. Шаир бу әсәриндә Бакыдан елә данышыр ки, санки јер үзүндә бу көзәлликдә, бу бөјүклүкдә вә бу әһәмијјәтдә икинчи шәһәр јохдур. Шаир Бакы сәмасы һаггында јазыр:

Бакы, Бакы, үстүндәки бу сәманын
Бир әвәзи вармы ҝөрән бу ҹаһанда?

Алудәчилик гејри-тәбиилијә кәтириб чыхарыр. Ҝөрәсән Бакынын үстүндәки сәманы башга шәһәрләрин үстүндәки сәмалардан ајыран хүсусијјәт нәдир? Шаир, Бакы сәмасыны һансы ҹәһәтләринә ҝөрә севмишдир? Суалы бу шәкилдә гојмаг да бир о гәдәр дүз олмазды, чүнки шаир доғма Бакысына о гәдәр вурғун вә алудәдир ки, бу мисралары јазаркән, јәгин ки, бејтдән чыхан мәнтиги вә мүстәгим мә'нанын фәргинә вармамыш, Бакыдан дејил, өзүнүн Бакыја бәсләдији мәһәббәтиндән данышмышдыр.

Јарадычылығынын илк дөврүндәки нөгсанлары да тәбиәтә вә севдији көзәлә бәсләдији мәһәббәт вә алудәчилији илә изаһ олунмалыдыр.

Үмумијјәтлә С. Вурғун јарадычылығындакы бир сыра гүсурлар онун гәләмә алдығы варлыға бә'зән һәддиндән артыг алудә олмасындан ирәли кәлир ки, бу һагда нөвбәти фәсилдә әтрафлы данышылачагдыр. Бурада рус тәнгидчиси В. Огневин фикримизә тәкан верән сөзләри илә мәтләби тамамламаг истәјирик. Тәнгидчи, С. Вурғунун романтик тәбиәтини мәшһур рус режиссору А. Довженконун јарадычылығы илә мүгајисә едәрәк јазыр: «С. Вургун белә бир фикри тәкрар етмәји севирди ки, гүввәтли адамын зәиф чәһәтләри дә кәрәк онун күчүнү көстәрсин. Отеллонун һәр шејә инанмасы онун бөјүк үрәјинин тәмизлијиндән доғур. Бөјүк шәхсијјәтләрдән олан Вурғун да, Довженко да гүввәтли һиссләрин арзусунда идиләр, чүнки онлар бөјүк идејалара инанырдылар. Кениш үрәклә јашајырдылар. Һәјатда онлара дәхли олмајан хырда-хуруш вә гәрәзли шејләрә диггәт етмирдиләр... Ола биләр ки, бу сәнәткарларын зәиф чәһәтләри елә мәһз бунда олмушдур. Лакин бу чәнкавәр сәнәткарлар һөрмәтә лајигдирләр. Һәтта бир шејә алудәчилик көстәрәндә дә вә онларын бу алудәчилијиндә дә бир нәчиблик вардыр, чүнки онларын мәгсәдләри аличәнаб вә бәшәри иди».[1]

Вурғунун бу дөвр јарадычылығы чох зәнкин вә һәртәрәфлидир. Шаирин јарадычылығы мәһз бу дөврдә социалист реализми јолуна дүшмүш, о, драматуркија аләминә гәдәм гојараг ән көзәл сәһнә әсәрләрини—«Вагиф»и дә мәһз бу дөврдә јаратмышдыр.

[1] В. Огнев. «Романтик поезија һаггында». «Литературнаја газета», 14 феврал, 1961-чи ил.

ВӘТӘН КЕШИЈИНДӘ

(1941—1945)

Фашист Алманијасы 1941-чи ил ијунун 22-дә бүтүн бејнәлхалг ганунлары позараг, гәфләтән Совет Иттифагына һүчума кечди.

Һитлер ордусунун «Илдырым сүр'әтли мүһарибә» планыны дәф етмәк үчүн совет халгы бүтүн гүввәләрини сәфәрбәрлијә алды.

«Мүһарибәнин лап биринчи күнү партија МК-сы вә Совет һөкумәти совет халгына мурачиәт етди. Ону Коммунист партијасынын вә Совет һөкумәтинин әтрафында даһа сых бирләшмәјә, фашист тәчавүзкарларына гаршы, Вәтәнин шәрәфи вә азадлығы уғрунда галибијјәтли Вәтән мүһарибәсинә чағырды»[1].

Бу чағырыш бүтүн халгы—фәһлә вә колхозчулары, гуллугчу вә зијалылары партија вә һөкумәт әтрафында бирләшдирди. «Һәр шеј чәбһә үчүн, һәр шеј гәләбәмиз үчүн» шүары совет адамларынын һәјат гајәсинә чеврилди. Бу шүарла әлагәдар олараг әдәбијјатын да вәзифәси дәјишди. Бәдии әдәбијјат «Сабаһ һәрб оларса» шүарыны

Билсин ана торпаг, ешитсин Вәтән,
Мүсәлләһ әскәрәм мән дә бу күндән.

шүары илә әвәз етди.

Башга гардаш халгларын јазычылары кими, Азәрбајчан јазычылары да өз јарадычылыгларыны бу јени тәләбләр әсасында гурмаға башладылар. Ә. Әбүлһәсән, Б. Гасымзадә, Һ. Натиг, З. Чаббарзадә, А. Фаруг

[1] Совет Иттифагы Коммунист Партијасынын тарихи, Бакы, Азәрнәшр, 1960, сәһ. 555.

чәбһәјә кедиб, тарихи дөјүшләрин билаваситә иштиракчылары олдулар. Бә'зи јазычыларымыз исә өн атәш хәттинә кетмәсәләр дә, орду мәтбуатындан хидмәтә чәлб олундулар.

Бөјүк Вәтән мүһарибәси һадисәләри, мүһарибә әһвал-руһијјәси, халгын вә ордунун вәтәнпәрвәрлији, гәһрәманлығы, фашизмин ифшасы бәдии әдәбијјатын башлыча мөвзусуна чеврилди. Әдәбијјат халг мәнафеји вә һәјаты илә даһа дәриндән бағланды. Әдәбијјат тарихиндә һеч вахт јазычы илә халг арасында белә бирлик олмамышды. М. Ариф һәлә 1942-чи илдә әдәбијјатымызын бу чәһәти барәдә јазырды: «Динч гуручулуг илләриндә биз совет ше'ринин хүсусијјәтләриндән данышаркән тема актуаллығындан бәһс едәрдик, шәхси, ашиганә лириканын ше'римизин реал һәјатдан узаглашдығындан шикајәт едәрдик. Ше'рин даһа чох ичтимаи олмасы тәләбини ирәли сүрәрдик. Бу һаглы тәләбләр чох вахт шаирләримизи наразы едирди. Мүгәддәс Вәтән мүһарибәси, һәлл едилмәси узун чәкә биләчәк бу мүбаһисәни дәрһал һәлл етди. Вәтәндаш шаирләр—«Бизим елдә бир әскәрдир ше'ри, сөзү һәр шаирин, комиссардыр һәјат боју бурда өзү һәр шаирин» дејәркән ше'рин гаршысында дуран вәзифәләрин һәллинә башладылар».[1]

Бөјүк Вәтән мүһарибәси илләриндә бүтүн әдәби жанрлар, хүсусилә поезија мүсәлләһ бир поезијаја чеврилди, десәк, әлбәттә бу мүбалиғә олмаз.

Вәтәнә мәһәббәт, ону горумаг, онун јолунда фәдакарлыг көстәрмәк, вәтән наминә һүнәрлә ишләмәк бүтүн совет халгынын ән јүксәк мә'нәви симасы һесаб олунурду. Хүсусән социалист Вәтәнимизин, ичтимаи гурулушумузун башынын үстүнү тәһлүкә алдығы бир вахтда, өлүм-дирим мәсәләси һәлл олундуғу бир мүһарибәдә Вәтән мәфһуму мәгсәд, әгидә, анд, намус, шәрәф, гәһрәманлыг мә'наларыны ифадә едирди. Совет ше'риндә бу мүгәддәс дујғунун илһамла тәрәннүмү тәсадүфи дејилди.

Мүһарибә, динч гуручулугла мәшғул олан совет адамларынын һәјатына, дујғу вә дүшүнчәләринә, психоложи аләминә дәриндән тә'сир етди. Сүлһ шәраитиндә ади һәјат тәрзи илә јашајан һәр бир нәфәр бирдән-

[1] М. Ариф. Ше'римиз Вәтән мүһарибәси илләриндә, «Вәтән уғрунда», 1942, № 4—5, сәһ. 17.

бирә мүһарибәнин амансыз дәһшәтләри илә гаршылашаркән онун вәтәнпәрвәрлик һисси дүшмәнә гаршы чеврилән бир гәзәблә јанашы аловланды. Бу исә халгын гаршысында јени вә бөјүк вәзифәләр гојду. Совет адамлары коммунизм гуручуларындан социалист Вәтәнинин мүдафиәчисинә чеврилдиләр.

Илк нөвбәдә С. Вурғун «Вәтән кешијиндә» ше'риндә Вәтән вә халг гаршысында анд ичди. Бу, тәк бир шаирин дејил, халгын анды иди. Јалныз С. Вурғунун дејил, Сүлејман Рүстәмин «Анд», Рәсул Рзанын «Анд», Мәммәд Раһимин «Гајыдарыг биз јенә» ше'рләриндә дә, адындан көрүндүјү кими, халг, партија гаршысында, Вәтән гаршысында сәнәткарын анды сәсләнирди.

Анд мотиви узун мүддәт поезијада давам етдириләбилмәзди. Күнүн јенилијини, хүсусән јени гәһрәман—дөјүшчү поезијада өз әксини көзләјирди. Әдәбијјат тамамилә јени мөвзу гаршысында дајанмышды. Мүһарибә илләриндә Азәрбајчан јазычылары бу вахта гәдәр әдәбијјат тарихимиздә олмајан бир дастан—Вәтән мүһарибәси дастаны јаратдылар. Дастанын илк бејти өзүнү мүсәлләһ әскәр сајан сәнәткарларымызын анд вә вәтәндашлыг һәјәчанынын ифадәсиндән ибарәт олдуса, онун сон бәнди шанлы ордумузун зәфәр тәранәләри олду.

Бу бөјүк дастанын һәр мисрасы бир күллә, һәр бејти бир мәрми, һәр чүмләси ана фәрјады, бала наләси, дүшмән үстүнә чуман дөјүшчүнүн нә'рәси иди. Бу дастан халгын һагг иши уғрунда, әдаләт наминә апардығы дөрдиллик мүбаризәсинин вә гәләбәсинин бәдии ифадәси иди. Бу дастан фашист топларынын атәш сәсләри илә башлады, сусдурулмасы илә битди. Бу дастанда јалныз ордулар дејил, әгидәләр, фикирләр, мәнафеләр үз-үзә кәлди, чарпышды вә һәгигәт гәләбә чалды. Бу дастан һәгигәтин тәнтәнәси, әдаләтин гәләбәси иди. Бу бөјүк дастаны бир амал уғрунда мүбаризәјә галхан халг өз ганы илә јазды.

СӘФӘРБӘРЛИК, ЧАҒЫРЫШ МОТИВЛӘРИ, ДӨЈҮШЧҮ СУРӘТИ, АРХА ЧӘБҺӘ ГӘҺРӘМАНЛАРЫ

Азәрбајчан әдәбијјаты, бүтүн совет әдәбијјаты илә бирликдә, өз мүбариз вә ингилаби руһуну мүһарибә шәраитиндә јени вә даһа чанлы шәкилдә көстәрди. Вәтән

мүһарибәси дөврүндә Сәмәд Вурғунун јарадычылығы да јени мөвзу вә јени кејфијјәтләрлә зәнкинләшди. Бу илләрдә Сәмәд Вурғун, әсасән, хырда ше'рләрлә кифајәтләнир вә јери кәлдикчә бу вахта гәдәр онун јарадычылығында тәсадүф етмәдијимиз публисист мәгаләләрлә дә чыхыш едирди. Мүһарибә илләриндә онун сәси фабрик вә заводлардан, колхоз тарлаларындан, чәбһәләрдән, мүхтәлиф тәдбир вә мүшавирәләрдән, јығынчаглардан кәлир. О, һәр јердә вәтәндаш бир шаир кими чыхыш едир. Фашизмин дәһшәтләриндән данышыр, халгы ағыр имтаһанлара мәтанәтлә дөзмәјә, амансыз дүшмәнә гаршы инадлы мүбаризәјә чағырырды. Мүһарибәнин илк күнләриндә о, Үмумбакы зијалыларынын митингиндә чыхыш едир, Ленинградын мүһасирәси заманы «фашист бандалары Ленин шәһәрини көрә билмәјәчәкләр»,—дејә сәсини ленинградлыларын сәсинә гатыр. Фашист ордусу Гафгаза јахынлашдығы заман Загафгазија зијалыларынын Тбилисидә чағырылмыш митингиндә Азәрбајҹан халгы адындан анд ичир: «Биз бу күн өз доғма анамыз олан Вәтәнимизин гаршысында анд ичирик ки, онун азад вә шән шәһәрләри вә тарлалары үзәриндә һәмишә ишыглы сәһәр күнәши вә чәнуб кечәсинин кәһкәшанлары парлајачагдыр. Јурдумузда һәмишә баһар олачагдыр!

Биз бу күн өз гәһрәман бабаларымызын хатирәсинә анд ичирик ки, онларын мүгәддәс мәгбәрәләрини горујачаг вә бәднам олмасына јол вермәјәчәјик. Биз дуз-чөрәјимизә анд ичирик ки, өз халгымызын шәрәфини вә азад әмәјини горумаг уғрунда сон нәфәсимизәдәк вурушачағыг. Бизи доған вә бәсләјән аналарын һалал сүдүнә анд ичирик ки, ушагларымызы, вүгарлы Гафгазын гадын вә гызларынын намусуну фашист забитләри вә солдатларындан көксүмүзлә горујачағыг».[1]

Бу дил, бу үслуб, бу жанр Сәмәд Вурғун јарадычылығына Вәтән мүһарибәси илләриндә кәлди. Бу сөзләри јалныз Вәтән вә халг намусу илә јашајан вәтәндаш шаир дејә биләрди. Бу андларын мә'насына вараг. Шаир елә шејләрә анд ичир ки, онлар Гафгаз халглары үчүн һәр шејдән үстүндүр. Шаир гәһрәман бабаларын мүгәддәс мәгбәрәләринә, дуз-чөрәјә, ана сүдүнә анд

[1] С. Вурғун. «Бизим андымыз», «Коммунист» гәзети, 1942, 25 август.

ичир. Мәсәләнин икинчи тәрәфи даһа марагłыдыр. Нәләри горумаг үчүн мүгәддәс шејләрә анд ичир: азадлығы, һалал зәһмәти, бабаларын мәгбәрәләрини, гадын вә гызларын намусуну.

С. Вурғун бир-биринин архасынча јаздығы публисист мәгаләләриндә, чыхыш вә мә'рузәләриндә фашизмин маһијјәтини, Һитлерин мәгсәди вә гајәсини халгын гаршысында изаһ етмәјә, совет дөјүшчүләрини фашизм тауну гаршы мүбаризәдә амансыз олмаға чағырырды. Шаир «Фашизмин дәһшәтләри» мәгаләсиндә јазырды: «Фашизм инсандакы ән көзәл һиссләри, арзу вә әмәлләри, достлуғу, сәдагәти, нәһајәт, виҹдан кими бөјүк вә мүгәддәс бир һисси инкар едир. Һитлер јазыр ки, биз виҹдана гаршы амансыз олмалыјыг, хејирхаһ дујғулар заманы чохдан кечмишдир.

Бу инсан гәссабынын фикринчә инсанда хејирхаһ дујғулар дејил, вәһшилик, чәлладлыг дујғулары олмалыдыр. Онун һәјасызлығы, азғынлығы вә гудурғанлығы һәддини ашмышдыр. О јенә јазыр ки, мән инсанлары виҹдан адланан алчаг бир һәјуладан азад едәҹәјәм. Көрүрсүнүз ки, Һитлер бәшәријјәтин дахили дүнјасында бир дамчы да олса көзәл һиссләрдән әсәр гојмаг истәмир. Чүнки о, инсанијјәт аләминдән чох узаг вәһшиләр, јыртычылар аләминин «мүтәхәссисидир».

Будур һитлеризмин тәклиф етдији «јени әхлаг», «јени морал».

Фашизм халглара зәнчир вә өлүм кәтирир. О, истила етдији бүтүн өлкәләрдә милли азадлыгдан, милли гуртулушдан әсәр гојмајыр».[1]

Публисистика шаирин јалныз мәгалә вә нитгләриндә дејил, бәдии јарадычылыгда да чох күчлү шәкилдә өзүнү көстәрирди. Публисистика бу илләрдә јалныз Сәмәд Вурғунун дејил, бүтүн совет јазычыларынын јарадычылығында мүһүм јер тутурду. Иља Еренбургун «За мир» китабы бунун ән көзәл нүмунәсидир.

Фашизмә гаршы мүбаризә мөвзусу С. Вурғун јарадычылығында һәлә мүһарибәдән әввәл дә чох гүввәтли иди. 1942-чи илдә нәшр етдирдији «Сәадәт уғрунда» китабчасында 1934-чү илдә јаздығы «Өлүм күрсүсү» поемасыны да салмасы тәсадүфи дејилди. Шаир һәлә о

[1] Сәмәд Вурғун. «Фашизмин дәһшәтләри», «Әдәбијјат гәзети», 1941, 20 март, № 31.

заман фашизмин кәләчәк үчүн нә гәдәр горхулу олдуғуну сөјләмишди. Поеманын финалында бир һөкм кими сәсләнән «Һәлә горхусу вар өлүмүн, ганын»» мисрасы илә мүһарибәнин икинчи күнү дедији «Гој Вәтән торпағы ајаға галхсын» чағырышы арасында дахили бир вәһдәт вардыр. 1941-чи ил ијунун 23-дә јаздығы «Вәтән кешијиндә» ше'риндә шаирин бүтүн јарадычылығы боју тәрәннүм етдији вәтән сөзү, јени шәраитлә әлагәдар олараг, јени мәзмунда сәсләнди. Әкәр шаир сулһ шәраитиндә јаздығы бир чох әсәрләриндә гызыл әскәрә—кешикчијә хитабән Вәтән сәрһәдләрини јахшы горумағы тапшырдыса, «Вәтәнин кешијиндә» ше'риндә өз вә'динә әмәл етмиш вәтәндаш кими гүрурла «Бу күн бир сүнкүдүр әлимдә гәләм» дејир.

С. Вурғунун бу дөвр јарадычылығында Вәтән мүһарибәси гәһрәманларына, дөјүшләрә вә партизанлара һәср етдији ше'рләр бир силсилә тәшкил едир. Сијаси рәһбәр Қамал Гасымов, тәјјарәчи Мәзаһир Аббасов, Совет Иттифагы Гәһрәманы Исрафил Мәммәдов, партизан Бабаш Дадашов вә азад едилмиш Орјол шәһәринә илк дәфә бајраг санчан дөјүшчү Һүсејн Әждәрова һәср етдији «Гәһрәманын һүнәри», «Икид шаһин», «Азәрбајчан баласы», «Партизан Бабаш үчүн», «Бајрагдар» ше'рләри бу силсиләдәндир.

Бөјүк Вәтән мүһарибәси дөврүндә нәсрә вә ше'рә кәлән јениликләрдән бири дә совет дөјүшчүсүнүн образы мәсәләсидир. Халгы гәһрәманлығa сөвг едән вәтәнпәрвәрлик идејасынын, ән јахшы тимсалы олан совет әскәри халгын фәхри вә гүрурудур. Бу јени сурәт әдәбијјатымыза јени мәзмун вә кејфијјәт кәтирмишдир.

Вәтәни мүдафиә идејасы бу гәһрәманын мүбаризә вә гәләбә бајрағыдыр. Совет сәрһәдләриндән Берлинә гәдәр кечдији дөјүш јолларында мүхтәлиф халгларын вә милләтләрин фашизм әсарәтиндә чәкдији әзаблары, мәдәнијјәтин тапдандығыны, инсан шәрәфинин ајагландығыны көрән бу дөјүшчү, онлара азадлыг кәтирмәклә өз мүбаризәсинин һагг иши олдуғуну бир даһа дәрк едир. Бу исә ону дахилән јүксәлдир, мә'нәви аләмини зәнкинләшдирир. С. Вурғун јазыр: «Совет адамы фашизм таунуна јалныз өз сүнкүсү, һүнәри вә интизамы илә дејил, бәлкә бу сифәтләрин мә'нәви чешмәси олан мүгәддәс әмәлләри, бәшәријјәтин вә тарихин кәләчәјинә олан јүксәк инамы, һәјата олан фәлсәфи бахышы, дүнјакөрүшү илә галиб кәлир ки, бүтүн бу сифәтләрдән

фашизм ордусу мәһрумдур. Ән бөјүк мәғлубијјәт дә мә'нәви мәғлубијјәтдир».[1]

Гызыл әскәр һаггында динч гуручулуг илләриндә дә бир чох ше'рләр јазылмышдыр. Ше'рләрин һамысы «Сабаһ мүһарибә оларса...» шүары алтында үмуми сәчијјә дашыјырды. Белә ки, бурада Гызыл Ордунун көстәрдији гәһрәманлыглары бир-бир сајмагла, хүсусилә, Колчак вә Деникинә гаршы ордумузун апардығы мүһарибәнин романтикасы вә кәләчәкдә көзләнилән дөјүшләр үчүн һазырлыг руһу ифадә едилмир. Бу әсәрләрдә конкрет дөјүшчү сурәтләриндән бәһс едилмир, Гызыл әскәрә хитабән үмумијјәтлә онун фәдакарлыг вә гәһрәманлығы тәрәннүм едилир. («Гызыл әскәр», «Күнәшин кешијиндә» вә с.). Биз бу әсәрләрдә һәлә дөјүшән әскәри дејил, сәрһәдләри горујан кешикчиләри көрүрүк. Һәләлик сәрһәддә сакитликдир, анчаг шаир, кешикчи—Гызыл әскәрә сосиалист Вәтәнинин капитализм әһатәсиндә олдуғуну хатырладыр, ону кәләчәк мүһарибәјә һазыр олмаға чағырыр.

Нәһајәт, мүһарибә кешикчиләри дөјүшчүјә чевирир. Бу дөврдән әдәбијјатда конкрет дөјүшчү сурәтләри јаранмаға башлајыр. Сәмәд Вурғун «Вәтән мүһарибәси вә әдәбијјатымыз» адлы мәгаләсиндә јазыр: «Мән мүһарибә дөврүндә јаранмыш әдәби әсәрләримизин бир хүсусијјәтини гејд етмәлијәм. Әкәр мүһарибә дөврүнә гәдәр хүсусән ше'римиздә үмуми, мүчәррәд дүшүнчәләрә тәсадүф едириксә, мүһарибә дөврүнүн әсәрләриндә конкрет инсанлар, һадисәләр, әһвал-руһијјәләр әсасында јаранмыш бәдии әсәрләрә даһа чох раст кәлирик. Јашадығымыз јени дөвр јени инсанлар јаратдығы кими, јени әсәрләр дә јарадыр»[2]

Шаирин бу сөзләри гисмән онун јарадычылығына да аид иди. Мүһарибәјә гәдәр јаздығы «Гызыл әскәр», «Күнәшин кешијиндә» вә с. ше'рләриндә әкәр шаир, Гызыл Ордунун гәһрәманлығындан, гәләбәләриндән үмуми һалда данышырса, инди тәк-тәк дөјүшчүләрин гәһрәманлығындан, фәалијјәтиндән бәһс едир.

Сијаси рәһбәр Қамал Гасымова һәср етдији «Гәһрәманын һүнәри» ше'рилә С. Вурғун илк дөјүшчү сурәтини

[1] С. Вурғун. «Ч. Чаббарлы бөјүк сәнәткар кими», «Вәтән уғрунда» журналы, 1943, № 7—8.

[2] С. Вурғун. «Вәтән мүһарибәси вә әдәбијјатымыз», «Әдәбијјат гәзети», 1943, 18 ијун.

јаратды. Шаир бурада Камал Гасымов һаггында јазылмыш мәгалә вә очеркләрдән бизә мә'лум олан көрпү партлатмаг фәалијјәтини олдуғу кими нәгл едир. Бу, бәдии чәһәтдән нә гәдәр гүсурлу олса да, ше'римиздә јени иди, чүнки конкрет бир дөјүшчүнүн конкрет дөјүш фәалијјәтиндән, ишиндән бәһс едирди. Бундан сонра шаир бу гәһрәманлыға мүнасибәтини билдирир, әсл ше'р дә бурадан башланыр. «Инди сөз мәнимдир, гулаг ас сән дә»—дејә шаир, Камалын гәһрәманлығындан фәрәһләнән Вәтәнин севинчини ифадә едир:

Јајылды шөһрәтин Азәрбајчана,
Шад олуб севинди дүзләр, јамачлар.
Адыны нәгмәјлә салды дастана,
Муған чөлләриндә өтән турачлар...

«Икид шаһин» ше'риндә дә конкрет бир дөјүшчү сурәти јарадылмышдыр. Әкәр 1941-чи ил ијунун 25-дә јаздығы «Гызыл шаһинләр» ше'риндә гәһрәман тәјјарәчиләрә үмуми сөзләрлә мүрачиәт олунурдуса, һәмин ил ијулун 19-да јаздығы «Икид шаһин» ше'риндә исә бу тәјјарәчиләр ичәрисиндә өз гәһрәманлығы илә сечилмиш бир тәјјарәчи—Мәзаһир Аббасовдан бәһс едилир. С. Вурғун «Гәһрәманын һүнәри» ше'риндә олдуғу кими, бу ше'риндә дә дөјүшчү һаггында гәзетләрдән билдикләримизи ејнилә нәзмә чәкмишдир. Мәзаһирин дүшмән објектини бомбардман ет ги, үч дөјүшчү илә бәрабәр алты күн дәниздә, резин ыг үзәриндә галмасы, нәһајәт, совет кәмисинин онлары хилас етмәси һәгигәтән олмуш һадисәдир. Шаир бүтүн бунлары ејнилә, олдуғу кими нәгл едир. Бунлардан сонра «Гәһрәманын һүнәри»ндә олдуғу кими, јенә дә әсәрә тәхминән ејни сөзләрлә јекун вурулур:

Кәлди ана јурда бу кезәл хәбәр,
Сөз алды, сөз гошуб тә'риф дејәнләр.

«Украјна партизанлары» ше'риндә шаир үмумијјәтлә партизан һәрәкатындан данышыр:

Де, кимдир дүшмәнә мин тәлә гуран?
Тарасын гәбриндә кешикчи дуран?
Де, кимдир Кармелјук әлилә вуран?—
Бизим украјналы гәһрәманлардыр.
О бизим гәһрәман партизанлардыр.

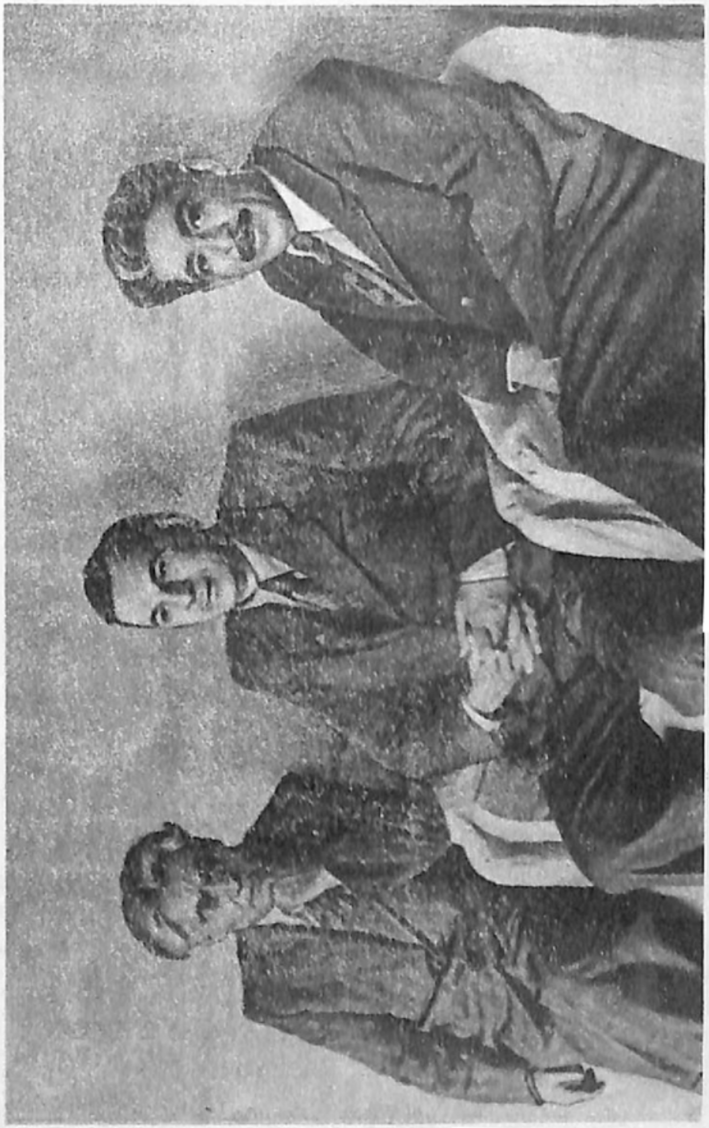
К. Сарјан, К. Леонидзе вә С. Вургун 1948

Сәмәд Вургун вә Хавәр ханым 1950

Мүһарибә давам етдикчә, бу партизанлар ичәрисиндән чәсарәт вә икидлиjи илә сечилән аjры-аjры гәһрәманлар меjдана чыхыр ки, шаирин јаздығы «Партизан Бабаш» белә партизанлара һәср олунан ше'рләр силсиләсиндәндир.

Партизан Бабаш Дадашов 1942-чи илин декабр аjында Азәрбаjчан Коммунист Партиjасынын Мәркәзи Комитәсинә бир мәктуб көндәрир. О, һәмин мәктубунда jазырды: «Мән 1941-чи илин октjабр аjында Азәрбаjчан республикасынын Әли Баjрамлы раjонундан чыхандан бәри Вәтән мүһарибәсиндә дөjүшүрәм. Мән аз бир вахтда охуjуб радист олдум. Чәбһәjә гаjыдандан сонра өз хаһишимлә партизанлар арасына кетдим. Бурада бир нечә партизан дәстәси арасында, һәм дә Вәтәнимизин мәркәзи әзиз Гызыл Москва илә радио васитәсилә әлагә сахлаjырам. Ону да деjим ки, Севастопол партизанлары арасында азәрбаjчанлылар чохдур. Онлар... Азәрбаjчан халгынын тапшырыгларыны шәрәфлә jеринә jетирирләр... Ахы бизим нәсил Короғлу нәслидир, Азәрбаjчан торпағына немес аjағы дәjмәjәчәк вә дәjә дә билмәз».[1]

Партизан Бабашын бу мәктубундан руһланан С. Вурғун Вәтән оғлунун гәһрәманлығыны «Партизан Бабаш» ше'риндә гәләмә алды:

Сән сүнкүнлә, дырнағынла jер алтына jол ачырсан,
Сән гаранлыг кечәләрә көзләринлә нур сачырсан.
Бә'зән олур ағачларын, jарпагларын сөһбәтиндән
Динләjирсән аста кәлән гулдурларын сәсини сән.
...Сән деjирсән: «Гәлбимиздә Короғлунун ганы вардыр».
Мән деjирәм: «Бу намусла jашаjанлар бәхтиjардыр».
Сән деjирсән: «Мисри гылынч! Баш бир јана, леш бир јана»,
Мән деjирәм: «Өлүм jохдур од ичиндә гәһрәмана».
...Сән деjирсән: «Радиому мешәләрдә гуранда мән,
Ешидирәм, зөвг алырам ана jурдун нәғмәсиндән».
Мән деjирәм: «Гоj вар олсун синәндәки ел үрәjи,
Мәрд оғуллар аjагламаз анд ичдиjи дуз-чөрәjи».

Шаир бу ше'рдән сонра да өз гәһрәманыны унутмамыш, мүһарибә мүддәтиндә Бабаш Дадашовла мәктублашмышдыр. Мүһарибәдән сонра Вәтәнә гаjыдан Б. Дадашов өз хатиратында jазыр: «Мән орду сыраларында

[1] «Коммунист» гәзети, 1942, 27 декабр.

дөјүшдүјүм заман шаирлә мәктублашырдым. С. Вурғун 1943-чү ил 11 ијун тарихли мәктубунда мәнә јазырды: «Мәним һөрмәтли партизаным Бабаш, мән Москвада оларкән Фадејевдән өјрәндим ки, сән јенә дә гәһрәманчасына дөјүшүрсән, һәтта сәнин көндәрдијин радиограмма илә дә таныш олдум. Чох севиндим... Бабаш, аталар сөзү вар, өкүз өләр көнү галар, икид өлсә ады галар. Сәнә мүвәффәгијјәт арзу едирәм. Әлләрини сыхырам. Сәмәд Вурғун».[1]

Конкрет дөјүшчүләрин фәалијјәтинә һәср олунан бу әсәрләр гызыл әскәрин там бәдии сурәтини јаратмаг ишиндә атылан илк аддымлар кими гијмәтләндирилмәлидир. Бу әсәрләр гәһрәманын икидлијини вә бәдии сурәтини бәдии лөвһәләрлә әкс етдирмир, јалныз бә'зи парлаг епизодлары бир нечә чизки илә көстәриб кечир. Чүнки мүһарибәнин илк күнләриндә шаир һәләлик өз гәһрәманларыны әтрафлы мүшаһидә едиб өјрәнмәмишди. Шүбһәсиз, гәһрәманлыг тәсадүфи һадисә дејилдир. Ади бир дөјүшчүнүн гәһрәмана чеврилмәси сон дәрәчә чәтин вә мүрәккәб инкишаф просесинин нәтичәсидир. Әдәбијјат исә ишин јалныз нәтичәсини көстәрмәклә кифајәтләнмир, онун вәзифәси мәһз бу инкишаф просесинин өзүнү көстәриб үмумиләшдирмәкдир. Бунун үчүн дә гәһрәманы јахындан танымаг, ону бу јүксәк дәрәчәјә чатдыран амилләри—дујғулары, мүгәддәс үрәк чырпынтыларыны ешитмәк, бир сөзлә, онун һисс вә һәјәчанларыны шәхси һисс вә һәјәчанлар кими јашамаг, билмәк лазымдыр. Шаир өзү Вәтән мүһарибәсинин гызғын илләриндә бу мәсәләләрдән данышараг јазырды:

«Кәлин бирдәфәлик өзүмүзә мәфтун олмагдан әл чәкәк, бу мәфтунчулуг бизим сәнәт ордусунун инкишафы үчүн јалныз һәсар ола биләр. Мән сизин һамынызы белә бир суал гаршысында гојмаг истәјирәм. Јухарыда дедијимиз јени инсанларын (сөһбәт Вәтән мүһарибәси гәһрәманларындан кедир.—Б. В.) варлығыны әбәдиләшдирә биләчәк ше'р дастанларымыз, драм әсәрләримиз, опера вә кино әсәрләримиз, бәдии тәсвир лөвһәләримиз вармы? Нә гәдәр ағыр олса да, мән чох аздыр чавабыны вермәк истәјирәм. Јәгин ки, сизин һәр бириниз мәнә белә бир суал вермәјә һазырлашырсыныз ки, бәс индијә гәдәр јаздыгларымыз? Јохса сиз онлары инкар етмәк истәјирсиниз? О заман мән белә бир чаваб верәрәм: индијә гәдәр јаратдыгларымыз үчүн мән сизин һеч бириниздән аз севинмирәм, лакин ачыг вә чәсарәтлә дејирәм ки, индијә гәдәр јаратдыгларымызы чыдыра һазырлашан бир атын чыдырдан әввәл апардығы мәшг ојунларына бәнзәтмәк олар. Һәлә бизим сәнәт атымыз һәгиги чыдыр мејданына атылмамышдыр».[1]

Шаирин образлы шәкилдә дедији бу сөзләр тамамилә доғрудур. Сәмәд Вурғунун өз јарадычылығы да дахил олмагла, Вәтән мүһарибәси илләриндә мүһарибә гәһрәманларынын долғун, һәртәрәфли сурәти јарадылмады. Јаранан сурәтләр биртәрәфли, солғун вә схематик иди. Көркәмли әдибимиз М. С. Ордубади «Ше'римиз һаггында бир нечә сөз» мәгаләсиндә јазырды: «Һәләлик бизим гәһрәманлара вердијимиз мүндәричат Орта әсрләрә мәхсус ше'рин пәһләванлара вердији образ вә ја тәшбиһләрдән о гәдәр дә фәргли дејилдир. Биз әсәрләрдә тәчәссүм етдирилән шәхсијјәтләрин анчаг јарымчыг һалда харичи көрүнүшләри илә таныш олуруг. Индијә гәдәр бир чох шаирләримизин әсәрләриндәки шәхсијјәтләрин дахили аләмләри вә онларын мә'нәвијјатлары барәсиндә һеч бир шеј охуја билмәдик.

Онлар (мүасир шаирләр—Б. В.) гәһрәманын вичданы дәјәрини, онун гәләбәјә инам вә иманыны, гәһрәманлыг һиссләрини доғуран амилләри, она гәһрәманлыг чәсарәти верән мә'нәви мә'хәзләри, гәһрәманлыға мәхсус вүгар вә әзәмәти тәсвирдән ваз кечәрәк гәһрәманы ширә, пәләнкә, аслана бәнзәтмәклә кифајәтләнмишләрдир»[2].

М. С. Ордубади һаглы иди. Мүһарибә гәһрәманлары шаирләримиз тәрәфиндән Бабәк, Короғлу, Гачаг Нәби кими халг гәһрәманларына, јахуд аслана, пәләнкә, ширә, гартала, тәрлана, шаһинә бәнзәдилирди. Мәсәлән, Сәмәд Вурғунун ифадәләринә диггәт јетирәк: «Тәрлан кими гыј вурараг булудлардан-булудлара», «Асланларын, пәләнкләрин овлағыдыр мәним јурдум» («Гызыл шаһинләр»), «Бир шир кими синә кәрди», «Нәрә чәкир бир нәр кими» («Гоча гәһрәманын чыхышы»), «Бизим Короғлунун әлләри кими», «Бабәкләр јурдунун дузу-чөрәји», («Гәһрәманын һүнәри»), «Ганад чалыб учду јенә көрпә тәрлан јувадан», «Тәрланымын гумрал көзү гамашмады

---

[1] Бабаш Дадашовун хатирәти биздә. Сәмәд Вурғунун мәктубунун әсли Бабаш Дадашовун өзүндәдир.

[1] «Әдәбијјат гәзети», 1943, 9 март.

[2] М. С. Ордубади. «Ше'римиз һаггында бир нечә сөз» (икинчи мәгалә), «Әдәбијјат гәзети», 1946, 9 мај.

күләкдән», «Лакин она кәлдим дејир тәрланымын нә'рәси», «Енди көрпә тәрланым да јаваш-јаваш дәнизә», «Далды мәним тәрланымын узагкөрән көзләри», «Јетишди саһилә көрпә тәрланым», «Учун тәрланларым, өпүрәм сизи» («Икид шаһин»), «Аслан кими тәрпәнәчәк һәр франсыз өз јериндән» («Бүтүн халглар, гәбиләләр»), «Бизим Короғлу тәк пәһләванлардыр». Украјна партизанлары»), «Дастанлар ешитди гоч Короғлудан» («Азәрбајчан баласы»), «Сән дејирсән гәлбимиздә Короғлунун ганы вардыр» («Партизан Бабаш»), «Сиз еј Фәрһад кими дағы дәләнләр» («Бајрамыныз мүбарәк»), «Шаһин кими чума-чума», «Лачын бојлу танкчыја бах», «Гартал кими ганад ачыр», «О икидин тунч синәси бир Короғлу галасыдыр», «Тәрланлары сәсләмисән», «Лачын бојлу күләрүзлү» («Бајрагдар») вә саир.

Бүтүн бунлар исә, Ордубади демишкән, «гәһрәманын вичдан дәјәрини, онун гәләбәјә олан инам вә иманыны, гәһрәманлыг һиссләрини доғуран амилләри» охучунун көзү өнүндә чанландыра билмир. Башга һалда исә шаирләр гәһрәманын шә'нинә үмуми тә'рифнамәләр сөјләјирләр. Бу тә'рифнамәләр дә ејни бәдии тәсвир васитәләри илә—Орта әср образлары илә ифадә едилдијиндән, бири дикәринә бәнзәјир, мүасир гәһрәманын образыны јарада билмир. Мәсәлән, Сәмәд Вурғунун Камал Гасымовун дөјүш фәалијјәтинә һәср етдији «Гәһрәманын һүнәри» ше'ри илә Исрафил Мәммәдовун гәһрәманлығына һәср етдији «Азәрбајчан баласы» ше'рләринин сонлуғу бир-биринә бәнзәјир. Ше'рләрин әсас фәрги гәһрәманларын дөјүш фәалијјәтиндәки фәргләрин тәсвириндә өзүнү көстәрир: Камал көрпү партладыр, Исрафил Мәммәдов исә хејли фашист әскәри гырыр. Фәрг дә јалныз бундан ибарәтдир. Дөјүш фәалијјәтләринин тәсвириндән сонра шаирин бу ики гәһрәманын шән'инә дедији сөзләр тәхминән ејнидир.

«Гәһрәманын һүнәри»ндә:

Јајылды шөһрәтин Азәрбајчана,
Шад олуб севинди дүзләр, јамачлар.
Адыны нәғмәјлә салды дастана
Муған чөлләриндә өтән турачлар.
Сәнинлә фәхр едир мәним дөвраным

бәндиндәки ифадәләр, бәнзәтмәләр «Азәрбајчан баласы»ндан кәтирдијимиз ашағыдакы бәнддә дә ејнилә тәкрар олунур:

Шөһрәтин олмушдур дилләрдә дастан,
Һүнәрлә јарадыр шөһрәти инсан.
Адынла фәхр едир бизим јамачлар,
Муған чөлләриндә өтән турачлар.
Адынла фәхр едир бизим аналар.

Һәр ики парчада фикир ејнидир. Чүнки бу фикир ејни сөзләр, ејни тәсвир васитәләри вә ејни образларла тәрәннүм олунур. «Шөһрәт», «дастан», «фәхр едир адынла», «бизим дүзләр», «јамачлар», һәтта «Муған чөлләриндә өтән турачлар» мисрасы гафијәсилә бәрабәр ејнилә тәкрар едилир.

Бунунла бәрабәр, бу ики дөјүшчү сурәтиндә үмуми бир чәһәт вардыр. Онларын мүбаризәси, әмәли, иши, мәгсәди ејни мәсләкә һәср олунмушдур. Онлар Совет Вәтәнинин мүдафиәси уғрунда вурушур, кечә-күндүз һәр әзијјәтә гатлашыр, јухусуз галыр, өлүмлә әлбәјаха олур вә галиб кәлирләр. Бүтүн бунларла шаир, Вәтәни мүдафиә идејасынын дахили ше'ријјәтини вә мә'насыны тәрәннүм етмиш олур. Бу дөјүшчүләр кими, нијә вә нә үчүн мүдафиә етдикләрини тамам ајдынлығы илә билдикләриндән, тәбии олараг, бунларын уғрунда мисилсиз гәһрәманлыглар көстәрир вә гәләбә чалырлар.

Сәмәд Вурғун мәгаләләринин бириндә фашист солдаты илә совет солдатыны мүгајисә едир вә гәләбәләримизин сиррини совет әскәринин мә'нәви гүдрәтиндә, онун өз мүбаризәсинә олан инамында көрүр.

«Алман кенераллары өз солдатларына «һөрмәт» үчүн, онларда сүн'и еһтирас ојатмаг үчүн спирт һәдијјәләри верир. Бу һадисәјә садәчә бир позғунлуг, јахуд сәрхошлуг кими баханлар јанылырлар. Бунун да тарихи көкләри вардыр. Һәлә Орта әср заманларындан алман фашизминин гәдим бабалары олан тефтонларда беләбир адәт вар иди ки, онлар өлүм чәзасына мәһкум едилмиш инсанлары е'дам етмәздән әввәл онлара сонунчу дәфә зијафәт верәрдиләр вә бәрк ичирәрдиләр. Бу мәнфур ән'әнә нәсилдән-нәслә кечәрәк, букүнкү алман фашистләринин мүһарибә аләминә бир маддә олараг дахил едилмишдир. Чансыз машына дөнмүш алман солдаты баша дүшмүр ки, она бу спирти кеф ја һөрмәт үчүн дејил, ону өлүмә көндәрдикләри үчүн, она е'дам чәзасы кәсилдији үчүн верирләр! Бәли, сән ич! Ганын гызышсын! Ағлыны итир! Өлүмдән горхма, өлүмә пәрәстиш ет! Алманларын өлүмә пәрәстиш фәлсәфәси,

Орта әсрләрдә ајры-ајры өлүм чәзасына мәһкум едилмиш инсанлара аид идисә, инди бу мәнфур фәлсәфә күтләви бир шәкил алмышдыр...

Гызыл Ордунун бајрағында «һәјат вә сәадәт» сөзләри јазылмышдыр. Ордумузун мә'нәви дүнјасы һеч бир орду илә мугајисә едилмәјәчәк дәрәчәдә саф вә сағламдыр. Бизим дөјүшчүләримиз болшевикләрә хас олан бир сифәтлә, исти үрәк, сојуг ағылла мүһарибә мејданына атылырлар. Онларын һеч биринин сүн'и еһтираса, тирјәк вә зәһәрли ичкиләрә еһтијачы јохдур»[1].

Сәмәд Вурғунун «Ананын өјүдү» ше'риндә Вәтән тимсалында верилән ана сурәти дә чох мараглыдыр. Бу дөврдә совет шаирләринин тез-тез анаја мурачиәт етмәси тәсадүфи дејилди. Халг ана Вәтән уғрунда мүбаризә апардығындан, шаирләр дә Вәтәни ана, ананы Вәтән тимсалында үмумиләшдириб тәрәннүм едирдиләр. Бу чәһәтдән «Ананын өјүдү» ше'ри чох гијмәтлидир. Ше'р ана образынын јенилији бахымындан әдәбијјат тарихимиздә тамамилә јени бир һадисәдир. Мир Чәлал јазыр: «Ананын өјүдү» нәинки С. Вурғун јарадычылығында, үмумијјәтлә Азәрбајчан ше'риндә тәзәдир; јалныз мөвзу чәһәтдән дејил, руһ, мәзмун, фикир е'тибары илә дә тәзәдир»[2].

Ана, ата вә онларын өјүдү бизим әдәбијјатымызда чох ишләнән мәзмунлардандыр. Даһи Низамидән башламыш Сабирә гәдәр бир чох шаирләримизин јаздығы өјүдләрдә ана вә атанын арзуларында өз оғлуна бәсләдији мәһәббәт вә гајғы ифадә олунмушдур. Сәмәд Вурғун јарадычылығындакы өјүд мәзмуну е'тибары илә даһа чох халг әдәбијјатында мөвчуд олан өјүдләрә бәнзәјир. Бу классик әдәбијјатымыздакы өјүдләрдән сечилән јени сәчијјәли өјүддүр, чүнки бурадакы ананын өзү тамамилә башга анадыр. Онун дујғулары, истәк вә арзулары јени кејфијјәтләрлә зәнкинләшмишдир, буна көрә өјүдү дә дөврә, заманәјә ујғун шәкилдә олмалыдыр.

Ана дејир:

> Биз сәнсиз дә доланарыг, уғур олсун јолуна,
> Гылынчыны чалан заман гүввәт кәлсин голуна.

[1] «Әдәбијјат гәзети», 1943, 9 март.

[2] Азәрбајчан әдәбијјаты тарихи, Азәрб. ССР ЕА нәшријјаты, Бакы, 1957, сәһ. 365.

> Сән дүшмәнин габағында икид тәрпән вүгарла,
> Түфәнкинин тәмиз сахла, атыны да тумарла!

Мисралардакы тәбиилик вә садәлик охучуну валеһ едир. Чанлы данышыг дилинә мәхсус олан «биз сәнсиз дә доланарыг» ифадәси ше'рин сәмимијјәтини вә тә'сир күчүнү артырыр. «Түфәнкини тәмиз сахла, атыны да тумарла» ифадәси шифаһи әдәбијјатда дәфәләрлә мүхтәлиф шәкилләрдә тәрәннүм едилән ат вә јараг мотивләриндән кәлир.

Ананын өјүдү битинчә, оғул дағ кими јериндән тәрпәниб јола дүшүр. Бу заман «Күнәш јајды шө'ләсини Вәтәнин көјләриндән» дејән шаир бу мисрада көзәл бир ловһә чәкир, ше'рә јекун вурур. Күнәш гәһрәманын јолларына нур сачыр, онун ишыглы кәләчәјә, бөјүк гәләбәләрә доғру кедән јолуну ајдынлашдырыр.

«Асланын еркәји-дишиси олмаз» афоризми әдәбијјатымызда мүсбәт бир ән'әнә кими јашамышдыр. Бөјүк Вәтән мүһарибәсинин әдәбијјатын гаршысында гојдуғу јени вә мүһүм вәзифәләрдән бири дә гадын гәһрәманларын әкс олунмасы мәсәләси иди. С. Вурғунун «Шәфгәт бачысы» ше'ри бу тәләбә чаваб верән әсәрләрдәндир. Үмуми чағырыш руһу дашыјан бу ше'р мәзмун чәһәтдән, өз јенилији е'тибары илә диггәти чәлб едир. Шаир дөврүн һәчәрини дөјүшләрә чағырыр.

Азәрбајчан әдәбијјатында һәмишә Фәрһадла Ширин, Нәби илә Һәчәр, Елханла Солмаз, Ханларла Меһрибан јанашы дурмуш, бир идеја вә бир мәгсәд уғрунда чарпышмышлар. Гадынларын бөјүклүјүнү онларын јалныз мүһарибәләрдә, һәјатымыздакы иштиракында, дөвләт хадими вә ја елм, сәнәт адамы олмаларында ахтармаг чох аздыр. Гадынлар ејни заманда өлкәмизи мүдафиә едән Чаванширләр вә Нәбиләр бөјүдүб тәрбијә етмиш, һәм дә вәтәнин истиглалијјәти уғрунда чарпышмағы бачармышлар. Буна көрә дә С. Вурғун:

> Адын шәрәфлидир сәнин, еј гадын!
> Даһиләр анасы чағрылыр адын.—

дејир.

С. Вурғунун «Тарла нәғмәси», «Пионер маршы», «Ушаг бағчасы», «Совгат», «Дашсалаһлы јолдашлар», «Гызханымын һүнәри», «Салам достум», «Илһам пәриси» вә с. ше'рләри мүһарибә дөврүндә арха гәһрәманларынын, сәнәт адамларынын фәалијјәтиндән бәһс едән әсәрләрдир.

Шубһәсиз, мүһарибә дөврүндә арха чәбһәнин әһәмиjјәти бөјүк олмушдур. Белә бир вахтда чәбһәни һәр чүр гүввә вә дөјүш сурсаты илә тәчһиз едән арха чәбһә гәһрәманларындан бәһс етмәк чох зәрури иди. Бунун әһәмиjјәтини дәриндән дуjүнән шаир, чәбһәјә тахыл көндәрән тарла гәһрәманларынын («Дашсалаһлы јолдашлара»), дөјүшчү балаларыны тәрбијә едиб бәсләјән ушаг бағчаларынын («Ушаг бағчасы»), Гызыл әскәрләрә совгат көндәрән Күлпәриләрин («Совгат»), јаралылары сағалдыб јенидән чәбһәјә јола салан һәкимләрин («Салам, достум»), арха чәбһә гәһрәманларына мә'нәви гида верән сәһнә усталарынын («Илһам пәриси») хидмәтләрини севә-севә гәләмә алмышдыр.

«Ушаг бағчасы» ше'ри өз орижинал мөвзусу вә сәмимиjјәтилә диггәти чәлб едир. Чәбһәдә дөјүшән әскәр, аиләсиндән архајын олдугда, силаһдан даһа мөһкәм тутачагдыр. Мүһарибә илләриндә арха чәбһә, ордуда оланларын аиләси вә онларын иши, доланачағы С. Вурғуну бир вәтәндаш кими дүшүндүрән мәсәләләрдән олмушдур. Бу барәдә вахты илә мүәллим олан, мүһарибә заманы Украјна чәбһәсиндә дөјүшән Мустафа Һүсејновун чәбһәдән шаирә јаздығы мәктуб чох мараглыдыр. «Севимли С. Вурғун, бу күнләрдә өз оғлумдан мәктуб алдым ки, сиз бизим кәндә кедибсиниз вә бизим вәзијјәтимизлә марагланыб аиләмизлә көрүшүбсүнүз. Һөрмәтли Сәмәд! Бу бизим үчүн бөјүк шәрәфдир. Чох сағ олун, арха чәбһәдә сизин кими достларын варлығы бизим үчүн чох әһәмиjјәтли вә чох гијмәтлидир».[1]

Чәбһәдә дөјүшән әскәрин мүгәддәс аилә мәһәббәтини, әскәрә мәхсус олан дүшүнчә вә дујғулары гәлбән дујдуғундандыр ки, шаир үзүнү әскәрләрә тутараг дејир:

Сиз еј чәбһәләрдә вурушан әрләр!
Күнәшдән јаранды бизим нәслимиз
Саһибсиз дејилдир сизин көрпәләр,
Синәмиз үстүндә сахлајырыг биз.

Дөјүшчүнүн бу мисралардан бөјүк мә'нәви гүввәт алачағы шүбһәсиздир.

«Ушаг бағчасы»нда шаир конкрет бир лөвһә чәкмишдир. Аталары чәбһәләрдә дөјүшән кичик балалар бағчада ојнашыр, күлүшүрләр. Лакин әзәмәтлә сәсләнән оркестр «көрпәләрә дүнјадан хәбәр верир», онлар оркестрин аһәнки алтында рәгс етдикчә, ешитдикләри чошгун сәсләр онлара мүһарибәнин дәһшәтләрини һисс етдирир. «Бу күн һүнәр дәрси верир ојунлар»—дејә шаир оркестрин сәсләрлә ифадә етдији мә'наны ачыр вә буну ушаглара баша салмаг, мүһарибәни кичик үрәкләринә мүнасиб шәкилдә көрпәләрә һисс етдирмәк истәјир.

Мүһарибә илләриндә чәбһәләрә совгат көндәрмәк адәти һалыны алмышды. Һәр кәс өз һәдиjјәси илә ордуја бәсләдији мәһәббәти ифадә едирди.

С. Вурғунун «Совгат» вә «Гызханымын һүнәри» ше'рләри бу мөвзуја һәср едилмишдир. О. Сарывәллинин «Шаирин һәдиjјәси», Һ. Меһдинин «Нишан үзүјү», М. Ибраһимовун «Мәһәббәт» әсәрләриндә дә бу мөвзуја тохунулмушдур.

«Гызханымын һүнәри» ше'ри һаггында сержант Һәбиб Гасымоғлунун јаздығы мәктуб чох мараглыдыр: «Меһрибан Сәмәд!... 7 јанвар тарихли «Коммунист» гәзетиндә чап олунмуш «Гызханымын һүнәри» адлы ше'ринизи өз бөлмәмин дөјүшчүләринә охујурдум. Дөјүшдән јеничә гајытмышдыг. Ше'рин биздә ојатдығы јени һисс вә дујғулары сөзлә ифадә етмәјә чәтинлик чәкирәм. Сизин ше'риниз бизә дејирди: «Азәрбајчанлы дөјүшчү, өз халгынын адына лајиг гәһрәманлыглар көстәр. Дүшмәнә амансыз ол!» Биз дә сизә вә сизин гәләм јолдашларыныза чаваб олараг дејирик: «Әзиз шаирләримиз вә әдибләримиз! Сизи әмин едирик ки, өз вәзифәмизи шәрәфлә јеринә јетирәчәјик»[1].

С. Вурғунун јарадычылығындакы совет вәтәнпәрвәрлији идејасы онун Бөјүк Вәтән мүһарибәси илләриндә Москваја һәср етдији ше'рләриндә даһа ајдын шәкилдә өзүнү көстәрир. Бу дөврдә шаир дүнја пролетариатынын үмидкаһы Москваја «Москва» вә «Салам Москва» ады алтында ики ше'р һәср етмишдир. «Москва» ше'риндә:

Бир ана гојнудур исти гучағын,
Гәлбә меһрибандыр одун, очағын.—

дејир.

Шаир Москваја бөјүк бир ифтихар һиссилә доғма Вәтән кими бахыр вә ону «әбәдиjјәтин чанлы һејкәли»

[1] «Әдәбиjјат гәзети», 26 ијул, 1943.

[1] «Әдәбиjјат гәзети», 1943, 2 феврал.

адландырыр. «Москва» ше'ри Москванын гәһрәманчасына мүдафиәсинә һәср олунмушдур.

«Салам Москва» ше'рини Сәмәд Вурғун Москва әтрафында дүшмән ордусунун дармадағын едилмәсиндән сонра, 1942-чи ил јанварын 26—27-дә јазычы Һ. Меһди илә бәрабәр ССРИ Јазычылар Иттифагы Рәјасәт һеј'әтинин ичласына кетдији заман Москвада јазмышдыр. «Москва» ше'риндә дөјүшән Москва, «Салам Москва»да исә галиб Москва тәсвир едилир. Шаир, Москванын «башында туфанлар гопандан бәри», сәккиз ај ону көрмәмишдир. Бу ајрылыгдан сонракы көрүш гәлбиндә јени һиссләр ојатмышдыр. Шаирин бу һәсрәтини беш ај әввәл гәһрәман шәһәрин мүдафиәси заманы јаздығы «Москва» ше'риндә көрүрүк:

Сән еј хәјалимлә дејиб-күлдүјүм,
Гәдрини чанымдан әзиз билдијим,
Тарихләр шаһиди гочаман шәһәр!
Нәдир гәлбиндәки о дөјүнтүләр?
... Бир ана ҝојнудур исти гучағын,
Гәлбә меһрибандыр одун, очағын.
Сәнинлә дуз-чөрәк кәсдијим күндән
Әлиндән өпмүшәм балан кими мән.

Мүһарибәнин ағыр илләриндә Москвада олдуглары вахт С. Вурғунун кечирдији һәјәчанлары, хүсусилә Пушкинин һејкәли гаршысындакы дүшүнчәләрини јазычы Һ. Меһди «Москва» адлы јол гејдләриндә гәләмә алмышдыр. «С. Вурғунун Пушкини даһа сәбирсизликлә ахтармасы тәбиидир... Биз Пушкинин әзәмәтли һејкәли гаршысындајыг. Бу һејкәл илә јанашы бизим хәјалымызда онун дүһасы илә јаранмыш јүзләрлә өлмәз гәһрәман чанланыб дурур. Пушкин јашајачагдыр. С. Вурғуну фикир апармышдыр. Дејәсән онун үрәјини нараһат едән бир шеј вардыр. Белә анларда шаирин илһамы чошмаја билмәз. Ајдындыр: о, Пушкинә јени бир ше'р һәср едәчәкдир. Сонралар о, «Салам, Москва» әсәрини јаратды. Бу әсәрин ән көзәл мисралары даһи шаирә итһаф олунмушдур»[1].

Бу, доғрудан да беләдир. 1942-чи илин јанвар ајында шаир мүһарибәдән сонра дөјүш вәзијјәтиндә олан пајтахты биринчи дәфә көрүр. О заман Вурғунун илк нөвбәдә Пушкинин абидәсинә зијарәтә кетмәси вә онун

[1] Һ. Меһди. «Өлкәм», Азәрнәшр, 1947, сәһ. 239.

гаршысында хәјала далмасы тәсадүфи дејилдир. Чүнки инди Пушкинин «гулағында топларын сәси динир», инди Пушкинин вәтәни тәһлүкәдәдир. Буна бахмајараг, бу сәнәт баһадыры јенә әввәлки әзәмәти илә дајанмыш, вүгарыны позмамышдыр. Инди онун гәһрәманлары—Онекинләр, Ленскиләр, Земфиралар, Олегләр, Татјаналар силаһ башындадыр. Ичтимаи формасијалар вә бунлары тәмсил едән краллар, сәркәрдәләр, мүһарибәләр, одлар, аловлар һеч бир тарихи дөврдә сәнәтин јенилмәз бајрағыны ендирә билмәмишдир, чүнки сәнәт, ше'р һәмишә мәһәббәтә, сәдагәтә, һәгигәтә вә камала хидмәт етмишдир. Бу хејирхаһ дујғулара, тәмиз һиссләрә хидмәт едән исә әбәдидир, өлмәздир:

Одлар ичиндә дә јаныб-гаралмаз
Мәһәббәт, сәдагәт, һәгигәт, камал!.

Беләликлә, шаир јухарыда тәсвир олунан мүһарибә лөвһәләринә ганунн олараг Пушкинин дили илә јекун вурур. Һәмин ше'рдән бәһс едән М. Ариф һәлә мүһарибәнин гызғын илләриндә јазырды: «Онун (С. Вурғунун—Б. В.) нитгиндә охучуну өзүнә мәфтун едән бир сәмимијјәт вардыр. Бу чәһәтдән Сәмәд мисилсиздир. Хүсусилә онун «Салам, Москва» ше'рини гејд етмәк олар. Онун бу ше'ри өз сәмимилији вә инам гүввәти е'тибары илә ән јахшы ше'рләрдәндир... Бурада епик бир вүс'әт, руһун дәринликләринә тә'сир едән бир мүлајимлик вардыр. Бурада дәрин бир үмумиләшдирмә, бир дамла суда бөјүк бир аләм екс етдирмәк мәһарәти вардыр»[1].

Узун мүддәтлик һәсрәти дөврүндә шаир нәнчлик илләрини кечирдији Москваны унутмадығыны сәмими сөзләрлә белә ифадә етмишдир:

Сән ачыг алнымла, күләр үзүнлә,
Һәр вахт дајанырсан мәним гаршымда.
Чүнки һәр кечәнлә, һәр күндүзүнлә
Һәмсөһбәт олмушам кәнчлик јашымда.

Бурада ичтимаи һисс илә шәхси һисс вәһдәт һалындадыр. Шаир Москваны севир, чүнки Москва онун бөјүк Вәтәнинин гәлби—дүнјанын азадлыг вә сәадәт чырағы-

[1] «Вәтән уғрунда» журналы, 1942, № 4—5.

дыр. Бир дә, Москваны она көрә севир ки, Москва шаирин кәнчлик илләринин ширин хатирәләрини өзүндә сахлаjыр. О, Москвада охудуғу заман пajтахтын кениш күчәләриндә бөjүк арзуларла кәзиб-долашмыш, Вәтәнинә кәләчәк хидмәтини өлчүб-бичмиш, онун елм очагларында «Дәстәдән керидә галмамаг үчүн» Ленинин китабларыны охумушдур. Инди о, һәрби вәзиjјәтдә олан Москваны долашаркән, гочаман шәһәрдә тамам башга аләм көрүр. Москва тамамилә дәjишмишдир. Вахты илә аудиторијаларда мүһазирәләрини динләдиjи, әлләриндә һәмишә табашир көрдуjү ағсачлы алимләри инди әли силаһлы, jазычы достларыны исә һәрби либасда көрүр.

Раст кәлир jенә дә достлар, танышлар,
Jенә дә әл вериб өпүшүрүк биз.
Гашлар чатылмышдыр, сәртдир бахышлар,
Инди мүсәлләһдир бүтүн нәслимиз!..

«Гашлар чатылмышдыр, сәртдир бахышлар» мисрасы алтында шаир бөjүк бир фикир—мүһарибәнин совет адамларынын симасында олан әксини мәһарәтлә ифадә етмишдир:

Будур бир меjданда раст кәлир мана
Татjана Ларина! Дәjишмиш бүтүн,
Гызарты чөкмүшдүр jанагларына,
Солғун көрүнмәjир бәнизи бу күн.

Шаир бурада «Русиjа һәjатынын гамусу» (Белински) олан «Јевкени Онекин»ин гәһрәманыны jад едир. Татjана инди jалныз Онекинин ешгилә jашаjан романтик бир гыз деjилдир. Инди о, дөврүн ағыр имтаһанларындан кечир. Инди о өз романыны гапамыш, саатларла Онекинин jолуну көзләдиjи ачыг пәнчәрәни өртмүш, чиjнинә шинел, әлинә түфәнк алыб, «ешгин бағыны» гопан човғундан, әсән күләкдән горуjур.

Бу ше'рә һеч бир заһири бәзәк jохдур. Ифадәләр садә вә аjдындыр. Бу ше'ри бизә севдирән әсас чәһәт ондакы һәjатилик, реализм вә бу реализмдән доған сәмимиjјәтдир. Шаир Москвада һаким олан мүһарибә вәзиjјәтини дәриндән мушаһидә етмиш вә дуjмушдур. Елә буна көрәдир ки, ше'рдә тәрәннүм олунан дуjғулар, һиссләр сәмими вә тәбии чыхмышдыр:

Jенә мән кечирәм күчәләриндән,
Jенә гаjнаjырсан, гочаман шәһәр!
Jенә һөкм едирсән шуурлара сән,
Jенә дә ишдәдир jарадан әлләр!

«Салам, Москва» ше'риндәки конкретлик хүсусилә мараглыдыр. «Москва»да шаир һәр шеjдән үмуми һалда данышыр, Москванын мәғлубедилмәзлиjини, әзәмәтини, гүдрәтини үмуми сөзләрлә тәрәннүм едирдисә, «Салам, Москва»да һәр мисрада бир мәнзәрә чәкир, конкрет лөвһәләр әсасында еjни фикри даһа бәдии шәкилдә ифадә едир, чүнки ше'рин әсасында сөз jox, инсан, предмет даjаныр. (Пушкинин һеjкәли, сәккиз аjлыг аjрылыг, мовзолеj, Татjана Ларина вә с.)

КОНКРЕТ ТӘСВИРЛӘР

Мүһарибәнин кедишиндә үмумән совет ше'риндә икинчи бир мәрһәлә башланды. Шаирләр үмуми чағырышдан конкрет тәсвирә кечдиләр. Бунунла да әлагәдар ше'рдә лөвһә, предмет әсас jер тутмаға башлады. Мүһарибә давам етдикчә бу чәһәт шаирин jарадычылығында даһа да күчләнир, сөзчүлүк, риторика зәифләjир. Мүчәррәдлиjин jерини конкрет лөвһәләр тутур, бу чәһәти биз шаирин «Бүтүн халглар, гәбиләләр» (1942), «Совгат» (1943), «Jанғын» (1943), «Көз аjдынлығы» (1943), «Адсыз гәһрәман» (1943), «Мәнә белә сөjләдиләр» (1944), «Көjәрчин» (1943), «Шаир, нә тез гочалдын сән?» (1944), «Тәзә ил совгаты» (1944), «Гәһрәманын өлүмү» (1945) вә с. ше'рләриндә аjдын көрә биләрик. Әкәр шаирин үмуми чағырыш ше'рләри Вәтән мүһарибәси чәбһәләриндә һәлак олан адсыз әскәрләрә бәнзәjирсә, jухарыда адларыны чәкдиjимиз ше'рләр һәлак олан әскәрләр ичәрисиндә өз гәһрәманлығы илә сечилән, өз ганы илә тарих сәһифәләринә адыны jазыб әбәдиләшдирән өлмәз гәһрәманлара бәнзәjир.

Бу ше'рләрин өмрү халгын өмрү гәдәрдир. Бу ше'рләр Вәтән мүһарибәси тарихинин өлмәз сәһифәләридир.

Сәмәд Вурғун «Бүтүн халглар, гәбиләләр» адлы мәшһур ше'риндә мүһарибә аловлары ичәрисиндә чырпынан Орта Авропа өлкәләринә нәзәр салыр. Онларын фашизм әсарәтиндә чәкдиjи әзиjјәтләрдән, мәһрумиjјәтләрдән данышыр, чех, полjак, болгар, франсыз халгларынын

фачиәсиндән ачы-ачы данышыр вә бу халгларын тезликлә фашист әсарәтиндән хилас олачағыны инамла гејд едир. Дүнјанын бир чох јерләриндә Һитлер фашизминин «гәләбәләриндән» данышылдығы заман Сәмәд Вурғун «Әлимизлә газачағыг биз Һитлерин мәзарыны» дејирди.

Бу ше'р мүһарибә илләриндә јалныз бизим Вәтәнимизин дејил, бүтүн дүнјанын ичтимаи-сијаси мәнзәрәсинин бәдии аінасыдыр:

Јаман әсир Авропада өлүмләрин пис рүзкары;
От отлајыр, сүмүк јејир орда инсан өвладлары.
Гушлар белә үркүб гачыр орда чәмдәк гохусундан,
Ач топларын нә'рәсиндән торпаг галхыр јухусундан.

Бурада XX әсрин ән мүдһиш тауну олан фашист ордусунун дүнјада төрәтдији чинајәтләрдән, вәһшиликләрдән данышылыр. Илк бахышда бизә елә кәлир ки, бу ше'рдә дә бир үмумичилик, сөзчүлүк һакимдир. Лакин әслиндә белә дејилдир. Бурада мөвзу даирәси бөјүкдүр, үмумидир, кенишдир. Лакин бу бөјүк, кениш мөвзунун ифадәси исә конкретдир, һәјатидир. Мәсәлән, «Гушлар белә үркүб гачыр орда чәмдәк гохусундан», «Тәпикләрдә учуб кедир мәдәнијјәт сарајлары», «Көрпәләрин мејитләри кабаб олур чидаларда». «Өз кинини дишләрилә килидләмиш бөјүк торпаг» кими конкрет, тутарлы вә гүввәтли ифадәләр нәзәримиздә фашист ордусунун вәһшиликләрини, мүһарибәнин дәһшәтли мәнзәрәләрини чанландырыр.

1942-чи ил октјабрын 20-дә шаир, Грозны әтрафында дөјүшчүләрин көрүшүнә кетдији заман илк дәфә мүһарибәни, онун дәһшәтли аловларыны мүшаһидә етмиш вә бу мүшаһидәси әсасында «Јанғын» ше'рини јазмышдыр. Фашист ордусу тәрәфиндән јандырылан шәһәри, бу бөјүк чинајәти мүтәфәккир шаир бахышлары илә сејр етмиш вә бу һала ачы-ачы ағламышдыр.

«Јанғын» ше'ри санки, јанан шәһәрин бағрындан дејил, шаирин синәсиндән доғмушдур. Алову үфүгләрдә әкс олунан шәһәрин јанғысыны кечәнин кејдији ганлы көјнәјә бәнзәдән шаир, ону јанан Вәтәнин бағры адландырмышдыр. Доғрудан да Вәтән мүһарибәсинин дәһшәтләри ичәрисиндә јалныз кәндләр, шәһәрләр јанмырды, јанан бөјүк Вәтәнин бағры, халгын бағры иди. Елә буна көрәдир ки, бу јанғын бөјүк вә мүгәддәс интигам

һиссәсинә чеврилди, аловланды вә алман фашизмини күл етди.

Бу дәһшәтли мәнзәрәни мүшаһидә едән шаир дәлғындалғын дүшүнүр, сејр етдији јанғындан гәлбинә од дүшүр. О бу анлар әдаләтлә зүлмүн, хејирлә шәрин чарпышдығы бүтүн дүнјаны дүшүнүр. Бурада о бөјүјүр, јалныз бир халгын, бир өлкәнин дејил, бүтүн дүнјанын шаири кими дилә кәлир:

Улдузлар гап гусур... көјләр сағырдыр,
Бир анлыг зүлмәтдә сөнүр мин чыраг.
Мән инди билдим ки, хејли ағырдыр
Дүнјаны дүшүнән бир шаир олмаг!

Ше'рин бөјүклүјү, тә'сир күчү бир дә орасындадыр ки, шаир үмуми сөзләр демир, конкрет вәзијјәтдән чыхараг бөјүк мәсәләләр һаггында дүшүнүр. Конкрет вәзијјәтдән чыхан бу дүшүнчәләр бизә тәбии вә һәјати көрүнүр, бурада шаирин анды вә чағырышлары өз адындан дејил, бүтүн бәшәријјәтин адындандыр:

Анд олсун күнәшә, еј көзәл сәһәр!
Анд олсун севдијим о дилбәр гыза!
Сиз еј од ичиндә јанан көрпәләр!
Анд олсун мүгәддәс мәзарыныза!
Јерә батдыса да сизин камыныз,
Јердә галмајачаг интигамыныз!

«Адсыз гәһрәман» ше'ри Бөјүк Вәтән мүһарибәси чәбһәләриндә мурады көзүндә өлән Азәрбајчан оғулларынын хатирәсинә һәср едилмиш матәм нәғмәсидир. Бурада шаир конкрет лөвһәдән чыхараг шәһидләрин хатирәсинә үмуми, лакин чох инчә, шаиранә сөз дејир. Бу ше'р шаирин шәхси мүшаһидәсинин мәһсулудур. Ше'р 1943-чү ил нојабрын 13-дә, Бөјүк Тохмаг јахынлығында јазылмышдыр. Шаир һәрби хәстәханада олмуш, хәстәханадакы азәрбајчанлы дөјүшчүләрлә сөһбәт етмиш вә бурада баш верән бир һадисәнин шаһиди олмушдур.

Хәстәханада Азәрбајчан артистләри консерт верир. Охунан һәр маһны һәр јаралы әскәрдә бир хатирә ојадыр, чүнки маһны инсан һәјатыны мүшајиәт едән, онда көзәл һиссләр ојадан ән гүввәтли тә'сир васитәсидир. Охунан маһнылар азәрбајчанлы әскәрләрин нәзәриндә вәтәни, онун јалчын гајаларыны, думанлы дағларыны, сулу дәрәләрини, көј чәмәнләрини чанландырыр:

Далғаланыр тарын сәси,
Гарабағын шикәстәси
Бизим јалчын гајалардан хәбәр верир хәстәләрә.
Думанлы дағ, сулу дәрә,
Ахар чајлар, көј чәмәнләр јада дүшүр јенә бир-бир,
Ағыр күндә хош хатирә инсан үчүн тәсәллидир.

Бундан сонра шаир Вәтәнини, севкилисини, аиләсини дүшүнән, сағалыб өз јурдуна гајыдачағындан фәрәһләнән әскәрләрин үрәк чырпынтыларыны, һәјәчан вә дүшүнчәләрини көстәрир. Сонра бу лөвһәнин там әкси олан башга бир лөвһәнин тәсвиринә кечир. Ахы бу чүр јаралыларла јанашы, сағалмаг үмиди олмајан, «бир даһа ајын, күнүн чамалына баха билмәјәчәк» јаралылар да вардыр. Шаир онлардан бирини тәсвир едир:

Лакин орда... бу бучагда ајрыча бир чарпајы вар,
Пәришан бир асимандыр! Нә улдузу, нә ајы вар.
...Каманчанын, тарын сәси,
Ана јурдун хош нәфәси
Артыг она јад кимидир! Мән дујурам бу мөһнәти,
Сон баһарын сәрт күләји гамчылајыр тәбиәти.

Бу лөвһәнин тәсвириндән сонра ше'рин руһу дәјишир. санки көзәл бир әксин дөврәсинә гара һашијә чәкилир. Шаир вәтән һәсрәтилә јашајан вә онун уғрунда бу күн чан верән чаван бир әскәрин фачиәсини шәхси фачиәси кими јашајыр. Мисралар ағлајыр вә бизи дә ағладыр. Шаир вахтсыз өлән бу икидин чарпајысына әјилир. Һеч олмаса онун сон арзусуну билмәк истәјир:

— Дин, гардашым, адын нәдир?
Бәлкә бизә бир сөзүн вар?
Хејр! Кечдир бу суаллар!..
О һәр шејә биканәдир.
О дујмајыр, ешитмәјир достларынын фәрјадыны,
Һеч олмаса, шаирә дә сөјләмәјир өз адыны.

Бәли, бурада өлән әскәр инилти илә олса belә өз адыны демәли иди, чүнки о, минләрлә, милјонларла адсыз өләнләрдән биридир. Мәһз буна көрә дә шаир ше'рин адыны «Адсыз гәһрәман» гојмушдур. Ше'р адсыз өлән минләрлә әскәрин хатирәсинә көзәл бир абидәдир.

Јухарыдакы тәсвирдән сонра шаир өлән бу әскәрин дилсиз јоллара бахан, севкилисинин јолуну көзләјән нишанлысына мүрачиәт едир:

Сән ез көзү јол үстүндә бојлу буруг дуран пәри!
Сәдәф кими сајма, гузум, кәлиб кечән бу күнләри.
Боғулмасын титрәк сәсин,
Сачларына дән дүшмәсин.
О бир даһа кәлмәјәчәк!
О сәнинлә кәзиб гоша,
Индидән белә дағa, даша
Ајаг баса билмәјәчәк!

Әввәл өлән әскәри, сонра онун јолуну көзләјән нишанлысыны тәсвир етмәклә шаир, мүһарибә дөврүнүн дәһшәтләрини ики нәфәрин симасында үмумиләшдирмишдир. Вәзијјәтләрдәки бу тәзад бизә чох шеј дејир. Бу тәзаддан сонра исә Вурғун ше'рә јекун вурур: адсыз өлән бир нәфәрә дејил, үмумијјәтлә адсыз өлән Вәтән өвладларына мүрачиәт едир. Бурада вәзијјәт үмумиләшир. Шаир бу шәрәфли өлүмләрин фәлсәфи мә'насыны ачыр. Бурада о, тарих боју «азадлығын мәш'әлинә гурбан олмуш» шәһидләрин, фәдакар Вәтән оғулларынын өлүмүнә матәм нәғмәси охујур. Бу матәм нәғмәсинин руһунда кәдәр гарышыг никбинлик, вүгар вә әзәмәт дујулур. Өлүм кәдәр доғурур, лакин мәсләк уғрунда, бөјүк әгидә уғрунда өлмәк шәрәфдир. Намус вә шәрәфлә өләнләрә тарих өзү алгыш дејәчәк:

Сиз еј Вәтән торпағынын вахтсыз өлән өвладлары!
Еј агсачлы бир милләтин баш шөһрәти, дүнја вары!
Алгыш дејир тарих сизә.
Бу ше'рим дә јоллар ачсын,
Күнәш кими шәфәг сачсын
О мүгәддәс гәбринизә!

«Мәнә белә сөјләдиләр» ше'ри дә адсыз өлән, өлүм заманы Сәмәд Вурғунун «Азәрбајчан» ше'рини әзбәр дејән вәтән өвладларындан биринин хатирәсинә һәср олунмушдур.

Ше'рин әввәлиндә шаир, ешитдији әһвалаты ејнилә нәгл едир: Һәрби хәстәханада ағыр јараланмыш бир әскәр сағалачағына күман олмадығыны билинчә, чәрраһијјә заманы һәкимдән әмәлијјаты сахламасыны хаһиш етмиш вә Сәмәд Вурғунун мәшһур «Азәрбајчан» ше'-

риндән «Ел билир ки, сән мәнимсән» бәндини әзбәр дејиб өлмүшдүр.

Әскәрин өлүмүнү тәсвир едәндә «Адсыз гәһрәман»да олдуғу кими, бурада да шаир, вәтәнә гајыдыр. Һәмин әскәрин јолуну көзләјән нишанлысынын вә анасынын һәјәчанларыны верир. Ше'рин сонунда шаир, јенә дә бир шәһидин симасында бу өлүмүн фәлсәфи мә'насыны изаһ етмәјә чалышыр:

Бә'зән ахшамүстү кәлирәм евә,
Јалныз бурахмајыр хәјалын мәни.
Өлдүкчә оғлуму мән сева-сева,
Онун көзләриндә көрүрәм сәни.

Ше'рин фәлсәфи мә'насы бу бәнддәки сон мисрададыр. Шаир, Вәтән уғрунда, азадлыг уғрунда шәһид олан јүзләрлә, минләрлә Вәтән оғулларынын өлүмүнә мә'на верир. Санки онлара демәк истәјир ки, сизин ахыдылан ганыныз һәдәр кетмәмишдир вә кетмәјәчәкдир. Мүһарибәдән сонра ачылачаг сәһәрләримиз сизин ганыныз һесабынадыр. Ағаран дан јериндәки гызартылар сизин ганыныздан јаранначагдыр. Бунунла шаир «сиз өлмәмисиниз, сизин руһунуз һәмишә бизимләдир» фикрини ифадә едир.

Бурада бир чәһәтә хүсусилә диггәт јетирмәк лазымдыр. Шаир, шәһидин симасыны оғлунун көзләриндә көрүр. Бу, тәсадүфи дејилдир. Бунунла шаир чәбһәләрдә һәлак олан бир нәслин руһуну кәләчәк нәсилдә көрдүјүнү демәк истәјир. Ше'р белә битир:

Сән өлдүн өмрүнүн кәнчлик јашында.
Адын сәадәтлә јазылды, сирдаш.
Инди һејкәлинин мәрмәр дашында
Сәнин сон сөзләрин јазылмыш, гардаш:
«Ел билир ки, сән мәнимсән,
Јурдум, јувам, мәскәнимсән,
Анам доғма вәтәнимсән,
Ајрылармы көнүл чандан?
Азәрбајчан! Азәрбајчан!»

Бурада шаирин өз хәјалында чанландырдығы һејкәл, Вәтән наминә шәһид оланлардан бир нәфәрин дејил, һамысынын һејкәлидир. Беләликлә, конкрет олараг бир шәһидин симасында Вәтән уғрунда һәлак оланларын

һамысынын сурәти үмумиләшир. Тәсадүфи дејилдир ки, бу шәһидләрин һамысы бир амал уғрунда, «Ел билир ки, сән мәнимсән» амалы уғрунда һәлак олмуш, өз өлүмләри илә, уғрунда өлдүкләри Вәтәнә сәадәт кәтирмишләр. Бу адсыз гәһрәманлар бу күн јени нәслин симасында, доған сәһәрләримиздә, азад күнләримиздә јашајыр.

Бу гәбилдән олан ше'рләрдән бири дә «Көјәрчин»дир. «Көјәрчин» 1943-чү ил нојабрын 13-дә Мелитопол јахынлығында јазылмышдыр. Бурада да ше'рин әсасында конкрет бир һал, вәзијјәт дајаныр. Шаир «Кәнд бичимли бир шәһәри» сејр едир, мүһарибә аловлары ичәрисиндә хараба галан, учулуб дағылан бир евин гаршысында кәлиб дајаныр, һәмин евин габағындакы гурумуш ағач вә үстүндә отурмуш бир көјәрчинлә һәсбиһал едир:

Ач дәрдини, меһрибан гуш,
Сәнин дә өз лисанын вар.
Де, бојнуну ачы рүзкар
Јетим кими нијә бурмуш?
Нә бахырсан јана-јана,
Күлә дөнмүш о ејвана?

Шаирин вердији бу суаллар охучунун нәзәриндә көзәл бир мәнзәрә чызыр. Мә'лум олур ки, шаирин дедији о ејванда һәмишә «хошүзлү бир дилбәр» әјләшәрмиш. «Онун шаир гәлби вармыш», «о, тәбиәти севәрмиш», гыз ејванда әјләшиб роман охујармыш. Мүһарибә башламыш, гызын јашадығы ев дә, ејван да алт-үст олмуш, һәмин гызын вердији дәнлә бәсләнән көјәрчин инди һәјәтдәки ағач үстүндә отурмуш, дағылмыш ејваны ачы-ачы сејр едир, саһибини ахтарыр.

Јаныб-гаралмыш бир ејван, һәјәтдә гуру ағач вә ағачын үстүндә көјәрчин... ше'рин әсасында дуран предмет бунлардыр. Шаир Мелитопол әтрафында олан заман белә бир мәнзәрәнин шаһиди ола биләр. Лакин бу мәнзәрә јухарыда нәгл олунан әһвалатын һәгигәтән олдуғуна дәлаләт едирми?

Ше'рин әсасында бир предмет дә вардыр: бу да даш алтында, тоз ичиндә галан бир «романын» сон вәрәгидир. Шаир јазыр:

Јаман олур ничран дағы,
О даш алтда, тоз ичиндә

Бир романын сон варағы
О көзәлдән јадикардыр!..

Бәли, даш алтда, тоз ичиндә галан бир вәрәг парчасы шаирә чох шејләр демиш вә јухарыда нәгл етдијимиз бүтүн әһвалат һәмин вәрәгин әсасында јаранмышдыр. Һәјатын вердији балача бир факт бөјүк бир әсәрин јаранмасы үчүн материал ола биләр, әсл сәнәтин јолу будур.

С. Вурғун һаггында данышдығымыз сүжетли, конкрет ше'рләриндә, о чүмләдән «Көјәрчин» ше'риндә мәһз бу чүр һәрәкәт етмишдир. Даш алтында галан бир вәрәгин үзәриндә, Вәтән мүһарибәсинин дәһшәтләрини, халгымызын фашизмлә мүбаризәсини һәјати шәкилдә конкрет һал вә вәзијјәтдә екс етдирмәји бачармышдыр.

Беләликлә, Бөјүк Вәтән мүһарибәси илләриндә С. Вурғун ше'ри, мүбариз мејл вә әзәмәтилә јалныз шаирин јарадычылығында дејил, үмумән әдәбијјатымызда бөјүк бир мәрһәлә тәшкил едир.

Бир алим дәрјадакы сујун тәркибини билмәк үчүн бүтүн дәрјанын сујуну тәһлилдән кечирмир. Дәрјадан көтүрдүјү бир дамланын тәһлили она дәрја сујунун тәркиби һаггында фикир демәјә һагг верир. Еләчә дә бә'зән бир дамчы суда күнәш бүтүнлүјү илә екс олуна билир. Сәнәтдә әсл шәрт дамлада бүтөв бир күнәши екс етдирмәк бачарығындадыр. С. Вурғун да бу јолла кедәндә мәгсәдинә там мүвәффәг олур. Лакин бә'зән шаир әксинә һәрәкәт едир, дәрјаны күлл һалында көтүрүб, бурадан дамланын тәһлилинә кечир. Бу, шаири үмумичилијә, сөзчүлүјә апарыб чыхарыр. О, өзүндән асылы олмајараг тәмтәраглы, дәбдәбәли, ганадлы, курултулу сөзләрә мүрачиәт етмәли олур. Бу сөзләр дә конкрет бир фикир, ја вәзијјәти ифадә едә билмир. Елә бурадан биз шаирин јарадычылығында Вәтән мүһарибәси илләриндә даһа да күчләнән фәлсәфи ше'риндән данышмалыјыг.

ФӘЛСӘФИ ШЕ'Р, МҮЧӘРРӘД ЛИРИКА «БАКЫНЫН ДАСТАНЫ»

Үмумән Шәрг поезијасында, хүсусән Азәрбајчанда фәлсәфи ше'р чох күчлү олмушдур. Классик шаирләримиздән, хүсусән Хагани вә Нәсими фәлсәфи ше'рә даһа

артыг мејл көстәрмишләр. Бу чәһәтдән Хаганинин «Мәдаин хәрабәләри» поемасы чох сәчијјәвидир. Һәмин әсәриндә шаир вахты илә Сасаниләрин пајтахты олан Мәдаин шәһәринин XII әсрдәки хараба вәзијјәтини тәсвир едир. Һәмин харабаларын әсасында шаир һәјатын диалектикасындан, заманын амансыз һөкмүндән данышыр, инсанлары бүтүн бунлардан ибрәт алмаға чағырыр.

Вахты илә шаһлары гаршысында диз чөкдүрән Сасани һөкмдарларынын гәсри гаршысында дәрин дүшүнчәләрә далан шаир, бу тәнәззүлдән фәлсәфи нәтичәләр чыхарыр:

Һәр бүлбүлү бир бајгуш, һәр нәғмәни бир нөвһә
Изләр бу чаһан ичрә, олма буна кәл һејран.

Шаир демәк истәјир ки, еј инсан, өз шөһрәтинә, гүдрәт вә гүввәтинә, вар-дөвләтинә гүррәләнмә, бүтүн бунлара көрә өз-өзүнә һејран олма, чүнки дүнјада даими олан һеч бир шеј јохдур. Дүнјада һәр бүлбүлү бир бајгуш, һәр нәғмәни бир нөвһә изләјир.

Бу, ше'рдән чыхан фәлсәфи нәтичәдир. Ше'рин өзү исә Мәдаин харабаларынын тәсвиринә һәср олунмушдур.

С. Вурғунун фәлсәфи ше'р јаратмаг мејли бу классик ән'әнәјә әсаслананда көзәлдир, мараглыдыр. Лакин бә'зи һалларда шаир бу ән'әнәјә садиг гала билмир. Бир сыра мүчәррәд фәлсәфи ше'рләриндә шаир, һәјаты һадисә вә фактлардан сәрф-нәзәр едәрәк, һәр шеји күлл һалында көтүрүр, она үмуми нәзәр салмагла кифајәтләнир. С. Вурғун өзү дә нәзәри чәһәтдән сәнәтин бу зәрури тәләбини бир чох әсәрләриндә дөнә-дөнә гејд етмишдир:

Нечә рәнкдән јаранмышдыр һәр мәнзәрә,
Бир үмманы көрмәјинлә фәхр етмә сән.
Кор да көрсә о үммаҗы, дејил һүнәр,
Сәнәт дејир үмман јарат зәррәләрдән.
(«Бакы дастаны», 3-чү нәғмә)
Алимләр дејир ки, бир дамла су да
Бөјүк бир дәнизи шәрһ едир бизә.
(«Көһнә достлар»)

Кичичик бир судур Јер үзүндә Күр
Баxсан бу дүнјанын хәритәсинә.

Бәс ниjә гәлбимдә уммап дөjүнүр
Мән гулаг асанда Күрүн сәсинә?
(«Муған»)

Еj азад илһамым, күләр үзүнлә
Сәһәрин рәнкини сеjрә даланда.
Бүтүн каинаты кәздир өзүнлә
Сәһәрин рәнкини сеjрә даланда.
Бүтүн каинаты кәздир өзүнлә
Кичик бир зәррәдән илһам аланда.
(«Азад илһам»)

Һәр кичик зәррәдә бир уммап ахтар,
Һәр пәрдә үстүндә дүнjа дапышдыр.
(«Бәстәкар»)

Шаир 1942-чи илдән башлаjараг бир нечә мүчәррәд фәлсәфи ше'р jазыр: «Һәjат фәлсәфәси», «Үрәк», «Дөрд сөз», «Илк баһар вә мән», «Сөзүн шөһрәти», «Истигбал тәранәси», «Гәринәдән гәринәjә» вә ән нәһаjәт, «Инсан» пjеси.

Сәмәд Вурғунун jарадычылығында jүксәк бәдии үмумиләшдирмәләрин, афористик фикир вә ифадәләрин, фәлсәфи мүһакимәләрин һарадан, һансы әсәрдән вә нә заман башладығыны дүрүст мүәjjән етмәк чәтиндир. Даһа доғрусу, бу чәһәт Сәмәд Вурғун jарадычылығынын ән мүһүм хүсусиjjәтләриндән бири һесаб олунур. «Һәjат фәлсәфәси» ше'рини jазана гәдәр шаирин аjрыча фәлсәфи ше'ри олмамышдыр. Лакин фәлсәфи мүһакимәләр jүрүтмәк, тәсвир олунан вәзиjjәтдән фәлсәфи нәтичәләр чыхармаг мејли һәлә 1932-чи илдән jазмаға башладығы «Комсомол поемасы» әсәриндә өзүнү көстәрир. Күлзар «мәни дә комсомала jаз» деjә әсәрин гәһрәманы Бәхтиjара мүрачиәт едир. Бу мүрачиәтдән Бәхтиjарын үрәjинә мәһәббәт оду дүшүр. Елә бурадача шаир, һадисәнин кәсиб Бәхтиjарын севкиси һаггында рич'әтә чыхыр. Рич'әт мәһәббәт һаггында шаирин үмуми фәлсәфи мүһакимәләридир. Бурада jалныз рич'әтин узунлуғуна е'тираз етмәк олар. лакин мә'на вә мәзмун тәсвир олунан һадисә вә вәзиjjәтдән доғдуғуна көрә, сөjләнән фикирләр олдугча тутарлыдыр вә охучуjа да тәбии көрүнүр.

Шаирин әсәрләриндә елә рич'әтләр вар ки, онлар вәзиjjәт вә һадисәнин өзүндән доғмадығына көрә һавадан асылы галыр вә бизә jерсиз көрүнүр. Шаирин jарадычылығындакы фәлсәфи мүһакимәләр илк дәфә өзүнү бир сыра поемаларындакы рич'әтләрдә көстәрмишдир.

Бу чәһәт шаирин мүһарибәjә гәдәр jаздығы «Аjын әфсанәси» поемасында хүсусилә гүввәтлидир.

«Аjын әфсанәси» поемасында Аjла анасынын сөһбәти верилир. Сөһбәтдән мә'лум олур ки, Аjын анасы ач өвладына чөрәк верә билмир, чүнки онлар јохсулдур. Бу вәзиjjәтдән сонра шаир, «Jенә көрпәлиjим дүшдү jадыма» деjә өзүнүн ушаглыг хатирәләринә далыр, ана вә үмумән аналыг һаггында фәлсәфи мүһакимәләрә кечир:

Дүнjа бинасыны гојандан бәри
Де һансы шаирин хәjал шәһпәри
Учала билмишдир бары бир кәрә
Ана гәлбиндәки сонсуз көjләрә?

Чох көзәлдир! Көзәллик һәм деjилән фикрин шаиранәлиjиндә, һәм дә бу фикрин бундан әввәл сөjләнән әһвалатла дахили әлагәсиндәдир. Лакин бу чүр мүһакимәләрлә jанашы, әһвалатла әлагәси олмаjан, бә'зән дә рич'әтин өзүндән доған рич'әтләрә, мәнтиги әлагәдән мәһрум мүһакимәләрә дә раст кәлирик. Буна көрә дә бу әсәр һаггында мәгалә jазан Меһди Һүсеjн һәлә 1941-чи илдә демишди: «Бүтүн бу гиjмәтли афоризмләр бизә Сәмәд Вурғунун башга әсәрләриндән дә мә'лумдур. «Вагиф»дә дә, «Ханлар»да да инсан һаггында үмумиләшдиричи фикирләрә биз сых-сых тәсадүф едирик. Кәләчәкдә дә, шүбһәсиз, тәсадүф едәчәjик. Лакин биз «Аjын әфсанәси»ни охуjаркән истәр-истәмәз автордан хәбәр алырыг:—«Сән нә үчүн, нә мәгсәдлә һеч бир хәсислик етмәдән бу афоризмләри долу кими jағдырырсан? Мәкәр гиjмәтли фикир һәр заман, һәр аспектдә күчлү тә'сир бағышлаjа биләрми?

«Аjын әфсанәси»ндә belә фикирләр бә'зән әкс тә'сир бурахмаға башлаjыр. Даһа доғрусу, әсәрин емосионал күчүнү азалдыр»[1].

Меһди Һүсеjн Сәмәд Вурғунун jарадычылығындакы бу чәһәти изаһ етмәjә чалышыр. Әдиб, һаглы олараг көстәрир ки, шаирин jарадычылығындакы мүһакимәләр вәзиjjәтдән, һадисәләрдән доғмадыгда, тәсвир олунан вәзиjjәт вә һадисәләрлә үзви сурәтдә бағланмадыгда мә'насызлашыр, бу исә шаири сөзчүлүjә, мүһакимәчилиjә, риторикаjа кәтириб чыхарыр.

[1] Меһди Һүсеjн. «Әдәби гејдләр», «Әдәбиjjат гәзети», 1941, 9 иjун.

Меhди Һүсејн јазыр: «Ајын әфсанәси»ндә Вурғун өзү илә мүбаризә едир, өз принсипләрини учурур, дағыдыр вә чәсарәтлә дејә биләрик ки, әсәринә мөhкәм зәрәр вурур.

Бу јанлыш мүбаризә ән чоху нәдә тәзаhүр едир? Бу мүбаризә hәр шејдән әввәл сөјләнән фикирләрин тәсвир олунан hадисәләрлә үзви сурәтдә бағланмамасында тәзаhүр едир. Шаир әсәринин епик ахыныны инсафсызчасына дајандырмаға тәшәббүс көстәрмәклә, hәр јердә лазым олду-олмады фикир сөјләмәјә чалышмагла бә'зән риторикаја гәдәр кәлиб чыхыр.

Сөзарасы ону да дејәк ки, әдәбијјат тарихиндә belә hаллар чох олмушдур. Рассионалистик поезијанын бир чох әсәрләрини көздән салан да hәмин «фикир хәстәлијидир».[1]

Меhди Һүсејн «Вурғун... өз принсипләрини учурур» дедикдә шүбhәсиз шаирин «Комсомол поемасы»нда көрдүјүмүз реализми, чанлы инсан образларыны, hәјати лөвhәләр әсасында јазмаг принсипини нәзәрдә тутур вә «Ајын әфсанәси» әсәриндә бу принсипләри учурдуғуну дејир.

Бүтүн бунлардан ајдын олур ки, Сәмәд Вурғун јарадычылығындакы «фикир хәстәлији», мүчәррәд фәлсәфи мүhакимә онун јарадычылығына сонрадан кәлмәмишдир.

Бу мүчәррәдлијә сәбәб олан амилләрдән бири шаирин тәфсилат вә конкретликдән узаг олан дүшүнчәләри вә бундан доған предметсизликдир.

«Көјәрчин» ше'ринин әсасында даш алтында галан бир вәрәг, јә'ни конкрет предмет дајаныр. Бу предмет бизим диггәтимизи мүhарибәнин төрәтдији үмуми дәhшәтләрдән јајындырыб, бир лөвhәдә тәсвир олунан конкрет бир дәhшәтә бағлајыр. Һәмин лөвhә исә бизим нәзәримиздә мүhарибәнин дәhшәтләрини әјани сурәтдә чанландырыр вә башга дәhшәтләрдән дә хәбәр верир.

Бу јол—бәдии үмумиләшдирмәдә конкрет hәјат материалына әсасланмаг, идејаны конкрет бәдии сурәтләр васитәси илә тәчәссүм етдирмәк әдәбијјатда дәфәләрлә сынанмыш ән көзәл јолдур. Белә үмумиләшдирмә јолу илә јаранмыш мәналы әсәрләрдә тәзаhүр едән идеја, мүәллифин hәјата бахышы кими гијмәтләндирилир. В. И. Ленин «Фәлсәфә дәфтәрләри» әсәриндә јазыр:

[1] Јенә орада.

«Чанлы сејрдән абстракт тәфәккүрә вә бундан практикаја—hәгигәти дәрк етмәјин, објектив реаллығы дәрк етмәјин диалектик јолу беләдир».[1]

Һаггында данышдығымыз ше'рләрдә исә шаир, чанлы сејрдән абстракт тәфәккүрә дејил, әксинә, абстракт тәфәккүрдән чанлы сејрә, hәјата кетдијиндән, hәјатын өзүнү көстәрә билмир, онун hаггында мүчәррәд мүhакимәләр јүрүтмәјә мәчбур олур.

Фикримизчә, hәр бир сәнәт әсәринин әсасында мүәјјән бир фикир вә ја предмет дајанмалыдыр. Шаир әсәриндә бүтүн мәтләбләри hәмин фикир вә ја предмет әтрафында доландырмалы, сөјләнән фикирләр бир hәдәфә дәјмәлидир. Бу чәhәтләри «Комсомол поемасы»нда ајдын көрә билирик. «Комсомол поемасы» белә башлајыр:

Ајазлы, шахталы бир гыш ахшамы
Једди јолдаш олуб јола дүзәлдик.

Бу бејтин hәр сөзү конкрет бир заманы, hал вә вәзијјәти, hәтта сајы билдирир.

Јахуд:

«Шәфгәт бачысы» ше'риндәки ашағыдакы бәндә диггәт јетирәк:

Кәл Гызыл Ордуја, сарыл бу күнә,
Парла јаз күнүнүн сәhәри кими.
Тутум үзәнкини, галх от үстүнә
Сән Гачаг Нәбинин Һәчәри кими.

Бу бәнд дә нәзәримиздә конкрет бир лөвhәни чанландырыр. Мисралар долу, мә'налы, јүклүдүр, бурда, үмуми сөз јохдур.

Шаирин «Һәјат фәлсәфәси», «Дөрд сөз», «Илк баhар вә мән», «Гәринәдән гәринәјә» ше'рләри үмумичилик, предметсизлик нүмунәләридир. «Һәјат фәлсәфәси» ше'риндә шаир Һүрмүз вә Әhримәндән, онларын тәмсил етдији хејир вә шәрдән, «инсанлығын каh зәhәр, каh шәрбәт ичмәсиндән», «асиманын дүјүмлү сирләриндән», «өлүм вә hәјатдан» «бајрам вә матәмдән», «сәадәт вә фәлакәтдән» үмуми, сөзләрлә бәhс ачыр:

Гушлар гатар-гатар еллләрдән кечәр,
Бәшәр нәсил-нәсил дүнјадан көчәр;

[1] В. И. Ленин. Әсәрләри, IV нәшри, 38-чи чилд, сәh. 171.

Инсанлыг каһ зәһәр, каһ шәрбәт ичәр...
Әзәлдән беләдир һөкмү заманын —
Дујуһлу бир сирри вар асиманын!

Бу мә'лум мүһакимәләрдән сонра шаир сәадәтә мүрачиәт едир:

Еј дүнја көзәли, гачма бәшәрдән!
Инсанды ајыран хејрн шәрдән...
Кәл онун ешгини учуз тутма сән,—
Гәлби вар, сирри вар һәр мәһәббәтин (?)
Гаралмаз улдузу әбәдијјәтин!..

Инсанын хејри шәрдән ајыра билдијини, мәһәббәтин һисс вә гәлбә малик олдуғуну ким билмир? Јахуд, бу мүһакимәләр бизә нәји сүбут етмәк истәјир? Јахуд, бу мүһакимәләрин сүбута еһтијачы вардырмы?

Шаир давам едәрәк јазыр:

Јенә дә инсанын хәјал шаһпәри
Кәзир фәзалары, көј дәнизләри.
Сән еј сәадәтин көзәл сәһәри!
Алгышла инсанын пак әмәлини,
Узат Јер үзүнә һүнәр әлини!

Сәадәтин көзәл сәһәри Јер үзүнә һүнәр әлини (?) нечә узада биләр? Вә јахуд сәһәрлә һүнәр арасында нә кими бир ујғунлуг вардыр? Бунунла шаир нә демәк истәјир?

Јахуд:

Замандыр, бәшәрин имдадына кәл!
Хәстә бир көзәлдир һүнәрсиз әмәл...

Илк бахышда афоризм кими көрүнән икинчи мисра әслиндә һеч бир конкрет фикри ифадә едә билмир. Һүнәрсиз әмәл нә үчүн мәһз хәстә бир көзәлә бәнзәдилсин? «Һүнәрсиз» нә демәкдир, конкрет, һәрфи мә'насы нәдир вә ону хәстә көзәлә—конкрет чанлыја бәнзәтдикдә бәнзәјәнлә—бәнзәдиләнин һансы ујғунлуғу нәзәрдә тутулур?

Һүнәр сөјләдијим о гүдрәтли әл
Бүтүн каинатa ғој ганад кәрсин.

Бурада да бәнзәјәнлә бәнзәдилән арасында һеч бир ујғунлу, јахуд охшарлыг әламәти јохдур. Һүнәр мүчәррәд мәфһум олдуғу һалда әл конкретдир. Мүчәррәд мәфһум олан һүнәр конкрет бир предмет олан әлә нечә бәнзәјә биләр?

«Дөрд сөз» ше'риндә шаир, «мәһәббәт», «сәадәт», «Вәтән» вә «зәфәр» сөзләрини изаһ етмәјә вә бу мәфһумлара фәлсәфи мә'на вермәјә чалышыр. Мәһәббәт һаггында јазыр:

Варлығы күлдүкчә о көзәл баһар,
Чичәкләр, гөнчәләр ачыр һәр диләк.
О илһам гызынын еһтишамы вар,
Гәләбә һәјат верир күлүмсәјәрәк.

Бу бәнддән мәһәббәт әввәлчә көзәл баһара, сонра да илһам гызына бәнзәдилир. Илһам гызы нә дејән сөздүр? Јахуд нә үчүн мәһәббәт мәһз илһам гызына бәнзәдилмәлидир? Баһарын варлыға күлмәси нә демәкдир? Баһарын варлыға күлмәси илә бүтүн диләкләр нечә чичәк ача биләр?

Шаирин адларыны чәкдијимиз дикәр мүчәррәд ше'рләри дә тәхминән беләдир. Бу әсәрләр бә'зи јазычы вә алимләримизин тәрәфиндән һаглы олараг тәнгид едилдији заманлар бә'зи мүнәггидләримиз һәмин әсәрләри әсл сәнәт нүмунәси кими тә'рифләмишләр. Ејни әсәрләр һаггында бир-биринә зидд фикирләр шаири чашдырды. Шаир о заман һәмин әсәрләр һаггындакы уједурма тә'рифнамәләрә инанды вә фәлсәфи ше'рләр силсиләсини давам етдирди. М. Рәфили «Һәјат фәлсәфәси» ше'ри һаггында јазырды: «С. Вурғун «Һәјат фәлсәфәси» адлы көзәл бир ше'риндә тарихин бу гәрибә мачәраларындан баһс едәрәк далғын-далғын душүнүр... Сәмәд Вурғунун бу илһамлы ше'ри дөврүн бөјүклүк вә мүрәккәблијини бизә һисс етдирдији кими, һәјатымызда, ән кәркин вә гызғын вурушма мејданларында белә тәсадүф едилә биләчәк олдугча тәбии вә гејри-шүури инсан далғынлығыны бизә хатырлатмагдадыр».[1]

Бурада көрәсән М. Рәфили һансы далғынлыгдан данышыр, конкрет олараг ики дүнјакөрүшүн вә бу дүнјакөрүшләрини тәмсил едән ики ордунун, ики фәлсәфәнин гаршы-гаршыја дајандығы бир дөврдә һансы «гејри-шүури» далғынлыгдан сөһбәт кедә биләрди? Мәкәр

[1] М. Рәфили. «1944-чү илдә бәдии әдәбијјатымыз», «Әдәбијјат гәзети», 1945, 24 феврал, № 61.

мүһарибәнин өзү конкрет олараг ики ҹәбһәнин чарпышмасы дејилдими? Марағлы бурасыдыр ки, М. Рәфили изаһ етмәк истәдији далғынлығы «гејри-шүури» далғынлыг адландырыр. Демәк, тәнгидчини өзү дә мүчәррәд мүһакимә јүрүдүр.

«Дөрд сөз» ше'ри һаггында Һ. Оручәли јазыр: «Шаирин 1944-чү илдә јаздығы «Үрәк» вә «Дөрд сөз» ше'рләри сөзүн јүксәк мә'насында фәлсәфи әсәр адландырыла биләр. Чүнки бириндә үрәк, о бириндә исә һәрәси бир сөзлә ифадә олунан дөрд варлыг: мәһәббәт, сәадәт, Вәтән, зәфәр—мүәјјән чанлы сифәтләрлә чанландырылмыш, фәлсәфи бир шәкилдә мә'наландырылмышдыр».[1]

Әкәр бу дөрд сөз мәфһум, фәлсәфи категорија дејил, Һ. Оручәлинин дедији кими конкрет бир варлыг, ја да конкрет бир лөвһә, ја да предмет олсајды, бәлкә дә тәнгидчијә һагг вермәк оларды. Һалбуки шаирин көтүрдүјү дөрд сөз, дөрд фәлсәфи мәфһумдур. Бу мәфһумлары изаһ етмәк, онлара тә'риф вермәк сәнәтин вәзифәси дејил, фәлсәфәнин вәзифәсидир. Бу ше'рдә дөрд сөз изаһ олунур, онлара тә'риф верилир. Буна исә һеч бир еһтијач јохдур.

Шаирин јарадычылығындакы мүчәррәдлијин икинчи сәбәбини гәләмә алдығы мөвзуларын дәриндән өјрәнилмәмәсиндә, јашанмамасында, дујуб-һисс едилмәмәсиндә ахтармаг лазымдыр. Шаир гәләмә алдығы аләми нә гәдәр дәриндән биләрсә, бир о гәдәр һәјатын дәринликләринә енәр, орадакы ән хырда тәфәррүаты белә көрәр вә көстәрә биләр. Бу јердә о һәр шејдән үмуми шәкилдә дејил, конкрет фактлар вә лөвһәләр әсасында данышар вә бу конкрет лөвһәләрин үзәриндә бөјүк бир аләми екс етдирә биләр.

«Талыстан» поемасында тәбиәтин инчәликләрини, тәфсилатына гәдәр тәсвир едән шаир «гајадан салланан буз салхымларыны», «гушларын думанларда донан ајагларыны» көрә билир, бунунла да гәләмә алдығы аләми—тәбиәти, јахшы билдијини, дујдуғуну сүбут етмиш олур.

Јахуд «Јадыма дүшдү» ше'риндә «шамаманын тағы», «кәклијин ајағы», «чејранын дурушу», «дурнанын көзү», «нишанлы гызларын көрүшдән габаг телини сајмағы», «гышын буз гатығы», «јајын ајраны» вә с. кими кәндә, кәнд мәишәтинә хас олан тәфәррүатлары көрә билмәси, шаирин бу аләмә јахындан бәләд олмасыны көстәрир.

«Комсомол поемасы»нда тәсвир олунан ахыр чәршәнбә вә Новруз шәнликләри шаирин башга әсәриндә—«Ачы хатирәләр»дә башга бәдии тәсвир васитәләри илә бириндән фәргли шәкилдә тәсвир олунур. Бунлар шаирин ушаглыг хатирәләринин зәнкинлијини, рәнкарәнклијини, кәнд тәбиәтини, кәнд мәишәтини, адәт вә ән'әнәләримизи, инчәликләринә гәдәр билдијини вә бу адәт-ән'әнәләрлә, бу тәбиәт вә бу мүһитлә шаирин шәхсән вә гәлбән јашадығыны көстәрир:

> Кәләндә һәр баһар Новруз бајрамы
> Һәрәнин башында бир кечә папаг
> Дүшүб гапыларда кәзирди һамы
> Һәр чыхан үстүндән бир пај умараг.
> Јығыб чанталара јердән-јемишдән,
> Јолда каһ јүјүрүб, каһ өтүшәрдик,
> Сонра јувамыза дөнүнчә бирдән
> Чул кими дөшәниб јорғун дүшәрдик.
> Бә'зән тәбиәти биз севә-севә
> Јемлик дөшүрәрдик гара торпагдан.
> Чамышлар белиндә дөнәрдик евә
> Ахшам гаранлығы дүшдүјү заман.

Бу лөвһә ән маһир рәссамын фырчасына лајигдир. Бурада һәр сөз, һәр мисра чанлыдан да чанлыдыр. Онларын рәнки вар, сәси вар. Бу сөзләрин архасында биз кәндин өзүнү көрүр, һавасы илә тәнәффүс едирик. Биз һәрфләри көрмүрүк, һәрфләрин архасында кизләнән кәнди, бу кәндин әлван мәнзәрәләрини көрүрүк. Јахуд јенә һәмин ше'рдә:

> Гурбан бајрамыјды... Күлүрдү дағлар,
> Гоншумуз хыналы бир еркәк кәсди.
> О бајрам күнүндә анамы ағлар
> Көрәндә үстүмдән бир човғун әсди.
> Атам отурмушду гапымызда тәк,
> Өмрүнүн ихтијар вә дүшкүн чағы.
> Зоғал мүштүјүнү түстүләдәрәк,
> Јенә төкүлмүшдү гашы-габағы.

Ејни ше'рдән кәтирдијимиз һәр ики мисалда нечә предметин ады чәкилир. (Кечә папаг, јер-јемиш, түстү,

[1] Һ. Оручәли. «1944-чү илдә бәдии әдәбијјатымыз», «Әдәбијјат гәзети», 1945, 24 феврал, № 61.

чул, јемлик, чамышларын бели, хына, еркәк, гапы, зоғал мүштүк вә с.). Бу предметләр һәм дә сифәтләри илә верилир. Мәсәлән, шаир мүштүк дејил, «зоғал мүштүк», «хыналы еркәк» дејир. Бу сәтирләр архасында көһнә кәнд, доггаз башында әјләшиб зоғал мүштүјүнү түстүләдән, гоншунун чаһ-чалалыны узагдан сејр едән, көһнә дахмасына бахыб көкс өтүрән, јохсул атанын сурәти чанланыр. Шаир бу лөвһәнин әвәзинә јохсуллуг һаггында бир нечә мисра үмуми сөз, курултулу, дәбдәбәли бејт ишләтсәјди, бу тә'сири верә билмәзди.

«Мә'на-мә'на» демәклә мә'на јаранмыр. Мә'наны да, һикмәти дә адамларын фәрди сифәтләриндә, фәрди аләмләриндә ахтармаг лазымдыр. Шаирин јарадычылығындакы предметсизлик дә бу мә'налар вә һикмәтләр далынча гачмасындан ирәли кәлир. Нәдәнсә шаир, бә'зән һәјатын өзүндә, онун реал тәсвириндә вә тәсвирләрдәки тәфсилатда ше'ријјәт вә мә'на көрә билмир. Елә бурадан да шаирин јарадычылығындакы мүчәррәдлијин үчүнчү сәбәби мејдана чыхыр. Буна сәбәб шаирин фәлсәфи кәлам вә һөкмләрә һәддиндән чох мејл көстәрмәси вә бә'зән «фәлсәфи мәфһумлары» һәјат һәгигәтләриндән үстүн тутмасыдыр.

Бәдии јарадычылығында өзүнү көстәрән бу «фәлсәфәчилији» шаир бир чох мәгалә вә чыхышларында[1] нәзәри ҹәһәтдән әсасландырмаға чалышмышдыр. «Бакынын дастаны»нда шаир «мә'нада кәз ше'рин, сөзүн һикмәтини» дејә бәдии әсәрин әсас гијмәтини мә'нада көрүр.

Бу шаирин јарадычылығында чох чидди мәсәләдир. Һәјат һадисәләринә мә'на көзү илә бахмаг, һәјатын өзү илә јанашы, онун мә'на вә фәлсәфәсини әкс етдирмәк бәдии әсәр үчүн вачиб шәртдир. Лакин бурада да мүәјјән өлчү көзләнмәлидир.

С. Вурғун конкрет бир һәјат һадисәсиндән чыхараг үмумиләшдирмәләрә кечәндә, ону мә'наландыранда мисилсиз сәнәт нүмунәләри јарадыр, әксинә, бу өлчүнү итириб, јалныз мә'налар далынча гачанда мүвәффәг ола билмир. Елә бурада мүчәррәдлији үмумиләшдирмәдән ајырмаг лазымдыр. Сонракы фәсилдә көрәчәјимиз кими, «Заманын бајрагдары» вә «Ленинин китабы» поемалары

[1] Сәмәд Вурғун. «Вәтән мүһарибәси вә әдәбијјатымыз», «Әдәбијјат гәзети», 1943, 18 ијун. ССРИ Јазычылары Иттифагынын IX пленумундакы чыхышы. «Әдәбијјат гәзети», 1944, 1 март «Бөјүк сәнәт әсәрләри уғрунда». «Әдәбијјат гәзети», 1946, 31 март.

шаирин јарадычылығында фәлсәфи үмумиләшдирмәнин ән көзәл нүмунәләриндир вә бу чүр үмумиләшдирмәнин мүчәррәдлијә дәхли јохдур. «Заманын бајрагдары» әсәриндә шаир, бә'зән бир ичтимаи формасијаны, јахуд тарихин бөјүк бир дөврүнү дөрд мисрада үмумиләшдириб, әсл поезијанын гүдрәтини көстәрә билир. Мәсәлән, динин һөкмран олдуғу, килсә вә мәсчидләрин фитвасы илә, дүшүнән башларын мәһв едилдији Орта әсрләри, елмә, идрака дүшмән кәсилән бу дөврләрин ағыр фачиәсини дөрд мисра илә белә үмумиләшдирир:

> Зеһнин, дүшүнчәнин сәјјар ганады,
> Сиври бир ох кими санчылды јерә.
> Ағлын сәлтәнәти ишыгланмады,
> Өмүр гәндал олду дүшүнчәләрә.

Јахуд:

> Каһ аллаһ бағлады, каһ да һөкмдар
> Бәшәр дүнјасынын пәнчәрәсини.

«Ленинин китабы» әсәриндә јени дүнјанын јарадычысы Ленин һаггында:

> Дејир Владимир Улјанов Ленин,
> Дејир һәр сәтирдә, һәр сөз башында,
> Ленин кешик чәкир, јатмајыр, билин,
> Бу јени дүнјанын бешик башында.

Һәјат һадисәләринә мә'на вермәк, ону үмумиләшдирмәк шаирин јарадычылыг тәбиәтиндән доған бир хүсусијјәтдир. Сәмәд Вурғун нәдән јазыр јазсын, гәләмә алдығы аләмә, објектә өз шәхси мүнасибәтини билдирмәдән, ону мә'наландырмадан өтүшә билмир. Шаирин јарадычылығындакы рич'әтләр дә бу хүсусијјәтдән ирәли кәлир. Шаир бу ҹәһәти чох һаглы олараг өз шәхси үслубу һесаб едәрәк јазыр:

> Мәгсәдим фәлсәфә дејилдир, достлар,
> Нә јазсам көрүрәм өз көзүм илә.
> Мәндән дә бу үслуб галсын јадикар,
> Мәним дә өз дилим, өз лисаным вар.
> («Муған»)

«Нә јазсам көрүрәм өз көзүм илә» ифадәсинә диггәт јетирәк. Шаир демәк истәјир ки, көрдүјүм һәр шејә өз

нөгтеји-нәзәримдән бахыб, ону мә'наландырырам. Предмет өзлүјүндә садәҹә предметдир. Онлар мәним бахышымла мә'на кәсб едир, ҹанланыр. «Дүшүнҹәләр» ше'риндә:

Бир гушчуғун учушунда билсәниз нәләр,
Нәләр дујур бир шаирин сәјјар үрәји—

дејән шаир һәјатда һәр шејә мә'на көзү илә бахмағын зәрурәтини ирәли сүрүр. Классик ше'римиздә олдуғу кими чох вахт бәндин илк мисраларында һәјат һәгигәтини дејән шаир, о бири мисраларда ону үмумиләшдирир, онун фәлсәфи мә'насыны ачмаға чәһд едир. Бәндин илк бејтиндә:

Лачын гопур јувасындан өз сүр'әтилә,
Гоча дағлар баш галдырыб бојланыр көјә,—

дедији заман илк бахышда бизә елә кәлир ки, шаир садәҹә оларағ лачынын учушундан, ади бир һәјат һәгигәтиндән данышыр, сонракы бејт исә лачынын бу сүр'әтли учушуну мә'наландырыр. Шаир, лачынын зирвәләрдәки учушуну инсан һәјатындакы јүксәлишә бәнзәдир. Ади тәбиәт һадисәләрини инсан гәлбинин ше'ријјәтилә вә арзулар, хәјаллар аләминдәки јүксәлиш ешгилә тутушдурур:

Ким учмајыр өз гәлбинин ше'ријјәтилә?..
Ким бахмајыр бу аләмә јүксәлиш,—дејә?..

Бурада, әлбәттә, шаирә һагг вермәк лазымдыр. Чүнки һәјатын вердији факт өз-өзлүјүндә факт оларағ галыр. Факт, предмет, лөвһә, поетик дүһанын вердији мә'на илә поетикләшдирилир, ҹанландырылыр. Белә, олдугда, биз предметин заһирини дејил, онун дахилини, маһијјәтини, мә'насыны көрүрүк. Охуҹу предметлә дејил, онун маһијјәти вә мә'насы илә јашајыр, исинир.

Бәдии јарадыҹылығындакы бу ҹәһәти шаир нәзәри мәгаләләриндә дә әсасландырыр. О јазыр: «Әсл сәнәткарлығын күҹү бәдии үмумиләшдирмәнин күҹүндән ибарәтдир».[1]

Әкәр шаир ади бир тәбиәт лөвһәсини, мәнзәрәсини олдуғу кими тәсвир етмәклә кифајәтләнирсә, бу, әлбәттә, фотосурәтчиликдир, бир гәдәр дәринә кетсәк, натурализмдир. Белә мәнзәрәләр сојугдур, онлар бизи исидә билмәз. Чүнки тәбиәт мәнзәрәси ејнилә олдуғу кими кағыза көчүрүлдүкдә бу кағыз үзәриндә сәнәткарын үрәји чырпынмыр, чүнки бурада тәсвир олунан мәнзәрәјә сәнәткарын мүнасибәти јохдур. Поезија вә бәдиилик һәјат лөвһәсинин ејнән тәсвириндә дејил, бу лөвһәјә сәнәткарын мүнасибәтиндә, она вердији мә'нададыр. Бир шәртлә: бу мә'наја гәдәр һәјат лөвһәсини көрмәли, сонра онун мә'насына далмалыдыр. Башга сөзлә, сәнәткар бу мәнзәрәни сөзләр, јахуд рәнкләрлә ејнән олдуғу кими тәсвир етмәклә кифајәтләнә билмәз. Әсл усталыг бу мәнзәрәдә һамынын бахдығы, лакин көрә билмәдији мә'налары, даһа доғрусу, мәнзәрәнин маһијјәтини, кизли ше'ријјәтини ачмагда вә бу мә'наны охуҹуја, тамашачыја чатдырмагдадыр. Ејни мәнзәрәдә исә һәр сәнәткар өз дүнјакөрүшү вә өз мүшаһидәсинә көрә башга-башга мә'налар көрүб экс етдирә биләр. Сәнәтин бөјүклүјү, е'ҹазкарлығы вә рәнкарәнклији дә мәһз бундадыр. Сәнәткар тәсвир етдији предметин маһијјәтинә, онун дахили мә'насына нә гәдәр чох нүфуз едә биләрсә, һәмин әсәр бир о гәдәр артыг гијмәт кәсб етмиш олар.

В. Г. Белински А. С. Пушкинин «Шаир» адлы ше'ри илә онун мүасири Јазыковун ејни адлы ше'рини мүгајисә едәрәк јазыр: «Әввәлҹә сизә елә кәлир ки, Јазыковун ше'ри Пушкинин һәр ики әсәриндән јүксәкдир. Лакин әкәр сиздә естетик һисс варса, биринҹидә онун заһири парылтысы илә бәрабәр, бир ағырлыг олдуғуну, ики ахырынҹыларда исә јүксәк нәҹиб бир садәлијини, тәбиилијини, өлчүлмәз фикир дәринлијини вә онларын биринҹи ше'рә көрә сонсуз үстүнлүјүнү ајдын көрәҹәксиниз... Бири шејләр аләминә үздән, хариҹдән бахыр, онларын анҹаг заһири парылтысыны көрә билир, икинҹиси онун маһијјәтинә далыр вә гануни һөкмдар һүгугу илә о маһијјәти өзүнүн хүсуси сәрвәти һалына салыр...»[1].

Фүзулидән бир нечә мисал кәтирәк:

Еј Фүзули, гәддимиз гылды фәләк хәм, јә'ни
Вәгтидир чыхмаға дүнја гапысындан, әјилин.

[1] С. Вурғун. «Совет поезијасы», «Әдәбијјат вә инҹәсәнәт» гәзети, 1955, 8 јанвар.

[1] В. Г. Белински. «Сечилмиш әсәрләри». Азәрб. ССР ЕА нәшри, Бакы, 1948, сәһ. 180—181.

Гочаланда белин бүкүлмәси һәјати бир факт, гануни һалдыр. Бу гануни һадисәјә шаир башга тәрәфдән јанашыр, она поетик мә'на верир: куја шаирин бели она көрә әјилиб ки, фәләк она дүнја гапысындан чыхмаг вахтынын чатдығыны билдирир. Гапыдан чыхмаг үчүн исә бели әјмәк лазымдыр.

Әслиндә, әлбәттә, беләдејилдир. Һадисәјә бу мә'наны шаир вермишдир. Чүнки белин әјилмәсини һамы мүшаһидә едир, анчаг она бу фәлсәфи вә поетик мә'наны јалныз шаир верә биләр. Низами исә белин бүкүлмәсинә башга мә'на вермишдир. Куја инсан әјилиб, јердән итирдији кәнчлијини ахтарыр.

«Лејли вә Мәчнун» поемасында Фүзули тәзәчә доғулан Гејсин ағламасына белә мә'на верир:

Ол дәм ки, бу хакиданә дүшдү,
Һалыны билиб фәганә дүшдү
Ахыр күнүн әввәл ејләјиб јад,
Ахытды сиришки, гылды фәрјад.

Адәтән, тәзәчә доғулан ушаг, чијәрләринә һава долдуғундан дәрһал ағламаға башлар. Һәјатын вердији бу факта шаир башга тәрәфдән јанашыр. Даһа доғрусу шаир, һәјатын вердији факта мүстәгим мә'надан дејил, мәчази мә'надан јанашыр. Ахы шаир, фактларла дејил, мәчазларла данышмалыдыр. Шаирә көрә, Гејс доғулан кими ахыр күнүнү—Мәчнун олуб, сәһралара дүшәчәји күнләри јадына салыб индидән ағламаға башлады. Кәләчәкдә кечирәчәји мүсибәтләри дәрк едиб, индидән һәмин мүсибәтләрин јасыны тутду.

Јенә Фүзулијә мурачиәт едәк:

Рази-дәруни дышраја салмаг рәва дејил.
Будур күнаһы ким, асылыр мүттәсил чәрәс.

Зәнкин асылы вәзијјәтдә олмасы ади бир һалдыр, шаир исә бу һала белә мә'на верир: зәнк дынгылдајыб өз үрәк сирләрини аләмә билдирдији үчүн ону боғаздан асыблар. Бир һалда ки, беләдир, үрәјин сиррини үзә чыхармаг рәва дејил.

Классик әдәбијјатымыздан кәлән бу чәһәти—бәдии үмумиләшдирмә мәһарәтини Сәмәд Вурғун јарадычылығында да көрүрүк.

«Муған» поемасында Кремл гүлләсинин учалығыны шаир белә мә'наландырыр:

Сарван һара бахыр инди? Јаныр вүгарла,
Јаныр Кремлин бешбучаглы јагут улдузу,
Көр нә гәдәр учалмышдыр о, ифтихарла,
Учалмасаг бизи көрмәз бүтүн Јер үзү.

Бурадакы «учалмаг» сөзү мәчази мә'нададыр. Әслиндә фикир мүстәгим мә'нада да дүздүр. Һамыја көрүнмәк үчүн учада дајанмаг лазымдыр. Фикрин поетик, мәчази мә'насы исә беләдир: дүнјанын диггәтини чәлб етмәк үчүн идеал, мүгәддәс, јүксәк фикирләрлә јашамаг лазымдыр. Беләликлә, шаир ади «учалыг» сөзүнә даһа јүксәк, поетик мә'на вермәји бачармыш, бу сөзүн әсасында идеалларымызы, әмәл вә мүбаризәмизи үмумиләшдирмишдир.

Бу чүр мә'наландырмалар вә үмумиләшдирмәләр нәинки јахшыдыр, һәтта вачибдир. Лакин бә'зән бунлар өз һәддини ашыр, шаир дедији һәр сөзә јерли-јерсиз мә'на вермәјә чалышыр, өлчүнү итирир. Елә бурада да мә'насызлыглар башланыр. Беләликлә, мә'на далынча гачан шаир, һисс етмәдән мә'насызлыға јол вермиш олур. «Илк баһар вә мән» шериндә:

Гој вар олсун өз әлилә һәјат јарадан.
Азад зәһмәт дүнјасынын мәрд инсанлары

бејтиндән сонра дәрһал:

Зәһмәт дедим! Суал верин, нәдир бу зәһмәт?—дејә охучуја мурачиәт едир вә ондан зәһмәтин тә'рифини истәјир. Мәкәр бу лазымдырмы? Мәкәр охучу зәһмәтин нәдән ибарәт олдуғуну билмирми? Бәлкә шаир зәһмәтә даһа бөјүк вә поетик мә'на вермәк истәјир? Сонракы мисраны охујаг. Шаир өзү «нәдир бу зәһмәт» суалына белә чаваб верир:

Әввәл баштан ширин өмрүн бир шөһрәтидир!
Гара торпаг үстүндәки мин назу-не'мәт
Јашамағын, јаратмағын илк гүдрәтидир!..

Бу изаһ вә тә'риф кимә вә нәјә лазымдыр? Сорушулур: мәкәр зәһмәт өмрүн јалныз шөһрәтидирми? Торпаг үстүндәки «мин назу-не'мәт» нә үчүн «јашамағын,

јаратмағын мәһз «илк гүдрәти» олмалыдыр? Не'мәт нечә гүдрәт ола биләр? Бу фәлсәфи тә'рифләр нә үчүндүр? Бу тә'рифләрдәнсә, шаирин башга әсәрләриндә көрдүјүмүз кими, конкрет бир зәһмәткешин әмәл вә ишини көстәрмәк даһа көзәл олмазмы?

«Ханлар» пјесиндә «ән бөјүк фәлсәфә һәјатдыр, һәјат»,—дејән шаир, нәдәнсә бу гисим ше'рләриндә поезијанын үмумиләшдиричи гүввәсини онда сөјләнән «мә'налы» мисраларын сајында көрүр.

Меһди Һүсејн јазыр: «Бу мүчәррәдлијин мәнбәји һардадыр? бунун биринчи вә башлыча сәбәби онун «фәлсәфи әсәр» мәфһумуну һәјати һәгигәтдән јүксәк тутмасы олмушдур... О унутмушдур ки, садәчә бир лөвһәнин тәсвириндә дә сәнәткар һәгиги бир мүтәфәккир кими өзүнү көстәрә биләр. Әсл мәсәлә бу лөвһәнин маһијјәтинә дүрүст нүфуз етмәкдә вә ону дүрүст мә'наландырмагдадыр»[1].

Меһди Һүсејн шаирин јарадычылығындакы мүчәррәдлијин јалныз бир сәбәбини көстәрир. Лакин бу сәбәб тамамилә доғрудур: Һәгиги бир һәјат лөвһәсинин реал тәсвириндә, онун дүрүст мә'наландырылмасында сәнәткар өзүнү даһа артыг философ кими көстәрә биләр. Сәнәтин дүрүст јолу да будур. Сәмәд Вурғун «Комсомол поемасы» вә «Вагиф» кими әсәрләриндә мәһз бу јолла кетмишдир. Шаир реалист планда јаздығы әсәрләриндә фәлсәфи мәфһумларын, категоријаларын адыны да тутмур, лакин бу әсәрләр шаирин өзүнүн фәлсәфи һесаб етдији әсәрләриндән даһа артыг фәлсәфидир. Һәјатын маһијјәтини, истигамәт тенденсијасыны олдуғу кими дәрк вә экс етдирмәк, реал һадисәләри, заманын өзүнү көрүб көстәрмәк әсл поезија вә әсл сәнәтдир.

Шаирин јарадычылығында ону мүчәррәдлијә кәтириб чыхаран бу үч сәбәб «Бакынын дастаны» вә «Инсан» пјесиндә јекунлашды.

«БАКЫНЫН ДАСТАНЫ»нын прологу, «Бакынын баһары» адланан биринчи нәғмәси 1944-чү ил мајын 28-дә «Коммунист» гәзетиндә дәрч едилмишдир. Һәмин әсәри шаир 1945-чи илдә гуртармаг фикриндә иди: «Бакынын дастаны»на кәлинчә, бу әсәр чох бөјүдү, доғрудан да, дастан олду. Күман едирәм ки, 1945-чи илдә гуртарсын. Онун нә илә вә нечә гуртарачағы һаггында

[1] М. Һүсејн. «Әдәбијјат вә сәнәт мәсәләләри». Азәрнәшр, 1958 сәһ. 225—226.

һәлә өзүм дә билмирәм. Илһам бир гарталдыр. О учдуғу заман һеч бир һүдуд көстәрмәк мүмкүн дејил».[1]

Шаирин бу е'тирафындан белә нәтичә чыхыр ки, «Бакынын дастаны»ны јазмаға башладығы заман онун һарада вә нечә гуртарачағыны өзү үчүн әввәлчәдән мүәјјәнләшдирмәмишдир.

Сәмәд Вурғун бир чох әсәрләрини мәһз бу чүр јазмышдыр. Бу исә илһама архајын олмагдан ирәли кәлир, илһам исә истедадијы јерә чапыр, бә'зән истигамәтини итирир вә мәнзилә чатмаг әвәзинә јары јолда галыр. «Бакынын дастаны» әсәринин битмәмәсинә дә сәбәб елә бу олду. 1947-чи илин јанвар ајында шаирин икинчи вә'дини охујуруг: «Мән 1947-чи илдә «Бакынын дастаны» әсәрини гуртармаг истәјирәм!»[2]

Бу вә'дә дә әмәл едә билмәди, әсәрин јалныз беш нәғмәсини јазыб гуртарды.

«Бакынын дастаны» әсәриндә шаир, Бакынын образыны — кечмишини вә бу күнүнү, ингилаби ән'әнәләрини, нефтини, гәһрәман нефтчиләрин шүчаәтини күлл һалында экс етдирмәк истәмишдир. Көрүндүјү кими, бүтүн бир шәһәр, онун чохсајлы әһалиси истеһсалатда, елм вә сәнәт аләминдә чалышан адамлары—Академијасы, Коммунист күчәси, Ичәришәһәри, Сабир бағы, дәли хәзриси, мүлајим киләвары, дәнизи, бир сөзлә, Бакы күлл һалында бу әсәрин гәһрәманыдыр.

Вурғун јарадычылығындакы мүчәррәдлијә сәбәб олан биринчи амил, јә'ни һәр шеји күлл һалында көтүрмәк, бөјүкдән кичијә, мүрәккәбдән садәјә кетмәк чәһәти бу әсәрдә өзүнү даһа артыг көстәрир. Бакыны күлл һалында көтүрдүјүндән, ону конкрет вә садә сөзләрлә дејил, мүчәррәд, ганадлы, курултулу ифадәләрлә тәрәннүм едир, шаирә елә кәлир ки, «вичдан», «чамал», «камал», «ше'ријјәт», «үлвијјәт», «гүдсијјәт», «һүсн» кими мүчәррәд сөзләрлә Бакынын бөјүклүјүнү, әзәмәтини вә ше'ријјәтини экс етдирмәк мүмкүндүр. Бу һагда М. С. Ордубади јазыр: «Бакынын дастаны» адлы поеманын бир парчасыны тә'јин етмиш олан бу әсәр («Буруглар сәлтәнәти»—Б. В.) тәхминән 420 мисрадан ибарәтдир. Он бешликлә гурулмуш бу әсәрдә шаир үчүн тәхминән ики

[1] Сәмәд Вурғун. «Вәтән ешги», «Коммунист» гәзети, 1945, 11 апрел.

[2] Сәмәд Вурғун. «Елләрин илк намизәди», «Коммунист» гәзети, 1947, 8 јанвар.

мин әдәд бәдии сөз лазымдыр. Лакин әдәби вә бәдии кәлмәләр ioxсуллуғунун нәтичәси олараг шаирин јарадычылыг сәнәти мүкәррәрләрин ичәрисиндә итиб кетмишдир. 420 мисралыг бир парчада виҹдан, ше'р, ше'ријјәт, шаир, пәри, мәләк, сәс, нәфәс, нәфс, мәш'әл, чамал, камал, һүсн, күлшән, үлвијјәт, хәјал, үфүг, сәһәр, ахшам, илһам, шәфәг, шө'лә, нур, шимшәк кими кәлмәләр 126 кәрә тәкрар олунмушдур».[1]

Академик М. Ариф дә бу мәсәләдән данышараг јазыр: «Доғрусу, Сәмәд Вурғунун «Бакынын дастаны»ндакы күнәш, сәһәр, илһам, инсан, гүдрәт... сөзләрини мән дә сајмаг истәмишдим. Амма һөвсәләм кәлмәмишди. С. Вурғунун «Гәринәдән гәринәјә», «Баһар вә мән» гәбилиндән олан ше'рләриндә дә бу дәбдәбәли вә мүчәррәд мәфһумлу сөзләр, риторик ифадәләр чох тәкрар олунур. Бу сөзләрин заһири чазибәси ше'ријјәтин тә'сирини азалдыр, охујаркән мүәјјән сөвти-тә'сир алтында галан охучу парчаны охујуб вә ја динләјиб гуртардыгдан сонра аралыгда мөһтәшәм бир бошлуг һисс едир».[2]

Бу, доғрудан да белədир. Курултулу сөзләрин тә'сири тез кечир, чүнки бу дәбдәбәли сөзләр јығымы архасында конкрет бир дујғу, һисс дајанмыр.

Инсан вар ки, өз сөзүнүн саһибидир,
Од ичинә дүшсә белә ону јемәз.
Инсан да вар ирадәси јел кимидир.
Беләсиндән бачардыгча кәнарда кәз.
... Инсан вар ки, дост јолунда чан да верәр
... Инсан вар ки, тез-тез кирәр гылығына.

Вә саир, вә саир...

«Өз сөзүнүн саһиби олмајан», «ирадәси јел кими олан», «дост јолунда чан да верән», «тез-тез гылығa кирән» вә с. кими кејфијјәтләр мүхтәлиф адамлар һаггында үмуми характеристикалардыр. Бунлар һеч бир образын фәрди кејфијјәтләрини нәзәримиздә чанландыра билмәз. Уста Мурада кәлинчә, шаир әсәрин бир нечә јериндә онун образыны бешинчи нәғмәдә јарадачағыны вә'д етсә дә, вә'дини јеринә јетирә билмир. Онун һаггында јалныз үмуми тә'рифнамәләр демәклә ишини битмиш һесаб едир:

Уста Мурад, сөзүм доған мәрд инадыр.
Саф дилиндә нә бөһтан вар, нә дә рија.

Бу үмуми сөзләр исә ади мә'луматдан башга бир шеј дејилдир. Сонра көрәчәјимиз кими, Уста Мурад образыны шаир јалныз «Көһнә достлар» поемасында јаратмаға мүвәффәг олмушдур.

Дедијимиз кими, Сәмәд Вурғун јарадычылығындакы мүчәррәдлијин сәбәбләриндән бири дә шаирин бә'зән билмәдији, дујмадығы, мүшаһидә етмәдији аләмдән јазмасыдыр. «Бакынын дастаны»нда «Буруглар сәлтәнәти» адланан 4-чү нәғмәдә шаир, нефтдән, нефт мә'дәнләриндә чалышан адамларын һәјатындан бәһс етмәк истәмишдир. Лакин шаир нефт вә нефтчиләр һаггында үмуми сөзләр, үмуми тә'рифнамәләрдән узаға кедә билмәмишдир:

Аһ, нә дејим, нә ад верим бу аләмдә мән сана,
Ал бу гәләм, бу да кағыз, өз һүснүнү јазсана.
Нә күлшәнсән, бүлбүл олуб дөрд јанына доланам,
Нә чанансан, һәсрәтиндән дәрја кими буланам,
Нә сәрвсән, гумру кими будағында дил ачам,
Нә сәһәрсән күнәш олуб чамалына нур сачам.
Нә инсансан, мәчлисиндә ашыг кими саз чалам,
Нә лоғмансан, һүзурунда һикмәтләрдән сөз салам,
Нә дастансан, јаваш-јаваш вараглајым сәни мән,
Нә арифсән бир дујасан нәләр кечир синәмдән.

Бунлар сөздүр. Ким нефтин күлшән, чанан, сәрв, сәһәр, инсан, лоғман, дастан вә ариф олмадығыны билмир? Бүтүн бунларла шаир, нефти, онун әһәмијјәтини әкс етдирә биләрми?

«Буруглар сәлтәнәти»ндә шаирин нефтлә еләдији сөһбәтин мәзмуну 1933-чү илдә јаздығы «Лөкбатан» поемасыны хатырладыр. Шаир нефти мүхтәлиф шејләрә бәнзәдир, лакин һеч бири илә разылашмыр. Әсәрдә характер сәвијјәсинә јүксәлә билмәјән, зәиф чизкиләрлә верилән бир-ики схематик образ вардыр. Бунлардан аз-чох нәзәри чәлб едәни Уста Мураддыр, о да әсәрин икинчи, үчүнчү вә бешинчи нәғмәләриндә ани көрүнүб чәкилир. Икинчи нәғмәдә шаир әсәрин бешинчи нәғмә-

[1] М. С. Ордубади. «Ше'римиз һаггында бир нечә сөз», «Әдәбијјат гәзети», 1946, 23 апрел.

[2] М. Ариф. «Азәрбајчан совет ше'риндә лирика». «Әдәбијјат гәзети», 1946, 20 мај.

синдә онун сурәтини чәкәчәјини Уста Мурадын өзүнә вә'д едир. Бу вә'ддән сонра Уста Мурад бир дә әсәрин «Коммунист күчәси» адланан үчүнчү нәғмәсиндә гурултајда чыхыш етдији заман көстәрилир. Бурада јалныз дөрд мисра илә Уста Мурад хатырланыр. «Буруглар сәлтәнәти» адланан бешинчи нәғмәсиндә исә Уста Мурада мүрачиәтән:

Уста Мурад! Јадындамы кечән дәфә
Деминдин ки, кәләчәјәм һүзуруна
Вахтым чатды, јолум дүшдү сиз тәрәфә.
Сөз гошурам ана јурдун гүруруна.
...Чох арадым мә'дәнләрин әмәлини.
Ахыр тапдым инсанларын сурәтиндә—

дејир. Шаирин кәлдији нәтичә чох доғрудур. Лакин о, бу фикрини ахыра гәдәр тә'гиб едиб кетмир. Әкәр шаир, мә'дәнләрин гәһрәманы олан Уста Мурад кими нефтчиләрин сурәтини јарада билсәјди, һәгигәтән «мә'дәнләрин әмәлини», онун сиррини, ше'ријјәт вә мә'насыны тапа биләрди. Јухарыдакы мисалда исә шаир, Уста Мурада онун сурәтини јарадачағыны јалныз вә'д едир. Дүшүнмәк олар ки, о һәгигәтән Уста Мурадын мә'нәви аләмини, ишини дәриндән өјрәнәчәк вә һәгигәтән онун бәдии сурәтини јарадачагдыр. «Буруглар сәлтәнәти» адланан бу фәсил дә битир, јенә Уста Мурадын образы көрүнмүр. Уста Мурад кәнара чәкилир, шаир өзү онун һаггында үмуми тә'рифнәмәләр сөјләјир:

Уста Мурад! Сәни доған мәрд анадыр.
Саф дилиндә нә бөһтан вар, нә дә рија.
Һәр сөһбәтин, һәр сөзүн дә мәрданәдир,
Әр оғлуну унутмамыш гоча дүнја.
Үрәјиндә нә һәсәд вар, нә ријасәт,
Шөһрәтиндир, мәнсәбиндир һалал зәһмәт.
Әлләриндә шәрбәт ичир мин сәадәт,
Гара торпаг бир вичдана һагг верәчәк.
Сән өмрүндә фитнә тору гурмамысан,
Мин инсанла бөлүшмүсән нетмәтини.
Ағ үзләрә гәсдән ләкә вурмамысан,
Јашатмысан бу торпағын немәтини.

Бу үмуми сөзләр, тә'рифнамәләр исә уста Мурадын бәдии сурәтини чәкмәкдән чох узагдыр.

Фикримизчә «Бакынын дастаны» әсәринин ән камил нәғмәси «Ичәришәһәр» адланан дөрдүнчү нәғмәдир. Бурада шаир бөјүк ифтихар һисси илә авропалы сәјјаһа Бакынын кечмишиндән, халгымызын адәт вә ән'әнәләриндән, Хан сарајындан, бу сарајын саһиби Ширван шаһ Хәлилуллаһдан, Сејид Јәһја түрбәсиндән мәһәббәтлә, ифтихар һисси илә данышыр. Бу фәсилдә сәјјаһ Шәргин мадди вә мә'нәви сәрвәтләрини сојан, Шәргин һесабына јашамасына бахмајараг, һәмишә она һәгарәтлә бахан Авропа мүстәмләкәчиләринин символу кими верилмишдир. Шаир Ичәришәһәри, көһнә Бакыны она көстәрдикчә гәлби дағa дөнүр, һәр сахсы парчасында халгын бөјүк бир әмәлини, гүдрәт вә шүчаәтини она изаһ етмәк истәјир. Бу чәһәтдән тојгабағы гара зурнанын мүшајиәти илә чаванларын гуршаг тутмасы, чыдырда ат чапмасы сәһнәләринин тәсвири чох көзәлдир. Бундан сонра шаир үзүнү сәјјаһа тутур, «Сән садәчә шәһвәт кими бахма буна» дејә халгын адәт вә ән'әнәсинә лағ едән, Шәрги екзотик бир аләм кими сејрә кәлән авропалылара, һүчум чәкир.

Бу фәсилдә шаирин сөјләдији «Ики гардаш әфсанәси» бир нечә чәһәтдән мараглыдыр. Әввәлән, бурада, әфсанәви олса да, ики биткин образ көрүрүк. Икинчи тәрәфдән, буларын характериндәки әсас әламәт—гәһрәманлыг вә сәдагәт әсәрин јазылдығы дөврлә—Бөјүк Вәтән мүһарибәси дөврү илә там мә'нада сәсләшир.

«Ики гардаш әфсанәси»ндә белә бир әһвалат нәгл олунур. Ики гардаш балача бир гајыгда Хәзәр дәнизиндә балыг овуна кедир. Бундан истифадә едән шаир Хәзәр дәнизиндәки балыгларын нөвләриндән данышыр. Гардашлар овдан гајытдыглары заман дәниздә туфан гопур, гајыг чеврилир, гардашлар үзүр, лакин кичик гардаш тез јорулур, чапаламаға башлајыр. Буну көрән бөјүк гардаш она көмәк әли узадыр. Нә гәдәр чалышырса, кичик гардашы хилас едә билмир. Бөјүк гардаш үзүб саһилә чыхыр. Үзү үстә торпаға гапаныр, бир аздан ајылыр, гардашынын јохлуғуну дәрк единчә дәһшәтә кәлир. Дәли кими «гардаш» дејә һајгырыр. Ата-анасынын вә кәлининин үзүнә баха билмәјәчәјини дәрк едән бөјүк гардаш о күндән бир дә евинә гајытмыр. О вахтдан 60 ил кечир. Дувағы ачылмајан кәлин. Зәрникар һәр күн ејвана чыхыр, көзләрини дәнизә зилләјир, гардашларын миниб кетдији гајығы ахтарыр. Бу 60 илдә

кәлинин мәһәббәти вә сәдагәти сојумур. Бу әһвалатын тәсвириндән сонра шаир, үзүнү сәјјаһа тутараг дејир:

Сәјјаһ үчүн дар көрүнән бу даланлар,
Көрүрсәнми нә үрәкләр бәсләмишдир!
Гој утансын ифтиралар вә јаланлар,
Һәр јувамыз нечә шаһин сәсләмишдир.
Сән јенә дә Авропаја дөнән тәки
Јаздығымыз бу Ичәришәһәрдәки
Даланлардан, дөнкәләрдән кәнара гач.
Мәним кими үрәкләрдән јүз сөһбәт ач.

Көзәлдир! Инандырычыдыр! Гој сәјјаһ Ичәришәһәрин күчәләринин дарлығындан данышмасын, бу дар дөнкәләрдә јашајан бөјүк үрәкләрдән, бөјүк дујғулардан данышсын. Шаир Зәрникарын да, гардашларын да бөјүк үрәјини, дөнмәз ирадәсини һәм охучуунун, һәм дә сәјјаһын көзләри гаршысында әјани олараг көстәрди. Биз бу нәғмәдә адамлар һаггында мә'лумат алмадыг, үмуми тә'рифнамәләр охумадыг. Ахы бурада ганадлы сөзләрә еһтијач да јохдур, чүнки биз онларын өзләрини көрдүк, сәсләрини ешитдик. Шаир өзү чох көзәл дејир: заһирә алданмаг лазым дејил, күчә кениш дә ола биләр, дар да. Әсас мәсәлә күчәдә, онун енли, јахуд дар, көзәл јахуд чиркин, дашлы јахуд һамар олмасында дејил, бир сөзлә, мәсәлә даш-диварда дејил, бу даш-дивар арасында јашајан адамларда, онларын әмәлләриндә, дујғу вә дүшүнчәләриндәдир.

«Бакынын дастаны» әсәриндә јухарыда дедијимиз кими, шаир, әсас мәтләби әввәлчәдән өзү үчүн мүәјјәнләшдирмәдијинә көрә, дејәчәји мүәјјән бир мәтләблә әлагәдар рич'әтдән рич'әтә кечир, мәтләб узаныр, бу рич'әтләр ичәрисиндә әсас мәтләб итиб-батыр. Буна көрә дә әсәр боју шаир, алты јердә мәтләбдән узаглашдығыны, фикрин ора-бура јајындығыны е'тираф едир:

Бу мәтләбдән узаглашсаг сөз гырылар
Ше'р, сәнәт дүнјасынын аһәнки вар.

(сәһ. 293)

Гәрәз, мәтләб гырылмасын, сизә бу күн
Сөз ачмышам мән Коммунист күчәсиндән.

(сәһ. 305)

Бир дә хәшәм, јағлы хәшәм
Сәләндадыр бу не'мәтим.

Балыгчылыг дејил пешәм
Узанмасын бу сөһбәтим.

(сәһ. 328)

Фәлсәфәләр, фәлсәфәләр
Бир әл чәкин јахамдан сиз.
Узандыгча сөһбәтимиз
Ше'рин оху даша дәјәр.

(сәһ. 330)

Мәтләб узаглашды, гајыдаг јенә
Бизим гәһрәманын зијарәтинә.

(сәһ. 350)

Узаглашма гәләм, јенә мәтләбдән
Башладығын сөзү камала јетир.

(сәһ. 353)

Көрүнүр шаир, өзү дә бу нөгсаны һисс едир. «Ше'р, сәнәт дүнјасынын аһәнкинин позғунлуғуну» е'тираф етмәјә мәчбур олур. Ашағыдакы мисал буну даһа артыг тәсдиг едир. «Бакынын баһары» адланан биринчи нәғмәдә:

Бөјүк шәһәр, бөјүк шәһәр, гәлбин сәнин
Кечә-күндүз үрәк кими нә гајнардыр.—

дејә Бакыны тә'рифләјир. Бакыда әкилән чинарлардан данышыр, чинарын адыны чәкән кими мәтләби кәсир, рич'әтә кечир:

Мән севирәм чинардакы о вүгары
Вүгар дедим! Бу инсанда јаранмышдыр.
Өмрү боју јашајачаг варам дејә
Онун һүсну чинар кими даранмышдыр.
Вүгар да бир зинәт олсун гој кәнчлијә
Кәнчлик дедим! Мән күнәшин пијалә тәк
Галдырырам бу кәнчлијин сағлығына,
Бир шөһрәтдир сачларымын ағлығына
Бу гүдрәтлә синәмдәки чарпан үрәк.
Үрәк дедим! О, мүгәддәс бир ағачдыр
Гој вар олсун инсанлығын бу илк вары,
Үрәк оддур! Кечә-күндүз јаначагдыр.
Үрәкдәдир мин арзунун аловлары

Алов дедим! О да ағлын ганадыдыр.
Јарыб кечди зүлмәтләри шимшәк кими
О, һәјатын дүнјар көрмүш устадыдыр.
О да садиг јаранмышдыр үрәк кими
Сөјүд-сөјүд! Фикри далғын, гәлби һиссас!

Бурада шаир биринчи мисрада нәјин адыны чәкирсә, нөвбәти мисрада мисраны һәмин сөзлә башлајыр вә һәмин сөзә «фәлсәфи» мә'на вермәк истәјир. Бу парчада шаир, кәнчлијә, үрәјә, алова вә вүгара вердији мә'налар инандырычы вә ганеедичи дејил. Мәсәлән, шаир алову ағлын ганады һесаб едир. Соруштула биләр: нә үчүн алов үрәјин ганады дејил, мәһз ағлын ганадыдыр? һәм дә шаирин алова вердији икинчи тә'рифи бәләдир:

О һәјатын дүнја көрмүш устадыдыр.

Анлашылмыр. Нечә јә'ни алов һәјатын дүнја көрмүш устадыдыр? Бунунла шаир нә демәк истәјир? Бу рич'әтләр, бу фәлсәфи мә'налар кимә вә нәјә лазымдыр?

Шаир, Бакы һаггында о гәдәр үмуми сөзләр вә тә'рифнамәләр ишләдирди ки, бунлар охучуну быгдырыр вә бу тә'рифнамәләр бә'зән фикри сүн'илијә, мә'насызлыға кәтириб чыхарыр.

Бу мәсәләләрдән данышан М. Ариф јазыр: «Лирикамызда сүн'иликлә һәмһүдуд олан бир хәстәлик дә әмәлә кәлмишдир. Бу мәфтуниијәт хәстәлијидир. Заһирән мәфтун олмаг пис шеј дејилдир, бу, севки һисси илә әлагәдардыр. Лакин бу мәфтуниијәт һисси һәддини ашдыгда, шаир һагг-һесабы итирдикдә, мәфтуниијәт һисси охучуда бир шүбһә ојадыр, охучу шаирин сәмимилијинә инанмаға башлајыр. Бәлкә дә шаир, тамамилә сәмими олараг бу вә ја башга бир шеј һаггында өз мәфтунлуғуну, һејрәтини көстәрир. Лакин бәдии өлчү позулдуғу үчүн әксинә бир тә'сир бағышлајыр. Чох тәәссүф едирик ки, бу һалы биз С. Вурғунун бә'зи әсәрләриндә көрүрүк. Нә заман ки, С. Вурғун «Дилчан дәрәси»ни вә «Елләр дүнјасы»ны тәрәннүм едирди, биз онун мәфтунлуғуна инанырдыг. Чүнки бурада бир өлчү вар иди, шаирин үрәјиндән гопан сәмими һиссләр бизи өзүнә табе едир, инандырырды. Амма Бакыдан јазанда шаир бу өлчүнү итирир, онун мәфтуниијәти бәдии инандырычылыг чәрчивәсиндән кәнара чыхыр, шаир аз гала Бакынын тозанағыны вә түстүлү көјләрини дә мәдһ етмәјә башлајыр. Бакынын бәзәјә вә мүбалиғәјә еһтијачы јохдур, ону олдуғу кими верән шаир, бөјүк бир шаир адлана биләр, белә олдуғу һалда өз мәфтуниијәтиндә һәр бир өлчүнү итирән шаир, тез-тез белә нидалара мүрачиәт едир: «Сејр ет сәјјаһ», «Бакы, Бакы», «Гыз галасы», «Хәзәр, Хәзәр» вә с. Беләликлә шаирин мүгәддәс гајәси бөјүк Вәтәнимизин шәрәфли шәһәрләриндән олан Бакы һаггында көзәл бир әсәр јаратмаг гајәси позулур. Чүнки, ше'ријјәтин әсас шәрти олан сәмимијјәт позулур. Дикәр тәрәфдән мәфтуниијәтдә бир садәлөвһлук дә вардыр. Садәлөвһлук исә там вә һәгиги сәмимијјәт демәк дејилдир».[1]

Фәслә јекун вурдуғумуз заман демәлијик ки, шаирин Бөјүк Вәтән мүһарибәси дөврү јарадычылығы һәм мәзмун, һәм дә формача чох зәнкин вә марагльдыр. Бурада шаирин мөвзу даирәси даһа да кенишләнир вә дөврлә әлагәдар даһа артыг ичтимаи мәзмуну кәсб едир.

[1] М. Ариф. «Азәрбајчан совет ше'риндә лирика», «Әдәбијјат гәзети», 1946, 20 мај.

ИНГИЛАБИ-РОМАНТИК ПОЕЗИЈА

(1946—1956)

Совет халгы 1945-чи илдә бүтүн бәшәријјәти фашизм тәһлүкәсиндән хилас етди. Бу, Советләр Иттифагынын, сосиалист ичтимаи гурулушунун нүфузуну бејнәлхалг аләмдә даһа да артырды.

Мүһүм бејнәлхалг һадисәләр вә өлкә дахилиндә көрүлән бөјүк гуручулуг ишләри һәмишә халгын вә Коммунист партијасынын ирадәсини тәмсил едән совет әдәбијјатынын гаршысында јени вәзифәләр гојду.

Бу вәзифәләрдән бири, мүһарибә илләриндә позулмуш, дағылмыш халг тәсәррүфатыны јенидән бәрпа етмәк ишиндә халгын мүбаризәсини, әмәк чәбһәсиндәки гәһрәманлығыны тәсвир вә тәрәннүм етмәкдән, икинчи мүһүм вәзифәси, һәмишә мүтәрәгги, ингилаби идејаларын бајрагдары олан Коммунист Партијасынын јүрүтдүјү сүлһ сијасәтини тәрәннүм етмәк, ирги ајры-сечкилијә гаршы чыхмаг, мүстәмләкә халгларынын өз азадлыг вә истиглалијјәти уғрунда апардығы һаглы мүбаризәсинә сәс вермәкдән ибарәт иди.

Сәмәд Вурғун сосиалист әмәјинин тәрәннүмү мөвзусунда «Мәним рубабым», «Мәним сәсим», «Мәһәббәт илһама чағырыр мәни», «Мәним андым», «Кичик шәһәр», «Баһар дүшүнчәләри» вә с. ше'рләрини, «Муған» вә «Көһнә достлар» поемаларыны јазмышдыр. Азәрбајчанда елә бир чидди һадисә, тикинти, тәдбир, јахуд јени бир наилијјәт, гәһрәманлыг нүмунәси олмамышдыр ки, С. Вурғун өз ше'рилә она чаваб вермәмиш олсун. Бүтүн бунлары шаир бөјүк мәһәббәт, сонсуз ифтихар вә севинч һиссилә, романтик пафосла гәләмә алмышдыр.

Үмумән сабаһа бахмаг, бу күнү бу күндән доғачаг сабаһла бирликдә көтүрмәк С. Вурғун ше'ринә хас олан әсас кејфијјәтләрдәндир. С. Вурғун «Кәләчәк күнләрә салам апараг» дејә халгы даһа бөјүк идеаллара, арзулара сәсләјир.

Романтик ән'әнә классик Шәрг вә Азәрбајчан ше'ринин мүһүм ән'әнәләриндән сајылыр. Азәрбајчан совет ше'риндә исә романтик ән'әнә тамамилә јени бир кејфијјәтдә тәзаһүр етмиш вә өзүнүн ән парлаг ифадәсини С. Вурғун поезијасында тапмышдыр.

Хүсусән, Совет һакимијјәтинин илк илләриндә, ингилаб фүтуһатындан тәзәчә чыхан бир халгын мә'нәви гүдрәтини, гәһрәманлыг еһтирасларыны, азадлыг, сәадәти вә истигбал арзуларыны ифадә етмәк үчүн јени типли ше'рә бөјүк еһтијач вар иди. Сосиализм гуран халгын јарадычылыг чошғунлуғуну габарыг ифадә етмәк үчүн романтик ше'р зәнкин бәдии имканлар вә'д едирди. Тәсадүфи дејил ки, совет әдәбијјатынын баниси М. Горки совет јазычыларыны ингилаби романтикаја сәсләјирди. Горки нәинки јалныз ингилаби романтика нүмунәләри олан бәдии әсәрләрини јарадырды, һәм дә сосиалист реализми әдәбијјатында ингилаби романтиканын мә'на вә мөвгејини мүдафиә едән нәзәри әсәрләрлә дә чыхыш едирди. Һәм биринчи, һәм дә икинчи саһәдә Максим Горкинин бөјүк хәләфләриндән бири дә С. Вурғун олду.

Романтика С. Вурғун поезијасынын үзви бир мәзијјәтидир. О, совет ше'рини «ганадлы реализмсиз» тәсәввүр едә билмирди. Ингилаби романтика С. Вурғун ше'риндә кениш фәлсәфи вүс'әт, идеја вә хәјал мөһтәшәмлији, ингилаби идеалларын пафосу кими өзүнү көстәрир. О һәмишә јүксәк трибуналарда, мәркәзи мәтбуатда, совет јазычыларынын пленум вә јығынчагларда еһтирасла мүдафиә етдији романтика һаггында дејирди: «Мән сосиализм реализминә үзви сурәтдә бағлы олан сосиализм романтикасынын вәзифәсини инсан организминдәки үрәјин, јахуд бејнин вәзифәси кими баша дүшүрәм»[1].

Шүбһәсиз, С. Вурғунун романтикаја чағырышларынын зәиф чәһәтләри дә вар иди. Лакин совет ше'рини мә'на вә зәка поезијасына, мөһтәшәм идеја, фикир вә дүшүнчә ше'ринин зирвәләринә сәсләдији һәр јердә С. Вурғун һаглы иди.

С. Вурғунун романтикаја мүнасибәтинин һәм гүввәт-

[1] «Әдәбијјат гәзети», 1949, 5 ијул.

ли, һәм дә зәиф тәрәфләрини онун өзүнүн бәдии јарадычылығында ајдын мүшаһидә едирик. «Комсомол поемасы», «Муған», «Көһнә достлар», «Ајкүн» кими әсәрләриндәки кәләчәјә никбин бахышдан доған, сосиалист әмәјинин мә'на вә поезијасыны ифадә едән романтика, «Заманын бајрагдары»,«Зәнчинин арзулары», «Ленинин китабы» әсәрләриндәки ингилаби идеаллара әсасланан романтика бу бөјүк поезијанын мәзијјәтидир.

Шаирин бу дөвр јарадычылығында өзүнү көстәрән мүһүм чәһәтләрдән бири дә һәјатымызын кениш епик тәсвири мәсәләсидир. «Муған», «Ајкүн», «Көһнә достлар» поемаларында шаир јенидән епик тәсвирләр јолуна гајыдыр, совет адамларынын бөјүк идеаллар уғрунда апардыглары мүбаризәни, әмәк чәбһәсиндәки гәләбәләрини реал ләвһәләрлә, романтик бојаларла тәсвир вә тәрәннүм едир.

«Рапорт» ше'риндән башлајараг «Көһнә достлар» поемасына гәдәр Вурғун һәмишә әмәк мөвзусуна тохунмушдур. Онларча хырда ше'рдән башга бу мөвзуда «Мачәра», «Ләкбатан», «Мурадхан», «Кәнд сәһәри», «Бәсти», «Муған», «Көһнә достлар» (гисмән «Ајкүн») поемаларыны јазмышдыр. Бу әсәрләрдә әмәк, шаиранә дил вә романтик пафосла тәрәннүм олунур. Һәмин әсәрләрдә әмәклә учалан инсан, онун јени кејфијјәтләрлә зәнкин олан мә'нәви аләми дә әсас јер тутур. Бу мә'нада јени инсан мәсәләси дә С. Вурғун јарадычылығында ајрыча мөвзу тәшкил едир.

1. ЈЕНИ ИНСАН МӘСӘЛӘСИ

1. *Јени инсан мәсәләси* јүксәк мә'нәви кејфијјәтләрә малик олан совет адамынын бәдии образыны јаратмаг, онун әмәл вә мүбаризәсини әкс етдирмәк мәгсәдилә С. Вурғун «Муған» поемасыны јазды. Шаир, һәмишә чәмијјәтимизи ирәли апаран, өз шүчаәти вә әмәји илә онун инкишафына тәкан верән адамларын образыны јаратмаг мәсәләсини ирәли сүрмүшдүр. Бу инсанларын әмәјә олан мүнасибәтләри дә дәјишмиш, јени мә'на, јени мәзмун кәсб етмишдир. Сәнәткарын вәзифәси бу јени инсанларын ән јахшы сифәтләрини, мә'нәви аләмини әкс етдирмәклә бу сифәтләрин јалныз тәк-тәк адамлара дејил, милјонлара хас олдуғуну көстәрмәкдән ибарәтдир.

Шаир һәјатдан көтүрдүјү бир сурәти өјрәнмәклә, onу тәкмилләшдирир. Бу чәһәтдән јени инсан мәсәләси С. Вурғун әсәрләриндә ән мүһүм, ән мараглы мәсәләләрдәндир.

Јени инсан сурәтләри ингилабдан сонра әдәбијјатымызда бөјүк бир силсилә тәшкил едир. Бу чәһәтдән Ч. Чаббарлынын гәһрәманлары даһа сәчијјәвидир. Онун гәһрәманлары бу күнә мәхсус олмагла бәрабәр, онларда кәләчәк үчүн сәчијјәви олан әламәтләри дә тапмаг мүмкүндүр. Вурғунун гәһрәманлары да беләдир.

«Муған» поемасы шаирин әмәк мөвзусунда јаздығы поемалары ичәрисиндә хүсуси јер тутур. Поемада шаирин бир ишарәсиндән ајдын олур ки, о бу әсәри 1947-чи илдә јазмаға башламышдыр. 1949-чу илдә әсәри тамамлајан шаир епилогда јазыр:

«Муған» дастаныны ики ил габаг
Бир сәјаһәт күнү башламышам мән.
О өз вә'дәсинә кечикди анчаг,
Нә мәндән ичиијин, нә дә гәләмдән.

Поеманын 1947-чи илдән јазылмаға башладығыны көстәрән даһа мүһүм бир факт, 1947-чи илин сентјабрында Низаминин јубилеји мүнасибәтилә Бакыја кәлән көркәмли рус шаири Н. Тихоновун «Хатирәләримдән сәһифәләр» адлы хатирәсиндәки бир нечә ишарәдир. Хатирәләр С. Вурғунла А. Фадајевә, бу бөјүк сәнәткарларын әдәбијјат, тәбиәт вә һәјат һаггында, Азәрбајчан, онун кечмиши, кәләчәји, Минкәчевир тикинтиси һаггындакы дүшүнчәләринә һәср олунмушдур. Н. Тихонов бурада С. Вурғунун «Муған» поемасындан мешәләрә һәср олунан парчаны хатырлајыр: «Јалныз гыса нидаларла кифајәтләнән овчулар саатларла мешәләри кәзир вә бу бәнөвшәји, гырмызы, сары, ал, јашыл јарпаглар дәнизи ичәрисиндә өз шикарларыны ахтарырдылар. Лакин онлар өз күлләләри илә мешә көзәллијинин сакит әзәмәтини поза билмирдиләр. Бу көзәллијин далғалары һәр тәрәфдән үстүмүзә кәлирди. С. Вурғун тамамилә һаглы олараг јазмышды:

Мешәләр, мешәләр, доғрудан да сиз,
Јајда да, гышда да бир баһарсыныз.
. . . .

Јелин габағыны дағ кими кәсән
Сизсиниз, нә гәдәр лүтфкарсыныз».[1]

Јәгин ки, 1947-чи илдә «Муған» поемасы шаирин фикриндә јаранырды. Поема, демәк олар ки, шаирин ов сәфәрләриндән алдығы тәәссүрат әсасында јазылмышдыр. Минкәчевир тикинтиси илә әлагәдар олараг Самух мешәси, орада јашајан һејванларын вә гушларын талеји шаири чох дүшүндүрмүш вә бу дүшүнчә дә поемада өз әксини тапмышдыр:

Јердә чар чәксә дә чархларын сәси,
Од тутуб јанса да көјүн нәфәси,
Чејранлар дүздәдир... гушлар јувада.

Санки «бу нәһәнк тикинтиләр дә тәбиәтин һүснүнү позмајачаг» дејә шаир өз-өзүнә тәсәлли верир.

Шаир тез-тез Муғана, Ширвана, Шәки вә Загатала мешәләринә ова кедәрди. «Муған» поемасынын мүһүм фәсилләриндән бири олан 4-чү нәғмә сырф ов тәәссүратынын нәтичәсидир. Шаир бурада дағыстанлы гоча бир чобана раст кәлмиш, онунла сөһбәт етмиш вә бу сөһбәти ејнилә поемаја салмышдыр. Шаирин архивиндәки бир вәрәгдә онун белә гејди вардыр: «Бир гоча дағыстанлы Муғана гышламаг үчүн гојун сүрүсү илә кедирмиш, јолда ондан сорушурлар ки, сәнин бир гојунун ики олачагмы? О чаваб верир ки, Муған Муған олса, бири үч олар, јох, туфан олса, үчү һеч олар.»[2]

Чобанын дедији бу сөз:

Муған Муған олса, бири үч ејләр,
Муған туфан олса, үчү һеч ејләр.

шәклиндә мејдана чыхмышдыр.

Поеманын башладығы 1947-чи илдә шаир, Низамијә һәср етдији бир мәгаләсиндә јазырды: «Советләр өлкәсиндә зәһмәткешләр бәшәр тарихиндә индијәдәк мисли көрүнмәмиш һүгуглардан истифадә едирләр. Совет һакимијјәтинин ганунлары сајәсиндә өлкәмиздә әмәк, икидлик вә шәрәф иши олмушдур. Совет әдәбијјаты гаршысында, биз Азәрбајчан јазычылары гаршысында садә зәһмәткеш адамларын долғун, бәдии сурәтләрини јаратмаг кими бөјүк вә нәчиб бир вәзифә дурур. Азәрбајчан

[1] Н. Тихинов. «Хатирәләримдән сәһифәләр», «Азәрбајчан» журналы, 1963, № 6, сәһ. 127.

[2] Бах: шаирин архиви.

бәдии әдәбијјатында һәлә шанлы нефтчиләримизин, Азәрбајчан колхозчуларынын долғун сурәтләри јарадылмамышдыр. Биз, сосиалист әмәјинин көзәллијини көстәрмәли, зәһмәткеш совет адамынын мә'нәви вә мадди үстүнлүкләрини бүтүн дүнја гаршысында нүмајиш етдирмәли, онун мәфкурә—мә'нәви симасыны бүтүн зәнкинлији вә көзәллији илә тәсвир етмәлијик»[1].

«Муған» поемасында бу мәгсәди күдән шаир, она әсасән наил ола билмишдир. Поема бөјүк бир ифтихар һисси илә јазылмышдыр. Бурада Вәтәнимизин бир һиссәси олан Муғанын кечмиши бу күнү вә кәләчәји вәһдәтдә верилмишдир. Шаир, тәхминән 2 мин мисралыг бир поемада Муғанын 2 мин иллик тарихини нәзәримиздә чанландырмаға чалышмышдыр.

«Муған»да тәхминән «Бакынын дастаны» сәпкисиндә нәғмәләрлә јазылмышдыр. Белә ки, бурада да ваһид ана хәтт, сүжет, ваһид бир гәһрәман, онун талеји, нәғмәләри бир-биринә бағлајачаг әһвалат јохдур. Әсәрин баш гәһрәманы Муған, онун кечмиши, бу күнү, кәләчәји һаггында өз тәәссүратыны охучуја чатдыран шаирин өзүдүр. Шаирин аддым-аддым Муғаны кәзмәси, шаһид олдуғу һадисә вә көрдүјү адамлар һаггында мүһакимәләринин силсилә һалында узанмасы әсәрин ана хәттини тәшкил едир. Демәк, бурада нәғмәләри бир-биринә бағлајан јеканә амил шаирин өзү вә дүшүнчәләридир. Буна көрә «Муған»ы лирик поема адландырмаг олар.

Јухарыда мисал кәтирдијимиз гејддән дә мә'лум олур ки, шаир поеманы ики ил әввәл башламыш, тез баша чатдырмаг истәмиш, лакин нәдәнсә «о өз вә'дәсиндә кечикмишдир». Демәк, шаир поеманы әввәлчә јалныз Муған сәфәрләриндән алдығы тәәссүрат әсасында јазмаг истәјирмиш, јалныз тәәссүрат шаирә кафи олмамышдыр. О, сонрадан Муғанын кечмишини өјрәнмәјә башламыш вә мараглы фактларла гаршылашмышдыр.

«Муған» поемасынын һәр фәсли бир нечә вариантдыр. «Күрүн бајрамы» адланан онунчу нәғмәдән сон үч бәнд нәдәнсә чапларда атылмышдыр. Һәмин үч бәнддән әввәлки бәндә шаир өз көнлүнә мүрачиәт едир:

Еј көнүл, Күр илә сөһбәти гуртар,
Узундур онсуз да бу дастанымыз.

[1] С. Вурғун. «Низами ирси вә муасир дөврүмүз», «Коммунист» 1947, 24 сентјабр, № 138.

Сабаһ да Боз дағa сәфәримиз вар.
Орда күлүнк вурур гәһрәманымыз.

Бундан сонра кәлән вә чаплара дүшмәјән бәндләр ашағыдакылардыр:

Јәгин јол көзләјир...никаранам мән,
Дуруб-динчәлмәјир синәмдә үрәк.
Кәрәк сөһбәт ачам Минкәчевирдән,
Ағзымдан инчиләр, дүрләр төкәрәк.

Сәнсә, еј охучум, сәбр елә бир аз,
Чох да тәләсдирмә јолларда мәни.
Әлүстү әсәрин өмрү чох олмаз,
Јарымчыг көрүрәм сөз хәзинәми.

Вердијим вә'дәјә үрәклә инан.
Бир јени зәфәрлә көрүшәрик биз.
Бир аја гуртарар, гуртарар «Муған»,
Охујуб шад олар нәсилләримиз.

Бу парчадан ајдын олур ки, шаир јаздыгларыны јарымчыг һесаб едир вә охучусундан бир ај да мөһләт истәјир, чүнки бундан сонра кәләчәк Минкәчевир һаггындакы нәғмәләри јазмаг үчүн шаирә јалныз тәәссүрат кифајәт дејилдир. О, газынты заманы Минкәчевирдән тапылмыш мүхтәлиф аләтләри, сахсы габлары өјрәнмәли вә бу тапынтыларла әлагәдар тарихи кечмишимизә нәзәр салмалыдыр. Бураја гәдәрки нәғмәләри сәлис вә тез јазан шаир, сонракы нәғмәләри ләнк вә мүәјјән фасиләләрлә јазмышдыр. Буна әлјазмасындакы мүхтәлиф гејдләр, ишарәләр, дәфәләрлә позулмуш вә јенидән јазылмыш мисралар, кағызларын рәнкинин мүхтәлифлији сүбут етмәкдәдир. Бундан башга шаирин архивиндә «Муған»ын әлјазмалары илә бирликдә сахланан бир китабча да фикримизи тәсдиг етмәкдәдир. Китабча белә адланыр: «Краткие даклодные записки по Мингечаурскому узлу сооружений». Баку, 1938.

Ајдын олур ки, шаир, Минкәчевирлә бағлы олан нәғмәләри јазмаг үчүн бу бөјүк тикинтинин лајиһәси, планы, әһәмијјәти илә дәриндән таныш олмаг мәгсәди илә әлагәдар материаллары да охумушдур. Он үчүнчү нәғмәдә шаир, Рома сәркәрдәси Помпејин Вәтәнимизә һүчумундан, әфсанәви амазонка нәслиндән, «нечә мин ил бундан әввәл» Муғанда «сых мешәләрин», «чәмәнликләрин» олмасындан данышыр. Әлјазмасындан көрүндүјү кими, бу нәғмә чох чәтин вә фасиләләрлә јазылмыш-

дыр. Бурада бә'зән дөрд мисранын јасылмасы үчүн бир, јахуд ики вәрәг сәрф едилмишдир. Бу чәһәтдән әлјазмасындакы 17-чи сәһифә чох марағлыдыр[1]

Һәмин сәһифәдә једди сәтир вардыр. Сәтирләрин дөрдү сонрадан позулмуш, үчү нәшрләрә дүшмүш бизә мә'лум сәтирләрдир. Сәһифәнин ашағы һиссәсинин сағ тәрәфиндә бир ағач шәкли чәкилмиш вә нәсә охунулмасы мүмкүн олмајан сөз јазылмышдыр. Сол тәрәфдә исә гара гәләмлә «өјрән!» гејди вардыр. Позулмуш сәтирләрлә бәрабәр һәмин једди сәтир ашағыдакылардыр:

Көһлән атлар кишнәдикчә әрәнләрин нә'рәсинә,
Ағыр көјләр, асиманлар дилә кәлмиш јер сәсинә.
Бурда Помпеј ордусуна синә кәрмиш бизим елләр,
Јердән-көјдән од әләмиш бу боз дағлар, бу боз чөлләр,
Өлүм һөкмү јазмыш оғул гәсбкарлар дунјасына.
Вәтән оғлу анд ичмишдир азадлығын мә'насына,
Тунч синәләр һасар олмуш үрәкләрин севдасына.

Бу сәһифәдәки сон дөрд мисра позулмуш, о бири сәтирләр дә ашағыдакы шәкилдә мејдана чыхмышдыр:

«Јердән-көјдән од әләмиш бу боз дағлар, бу боз чөлләр» позулмуш, әвәзиндә «Јанғынларын арасында нәфәс алмыш ајлар-илләр» мисрасы мејдана кәлмишдир. «Вәтән оғлу анд ичмишдир азадлығын мә'насына» позулмуш, әвәзинә «Вәтән оғлу гылынч чәкмиш гәсбкарлар дунјасына» мисрасы јаранмышдыр. «Тунч синәләр һасар олмуш үрәкләрин севдасына» мисрасы әлјазмасында позулса да, сонракы сәһифәләрдә сахланылмышдыр. «Өлүм һөкмү јазмыш оғул гәсбкарлар дүнјасына» мисрасы исә тамамилә позулмушдур. Һәмин вәрәгин јалныз јарысы јазылмыш, јарысы исә ағ галмышдыр. Көрүнүр, шаир чох дүшүнмүш вә дүшүндүјү мүддәтдә вәрәгин кәнарына ағач шәкли чәкмиш вә иши бурада сахламышдыр. Үстүндән бир нечә мүддәт кечмиш, о, әсәрә јенидән гајытмыш вә гара гәләмлә вәрәгин сол тәрәфинә «өјрән!» сөзүнү јазмышдыр.

Доғрудан да өјрәнмиш, әлагәдар мәнбәләрлә таныш олмуш вә јенидән ишә башламышдыр. Бундан сонра исә иш сүр'әтлә кетмишдир. Буну вәрәгләрин нисбәтән тәмизлији дә тәсдиг едир. Јәгин ки, Помпејин һүчумуну, бу һүчум заманы әфсанәви амазонка нәслинин фәалиј-

[1] Бах: Һәмин сәһифәнин фото-сурәти.

јэтини, Муғанын кечмиш чалалыны дэриндэн өјрэнмиш, сонра ишэ башламышдыр. Нөвбэти сэһифэнин бириндэ гоча алим Сарвана:

Оғул, Сарван, бу көрдүјүн от битмәјән боз дағларын
Әтәкләри мәскәнијмиш дурна көзлү булагларын.—

дејә нечә мин ил бундан габаг Муғанда көзәл шәһәрләрин, мејвәли бағларын, сых мешәләрин олдуғуну хәбәр верир. Һәмин сәһифәдә дә дөрд мисра позулмуш вә сәһифәнин чох һиссәси ағ бурахылмышдыр. Позулан сәтирләр ашағыдакылардыр:

Оғул, Сарван! Де, газдығын бир бах нәдир?

Һәмин сәтрин јухарысында нәсрлә јазылмышдыр: «Ахтардығын шејләр». Сонра:

Бу јералты Минкәчевир бир түкәнмәз хәзинәдир.
Нечә мин ил бундан габаг
Бурда сәнин бабаларын өз әлијлә шәһәр салмыш.

Бундан сонракы сәһифәләрдә шаир јары нәср, јары ше'рлә бә'зи гејдләр етмишдир. «Инсан әли», «бир тәрәфдән... сарај гурур», «ме'мар нахыш вурур», һәмин сәһифәнин ашағысында: «Дүз күчәләр, мејданчалар», «шаһман ханәләри кими», «о јандаса ағсачлы алим газыр», «сых мешәләр» вә с. јазылмышдыр.

Бу гејдләр шаирин јазмаг истәдији кәләчәк сәтирләр үчүн бир һазырлыгдыр. Шаир тарихи гајнаглара мүрачиәт етдијиндән, иш ләнк кетмиш, бу һиссәни дә јухарыдакы гејдләр әсасында јазмышдыр. Фикримизи әсәрин өзү даһа артыг тәсдиг едир. Әсәрдә Муғанын кечмиши, Помпеј һүчуму, Зәрдүшт, онун јашајыб-јаратдығы јер вә «Авеста» һаггында верилән мә'луматларда мүәјјән тарихи гајнаглара иснад едилир.

Шаир, поеманын бешинчи нәғмәсинин сонунда «Авеста» мүәллими Зәрдүштү муғанлы һесаб едир вә бундан сонра:

Өтәрки дә олса бу күн сөһбәт ачым мән
Торпаг олмуш о лоғманын әмәлләриндән.—

дејә нәғмәјә јекун вурур. Алтынчы нәғмә дырнаг ичиндә верилмәклә «Авеста»нын ән гәдим һиссәси олан «Гатлар»дан тәрҹүмәдир. «Гатлар» Аһурамәздаја мүрачиәтән үчлүкләрлә јазылмышдыр. Алтынчы нәғмәдә шаир бу үчлүкләрин бә'зиләрини мүәјјән дәјишикликләрлә тәрҹүмә етмиш вә һәмин үчлүк формасыны да сахламышдыр. Бунларын һәгигәтән «Авеста»дан тәрҹүмә олундуғуна сүбут үчүн бир нечә бәнди мисал кәтирәк. «Гатлар»да охујуруг:

Еј Аһурамәзда! Зүлм, мүчадилә, гәзәб, зор
Мәни тәнкә кәтирмишдир. Сәндән башға горхум јохдур
Мәним үчүн сәбатлы, шад бир һәјат вер.

Еј Аһурамәзда! Әлләримизи галдырыб сәнә ситајиш
едирик.

Рәва көрмә ки, хејирхаһлар завала уғрасын бәдхаһлар
хејирхаһлара галиб кәлсин.

Еј Аһурамәзда! Доғрулугдан вә паклыгдан елә бир
гүдрәт јарат ки, онун күчүндән сүлһ вә асајиш
бәрпа олунсун.[1]

С. Вурғунун «Һүрмүз вә Әһриман» вә хүсусилә «Фәрһад вә Ширин» әсәрләриндә гәһрәманларын тез-тез Аһурамәздаја: «Улу Һүрмүз»: дејә мүрачиәт етмәләри мәһз бурадан—«Авеста»дан кәлир. «Фәрһад вә Ширин» пјесиндә Азәр баба:

Улу Һүрмүз! Күнәш парлат һавада,
Өзүн ашигләри јетир мурада.

Јахуд:

Улу Һүрмүз! Сахла бизи бәладан,
Нәдәр чәкди тарих боју бу вәтән.

«Муған»да исә шаир, Аһурамәздаја мүрачиәтләри атмыш лиләкләри кәләчәк заманын мүһәггәг формасына кечирәрәк, әсас мәзмуну—фикри сахламаға чалышмышдыр:

Улу Һүрмүз! Сахла бизи бәладан,
Гара кејиб, матәм тутан хаин Әһриман
Тәслим олуб баш әјәчәк улу Һүрмүзә.

---

[1] «Гатһа-Сурудуһаје Зәрдешт», тәәллиф вә тәрҹүмә Пур Давуд. Бомбеј, 1923, сәһ. 11, 13, 15.

Өз тахтыны тапшырачаг кечә-күндүзә
Гадир күнәш оридәчәк о вахт зүлмәти,
Јер оғлуну боғмајачаг јерин мөһнәти.

... Дүшүндүкчә сәадәтин ағ күнләрилә
Һәр очагда неј тутулуб тој башланачаг.
Инсан өмрү мин бүсатла алгышланачаг.

Бу бәндләрдәки әсас фикир күндүзүн кечә, хејирхаһлығын бәдхаһлыг, бир сөзлә, Һүрмүзүн Әһриман үзәриндәки гәләбәсинин тәрәннүмүдүр ки, «Гатлар»да да тәхминән ејни фикрә тәсадүф едирик.

С. Вурғун «Муған»да Зәрдүштүн үч мин ил әввәл јашамасы вә «Муған сәһрасыны кәзиб доланмасы» һаггында мә'лумат верир:

Гоча Зәрдүшт! Гоча Зәрдүшт, үч мин ил габаг
Сән дә Муған сәһрасыны кәзиб доландын
Мин өлүмлә, фәлакәтлә гаршылашараг,
Араз кими каһ дурулуб, каһ да буландын

Дүнјанын ән мәшһур авесташүнасларындан устад Пүр Давуд «Гатлар»а јаздығы мүгәддимәдә Зәрдүштүн јашадығы дөвр һаггында јунан тарихчиләринин фикирләрини нәзәрдән кечирмиш, онлары үмумиләшдирмиш вә бу фикрә кәлмишдир ки, Зәрдүшт ерамыздан 1080 ил әввәл јашамышдыр.[1]

Көрүндүјү кими, бу тарих, С. Вурғунун вердији мә'луматла тамамилә ујғун кәлир. М. М. Тәрбијәт дә «Данешмәндане Азәрбајчан» әсәриндә Әбу Рејһан Бирунинин «Әл-асари багијјә» әсәринә иснад едәрәк көстәрир ки, Сифид Туман оғлу Зәрдүшт Азәрбајчанын Муған маһалынын ојмагларынын бириндә анадан олмушдур.[2]

Зәрдүштүн Муғанла әлагәдар олдуғуну Муған сөзүнүн лүғәти мә'насы да тәсдиг етмәкдәдир. Мәсәлән: «Бүрһане Гате»дә Муған сөзүнүн мә'насы бу чүр изаһ едилир: «Муған «Муғ»ун чәмидир мә'насы «атәшпәрәстләр» демәкдир вә Азәрбајчанда бир вилајәт ады да вар. Муған о вилајәтдәки шәһәрин адыдыр».[3]

---

[1] «Гатһа-Сүрудуһаје Зәрдешт», тәәллиф вә тәр...ә Пүр Давуд, Бомбеј, 1927, сәһ. 26.
[2] М. М. Тәрбијәт, «Данешмәндане Азәрбајчан», Теһран, 1314, шәмси, сәһ. 173.
[3] Мәһәммәд һүсејн Бүрһан. «Бүрһане Хате», Теһран, 1288, (һичри) сәһ. 240.

Профессор Ә. Дәмирчизадә Муған сөзүнүн илк һечасы олан «Муғ»ун илк мәнбәләрдә «Мағ» кими ишләндијини. «Мағ» сөзүнүн исә һәм гәбилә, һәм атәшпәрәст мә'насы вердијини көстәрәрәк јазыр: ««Мағ»лар Зәрдүшт дининә өз гәбиләви е'тигад, адәт вә ән'әнәләрини дә артырыб, «Авеста»нын, хүсусән Вендидадсадинин чох һиссәсини јенидән гурараг өзләрини дә пејғәмбәрин—Зәрдүштүн нәслиндән е'лан етмишләр вә «Заратуштротема», јә'ни, «Әсл Зәрдүшт» ләгәби илә адландырмышлар... Зәрдүшт «Мағ»лар гәбиләсиндәндир. Чүнки Зәрдүшт Атрапатанда—Урмија көлү јахынлығында, бәлкә дә Зәрдүштүн мүгәддәс мүсаһибә дағы вә Аһурамазданын (Һүрмүзүн) мәскәни Алпорч (Елбрус) дағынын гәрб әтәкләриндә, Вура-Һаша (Хәзәр)дәнизинин чәнуб-гәрб саһилиндән гәрбә доғру узанан Муған-Маған елләриндә, башга сөзлә, «Мағ» гәбиләсинин мәскәни тәхмин едилән бир јердә доғулмушдур. Лакин пејғәмбәрләрин чохусунун башына кәлән һадисә бунун да башына кәлмиш, јә'ни өз еллиләрини өз пејғәмбәрлијинә инандыра билмәмиш, башга бир јерә көчүб кетмәјә мәчбур олмушдур. Сонрадан өз еллиләри онун мүвәффәгијјәтләрини ешитдикдә она садиг олмаға, онун еллиси вә гоһуму олдугларыны сөјләјиб өзләрини дә «әсл Зәрдүшт» адландырмаға башламышлар».[1]

Беләликлә, С. Вурғун Зәрдүштә «сән дә Муған сәһрасыны кәзиб доландын» демәкдә һаглыдыр вә јәгин ки, јухарыда мисал кәтирдијимиз гајнаглара әсасланмышдыр.

Поеманын он үчүнчү нәғмәсиндә гоча тарих алими газынты заманы јердән тапылан мүхтәлиф аләт вә сахсыларла әлагәдар Сарвана гәдим тарихимиз һаггында мә'лумат верир. Гоча, миладдан әввәл 66-чы илдә сәркәрдә Гнеј Помпејин башчылығы илә вәтәнимизә басгын едән ромалылардан, онлара аман вермәјән бабаларымыздан, әфсанәви гадын нәсли олан амазонкалардан данышыр:

Бурда Помпеј ордусуна синә кәрмиш бизим елләр,
Јанғынларын арасында нәфәс алмыш ајлар-илләр.
Вәтән оғлу гылынч чәкмиш гәсбкарлар дүнјасына,
Тунч синәләр һасар олмуш үрәкләрин севдасына.

---

[1] Ә. Дәмирчизадә. «Азәрбајчан дилинин тарихи» I чилд, Бакы, Азәрнәшр, 1948, сәһ. 54—55

Көрүрсәнми? Түрбәсиндән баш галдыран бу кәлин дә
Өз дөшүнә галхан чәкиб, гылынч тутмуш сағ әлиндә,
Амазонка дедијимиз бу гәһрәман гадын нәсли,
Гәдим Муған чөлләриндә чадыр гуруб баһар фәсли,
Јурдумузун шәһәтинә мин бир чәлал јарадармыш,
Һәр үрәјин бир алову, һәр очағын оду вармыш.

Ромалыларла гәдим бабаларымыз олан албанлар арасындакы бу мәшһур тарихи дөјүшүн Күр чајы вадисиндә—Муған әтрафында олдуғу, дөјүшдә кишиләрлә бәрабәр гадынларын да иштирак етдији тарихдән мә'лумдур. «Азәрбајчан тарихиндә» охујуруг: «Аппианын дедијинә көрә, әсир алынмыш албанлар арасында хејли јаралы гадын вар иди. Албанија гадынларынын икидлији ромалылары һејрәтә кәтирмиш, онларын гәһрәманлығы гәдимдә белә бир әфсанәнин јајылмасына сәбәб олмушду ки, куја Албанијанын шималындакы дағларда ромалылара гаршы мүбаризәдә албанлара көмәк едән дөјүшкән амазонкалар тајфасы јашајыр».[1]

Дедикләримиздән көрүндүјү кими, «Муған» поемасы јалныз ов сәфәрләриндән алынан тәәссүратларын ифадәси дејил, һәм дә тарихә даир гәдим материал вә гајнагларын өјрәнилмәси, арашдырылмасы мәһсулудур. Буна көрә дә поеманын јазылышы ики илә гәдәр давам етмишдир.

Әсәр он доггуз нәғмәдән ибарәтдир.

Поеманын чанлы адамларла—Сарван, Манја вә Муған гызы илә әлагәдар олан нәғмәләри даһа јығчам, даһа тәбии вә көзәлдир. Муған дүзү, бурадакы исти, бүркү вә кәләчәкдә салыначаг мешәләр, сәринлик, булаглар, газынты заманы тапылан сахсыларла әлагәдар тарихи рәвајәтләр бир заманлар Муғанда јашајыб-јарадан Зәрдүшт, онун «Авеста»сы, «Авеста»да јүрүдүлән фикирләр, арзулар бизим үчүн нә гәдәр доғма, нә гәдәр әзиз олса да, бүтүн бунлар чанлы инсан нәфәсини, онун чырпынан үрәјини әвәз едә билмәз. Поезија јалныз инсан нәфәси олан јердә мөвчуддур.

Шаирин Муған гызы илә олан сөһбәти, гызын әввәлчә ону танымамасы, танıјандан сонра «Нә олар, бизә бир ше'р јазасан» дејә сәмими мүрачиәти нә гәдәр тәбии, нә гәдәр чанлыдыр!

Әсәрин ән көзәл нәғмәләриндән бири дә «Гәһрәманын зәфәри» адланан он дөрдүнчү нәғмәдир. Бурада

[1] «Азәрбајчан тарихи», Азәрб. ССР ЕА нәшри, 1958, сәһ. 80.

шаир, Минкәчевир гәһрәманы Сарванла памбыг устасы Манја Кәримованын јарышыны вә бу јарышда биринчинин гәләбәсини тәсвир едир. Мараглы бурасыдыр ки, бу гәләбәдән Манја пәрт олмадығы кими, Сарван да ловғаланмыр:

О ахшам ағзыны ачмады Сарван,
Бүтүн мәчлис боју о. һеч динмәди.
Манјанын үзүнә бахдығы заман
Чалдығы зәфәрлә чох севинмәди.

Сарван чәкдији зәһмәтин мә'на вә маһијјәтини дәрк едир. Бу ишин нә демәк олдуғуну билир, онун кәләчәјини көрүр:

Бурда нәфәс алыр бөјүк бир шәһәр
Шәһәрә сығмајыр кениш күчәләр.
... Ајнабәнд евләрин ејваны сәрин
Јујунур гојнунда ал шәфәгләрин.
... Кечәләр чар чәкир көјә заводлар.

Бу, онун зәһмәти нәтичәсиндә јаранаčаг Минкәчевирин кәләчәјидир. О өз шәхси мәнфәәти үчүн дејил, Минкәчевирин кәләчәји наминә чалышыр.

Сосиализм јарышынын маһијјәтини В. И. Ленин һәлә 1917-чи илин декабр ајында јаздығы «Јарышы нечә тәшкил етмәли» мәгаләсиндә белә изаһ етмишдир: «Сосиализм нәинки, јарышы сөндүрмүр, әксинә,... халг ичәрисиндә түкәнмәз бир булаг кими чошуб-дашан вә капитализмин минләрлә вә милјонларла әздији, сыхдығы, боғдуғу исте'дадлы адамларын ашкара чыха биләчәји бир иш саһәсинә чәлб етмәк үчүн имкан јараныр».[1]

Ишләринин характери мүхтәлиф олса да, Сарванын Манја илә јарышы сосиализм чәмијјәтинин инкишафына, үмумун хејринә хидмәт едир. Чүнки бу тикинти тәк бир нәфәрин дејил, халгындыр. Буна көрә дә кечичи бајрағы Сарвана верәркән Манјанын «шадам, севинирәм үрәкдән буна» демәси тәбиидир.

Әсәрдәки чејран вә памбыг һаггындакы нәғмәләр вә хүсусилә Сарванын иш просесинин тәсвири олдугча көзәл вә тәбии парчалардыр:

[1] В. И. Ленин. Әсәрләри, 4-чү нәшри, 26-чы чилд, Азәрнәшр Бакы, 1952, сәһ. 41.

Сукута гәрг олмуш урәјимлә мән
Кечирәм јенә дә Муған чөлүндән.
Јанында баласы, јағыш көлүндә,
Әјилиб су ичир бир ана чејран.

Елә ки сон баһар мин бусат гурур,
Коллары-кослары јыхыб учурур,
Сыхнашыб бир јердә баш-баша дурур,
Дүшәндә човгуна, борана чејран.

Он аддым конарда јатмајыр тәкә,
Кәзинир ојлаға баш чәкә-чәкә.
Кәлән гаралтыдыр, јохса тәһлукә,
Бир өзүнә бахыр, бир она чејран!

Бу бәндләрин һәр бири көзәл рәсм әсәридир. Бурада сөзләрин өз мусигиси, өз рәнки вардыр. Дејәк ки, чејран онсуз да шаиранә вә көзәл мәхлугдур. Онун һаггында јазылан ше'рин һәрарәти дә өз көзәллијиндән кәлир. Лакин әслиндә белә дејилдир. Ејни һәрарәти, ејни көзәллији сонсуз инсан әмәји тәләб едән, о гәдәр дә көзәл олмајан памбыг һаггындакы нәғмәсиндә дә көрүрүк. Н. Тихонов хатиратында јазыр: «Сонра һамымыз колхоз тарлаларына кетдик. Орада да С. Вурғуну јени памбыг чешидләри һаггында фикир сөјләјән, һөкм верән көрдүм. Онун вердији һөкмләр дәрин билијә әсасланырды. С. Вурғун о гәдәр памбыг чешидиндән данышыр вә Азәрбајчан памбыгчылығынын наилијјәтләрини елә ләззәтлә, чанлы тәсвир едирди ки, ән јахшы тәшвигатчы белә, памбығын бә'зи чешидләринин лүзумсузлуғуну әсаслы сүбут едә билмәзди. Мән она гулаг асан кәндлиләрин үзләриндән көрүрдүм ки, онлар бу сөһбәтләрә мәшһур бир шаирин гәрибә шылтағы кими бахмырлар. Әксинә, она бөјүк диггәтлә гулаг асырлар»[1].

Н. Тихонов һаглыдыр. С. Вурғун памбығын чешидләрини, нөвләрини, бу мәдәни биткинин өзүнәмәхсус чәһәтләрини билмәсәјди, онун һаггында бу гәдәр көзәл вә тәбии ше'р јарада билмәзди.

Муғанын памбығы фараш кәләндә,
Гозалар күл ачыб үзә күләндә.

[1] Н. Тихонов. «Хатирәләримдән сәһифәләр», «Азәрбајчан» журналы, 1963, № 6, сәһ. 126—127.

Гызлар иш күнүнә ипәк бөләндә,
Көнүлләр мүлкүндә илк баһар олур.

Јаја тапшыранда өз јерини јаз,
Күндүзләр күн истәр, кечәләр ајаз.
Сујунун вахты да өтәндә бир аз
Гашгабаг саллајыб пурвугар олур.

Јаманча шылтагдыр бу назлы сәнәм.
Кәрәк көз оласан үстүндә һәр дәм.
Хошсифәт көрәндә бу телли һәмдәм,
О да өз әһдинә дүз илгар олур.

Һәр заман ше'римиздә «семент», «бетон», «ток», «балта» вә с. сөзләрини көрсәјдиләр, додаг бүзәр, бәлкә дә белә әсәрләри ше'р адландырмаздылар. Лакин һәмин сөзләр С. Вурғунун дилиндә нә гәдәр шаиранә вә көзәл сәсләнир! Бу сөзләр охучунун нәзәриндә гәһрәманын иш просесини, чархларын курултусуну, гајышларын шаппылтысыны сәсләндирир. Јенә һәмин әсәрдә «Чар чәкир чархларын чахнашыг сәси» мисраларында шаир, «ч» вә «ч» сәсләрини бир нечә дәфә тәкрар етмәклә, әмәјин поезијасыны, мусигисини гулагларымызда сәсләндирмиш олур. Вахты илә Пушкинин дә бә'зи прозаик сөзләри чәсарәтлә рус ше'р дилинә кәтирмәсиндән бәһс едән В. Г. Белински јазырды: «Кечмиш заманын шаирләриндән кимсә ше'рдә пивә габындан бәһс етмәјә чәсарәт етмәзди вә пунш касасы онлара чох прозаик көрүнәрди; о заман ше'рләрдә габлардан дејил, пијаләләрдән, пивәдән дејил, амброзијадан вә дүнјада олмајан дикәр нәчиб ичкиләрдән бәһс едилирди. Пушкин һәјатындан алынмыш «Вадим» адлы мәнзум бир повест јазмаг истәјирди, онун бир парчасында «но тын оброс крапивой» мисрасыны ишләтмишди. Славјан вә Новгород һәјатындан алынмыш «тын» сөзү шаирин чәсарәтини вә һејрәтли бир ше'р инстинктинә малик олдуғуну көстәрир. Кечмиш шаирләрдән һеч бири бу сөзү бајағы вә прозаик һесаб едиб ишләтмәзди.»[1]

Белинскинин Пушкин һаггында дедији сөзләри С. Вурғуна аид етмәк олар. Бүтүн бунлар шаирин чәсарәтини, мүасир һәјатын дәринликләринә нүфуз едә бил-

[1] В. Г. Белински. «Александр Пушкинин әсәрләри», Азәрбајчан Дөвләт Нәшријјаты, Бакы, 1948, сәһ. 25.

мәјини көстәрир. Ҹанлы инсанлардан, онларын ишиндән, арзуларындан, тәбиәтин көзәлликләриндән бәһс едән бу нәғмәләр шаирин дәрин мушаһидәсинин мәһсулу олдуғундан, көзәлдир, тәбиидир. Лакин шаир һәр јердә бу ҹүр һәрәкәт етмир, чох јердә тәсвир олунан һадисәләрә мүдахилә едир. «Бакынын дастаны», «Бәсти» вә с. әсәрләриндә олдуғу кими, «Муған»ын да бә'зи нәғмәләриндә ҹанлы һәјатын өзүнү көстәрмәк әвәзинә, һәјат һаггында, онун ҹанлы иштиракчылары һаггында мүһакимәләр јүрүдүр.

Бә'зән Вурғун образын дахили аләмини, психолокијасыны, дүшүнҹәләрини, әмәлини, ишиндәки чәтинликләри көстәрмәк әвәзинә өзү данышыр. Мараглыдыр ки, «Муған» поемасында белә һәрәкәт едән шаир бу ҹәһәти шәхси үслубу адландырыр вә бунунла өзүнә бәраәт газандырмаг истәјир. Шаир «торпаглы бир дамын» бир ајын ичәрисиндә «ајнабәнд бир сарај» олмасындан, о евдә «шәфәгләрин сајрышмасындан» данышандан сонра дедикләринә јекун вурур:

Мәгсәдим фәлсәфә дејилдир, достлар,
Нә јазсам көрүрәм өз көзүм илә.
Мәндән дә бу үслуб галсын јадикар.
Мәним дә өз дилим, өз лисаным вар.
Дејирәм өз сазым, өз сөзүм илә,
Нә јазсам көрүрәм өз көзүм илә.

Әввәла, һеч кәс шүбһә едә билмәз ки, С. Вурғун һәр шеји өз көзү илә бахмыш вә ону өз сөзү, өз сазы, өз үслубу илә ифадә етмишдир. Лакин биз бурада бир ҹәһәтлә разылаша билмәрик. С. Вурғун һәјатын өзүндән сәрф-нәзәр едәрәк, онун һаггында мүһакимәләр јүрүтмәк јолуну наһаг јерә өз үслубу адландырыр. Чүнки бу, онун үслубу, онун јолу дејилдир. Биз С. Вурғунун үслубуну «Комсомол поемасы»нда көрүрүк. Онун әсл јолу бу јолдур. Бу, јалныз С. Вурғунун дејил, һәгиги сөз вә сәнәт саһибләринин јолудур. Мәкәр елә «Муған» поемасынын өзүндә һәјатын өзүнү көстәрән, конкрет бир шәраитдә образын конкрет бир вәзијјәтини, үрәк чырпынтыларыны әкс етдирән сәһнәләр вәзијјәтини, үрәк чырпынтыларыны әкс етдирән сәһнәләраздырмы? Лакин нәдәнсә шаир белә сәһнәләрдән гачыр, хәјалын ганадларында учур, каһ кечмишә гачыр, каһ кәләҹәјә. Әлбәттә, «Муған»да тез-тез кечмишә вә кәләҹәјә мураҹиәтләрин һамысыны јерсиз сајмаг олмаз. Мәсәлән, Минкәчевир дәнизинин салынмасы мәгсәдилә дағ вә тәпәләр учуруларкән јерин алтындан үзә чыхан гәдим даш аләтләр, сахсы габларла, мүхтәлиф дәмир вә тунҹ силаһларла әлагәдар олараг шаирин кечмишә гајытмасы, бабаларымызын шуҹаәт вә гәһрәманлығындан, Муғанын тарихиндән данышмасы тутарлы вә лазымлыдыр. Нә үчүн? Она көрә ки, бурада тарихә, өтән күнләрә гајытмаг гәһрәманын иши илә, јә'ни екскаваторла јер газмагла, јерин алтыны үстүнә чевирмәклә бағлыдыр. Демәк, шаирин кечмишә гајытмасы бу күнүн гәһрәманынын иш просеси илә әлагәләндирилмишдир. Әсәрин бир јериндә гоҹа тарих алими илә Сарванын ишини бир нөгтәдә бирләшдирән шаир јазыр:

Екскаватор тәпәләри лај-лај ачыб, лај-лај газыр,
Гоҹа алим сахсы јығыб, јер алтындан тарих јазыр...
Оғул, Сарван! Дәринә кет! Һеч чәкинмә, горхма мәндән.
Јол ач, оғлум, јол ач елмин, дүшүнҹәнин көзүнә сән.
Кечир мәни јер алтына ијирминҹи тәбәгәдән.
Јухарыдан ишыг да сал, ишыг да сал күнәш кими,
Бабаларын талеји тәк гаранлыгдыр јерин диби.

Бурада шаир чох мараглы бир мәтләбә тохунмушдур. Гоҹа алим кечмиши, халгымызын тарихини тәмсил едирсә, екскаваторчу Сарван бу күнү тәмсил едир. Гоҹа алимин аләтләри, јердән чыхарылан өтән әјјамы тәмсил едән сахсы габлар, даш аләтләр вә дәмир силаһлар исә, Сарванын иш аләти XX әсрин аләти олан екскаватордур. Шаир демәк истәјир ки, көһнә дүнјанын үзә чыхарылыб өјрәнилмәсиндә XX әсрин елми нәалијјәти, идракы, дүшүнҹәси көмәјә кәлир. Бу күнүн аләти олан екскаватор, дүнәнин даш аләтләрини үзә чыхарыр. Бурада кечмиши тәмсил едән гоҹа алим вә бу күнү тәмсил едән ҹаван Сарван јанашы дајандығы кими, дүнәни тәмсил едән даш аләтлә, бу күнү тәмсил едән екскаватор да јанашы дајаныр. Бу күнүн аләти дүнәнин аләтини јерин алтындан үзә чыхардығы кими, дүнәни тәмсил едән гоҹа алим дә бу күн Сарвана дүнәндән данышыр.

Гоҹа алимин сөһбәтиндән мә'лум олур ки, Муғанын кечмиши ахар-бахарлы вә зәнкин тәбиәтли олмушдур. Муғанда галын мешәләр, дурнакөзлү булаглар вармыш, мешәләрдә ширләр, пәләнкләр вә мараллар јашајырмыш. Муғанын бу күнү исә көз габағындадыр: отсуз—

әләфсиз боз дағлар, бүркүсү, истиси үрәк јандыран гумлу чөлләр вә бу јохсул тәбиәтлә мүбаризәјә башлајан инсан, онун гүдрәти вә идракы! Муғанын кәләчәји исә бу күн тәбиәтлә мүбаризәјә киришән инсанын индики гәһрәманлығындан јаранačагдыр. Бу кәләчәји сарванлар јарадыр, мәһз буна көрә дә, о, үрәклә сабаһа бахыр, сабаһ һаггында дүшүнүр:

Сарванымын фикри бу дәм
Учуб кедир узаглара.
Көзләриндән бир хош аләм,
Кәлиб кечир вараг-вараг.
Чинарлар баш галдырараг,
Сәрвләр көз вурур јерә.
Бөлүк-бөлүк сых мешәләр,
Әтәјиндә бәнөвшәләр
Әтир јајыр сәһәрләрә.

Бу да Муғанын кәләчәји! Беләликлә, он үчүнчү нәғмәдә кечмиш, бу күн вә кәләчәк әл-әлә вермишдир. Әсәрин бу һиссәсиндәки ричʼәтләр, шаирин кечмишә вә кәләчәјә мүрачиәтләри, мәркәздә бу күн вә бу күнүн өвлады олан Сарванла әлагәләндирилдијинә көрә јериндәдир.

Әсәрин үчүнчү нәғмәсиндә шаир Муған дүзүнү, бурада «атыны дөрднала чапырдан күләкләри», «сүкута гәрг олмуш сонсуз јамачлары» тәсвир едәндән сонра «Хәјала кедирәм бурда бир анлыг»—дејә Муғанын кәләчәјини, орада саға-сола шүтүјән автомобилләри, гатарлары, кәләчәклә салыначаг кәндләри, шәһәрләри, «көјдә мотор сәсини» тәмтәрағы тәсвир едир. Бу хәјалын, бу дүшүнчәнин јерсиз олдуғуну, конкрет бир әһвалат, јахуд бир мәсәлә илә бағланмадығыны өзү дә һисс едән шаир, һәмин јерсиз ричʼәтә беләјекун вурур:

Көнүл, хәјалатдан ајрыл бир анлыг,
Кәләчәк күнләрин өз шаири вар,
Ахшамдыр, узаныр ала-гаранлыг,
Горх ки, тәсвиримиз јарымчыг галар.

«Муғанын сабаһы» адланан он једдинчи нәғмә дә ејни мәсәләјә—Муғанын кәләчәјинин тәсвиринә һәср олунмушдур. Бу фәсилдә дә шаир «Мәним романтикам, сән дә ганадлан»—дејә јенә хәјалына мүрачиәт едир.

Муғанда доғачаг әлван сәһәрләрдән, «ајнабәнд евләрдән», «јүз бағча, јүз бағдан» сөһбәт ачыр. Муғанын кәләчәјинә һәср олунан бүтүн бу нәғмәләр бир-бирини тәкрар едир вә чоху да конкрет шәраитдән, вәзијјәтдән доғмур.

Дөрдүнчү нәғмәдә шаирин гоча чобанла сөһбәти, чобанын Муған һаггында дедији мүдрик «Муған Муған олса...» сөзүндән сонра фикрә кедән шаир, бурадан чыхараг, јазмагда олдуғу «Муған» әсәринин талејини дүшүнүр:

Сән еј башладығым бу узун шеир,
Јадда галачагмы бары бир сөзүн?
Сәнәт дүнјасына ешгин нә дејир,
Де, ағмы, гарамы чыхачаг үзүн?

Шаирин бу тәвазөкарлығы ичиндә «Муған»ын талејинә бир шүбһә кизләнмишдир. Шаирин өзүнүн бу поеманы дастан дејил, узун шеʼр адландырмасы да гәрибәдир. Әслиндә бу, лирик-епик поемадыр. Әсәрин епилог һиссәсиндә Вурғун «Муған»ы јарымчыг әсәр һесаб едәрәк, охучусуна мүрачиәтән дејир:

Сәнин дә үрәјин олса лүтфкар,
Бу чанлы сәнәти өз бағрына бас.
Һәр кичик сөзүн дә өз дүнјасы вар,
Јарымчыг олса да мәʼнасыз олмаз.

Һәмин мәсәләдән данышан М. Арифин дедији кими, «ики мин мисралыг бир әсәрдә шаир өз сөзүнү дејиб гуртара билмәмишсә, демәк, әсәрин бәдии нөгсаныны о өзү һамыдан әввәл һисс етмишдир».[1]

«Муған»ы јарымчыг һесаб едән шаир, бу әсәрдән сонра јаздығы «Ајкүн»дә дә јенидән «Муған»да гојдуғу мәсәләләрә гајыдыр. О вахт дејә билмәдикләрини демәк, Муған һаггындакы дүшүнчә вә мүшаһидәләрини тамамламаг истәјир. «Илғымлар» һаггында «Муған» поемасында мәʼлумат вермәдијинә тәәссүфләнән шаир, ондан ики-үч ил сонра јаздығы «Ајкүн» поемасында вахты илә Муғанда мүшаһидә етдији илғымлардан данышыр:

[1] М. Ариф. «Муған» поемасы. «Әдәбијјат гәзети», 1949, 16 сентјабр.

«Муған» дастанымда экс олунмады,
О јердә көрдүјүм көзәл бир сәһнә,
Сонралар билдим ки, «илғымдыр» ады,
Дүшсүн ше'римизин сөз хәзнәсинә:
Муғанда јај күнү көрүрсән бә'зән
Торпағын бүркүсү ахыр су кими,
Әввәл кәл-кәл дејиб, сонра кизләнән
Һәр гызын севилмәк арзусу кими.

Вурғун «Ајкүн» поемасынын гәһрәманларындан Әмирханы ишләмәк үчүн Муғана тәсадүфи кәтирмир. О бунунла «Муған»да дејә билмәдикләрини демәк, Муған һаггындакы дүшүнчәләрини тамамламаг истәјир. «Муған»да «Муғанын сабаһы» кими тәсвир етдији «бағбағатын» јаранмасыны даим арзулајан шаир, «Ајкүн» поемасында һәмин арзуну реал варлыг кими көрүр.

Әмирхан Муғанда көзәл бир бағ салыр, чамаат ону «Әмирхан бағы» адландырыр. Бу, «Муған» достанында арзуланан бағ-бағатлардан биридир.

Јухарыда дедијимиз кими, «Муған» поемасы бөјүк ифтихар һиссилә јазылмышдыр. Санки шаир белә бир өлкәнин вәтәндашы олмасы илә фәхр етдијини бүтүн дүнјаја билдирмәк истәјир. Поеманын һәр бәнди, һәр нәғмәси Муғанын һимни кими сәсләнир. Шаир вәтән һаггында:

Әзәл күндән инсан оғлу әкдијини һарда бичсә,
Өмрү-күнү аловларын гучағында белә кечсә,
Сәрин баһар нәсими тәк удур вәтән һавасыны,
Ким дәјишәр Јер үзүнә, өз јурдуну, јувасыны—

дедији заман, дәрһал өзүнү бәјәнмәјиб Авропа мәдәнијјәти гаршысында баш әјән бә'зи космополит алим вә јазычылары хатырлајыр. Јухарыдакы парчада ишләтдији «Вәтән» сөзү илә, өз доғма вәтәнинин ләјагәтини баша дүшмәјән, онунла фәхр етмәји бачармајан вәтәнсизләрә һүчум чәкир.

О дөврдә өзүнү көстәрән бу чүр зијалылар һаггында Сов.ИКП тарихиндә јазылыр: «Партијанын идеоложи ишинин ән мүһүм вәзифәси, совет зијалыларынын бир һиссәсиндә буржуа Гәрбинин иртичачы мәдәнијјәти гаршысында сәчдә етмәјин һәр чүр тәзаһүрүнү ифша етәкдән вә тамамилә арадан галдырмагдан ибарәт иди»[1].

[1] Сов.ИКП-нин тарихи. Азәрнәшр, 1960, сәһ. 643.

С. Вурғун да «Муған» поемасында һәмин мәсәләјә тохунмушдур:

Космополит тәнгидчиләр өмрү боју данды мәни,
Деди:—«Әсл шаирләрин нә јурду вар, нә вәтәни,»
Деди:—«Бүтүн Јер үзүдүр сәнәткарын ана јурду,
Бизим чобан шаири дә саз үстүндә шеир гурду»
Бәли, дедим, саз үстүндә! Лакин онун мә'насыны,
Симфонијалар лисанијлә өз евимдә өтмүшәм мән,
Вашингтон сарајлары кечмәмишдир үрәјимдән.
Сизин кими нөкәр олуб, јад очағы галамадым,
Вәтәнимин вүгары тәк вүгарлыдыр мәним адым.
Низаминин, Фүзулинин сөһбәтинә гулаг асдым,
Пушкинин сөз рүбабыны өз синәмин үстә басдым.
Мәним ваһид вәтәнимсә, дөрд һәрфли ССРИ-дир.

Бу фикир шаирин башга әсәрләриндә дә бу вә ја дикәр шәкилдә эксини тапмышдыр. Мәсәлән, «Сөзүн шөһрәти» ше'риндә охујуруг:

Вәтән, намус да, вичдан да јаранмыш шанлы һүснүндә,
Вәтән! Гојнунда бәсләнмиш әмәлләр, арзулар шәксиз.
Вәтәнсиз, јурдсуз инсанлар јашар аләмдә мәсләксиз.

Шаир доғру дејир. Чүнки инсанын инсанлыг ләјагәтини билдирән намус, мәсләк, вичдан кими јүксәк сифәтләр вәтәнлә бағлыдыр. Вәтәнин бу күнү, кәләчәји, тарихи илә јашамајан, онунла фәхр етмәјән, онунла бәрабәр севинмәјән, кәдәрләнмәјән бир инсанда нә мәсләк олар, нә дә вичдан.

С. Вурғун бир сыра әсәрләриндә јерли-јерсиз, Авропа мәдәнијјәти, мусигиси вә әдәбијјаты гаршысында әјиләнләрә бу вә ја дикәр мәсәләләрлә әлагәдар бу вә ја дикәр дәрәчәдә тохунмушдур. Чүнки өз вәтәнини, онун дилини, әдәбијјатыны, мәдәнијјәтини севмәјән бир адамын башга бир халгы, онун дилини, мәдәнијјәтини, әдәбијјат вә инчәсәнәтини севәчәјинә инанмаг чәтиндир. Бу фикирлә шаирин «Авропа хатирәләри» башлығы алтында јаздығы бир сыра әсәрләриндә вә хүсусилә Ү. Һачыбәјова һәср етдији «Бөјүк бәстәкар», «Бәстәкар», «Ешг олсун сәнәткара» ше'рләриндә дә вардыр. Мә'лум олдуғу кими, бөјүк бәстәкарымыз Үзејир Һачыбәјовун јарадычылығы өз руһуну, гидасыны халгдан, онун фолклорундан алмышдыр. Үзејир әсәрләринин ән бөјүк мүвәффәгијјәти дә бунунла изаһ олунур. Буна көрә дә Үзе-

јирин хатирәсинә һәср етдији ше'рләриндә шаир биринчи нөвбәдә бу мәсәләјә тохунур, бу бөјүк ирси Туфарганлы Аббас, Дилгәм вә Әләскәр кими халг сәнәткарларынын сәнәти илә тутушдурур. Үзејир бәјин онлардан гидаландығыны гејд едир. Шаир бурада халгы, онун зәнкин мә'нәви аләмини дағa бәнзәдир, сәнәт аләминдә гәләм чалан адамлара, о чүмләдән өзүнә вә Үзејир Һачыбәјова үзүнү тутараг «Дағ олмаг истәсән, дағa архалан»—дејир.

«Бакынын дастаны» поемасынын дөрдүнчү нәғмәсинин авропалы сәјјаһа мүрачиәтлә јазылмасыны да бунунла изаһ етмәлијик.

«Муған» поемасында шаирин вәтән вә халг, онун кечмиши, кәләчәји һаггында Вурғунун мүлаһизәләри чох шаиранә бир шәкилдә өз әксини тапмышдыр. Шаирин шәхси кејфијјәтләри, дүнјакөрүшү, тәбиәти вә характери дә бу әсәрдә өзүнү габарыг көстәрир. Бир сөзлә, «Муған»да вәтәнлә шаир үз-үзә кәлир вә бурада һәр икисинин—һәм бөјүк вә көзәл вәтәнимизин, һәм дә бу вәтәнә лајиг олан бөјүк шаирин образыны көрүрүк.

«АЈКҮН» поемасы әсасән аилә мәишәт мөвзусунда јазылмышдыр. Лакин аилә-мәишәт мәсәләләринин фонунда шаир сосиалист әмәјиндән, бу әмәјин характерләри белә дәјишмәк гүдрәтиндән данышыр. Белә ки, әсәрин илк фәсилләриндә заманын тәләбләриндән кери галан, дөврлә сәсләшә билмәјән худбин вә гысганч Әмирхан әсәрин сонунда әмәјин гүдрәтилә дәјишир, јенидән тәрбијә олунур. Әкәр «Муған» вә «Көһнә достлар» поемаларында Вурғун чәмијјәтимизи ирәли апаран мүсбәт характерли адамлардан—јени инсанлардан данышырса (Манја, Сарван, Уста Мурад), «Ајкүн» поемасында јени инсанларла бәрабәр (Не'мәт, Ајкүн), јени чәмијјәтин вә јени инсанларын тә'сирилә дәјишән мәнфи характерләрдән данышмаг истәјир (Әмирхан).

Епик планда, кениш һәјати лөвһәләр әсасында јазылмыш «Ајкүн» өз характери е'тибары илә «Комсомол поемасы»ны хатырладыр. Бурада образлар тәрәннүм олунмур, өз фәрди хүсусијјәтләри илә көстәрилир, һәјатын eниш-јохушундан кечир вә онларын характери дә һәјат јолларында мүәјјәнләшир. Бурада шаир гәһрәманларынын дахили аләмини, онларын психоложи сарсынтыларыны, һәјәчанларыны, мә'нәви вә руһи әзабларыны көстәрмәк јолу илә кетмишдир.

«Ајкүн» поемасы «Ингилаб вә мәдәнијјәт» мәчмуәсинин 1952-чи ил 1 вә 2-чи нөмрәләриндә дәрч олунмушдур. Чап олунандан бир нечә һәфтә сонра «Коммунист» гәзетинин 13 март тарихли нөмрәсиндә әсәр һаггында М. Гулузадәнин, ики күн сонра, мартын 15-дә исә «Әдәбијјат вә инчәсәнәт» гәзетиндә М. Ч. Чәфәровун мәгаләләри дәрч олунду.

Һәр ики мәгалә «Ајкүн»ү амансызчасына тәнгид едир, әсәрин јухарыда дедијимиз јахшы чәһәтини вә башга көзәл мәзијјәтләрини көстәрмирди. О заман јалныз Азәрбајчанда дејил, бүтүн Иттифагда да бир сыра көркәмли мүәллифләр дамғаланмыш, әдәбијјат вә сәнәт әсәрләри һагсыз јерә вурулмушдур. Бунун бир нүмунәси Мураделинин «Бөјүк достлуг» операсыдыр ки, бу һагда МК-нын ајрыча гәрары олмушдур.

«Ајкүн» поемасынын тәнгидинә даир јазылан мәгаләләрдә бизим разылашмадығымыз чәһәтләр һансылардыр?

1. М. Гулузадә јазыр: «С. Вурғунун бә'зи әсәрләриндә, хүсусилә «Инсан» пјесиндә һәјат һәгигәтиндән, реализмдән узаглашмаг, мүчәррәд романтикаја мејл етмәк һалларыны партија, мәтбуат вә әдәби тәнгидимиз вахтында көстәрилмишдир. Лакин көрүнүр ки, С. Вурғун бу партија тәнгидиндән лазыми нәтичә чыхармамышдыр».[1]

Истәр мисал кәтирдијимиз парчадан, истәрсә дә мәгаләнин үмуми руһундан мә'лум олур ки, Гулузадә «Ајкүн» әсәрини гејри-һәјати, гејри-тәбии, ујдурма, мүчәррәд вә нөгсанлы әсәр һесаб едир. М. Ч. Чәфәров әсәрин нөгсанларындан бир-бир данышараг, нәһајәт, мәгаләсинә белә јекун вурур: «Реализмдән узаглашмағын, һәјаты, һәгигәти, инсанлары мүчәррәд фәрди мүлаһизәләр әсасында дәрк етмәк јолуну тутмағын арзуедилмәз нәтичәләри беләдир».[2]

Демәк, М. Ч. Чәфәров да «Ајкүн»ү гејри-реал, һәјаты, һәгигәти, инсанлығы мүчәррәд, фәрди мүлаһизәләр әсасында әкс етдирән бир әсәр һесаб едир.

М. Гулузадәнин биринчи иддиасынын, јә'ни «көрүнүр ки, С. Вурғун бу партија тәнгидиндән лазыми нәтичәләр чыхармамышдыр» һөкмүнүн нә гәдәр јанлыш олдуғу көз габағындадыр. Чүнки доғрудан да мүчәррәд

---

[1] М. Гулузадә. «С. Вурғунун «Ајкүн» поемасы һаггында», «Коммунист» гәзети, 1952, 13 март.

[2] М. Ч. Чәфәров. «Ајкүн» поемасы һаггында», «Әдәбијјат гәзети», 1952, 15 март.

әсәр олан «Инсан»дан сонра С. Вурғун «Муған», «Ленинин китабы», «Көһнә достлар», «Авропа хатирәләри» вә «Зәнчинин арзулары» кими долғун мәзмунлу, бәдии кејфијјәтли әсәрләрини јазмышдыр. «Ајкүн»үн үстүнә гара бир хәтт чәкмәк үчүн тәнгидчинин «Инсан»дан сонра јазылан бу көзәл әсәрләри дә инкар етмәси тәәччүблүдүр. Бу һәлә мәсәләнин бир тәрәфидир, бизи тәәччүбләндирән «Ајкүн» кими һәјати левһәләр әсасында јарадылан, һәјатын бир парчасы олан, тәбии, реал бир әсәрин «Инсан» кими мүчәррәд бир әсәрлә мүгајисә едилмәси вә онларын ејни чәбһәдән тәнгид олунмасыдыр.

Јухарыда дедијимиз кими, «Ајкүн» «Комсомол поемасы» сәпкисиндә, јә'ни реал вәзијјәтләр, конкрет сүжет вә характерләр әсасында јазылан бир әсәрдир. Тәнгидчиләрин белә әсәри мүчәррәд әсәр адландырмалары тамамилә сәһвдир. Әлбәттә, «Ајкүн» әсәринин дә өзүнәмәхсус нөгсанлары, чатышмајан чәһәтләри вардыр. Лакин «Ајкүн»ү реализмдән узаг, «мүчәррәд әсәр» адландырмаг инсафсызлыгдыр, чүнки бурадакы образлар конкрет, мүәјјән бир психолокијаны тимсал едән бәдии сурәтләрдир. Бу әсәрдә мәнафеләр тоггушур, еһтираслар гаршы-гаршыја кәлир, биз образларын биринә һагг верир, дикәринә гәзәбләнир, образын дүшдүјү вәзијјәтә ачыјыр, бу вәзијјәтин мүтәссиринә ләнәт охујур, һадисәләри изләјир, вәзијјәтләрлә јашајырыг. Биз дә образларла бәрабәр севинир, күлүр вә кәдәрләнирик. Бурада үмуми, мүчәррәд, һәјатдан узаг, гејри-тәбии, гејри-инандырычы һеч бир шеј јохдур.

2. Тәнгидчиләрин һәр икиси әсасән Әмирхан сурәтинә е'тираз едир, ону гејри-реал, бизим чәмијјәтимизә јабанчы сурәт һесаб едирләр. Лакин бу күн белә адамларын һәјатымызда мөвчуд олдуғуну ким инкар едә биләр? Буну М. Ч. Чәфәров да инкар етмир. О јазыр: «Әмирханлар һәјатда вармы? Шүбһәсиз ки, вар. Лакин онларын һәјатдакы чәкиси, тә'сири, мигдары, күчү нәдир?».[1]

Бу адамларын һәјатдакы чәкиси, тә'сири вә мигдарынын нә гәдәр олмасы, мәсәләнин икинчи тәрәфидир. Әсл мәтләб бу адамларын чәмијјәтдә олуб-олмамасы мәсәләсидир. Бир, чәмијјәтдә ки, Әмирханлар мөвчуддур, демәк, Әмирхан јазычынын ујдурмасы дејил, реал

[1] Јухарыда көстәрилән мәгалә.

адамдыр. О, мүчәррәд дејилдир. Әкәр јазычы һәмин образы өз характер чизкиләрилә—худпәсәндлији, ловғалығы, ичтимаи-сијаси фәалијјәтә лагејдлији илә тәгдим етмишсә вә биз бу адамы әсәрдә бүтүн сифәтләри илә көрүрүксә вә буна гәзәбләнириксә, бу, мүәллифин гәләбәсидир.

Тәнгидчиләр исә аз гала Әмирханын бүтүн нөгсанланы, бир инсан кими керилијини, наданлығыны, чәһаләтини «бу образ гејри-реалдыр, мүчәррәддир» дејә мүәллифин нөгсаны кими гәләмә вермәјә чалышырлар. Мәсәлән, М. Гулузадә јазыр: «Бәс нә үчүн Әмирханын бу нөгсанларыны орта вә али мәктәб дүзәлдә билмәмишдир? Нә үчүн Әмирхан али мәктәби битирдикдән сонра һәјатда она мүсбәт тә'сир көстәрәчәк гүввә тапылмыр?»[1].

Бу, әлбәттә, мәнтигсиз вә мә'насыз суалдыр. Тәнгидчи белә һесаб едир ки, адамын нөгсаныны орта вә али мәктәб дүзәлтмәлидир. Бурадан белә бир мәнтиги нәтичә чыхыр ки, куја инсан доғуланда мәнфи вә ја мүсбәт доғулур вә бу мәнфи адамлар мәктәбдә тәрбијәләнмәлидир. Мә'лумдур ки, инсан 7 јашдан 17 јаша гәдәр орта мәктәбдә охујур. Инсанын јашынын бу дөврү исә характерин формалашдығы бир дөврдүр. Әмирханын характери дә бу дөврдә мүәјјәнләшмиш, формалашмышдыр. Буна әсәрдә мүәјјән ишарәләр дә вардыр. Шаир көстәрир ки, Әмирхан көрпә икән атадан јетим галмыш, гоча мүәллимә олан анасы ону әркөјүн бөјүтмүш, она баһалы костјумлар кејдирмиш, бир сөзүнү ики еләмәмишдир. Әмирхан өзү белә буну е'тираф едир. «Өмрүмдә үзүмә бир сөз кәлмәмиш», «Мәним бир сөзүмә јох демәмишләр», «Әркөјүн јашардым анам өлмәмиш», «Өләрди мән она өл десәм», вә с. Әмирханын характериндәки бүтүн мәнфи чәһәтләрин көкү бурадан башланыр. Педагокика елми өјрәдир ки, ушағын әркөјүн бөјүмәси онун кәләчәкдә худбин бир адам кими јетишмәсиндә мүһүм рол ојнајан сәбәбләрдән биридир.

Бурада ики чәһәти нәзәрә алмаг лазымдыр:

1. Әмирханын характеринин бу шәкилдә мүәјјәнләшмәси үчүн јалныз әркөјүнлүк кафи ола билмәз.

2. Әмирханын әркөјүн бөјүдүјү һаггында шаир, бизә јалныз мә'лумат верир. Бу мә'лумат исә бәдии әсәр үчүн кафи дејилдир. Онун әркөјүн бир ушаг олдуғуну мүәл-

[1] Јухарыда көстәрилән мәгаләси.

лиф дејир, охучу буну әсәрдә көрә билмир. Әкәр шаир ја рич'әт вә јахуд да башга бир васитә илә өтән илләрә гајыдыб, Әмирханын ушаглығындан, шылтаглыг вә әркөјүнлүјүндән бир-ики епизод көстәрсәјди (мәһз көстәрсәјди), бу даһа инандырычы, даһа әјани оларды вә биз дә Әмирханын ушаглыгда һәгигәтән әркөјүн олдуғуна инанардыг. Әмирханын характериндәки худбинлијә, гысганчлыға, ловғалыға охучуну инандырмаг үчүн бу, вачиб иди.

Әмирхан кими адамларын һәлә дә чәмијјәтимиздә мөвчуд олдуғу барәдә мүбаһисәјә еһтијач јохдур. Белә олдугда, бәс әдәбијјатын вәзифәси нәдән ибарәтдир? Белә адамлары сәрф-нәзәр етмәли, јахуд онлары тапыб көстәрмәли.

Совет әдәбијјатынын әсас методу олан сосиалист реализми габагчыл, апарычы, ишыглы тәрәфләри тәсвир етмәклә јанашы, керилији, мәнфиликләри, чәһаләт вә наданлығы амансыз тәнгид атәшинә тутмағы инкар етмир. Мәсәләјә белә јанашдыгда, Әмирхан образыны әдәбијјата кәтирмәкдә шаир сәһв етмәмиш, әксинә, чох доғру иш көрмүшдүр. Лакин тәнгидчиләр нәдәнсә Әмирханы шаирин тәгдим етмәк истәдијиндән даһа гара, даһа ејбәчәр сифәтләрә малик шәкилдә тәсәввүр едирләр. Әслиндә Әмирхан тәнгидчиләрин тәсәввүр етдикләри гәдәр дә мәнфур, дахилән шикәст вә горхулу дејилдир. М. Ч. Чәфәров Әмирханы бу чүр тәсәввүр едир: «Әмирхан «һәрчаји хәјаллы», «худпәсәнд», «өзү ловға, билији аз, һөвсәләси аз», «данышанда күчә сөзләри ишләдән», «чанлы һәјатдан, совет варлығындан әлини үзмүш», «һәрчаји думанлар кими көјдә дајанмајан, јерә енмәјән», «һеч кәсә хејри дәјмәјән», «һамыја јухарыдан ашағы бахан», «өзү һүнәр көстәрә билмәјән, башгаларынын да һүнәр көстәрмәсинә пахыллығы тутан», «елмә-сәнәтә, ичтимаи-сијаси фәалијјәтә лагејд, бармагарасы бахан», «бүтүн көзәл инсани сифәтләрдән мәһрум», «јыртычы һејвандан бетәр вәһши, гысганч, дост-ашнаја, аиләјә нанкор», «өз үрәјини јалныз әјјашлыг вә мизантроплугла овундурмаға чалышан, идеалсыз—принсипсиз бир адамдыр»».

Бундан бир гәдәр сонра исә тәнгидчи, Әмирханы «бандит әхлаглы» адландырыр.

Биз тәнгидчинин Әмирхана вердији бу сифәтләрин бир чоху илә разылашмырыг.

Әсәрә мурачиәт едәк:

Бизчә, Әмирханда ишыглы чәһәтләр дә вардыр. О, бә'зи һалларда өз нөгсанларыны көрүр вә е'тираф едир. О, гысганч олдуғуну е'тираф етмәклә, һәтта бунун јахшы чәһәт олмадығыны да баша дүшүр:

Сәндән нә кизләдим, гысганчам јаман,
Сән мәни севсән дә дүнјалар гәдәр.
Јанымда көрмәсәм сәни бирчә ан,
Көзүмүн јухусу чәкилиб кедәр.

Демирәм бөјүкдүр бу тәбиәтим,
Бәлкә дә, бәлкә дә бу, бир азардыр.
Гәлбинә дәјмәсин сөзүм-сөһбәтим,
Сәндә мәһәббәт дә, намус да вардыр.

Сәнин вәфана да инанырам мән.
Анчаг нә олсун ки, бөјүкдүр шәһәр.
Өзүн дә һәддиндән артыг көзәлсән,
Дидиб парчалајыр мәни шүбһәләр.

Әмирханын бу е'тирафы нә гәдәр сәмими вә тәбиидир! О, гысганчлығына бәраәт газандырмаг истәјир, јени заманда Ајкүнү дә учалдыр, бөјүдүр. Һәддиндән артыг көзәл олдуғуну дејиб, ону бөһтанлардан, јаман көзләрдән горудуғуну вә һәм дә онун вәфасына, мәһәббәтинә инандығыны демәклә бәрабәр, өзүндәки гысганчлығын јахшы чәһәт олмадығыны вә бәлкә дә бир хәстәлик олдуғуну е'тираф едир.

Әсәр боју бир нечә јердә биз Әмирханын е'тирафына раст кәлирик. Ајдын олур ки, о, өз нөгсанларыны баша дүшүр, лакин онлары дүзәлтмәк үчүн өзүндә гүввә тапа билмир. О өз-өзү илә мүбаризә апарыр. Ајкүнлә һәр дәфә үз-үзә кәлдикдә әввәлчә өзүнүн һаглы олдуғуну сүбут етмәјә чалышырса да, ахырда тәслим олур, күнаһкар олдуғуну бојнуна алыр:

— Јахшы, јахшы, гәзәбләнмә, күнаһкарам мән.
...Доғрудан да хаталыдыр дүшдүјүм бу јол.

Мәкәр бу сәмими е'тирафлар Әмирханын јахшы чәһәти дејилми Шаир, Әмирханын характериндәки бир чәһәти хүсусилә гејд едир: Әмирхан өз тәбиәти вә дүнјакөрүшү е'тибары илә әсрин тәләбләриндән кери галса да, онда сүн'илик, ријакарлыг, гејри-тәбиилик јохдур. О, икиүзлү дејил, мәрддир, дүшүндүјүнү дејәндир. Бу-

gәlәmun kimi saatda bir dona kirәn ʝaltag da deʝil. Шаир ону бу чүр характеризә едир:

Бир дә, јалан данышмазды, тагсырларындан
Һеч вахт бојун гачырмазды мәрди-мәрданә.
Бунунчун да Әмирханы севиб бир заман
«Атасына охшамышдыр»—дејәрди ана.

Әмирханда һеч бир јахшы чәһәт көрмәјән тәнгидчи ону башгаларынын да «һүнәр көстәрмәсинә пахыллығы тутан» бир адам һесаб едир.

Лакин әсәрдә белә дејилдир. Шаир јазыр:

Күл-чичәк ачмајан өз гүдрәтинә
Әмирхан јандыса чох да јанмады.
Анчаг башгасынын иш шөһрәтинә,
Дүзүнү сөјләсәк, пахылланмады.

Әсәрин сон фәсилләриндә шаир, јенә дә бу мәсәләјә ишарә едир:

Пахыл да дејилдир, о јана-јана
Бахыб күсәнмәјир һеч бир инсана.

Әмирхан нә иш јолдашларына, нә дә бөјүк шөһрәт саһиби оландан сонра Ајкүнүн һүнәринә, истеʼдадына пахыллыг етмир. Ајкүн шөһрәтә чатандан сонра о, јалныз «Бөјүк адам олуб бәјәнмәз мәни» дејир. Әмирхан вүгарлыдыр, шәхсијјәтинин алчалмасына дөзә билмир. Буна көрә дә Ајкүн шөһрәтә чатандан сонра Әмирхан барышмағы хәјалына белә кәтирмир. О, горхур ки, инди Ајкүнлә барышса, чамаат ону башгасынын көлкәсинә сығынан бир түфејли һесаб едәр:

Бәлкә бојун әјмәк... Бәлкә јалвармаг?
Еһ! Өлсәм јахшыдыр бундан бир дәфә!..

Буна көрә дә о, зијафәт күнү Ајкүнү тәбрик едиб, пилләкәнин башындан гајыдыр. Евә кирмәји вүгарына сығышдыра билмир. Шәһәрдә Ајкүнүн Әлијарла севишдији вә һәтта онунла јашамасы һаггында шајиәләр кәздији заман Әмирхан инанмыр. Чоху илә мүбаһисә едир. Чүнки о, Ајкүнү јахшы танıјыр:

Јаландыр, јаландыр, деди Әмирхан,
Јахшы танıјырам мән ки Ајкүнү.
О, һиссә гапылмаз јердә, һәр ан,
Намусла кечирмиш бүтүн өмрүнү.

Јох, гајда-ганунла кетмәмиш әрә,
Өпмәјә дә гојмаз Ајкүн әлини.
Де, сәни ким салды шајиәләрә
Еј атам кәлини, анам кәлини!

Шаир, Әмирханын бу кими ишыглы чәһәтләрини дә көстәрмәји унутмамышдыр. Чүнки о, чанлы инсаны, ону мүсбәт вә мәнфи чәһәтләрилә бирликдә һәртәрәфли тәсвир етмәк истәмишдир. Әслиндә адамлар һәјатда беләдир. Һәјатда мүтләг мәнфи вә ја мүтләг мүсбәт инсан јохдур.

М. Гулузадәнин тәнгидинә чаваб мәгаләсиндә бу мәсәләјә тохунан С. Вурғун, РСФСР халг артисти А. Лобановдан ашағыдакы фикри мисал кәтирәрәк јазыр:

Нә заман ки, бүтүн мүсбәт персонажлар идеализә јолу илә тәсвир олунур, јалныз гырмызы бир рәнклә көстәрилир, о вахт бүтүн тәсвир олунанлара биз инанмајырыг, бизи кәсаләт басыр. Бәс белә исә биз јаратдығымыз мүсбәт инсан сурәтләринин мүәјјән нөгсанларыны, зәиф чәһәтләрини дә көстәририксә, нә үчүн тәнгидчи буну «гејри-реал» вә «характерик олмајан» бир һадисә кими дүшүнүр? Әсл көһнәлик вә керилик дә будур».[1]

Вахты илә Пушкинин «Јевкени Онекин» романынын гәһрәманы Онекинин үстүнә һүчум чәкән тәнгидчиләр, Пушкини идеал гәһрәнан јаратмадығына көрә тәгсирләндирирдиләр. О заман Белински белә һүчумлара чаваб верәрәк јазырды: «Онекин һеч дә јыртычы вә сәфаһәт адамы дејилдир. Пушкинин бөјүк хидмәтләриндән бири дә одур ки, о, гәбаһәтин мүдһиш адамларыны вә фәзиләт гәһрәманларыны дәбдән чыхармыш вә онларын әвәзинә садәчә олараг адамлары тәсвир етмишдир»[2].

Әмирханы Онекинлә ејниләшдирмәк дүз олмаса да, һәр һалда бунларын икиси дә мәнфи вә мүсбәт чәһәт-

[1] С. Вурғун. «М. Гулузадәнин «әдәби сәјаһәти»». Бах мүәллифин архиви.

[2] В. Г. Белински. «Александр Пушкинин әсәрләри.» Азәрнәшр, 1948, сәһ. 179.

ләрилә бир јердә тәсвир олунан чанлы инсанлардыр. Бунлар нә гәбаһәт нә дә фәзиләт гәһрәманларыдыр. Белә олдуғу һалда, М. Ҹ. Ҹәфәровун Әмирханы «бүтүн көзәл инсани сифәтләрдән мәһрум» бир адам кими тәсәввүр етмәси гәрибәдир. Шаир Әмирханда әввәлҹәдән бә'зи ишыглы ҹәһәтләри көстәрмәсәјди, онун әсәрин сонунда дәјишәҹәјинә, ҹәмијјәт үчүн фајдалы бир адам олаҹағына инанмаг олмазды.

Мүәллиф өзү Әмирханы, бүтүн мәнфи ҹәһәтләрилә јанашы, ҹәмијјәт үчүн тамамилә кәрәксиз адам һесаб етмир. О белә адамларын јенидән тәрбијәсинин зәрурәт олдуғуну ирәли сүрүр. Шаир, јенидән тәрбијә мәсәләсинин чох чәтин олдуғуну да гејд едир. Лакин о, бундан горхмамыш, сәнәтин чәтин јолу илә кетмәји лазым билмишдир. Шаир јазыр: «Биз Әмирханы сырадан чыхармаг истәмәдик, она үмидсиз бир варлыг кими бахмадыг. Онун характериндә олан бир чох мәнфи ҹәһәтләрә бахмајараг Әмирхан, шүурлу вә сијаси бир дүшмән дејил, онун ислаһы мүмкүндүр вә лазымдыр. Әкәр биз Әмирханы сырадан чыхарсајдыг, совет ҹәмијјәтинин, нөгсанлары јенидән тәрбијә етмәк, онлары көһнә дүнјанын ијрәнч галыгларындан хилас етмәк кими мүгәддәс тәрбијә принсипләрини позмуш олардыг. Бу исә әдәбијјатда јүнкүл мүгавимәт јолу, чәтинликдән јаха гуртармаг, өзүнү сығорталамаг кими совет јазычысына хас олмајан бир сифәт оларды»[1].

М. Гулузадә исә нәинки Әмирханы, һәтта Әмирханы севән Ајкүнү дә мә'нәвијјатсыз, бајағы, зөвгсүз, зәиф тәбиәтли бир адам һесаб едир, һәтта онун әхлагыны да шүбһә алтына алыр. М. Гулузадә јазыр: «Һәр шејдән әввәл гејд етмәк лазымдыр ки, бу ики кәнчи бирләшдирән «мүгәддәс мәһәббәт» ичтимаи мәзмуна, јүксәк идејаја әсасланан мәһәббәт дејил, көһнә маһијјәт дашыјан фәрди, ҹисмани, бајағы бир мәһәббәтдир. Ајкүн Әмирханы һансы кејфијјәтләринә көрә севмишдир? Јухарыда көрдүк ки, Әмирханын мә'нәви аләминдә мәһәббәтә лајиг нәҹиб бир сифәт јохдур. Феодал көрүшләрә, көһнә шүура, зәрәрли вәрдишләрә, јыртыҹы еһтирасла-ра малик олан мәзмунсуз, ловға, егоист бир кәнчи севән гыз өзү нә дәрәҹәдә зәнкин бир дахили аләмә маликдир?».

[1] С. Вурғун. «М. Гулузадәнин «әдәби сәјаһәти», Бах: шаирин архиви.

Әввәла, севкидә «нә үчүн» суалы ола билмәз. Чүнки севән адам нә үчүн севдијини билмир. Әкәр о, нә үчүн севдијини биләрсә, бурада бир мәгсәд, бир мәнафе вардыр. Мәгсәд вә мәнафе олан јердә исә саф, һәгиги мәһәббәт ола билмәз. Буна көрә дә тәнгидчинин вердији «Ајкүн Әмирханы һансы кејфијјәтләринә көрә севмишдир?»—суалы јерсиздир. Икинчи тәрәфдән, бу суалын өзүнүн дә ҹавабы вардыр. Әсәрдә зиддијјәтләри илә верилән Әмирхан чанлы бир инсан олмаг е'тибары илә бир сыра мәнфи ҹәһәтләрилә јанашы, мүсбәт ҹәһәтләрә дә маликдир. Ајкүн ону мәрдлијинә, сәмимијјәтинә, пахыл олмамасына, вүгарына көрә севмишдир. Унутмаг лазым дејил ки, шаир, Әмирханы ресторанларда, кеф мәҹлисләриндә тәсвир етсә дә, бирҹә јердә дә олсун Ајкүнә хәјанәт етдијини, ахуд башга бир гадынла әјләндијини көстәрмир. Ајкүн евини тәрк едиб кедәндән сонра да шаир, Әмирханы бу ҹәһәтдән тәмиз сахлајыр, онун мә'нәвијјатынын бу тәрәфинә көлкә салмыр, Әмирхан ахыра гәдәр Ајкүнә садиг галыр, јалныз онун мәһәббәтилә јашајыр.

Тәнгидчинин исә Әмирханын характериндәки бу ишыглы ҹәһәтләри көрә билмәмәси бир јана галсын, белә бир адамы севдијинә көрә Ајкүнү мүгәссир һесаб едир, онун да мә'нәвијјатына шүбһә илә јанашыр. Әриндән ајрылдыгдан сонра изтираб чәкән, кечәләр јухусу гачан Ајкүнүн тәбии һәјәчанларыны нәдәнсә тәнгидчи бајағы һесаб едәрәк јазыр: «Ајкүнүн аилә вә мәһәббәт һаггындакы фикир вә һиссләри көһнәдир, мәһдуддур вә бир чох һалда бајағыдыр. О өз һәјаты вә әри үчүн һәсрәт чәкир, һәјәҹан кечирир. Лакин бу һәсрәт вә һәјәҹанын маһијјәти нәдән ибарәтдир? Шаир Ајкүнүн изтирабларыны белә тәсвир едир:

Неҹә ил бир өпүш көрмәмиш, инан
Каһ сола чеврилир, о, каһ да сағa.
Арабир јатагдан галхыб ајаға
Ајрылмаг истәјир хәјалларындан...
Нәдир дүшүндүјү, меһрибан бир сәс,
Синәси үстүндә исти бир нәфәс.
......
Бир өпүш, гәлб ачан бир уғурлу сөз,
Меһрибан бир бахыш, меһрибан бир көз,
Евдә киши сәси, гадир бир һүнәр,
Ешгин кешијиндә дајанан бир әр».

Ајкүнүн бу тәбии изтирабларыны, һәјәчанларыны тәнгидчинин бајағы, көһнә вә мәһдуд адландырмасы чох тәәччүблүдүр. Узун мүддәт әрсиз јашајан бир кәлинин «меһрибан бир сәс», «исти бир нәфәс», «бир өпүш», «бир уғурлу сөз», «евдә киши сәси» арзуламасында, нә бајағылыг ола биләр? Шаирин тәсвирләриндәки бу реализми, бу тәбиилији алгышламаг лазым икән, тәнгидчи буна сырф сосиоложи чәһәтдән јанашараг јазыр:

«Ајкүн чидди нөгсанлара маликдир. Онун да көрүшләриндә, дујғу вә дүшүнчәләриндә совет гызлары үчүн характерик олмајан чәһәтләр чохдур. О, һәјат һәгигәтинә ујғун там бир реалист образ дејилдир. Әмирхан кими о да сүн'и, ујдурма тә'сир бағышлајыр».

Әслиндә, Ајкүн образында һеч бир сүн'илик јохдур. Әсәрин «Ајкүн» адланмасы да тәсадүфи дејилдир. Поема Әмирханын мәнфиликдән мүсбәтлијә доғру инкишафы үзәриндә гурулмуш олса да, әсәрин баш гәһрәманы Ајкүндүр. Мүәллифин дә бу образа хүсуси һөрмәти вардыр. Һәтта шаир өз гызы Ајбәнизи Ајкүн ағылда, Ајкүн исмәтдә көрмәк истәјир:

Мәним Ајбәнизим, мәним гыз балам,
Һүнәрдә, намусда Ајкүн олајды

Тәнгидчиләрин һәр икиси Ајкүнүн Әмирханла мүлајим рәфтарыны, хејирхаһлығыны вә аличәнаблығыны онун нөгсаны сајыр. Онлар белә һесаб едирләр ки, Әмирханла илк мүбаһисәдән, илк тоггушмадан, о, нәтичә чыхармалы, һеч бир күзәштә кетмәмәли вә еви тәрк етмәли иди. Бизә көрә, бу, јанлыш фикирдир. Чүнки Ајкүнүн тәбиәтиндәки мүлајимлик, аличәнаблыг онун мәнфи чәһәти дејил, бәлкә дахилән тәмизлији вә бөјүклүјүдүр. О бәлкә дә өз хејирхаһлығы, аличәнаблығы илә әрини тәрбијәләндирмәк истәјир. (Низамидә Ширин Хосрову тәрбијә етдији кими). Шаир, Ајкүнү дуја-дуја, севә-севә тәсвир едир. Ону гәрибә психоложи сарсынтылардан кечирир. Үлкәр дәрсдән кәләркән, јолда атасы илә растлашдығыны анасына нәгл едир:

Дедим ки, ај ата, нә үчүн биздән
Ајры јашајырсан... Атамсан ки, сән?
О мәнә деди ки... деди ки... анан
Бөјүк адам олуб, бәјәнмир мәни.

Бу сөзләр Ајкүнү сарсыдыр, лакин о, һәгигәти демәк, атасынын јахшы иш көрмәдијини вә бүтүн тәгсирләрин Әмирханда олдуғуну ушаға билдирмәк истәмир. О, ушаға атасынын дүз дедијини билдирир. Бурада Ајкүн бир инсан кими дә, бир ана кими дә охучунун нәзәриндә учалыр. Шаир, Ајкүнүн дүшүнчәләрини белә тәсвир едир:

Јахшы ки, гызыны севир үрәкдән,
Јахшы ки, зөвг алыр бала демәкдән.
Јахшы ки, Үлкәр дә чох севир ону,
Билмир мүгәссирин ким олдуғуну.
Билмәсин, билмәсин гој һәлә Үлкәр.

Әсәрин илк фәсилләриндә Ајкүн өз сәнәтини әринә бәсләдији бөјүк мәһәббәтә гурбан версә дә, Әмирхан буну гијмәтләндирә билмир. О, арвадынын мүт'и тәбиәтиндән суи-истифадә едир. Һадисәләр инкишаф етдикчә Ајкүнүн характери ачылыр. Мүлајимлик сәртликлә, е'тираз үсјанла әвәз олунур вә кет-кедә Ајкүн охучунун рәғбәтини газаныр. Шаир өзү дә гәһрәманыны үрәк чырпынтысы илә изләјир, онун кәдәри илә кәдәрләнир, севинчи илә севинир. Ајкүн һәмишә Әмирханла үз-үзә кәлиркән шаир, өзү дә сарсылыр. «Бәс инди нечәсән, әһликеф оғлан» дејә Әмирхана истеһза едир.

«Ајкүн»дә гојулан мәсәләләрдән бири дә јенидән тәрбијә мәсәләсидир. Бу мәсәлә ән бөјүк алим, философ вә јазычылары һәмишә дүшүндүрмүшдүр. Ушаглыгдан пис тәрбијә олунмуш, позулмуш бир адамы јенидән тәрбијә етмәк мүмкүндүрмү? Мүмкүндүрсә, нечә, һансы шәраитдә һансы васитәләрлә? Бу суаллара совет психологлары, үмумијјәтлә, мүсбәт чаваб версәләр дә, нечә тәрбијә етмәк мәсәләси үзәриндә мүхтәлиф фикир вә мүлаһизәләр вардыр.

Әдәбијјат ишин нәтичәсини дејил, просесин өзүнү көстәрир. Әмирхан образына бу бахымдан јанашдыгда, онун нә гәдәр гүсурлу олдуғуну көрүрүк. Чүнки шаир, Әмирханын нә чүр, һансы амилләрин тә'сири илә дәјишилдијини көстәрмәдән, бирдән-бирә «Әмирхан чох дәјишмишдир» дејә бизә мә'лумат верир. Шаир өзү дә онун бирдән-бирә дәјишдијинә шүбһә етдијиндән, «Әмирхан чох дәјишмишдир» мисрасындан сонра јазыр:

Бөјүк бир нөгсаны вар анчаг онун,
О, керидә галмыш һәјат оғлунун

«Күндәлик доланма, күндәлик чөрәк»
Фикри, фәлсәфәси башында галыр.

Одур ки, ади бир өмүр сүрәрәк
Нә бир ад чыхарыр, нә дә учалыр.
Бир дә өз күчүнә о инанмајыр.
... Де көрәк нејләјәк, бахыб күләкми?

суалындан сонра шаир јәгин ки, охучуја мүрачиәтлә:

Кәл ону ахтараг, баш чәкәк јенә
Гаранлыг гәлбиндә мәш'әл јандыраг.
О инанмаса да өз гүдрәтинә,
Чалышаг биртәһәр биз инандыраг.

Беләликлә, шаир, өз гүдрәтинә инандырмаг үчүн ону изләјир. Нәһајәт, Әмирханы јенидән кәндә кәтирир, ону өз пешәсинә—аграномлуға гајтарыр. Бурада һәјат јолларында өзүнү итирән, баш-ајаг вуран бир образын, јә'ни Әмирханын сәнәти, ихтисасы тәсадүфи олараг агроном верилмәмишдир. С. Вурғунун бүтүн јарадычылығында торпаг, Јер онун гүдрәти вә күчү көјләрә гаршы гојулур. Һәлә 1927-чи илдә јаздығы «Ондан да көзәлдир» ше'риндә «Торпаглара чан вермәјим ондан да көзәлдир» дејән шаир, бүтүн јарадычылығы боју торпағы, јери онун гүдрәтини тәрәннүм етмишдир. Онун ше'риндәки реализмин, һәјат нәфәсинин күчүнү дә бунда ахтармаг лазымдыр.

С. Вурғун инсанын күчүнү һәмишә торпагда, чанлы һәјатда көрмүшдүр. Буна көрә дә о, өз гәһрәманыны әсәрин сонунда торпаға бағлајыр, ону орадан учалтмаг истәјир. Лакин бу тәрбијә просеси кениш һәјат лөвһәләри илә, инандырычы вәзијјәтдә көстәрилмәдијиндән, охучу бу характер дәјишиклијинә инана билмир. Шаир, өзү дә нөгсаныны е'тираф едәрәк јазыр:

«Бунунла әлагәдар олараг е'тираф етмәлијик ки, Әмирханын јенидәнгурулма просесиндә ичтимаи һәјат амилләринин тә'сирини даһа ајдын, даһа чанлы көстәрмәк лазымдыр».

С. Вурғун јарадычылығынын биринчи вә икинчи дөврүндә кәнд, онун сосиализм јолундакы инкишаф мәрһәләләри әсас јер тутурдуса, сонракы дөврләрдә кәндлә мүвази сосиалист шәһәри мөвзусу да мүһүм јер

тутур. Бу мөвзуда шаир, онларча ше'рдән башга «Бакынын дастаны» вә «Көһнә достлар» поемаларыны јазмышдыр.

2. СОСИАЛИСТ ШӘҺӘРИ

Үмумән әдәбијјатымызда сосиалист кәнди мөвзусу илә јанашы, сосиалист шәһәри мөвзусу да мүһүм јер тутур. Бу мөвзу поезијада даһа чох үстүнлүк тәшкил едир. Рәсул Рзанын «Бакы», Мәммәд Раһимин «Нефт» ше'рләри, Микајыл Мүшфигин «Чәби дајы», Сүлејман Рүстәм вә Сәмәд Вурғунун бир чох ше'рләрилә јанашы «Лөкбатан» поемалары бу мөвзуја һәср едилмишдир. Азәрбајчанда, хүсусилә Бакыда капитализмин јаранмасы илә әлагәдар шәһәрләр XIX әсрин икинчи јарысындан инкишафа башлајыр. Әдәбијјатымыза шәһәр мөвзусу да јалныз XIX әсрин сонларындан кәлир.

Шәһәр мөвзусунун әдәбијјатымызда ин'икасыны илк дәфә М. С. Ордубадинин «Бәдбәхт милјончу», И. Мусабәјовун «Нефт вә милјонлар сәлтәнәтиндә» романларында көрүрүк. Ше'рдә исә бу мөвзу јох дәрәчәсиндә иди. Аббас Сәһһәтин «Әһмәдин гејрәти» әсәри бу мөвзуда јазылмыш илк нүмунәләрдәндир.

Шәһәр мөвзусу 1928—29-чу илләрдән сонра ше'рләримиздә күчләнмәјә башлады. Бу мөвзу С. Вурғун јарадычылығына 1930-чу илдә јаздығы, Бакы нефт-мә'дән ишчиләринә һәср етдији «Рапорт» ше'рилә кәлмишдир. Бундан сонра «Јолдаш, һинкер амханаго» (1931) ше'риндә өтәри һалда олса да, бу мөвзуја тохунмушдур. Ше'рдә, нефти илә бүтүн дүнјада шөһрәт тапан сосиалист Бакысыны шаир, бүтүн Шәргә сәадәт апаран бир рәмз кими тәрәннүм едир. Ејни мәсәләјә о, 1935-чи илдә јаздығы «Орденли гәһрәман» ше'риндә дә тохунмушдур:

Дашачаг Бакыда инсанын сајы,
Шуралар Шәргинин илк гурултајы
Бурда башланачаг. О күн ихтијар,
Бир мә'дән ишчиси алнында вүгар,
Башынын үстүндә бир гызыл бајраг,
Түркчә салам вериб ичлас ачачаг.

1210—16

Бу фикир Сәмәд Вурғунун демәк олар ки, бүтүн јарадычылығындан әсас бир хәтт кими кечир. «Ханлар» пјесиндән тутмуш Бакыја, Азәрбајчана һәср етдији ән кичик ше'р, поема вә бир сыра мәгалә вә чыхышларында шаир, сосиалист шәһәри олан Бакыны Шәргин гапысы адландырыр. «Јолдаш, һинкер, амханаго» ше'риндә:

Мән истәрәм һәр дамары нефт ахыдан бу Бакы
Бүтүн Шәргә бешбучаглы улдузуну көндәрсин!—

дејән шаир, «Азәрбајчан» ше'риндә ејни фикри даһа да дәринләшдирәрәк јазыр:

Күлүр торпаг, күлүр инсан
Гоча Шәргин гапысысан!

Азәрбајчанда совет һакимијјәти гурулмасынын 20 иллији мүнасибәтилә јаздығы «20 баһар» поемасында шаир, сосиалист Бакысыны бөјүк бир вүгар һиссилә тәрәннүм едир:

Дүнән доғуб сәһәр олду,
Ал кејинди көзәл баһар
Дүз ијирми јаша долду
Ана јурда кәлән баһар
Көзәл Бакы башдан-баша
Бәзәнмишдир ал гумаша
Ал бајраглар ејванлардан
Баш әјмишдир јоллар үстә
Азад торпаг... азад инсан
Кәлиб кечир дәстә-дәстә

1930—1933-чү илләрдә Лөкбатанда јени нефт јатағынын кәшф олунмасы илә әлагәдар бу мөвзуда бир сыра әсәрләр јаранмышдыр. «Бизим бајрам» (1933) ше'риндә Сәмәд Вурғун «Јенә дә гышгырыр јолдаш Лөкбатан»—дејә Лөкбатандан тапылан јени нефт јатағындан, «улдуза, аја јүксәлән фантанлардан» данышыр вә буна көрә нефтчи фәһләләри тәбрик едир. Нәһајәт, «Лөкбатан» поемасында шаир, бу әһвалаты бир гәдәр кениш планда тәсвир етмәјә чалышыр. Поемада Лөкбатандакы нефт јатағынын кәшф едилмәси тарихчәсиндән бәһс олунур. Шаир, Лөкбатан нефтинә мүрачиәтән бу вахта гәдәр һарада олдуғуну, нә үчүн кеч үзә чыхдығыны хәбәр алыр. Нефт өз тарихини онун саһиби олан халгын тарихи илә бағлајараг, кечмиш күнләрдән ачы-ачы данышыр.

Бундан сонра шаир, 1918-чи илдә нефт ијинә Азәрбајчана сохулан инкилис империалистләринин гәсбкарлығындан бәһс едир, инкилисләрин әли илә күлләләнмиш 26 Бакы Комиссарыны хатырлајыр. Бүтүн бу кәшмәкәшли һадисәләрдән сонра Азәрбајчан халгынын бу гијмәтли сәрвәтинин өзүнә гајтарылдығындан үрәкдолусу данышан шаир, әсәри никбин сонлугла битирир.

Нефт Бакысы, онун фәдакар адамлары, нефтчи гәһрәманлар шаирин мүһарибәдән сонракы јарадычылығында даһа кениш планда өз әксини тапмышдыр. Шаир бу мөвзуја ики бөјүк әсәрини—«Бакынын дастаны» вә «Көһнә достлар» поемаларыны һәср етмишдир.

1949-чу илдә јаздығы «КӨҺНӘ ДОСТЛАР» поемасы да шаирин сосиалист әмәјинин тәрәннүмүнә һәср олунмуш әсәрләриндәндир. Поемада көһнә коммунист, гочаман нефтчи Уста Мурадын симасында сујун бағрындан од чыхаран гәһрәман дәниз нефтчиләринин һәјатындан бәһс олунур.

Уста Мурад образы илә биз һәлә шаирин 1944-чү илдә јаздығы «Бакынын дастаны» әсәриндән танышыг. Лакин бурада онун һаггында үмуми мә'лумат алырыг, «Көһнә достлар» поемасында исә уста Мурадын сурәтини, онун ишини, тәбиәтин кор гүввәләри илә апардығы мүбаризәсини, фәрди кејфијјәтләрини чанлы сурәтдә көрүрүк. Һисс олунур ки, мүәллиф бу әсәри јазана гәдәр мә'дәнләрә кетмиш, нефтчыхарма просесини мүшаһидә етмиш, өјрәнмишдир.

Поемада өз иши, фәалијјәтилә көстәрилән Уста Мурадын арзу вә хәјаллары да мүчәррәд дејил, конкретдир. Буна көрә дә инандырычы вә тәбиидир, Уста Мурад дәниздә шаһә галхан далғаларын гојнунда буруг газмыш, мә'дән салмышдыр. Онун бу иши тәһлүкәлидир, фыртына дәниз буругларынын сөкүлүб-дағылмасына, инсан тәләфатына сәбәб ола биләр. Уста Мурад бә'зән күнләрлә, һәфтәләрлә шакирдләрилә бәрабәр буруглара кешик чәкир, онлары һәр чүр тәһлүкәдән горујур. Лакин бу ишдә устанын гаршысына бөјүк чәтинликләр чыхыр. Бә'зән бөјүк фыртыналар заманы устаја көмәк үчүн шәһәрдән јола салынан кәмиләр дә дәниз мә'дәнинә јан ала билмир, вәзијјәт ағырлашыр. Бу чәтинлик-

ләр устанын хәјала далмасына, јени васитәләр дүшүнмәсинә сәбәб олур:

Дејирәм, Хәзәрдә еһрамлар кими
Дәниз буруглары мин-мин дүзәлсин.
Јер олсун улдузлу ахшамлар кими
Шәһәрдән дәнизә көрпүләр кәлсин.
... Бизим дәниздәки мә'дәнләр ки вар,
Нә бизи горхутсун бу фыртыналар,
Нә дә ки човғуна дүшәнләр олсун.

Көрүндүјү кими, устанын хәјаллары һәјатын зәрури тәләбиндән доғмушдур. Еләчә дә шаирин романтикасы, бу реал һәјатын тәләбләриндән ирәли кәлдији үчүн гијмәтлидир.

Устанын икинчи, ән бөјүк хәјалы коммунизм чәмијјәтини көрмәк арзусудур. Бу да һәјата бағлы олан, һәјатын өзүндән доған бир хәјалдыр. Социализм чәмијјәтинин әмәк гәһрәманы олан Уста Мурадын коммунизм арзусу онун өз ишиндән, әмәлиндән доғмушдур.

Уста Мурад хәјалпәрвәр адамдыр, о, шакирдләринә ики бөјүк арзу илә јашадығыны дејир. Шакирдләр бу арзуларла марагланыр, уста да онлара биринчи арзусуну дејинчә шакирдләрдән бири:

— Уста, нә кезәлдир бу арзуларын,
Еләбил әтриндир бир илк баһарын.
Бәс о бири фикрин?
Кәл ону да сән
Де, биләк, кизләтмә шакирдләриндән.
— О, бир арзудур...
Кечир гәлбимдән.—

дејә икинчи арзусуну шакирдләрдән кизли сахламаг истәјир. Шакирдләр тә'кид единчә о, беләчаваб верир:

— Јох-јох! Үз вурмајын, бу фикрими мән
Һәлә сорушмамыш онун өзүндән
Ачасы дејиләм һеч биринизә.
—Кимдән сорачагсан, демәзсән бизә?

Узун мүбаһисәдән сонра мә'лум олур ки, Уста Мурад икинчи арзусуна чатыб-чатмајачағыны вахты илә Бакыда ингилаб иши апаран, көһнә досту Сталиндән хәбәр алмаг истәјирмиш. Бурада шәхсијјәтә пәрәстишә ујан шаир, Сталинин тарихдәки ролуну һәддиндән артыг шиширтмишдир. Поемадан чыхан нәтичә будур ки, Уста Мурад вә Уста Мурад кими милјонларла зәһмәткешләрин ән бөјүк арзусу олан коммунизм јалныз Сталинин ирадәсиндән асылыдыр.

Мүһарибәдән сонра Советләр Иттифагынын бејнәлхалг нүфузунун даһа да артмасы вә бир сыра бејнәлхалг сијаси һадисәләрлә әлагәдар халгын вә партијанын ирадәсини тәмсил едән совет әдәбијатынын гаршысында бир нечә мүһүм вәзифә дурурду.

Бу вәзифәләрдән бир, мүһарибә илләриндә позулмуш, дағылмыш халг тәсәррүфатыны јенидән бәрпа етмәк ишиндә халгын апардығы мүбаризәсини, әмәк чәбһәсиндәки гәһрәманлығыны, јени гуручулуг ишләрини тәсвир вә тәрәннүм етмәкдән ибарәт иди ки, бунларын әксини С. Вурғунун бир сыра ше'рләриндә вә «Муған», «Көһнә достлар» поемаларында көрүрүк.

Совет әдәбијатынын гаршысында дуран икинчи мүһүм вәзифә, мүтәрәгги, ингилаби идејаларын бајрагдары олан Советләр Иттифагынын вә Коммунист Партијасынын јүрүтдүјү сүлһ сијасәтини тәрәннүм етмәк, ирги ајры сечкилијә гаршы чыхмаг, мүстәмләкә зүлмү алтында инләјән, һәр чүр тәһгирләрә мә'руз галан халгларын, хүсусән Чәнуби азәрбајчанлыларын азадлыг сәсинә сәс вермәкдән ибарәт иди.

Бу икинчи мәсәлә дә С. Вурғун јарадычылығында мүһүм јер тутур. Бу мөвзуда шаир, бир силсилә тәшкил едән «Авропа хатирәләри» ше'рләрини, «Зәнчинин арзулары» поемасыны, «Јандырылан китаблар», «Көрпүнүн һәсрәти» вә с. ше'рләрини јазмышдыр.

3. СҮЛҺ ВӘ ДЕМОКРАТИЈА УҒРУНДА

1947-чи илин март ајында ССРИ Али Совети депутатларындан бир групу илә бирликдә Сәмәд Вурғун Лондона сәфәр едир. Јолүстү бир нечә күн Берлиндә олан шаир, Авропанын Лондон вә Берлин кими мүһүм сәнаје вә мәдәнијјәт мәркәзләриндә капитализмин әламәтдар чәһәтләрини вә фашизмин ганлы мүстәмләкәчилик сијасәтинин бәһрәләрини мүшаһидә едир. Бу мүшаһидәләр әсасында «Авропа хатирәләри» башлығы алтында бир силсилә мараглы ше'рләр јазыр. Ше'рләрин бир гисми 1947-чи илдә ,бир гисми исә 1950-чи илдә гәләмә

алынмышдыр. Бу ше'рләр бир нечә чәһәтдән нәинки шаирин јарадычылығында, үмумсовет әдәбијјатында вә хүсусән Азәрбајчан ше'риндә јени һадисә кими гијмәтлидир.

«Авропа хатирәләри»нин мәзијјәти онун мәзмун вә мүндәричәсиндәдир. Бу ше'рләрилә Сәмәд Вурғун поезијамызын тарихиндә биринчи дәфә оларaг авропа һәјат тәрзини, капитализмин өлүмә мәһкум олдуғуну мараглы һәјати фактлар әсасында әкс етдирмишдир. Илк дәфә олараг Азәрбајчан ше'риндә капитализм дүнјасы бүтүн ејбәчәрлији илә әкс етдирилди.

Бу силсиләнин икинчи мүһүм гијмәти јенә дә шаирин мүшаһидәсиндән доған һәјатилик вә конкретликдир. Шаир, бә'зән балача бир ше'риндә бир ичтимаи гурулушун бүтүн зиддијјәтләрини, халгын һәјат вә дүшүнчә тәрзини инандырычы шәкилдә әкс етдирмәји бачармышдыр.

«АВРОПА ХАТИРӘЛӘРИ» силсиләсиндә икинчи дүнја мүһарибәсиндән сонра чәбһәләрә ајрылмыш дүнјанын сијаси мәнзәрәси гәләмә алынмышдыр. Шаирин «Зәнчинин арзулары» поемасы илә бәрабәр, һәмин силсиләни нәшр етдирдији китабчасына «Дүнјанын хәритәси» адыны вермәси дә бурадан ирәли кәлир. Бу ше'рләр икинчи дүнја мүһарибәсиндән сонра социализм чәбһәси илә империализм чәбһәсинин мүбаризәсинин бәдии ајнасыдыр. «Берлин», «Рејхстаг», «Ана һејкәли», «Алман бәннасы вә совет забити», «Ислам» ше'рләри Алманија илә, хүсусән Берлинлә әлагәдардыр. Онлар мүһарибәдән сонракы Алманија, фашизмин ганлы сијасәти нәтичәсиндә өлкәнин дүшдүјү вәзијјәт, Шәрги Алманијанын демократик әсаслар үзәриндә јенидән гурулмасы, инкишафы һаггында ајдын тәсәввүр јарадыр. «Берлин» ше'рини охујан һәр кәс, мүһарибәдән сонракы Берлини мәғлуб олмуш бир сәркәрдә кими гашгабаг саллајан, өз агибәтини дүшүнән бу гочаман шәһәри көзләри өнүндә чанландыра биләр:

Нә кефдән әсәр вар, нә тәнтәнәдән,
Машын да, инсан да һәлә сејрәкдир.
О, мәғлуб чыхмышдыр мүһарибәдән,
Күләр үз, шад үрәк бурда тәк-тәкдир.

Лакин шаир бу тәсвирлә кифајәтләнмир, бунун сәбәбини изаһ етмәјә чалышыр. Сәбәби көстәрмәк үчүн

шаир икинчи бир лөвһәнин тәсвиринә кечир. Бурада о, гоча бир алман гарысыны тәсвир едир. Гары «Бу ил тәбиәт дә дүшмәндир бизә» дејә, гышын сәрт кечдијинә донгулданыр. Шаир, Алманијанын дүшдүјү букүнкү вәзијјәтин сәбәбләрини изаһ едәркән гарыја мүрачиәтән дејир:

Бәс нечә, бу күнү дүшүндүнмү һеч
«Һајл Һитлер» дејиб гышгыранда сән?
Инди даш јоллары ајагјалын кеч,
Јенини чәллада сәс верәчәксән?

Шаир гышын сәрт кечмәсинә дә һаглы олараг ичтимаи бахымдан јанашыр вә. Алманијанын бу вәзијјәтә дүшмәсинин сәбәбләрини изаһ едәркән јалныз фашист партијасынын рәһбәри Һитлери мүгәссир тутмур, она сәс вериб, онун ардынча кедәнләри дә тәгсирләндирир. Бурада «һәр нә доғрасан ашына, о чыхар гашығына», «әкдијини бичәрсән» аталар сөзләри јада дүшүр.

Учур диварларда, ағачларда гар,
Март ају олса да, Берлиндә гышдыр.
Бу ил Авропада кечикмиш баһар,
Чичәкләр вахтында ачылмамышдыр.

Һәр шеј инсанын өз мә'нәвијјатындан, гәлбиндән вә дүнјабахышындан асылыдыр. Әкәр гәлбин шаддырса, гышы да баһар көрәчәксән. Көјдән јаған гар да көзләринә ағ чичәкләр кими көрүнәчәкдир. Әкәр, бәдбинсәнсә, сәнин үчүн баһар да кечикәчәк, ишыглы дүнја да гаранлыг көрүнәчәкдир.

«Рејхстаг» ше'риндә Вурғун бир заманлар дүнјаны һәдәләјән, бүтүн бәшәријјәти ган дәнизиндә боғмаг истәјән Рејхстагын букүнкү мәнзәрәсини чәкир:

Дајанмыш гаршымда өлү Рејхстаг,
Дөрд дивар галмышдыр ондан, дөрд дивар.
Нә бир сүтун вардыр, нә дәмир бир тағ,
Ичиндә ат чапыр сојуг бир рузкар.

Әдаләтсиз мүһарибәләрин, фәрманларын, һөкмләрин агибәти будур! Бунунла санки шаир, «өзкәјә гују газан өзү дүшәр» демәк истәјир. «Рејхстаг» шаирин 1932-чи илдә јазмаға башладығы антифашист ше'рләринин јеку-

ну тә'сирини бағышлајыр. Шаир бу күн, «Өлүм күрсү-сү» поемасындан башлајараг һәмишә ше'р вә поемалары илә атәш ачдығы, өлүм фәрманларынын јувасы олан Рејхстагын гаршысында дајанмышдыр.

Гатилләр, чәсуслар јурду бу бина
Мејдан охујарды бир вахт аләмә.
Инди пешимандыр јарандығына,
Зүлмүн агибәти беләјмиш демә.

Бу, шаирин өлүмләр, ганлар јувасы олан Рејхстага сон сөзүдүр.

«Алман бәннасы вә совет забити» ше'риндә мүһарибәдән сонра демократик әсаслар үзәриндә јенидән гурулуб тикилән Шәрги Алманија, алман халгынын јени арзулары тәрәннүм олунур. Бу ше'рдә алман бәннасы илә совет забитинин сөһбәти о дөвр үчүн сәчијјәвидир. Ше'рин әввәлиндә мүһарибә заманы дағылан бир бинанын фонунда «Берлин евләринин тәмәл дашыны гојан» гоча бәнна тәсвир олунур. Бәнна дағылмыш бинасары јенидән тикмәклә мәшғулдур, лакин онун өз ишинә инамы јохдур. О, бәрпа етмәкдә олдуғу бу бинаны нә гәдәр јашајачағыны билмир. Чүнки нә гәдәр ки, јер үзүндә мүһарибә горхусу вар, онун мин зәһмәтлә гурдуғу шәһәр јенидән дармадағын едилә биләр. Ше'рдә мараглы бир контраст, фикрин әјани сурәтдә вә даһа сәнәткарлыгла чатдырылмасына хидмәт едир. Шаир, тикән, јарадан бәннаны тәсадүфи олараг дағылмыш шәһәрин фонунда тәсвир етмир. Бурада учуг шәһәр мүһарибәнин, фәлакәтин, гоча бәнна исә сүлһүн вә сәадәтин рәмзи кими чанланыр. Тарих боју һәмишә үз-үзә кәлмиш бу гүввәләр мүһарибәдән сонракы Берлиндә дә гаршылашмышдыр. Сүлһүн, әмин-аманлығын тимсалы олан гоча бәнна учулмуш бинасары јенидән бәрпа едир. Лакин:

О бә'зән бахдыгча учмуш шәһәрә,
Дәрдләрә гәрг олур, көзләриндә гәм.

Чүнки јарадан, һәмишә јаратдығынын узун өмүрлү олмасыны истәр. Һәр сәнәткар јаратдығы илә фәхр едир. Лакин гоча бәнна бу һиссдән мәһрумдур, чүнки фашизм онун халгыны фәлакәтә апармышдыр. Гоча бәннанын өз јаратдығы бинасарын гаршысындакы дүшүнчәләри шаирин «Көрпүнүн һәсрәти» ше'рини хатырладыр. Бу ше'рдә дә ејни контрастдан истифадә едилмишдир. Бу саһилиндән о саһилинә кечмәк үчүн Аразын үстүндән көрпү салан бәнна һәмин көрпүнү кедиш-кәлишсиз көрдүкдә, «хар олмуш әмәлләринә» ағлајыр. Бурада да јарадан, гуран уста, үстүнү от басан, истифадәсиз көрпүнүн фонунда тәсвир едилир. Беләликлә, һәр ики ше'рдә бәдии үсул ејнидир.

«Алман бәннасы вә совет забити» ше'риндә бәнна совет забитиндән, тикдији јени евләрин, бинасарын јенидәми одлар, аловлар ичиндә мәһв олачағыны хәбәр алыр. Суал тәбии олдуғу гәдәр, онун чавабы да доғрудур:

Сәндән асылыдыр... бир дә сәнинтәк
Бу јени Берлини јарадан лардан.
Доғма јурдумуздан, өз елимиздән
Фашистләр нәслини кәсә билсәниз,
Нә Алманија өләр, нә дә бир алман.

Совет забитинин чавабы шаирин «Берлин» ше'риндә фашист анасына мүрачиәтән дедији сөзләрлә дә сәсләшир. Чүнки Алманијанын башына кәтирилән бүтүн фәлакәтләрдә мүгәссир фашист партијасы олмушдур. Әкәр халг әл-әлә вериб она гаршы мүбаризә апарса, Алманија јенидән чичәкләнәр вә башына кәтирилән фәлакәтләр бир даһа тәкрар олунмаз. Бурада совет забитинин симасында шаир икинчи бир мәсәләјә тохунмушдур. Бу забит икинчи дүнја мүһарибәсиндә Авропаны фашист әсарәтиндән хилас едән Совет Ордусуну тәмсил едир. Бу орду апардығы мүһарибәнин мә'на вә мәгсәдини билир. О, һәр чүр зүлмүн вә гәссбкарлығын әлејһинә олмуш, халглара азадлыг апармышдыр. Совет әскәри һәр шејдән әввәл һуманистдир. Бу һагда шаир өзү јазыр: «Кечән ил март ајында мән Берлиндә оларкән, Берлини алан вә Авропаны барбар дашистләрдән хилас едән совет әскәрләринә гојулан абидә гаршысында башыачыг дурмушдум.

Һәмин абидәнин үстүндәки јазыда хиласкар гәһрәманлар сырасында «Мөһнәт» адыны охудум. Бу ад бир азәрбајчанлынын, мәним һәмвәтәнимин ады иди. Гәлбимдә ифтихар һисси о гәдәр чошуб дашды ки, мән һәлак олмуш гәһрәманыны мәзары гаршысында дејил, дири гәһрәманла үз-үзә дуруб сөһбәт етдијими зәнн етдим.

Мән гәһрәманымызын ачыг вә ајдын үзүндән, онун чох узаглары көрән шәффаф көзүндән хиласкар совет икидинин ифтихар һиссини охудум. Бу һәлә һамысы дејил. Онун сурәти мәним гаршымда ән јахшы инсанын дујғу вә арзуларын ифадәчиси олан һуманист сурәти кими, дүнјада динч вә әдаләтли һәјатын мүдафиәчиси сурәти кими, мәдәнијјәт мүдафиәчиси сурәти кими чанланмышды».[1]

Бу дүшүнчәләрин нәтичәсиндә шаир, һаггында данышдығымыз ше'риндә совет забитинин һуманист сурәтини јаратмышдыр. Шаирин «Ислам» ше'ри дә совет әскәринин образыны тәрәннүм едән ше'рләри ичәрисиндә хүсуси әһәмијјәтә маликдир. Шаир 1948-чи илдә Полшанын Вротслав шәһәриндә кечирилән дүнја мәдәнијјәт хадимләринин Сүлһү Мүдафиә Конгресиндә иштирак етдији заман һәмин шәһәрдәки гардашлыг гәбрини зијарәт етмиш, бу гәбирләр арасында Ислам адына раст кәлмиш вә бу мүнасибәтлә «Ислам» ше'рини јазмышдыр. Бурада шаир, Моздокдан Одер чајына гәдәр дөјүш јолу кечән совет әскәринин парлаг образыны тәрәннүм едир. Халгыны вә вәтәнини дүшүнән, онун јолунда одлардан, аловлардан кечән әскәр өз шанлы мүбаризәсинин сонунда дүнјанын хиласкарына чеврилир:

Өпүр бир-бирини ајлар, фәсилләр,
Инсанлыг говушур арзуларына,
Ислама һөрмәтлә азад ңәсилләр
Баш әјир дүнјанын хиласкарына...

«Авропа хатирәләри» силсиләсиндә «Зијафәт», «Рәссамын сон әсәри», «Марксын гәбри үстә» вә «Лондон гарысы» ше'рләри сијаси мәзмунлу көзәл әсәрләрдир.

Бу ше'рләр ичәрисиндә «Зијафәт» вә «Лондон гарысы» һәм мәзмун, һәм дә сәнәткарлыг чәһәтдән нәзәри даһа артыг чәлб едир. «Зијафәт» ше'ри Лондонда 1947-чи илин март ајында ССРИ Али Советинин депутатларындан бир групуна верилән зијафәт мүнасибәти илә јазылмышдыр. Бу мүнасибәтлә рус шаири К. Симонов да «Достум С. Вурғунун Лондондакы зијафәтдә нитги» адлы ше'р јазмышдыр. К. Симоновун һәмин ше'ри илә С. Вурғунун «Зијафәт» ше'ри бир-бирини тамамлајыр.

[1] С. Вурғун. «Азадлыг вә сәадәт бајрағы алтында». «Азәрбајчан кәнчләри» гәзети, 1948, 10 сентјабр.

Зијафәтдә Симоновун диггәтини чәлб едән әсас чәһәт, бу «серләр» вә «лордлар» мәчлисиндә Азәрбајчан шаиринин атәшин нитги вә бу нитгин инкилис мүстәмләкәчиләринә көстәрдији тә'сирдир. С. Вурғун өз нитгиндә ингилабдан сонра мүстәгил республика олан Азәрбајчандан, онун артыг «гәјјумсуз» јашајан, өз сәрвәтинин саһиби олан халгындан үрәк долусу данышмыш вә бу нитг, шүбһәсиз, инкилис ағаларыны хејли гәзәбләндирмишди. К. Симонов јазыр:

Көрүрәм, јахшыча көрүрәм ки, мән,
Онларда һал јохдур гулаг асмаға,
Онларын һәр бири истәр ки, һәмән
Бармаг илишдирсин дәрһал чахмаға...
Һиндистандакы тәк гамчы ојнатсын
Бу Бакыдан кәлән гонағын үстә.
Онун күрәјиндә мәгсәдә чатсын.
Јахшы рәгс еләсин дәстәбәдәстә.

С. Вурғунун ше'риндә дә тәхминән ејни вәзијјәт тәсвир олунур. Ше'рин биринчи һиссәиндә шаир, зијафәт салонуну, онун «ајнабәнд гапыларыны», «мәрмәр дөшәмәләри үстүндәки халылары», «зәнчинин, һәбәшин ганы» кими «рәнк-рәнк шәраблары», «мүхтәлиф хөрәкләри», «дөшү нал медаллы сечилмиш мерләри», «һәлә дә онунчу әсрлә јашајан» «јелпазәли ханымлары» вә «фраклы серләри» тәсвир едир. Икинчи һиссәсиндә исә о заман Инкилтәрәнин президенти Черчилл илә көрүшүндән вә сөһбәтиндән данышылыр. Черчилл, шаирин Бакыдан кәлдијини билинчә, «Бакы, Бакы», дејә чох мә'налы һалда шаирин үзүнә бахыр. Шаир бурада истәр-истәмәз вахты илә инкилисләр тәрәфиндән Ағчагум чөлүндә өлдүрүлмүш 26-лары хатырлајыр вә гәзәблә Черчиллин үзүнә бахыр. Һәр ики рәгиб бу бахышларла бир-бирини анлајыр вә буна көрә дә дәрһал бир-бириндән үз чевирир. Шаирин синәсиндә үрәк бир мәрмијә дөнүр:

«Бәли, бакылыјам! Өз шөһрәтим вар,
Мәним бабам олмуш 26-лар...
Кәрәк јадыныздан чыхмамыш ола»
Бахыр гоча иблис күлумсәјәрәк,
О, саға чеврилир, мән исә сола,
Бир мәрмијә дөнүр синәмдә үрәк.

«Аврропа хатирәләри» ше'риндә коммунист бир шаирин аловлу нәфәси дујулур. О, бурада ики дүнјаны гаршы-гаршыја гојур. Буржуа өлкәләриндәки гејри-бәрабәрлији, синфи зиддијјәтләри көстәрир, онларын һәјат тәрзини, ифша едир.

Бу ше'рләрин һамысыны бир чәһәт бирләшдирир. Шаир капитализм дүнјасынын өлүмә мәһкум олдуғуну, һәјаты ләвһәләрлә көстәрир. («Лондон гарысы», Гоча Шәргә күнәш доғур», «Марксын гәбри үстә» вә «Рејхстаг».)

«Лондон гарысы» ше'риндә белә бир әһвалат нәгл олунур: бир инкилис ханымы атадан бөјүк бир дөвләтә варис олдуғу үчүн әрә кетмир, һәр күн бир мәчлисин гонағы олур. Өмрүнү ејш-ишрәтдә кечирир. Гочалыгда исә көһнә муштәриләр онун үзүнә бахмыр, «онун гапысыны» ачмыр. Өмрүнүн сонларында тәк галан гары «мејлини бир көпәјә салыр». Өләндә исә тәнһа күнләринин сирдашы олан итин хатиринә бүтүн вар-дөвләтини «итләри сахлајан чәмијјәтә» вәсијјәт едир:

> Өлүрәм, сонсузам, чох дөвләтим вар,
> Итләри сахлајан чәмијјәт үчүн.

«Лондон гарысы» ше'риндә гарынын «сонсузам» дејә өлмәси тәсадүфи дејилдир. Бурада шаир, гарынын симасында сонсуз галан бир чәмијјәти—империализми нәзәрдә тутмушдур. Ејни фикри биз «Гоча Шәргә күнәш доғур» ше'риндә дә көрүрүк.

> Бу сабаһы... алгышлајыр јерин, көјүн ана гәлби,
> Гоча Шәргә күнәш доғур.
> Америка ағры чәкир, ағры чәкир онун бәтни
> Доғур, фәгәт өлү доғур,
> Сонсуз галыр Америка...

«Марксын гәбри үстә» ше'риндә ејни фикир башга шәкилдә экс олунмушдур. Марксын бөјүк әмәлләриндән вә кеч-тез бүтүн Авропанын бу әмәлләрин архасынча кедәчәјиндән данышан шаир- фикрини белә тамамлајыр:

> Бу садә бир арзу дејил,..
> Өлүр капитал.

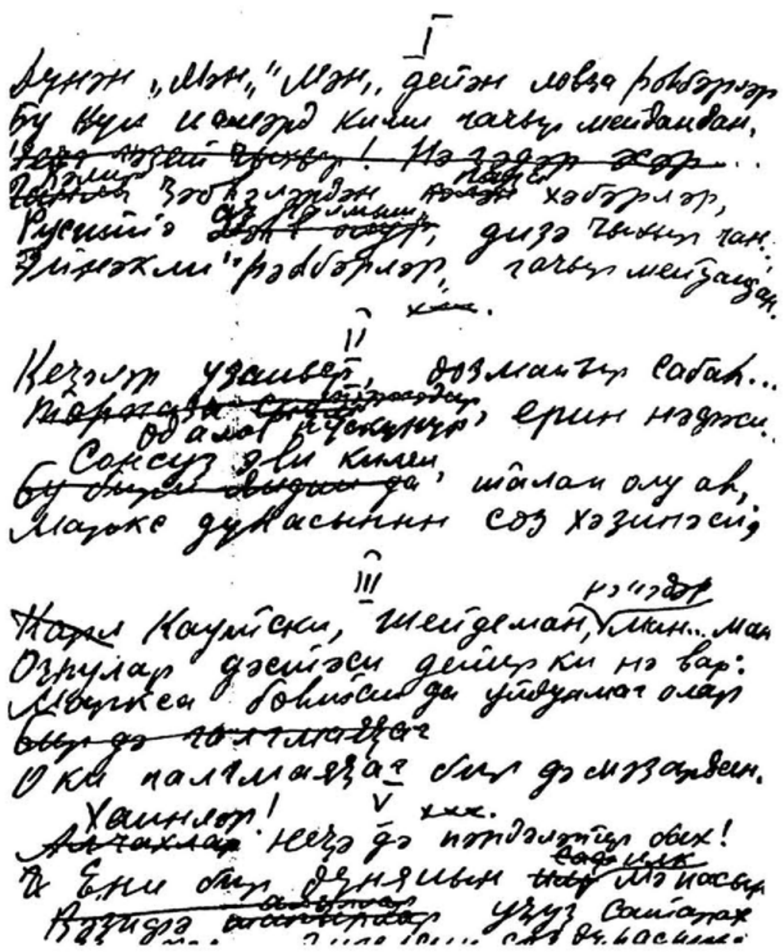

«Ленинин китабы»нын әлјазмасы

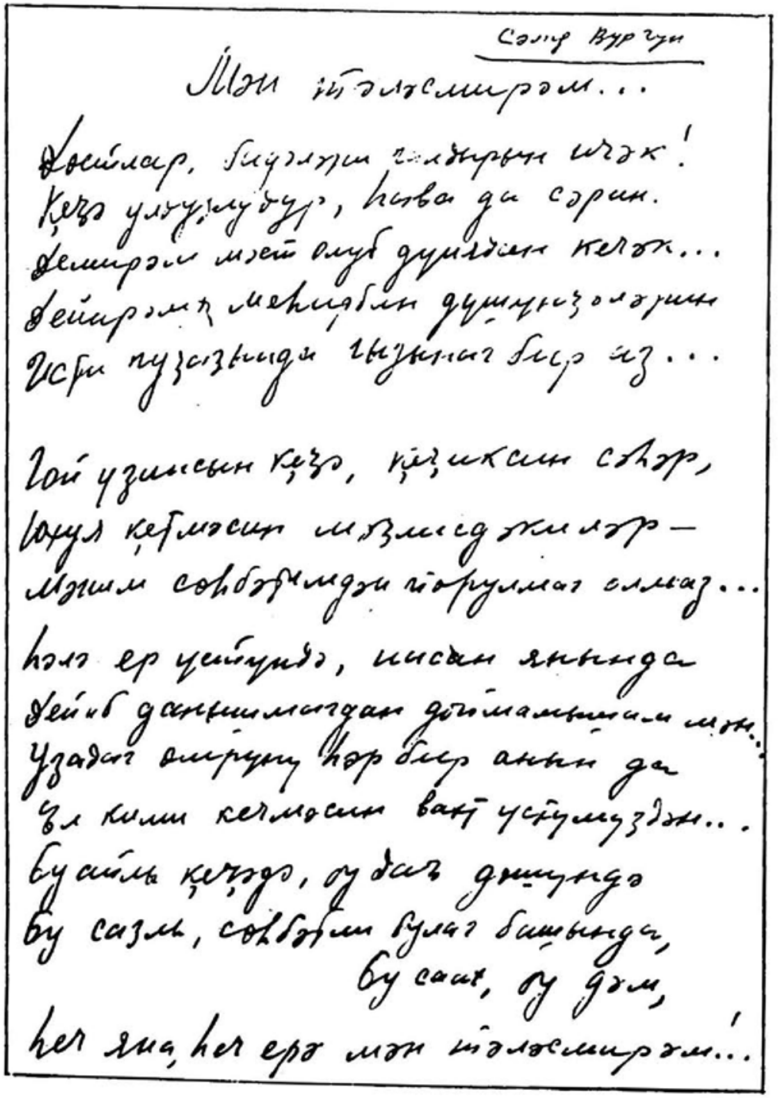
Сәмәд Вурғун

Мән тәләсмирәм...

Достлар, бадәләри долдурун ичәк!
Кечә улдузлудур, һава да сәрин.
Демирәм мәст олуб дүнјадан кечәк...
Дејирәм, мәнимлә дүшүнәсиниз
Өмүр пузасында гызынаг бир аз...

Гој үзүмсүн кечә, кејимсин сәһәр,
Һәјат кечмәсин мәзмунсузләр —
Мәним сөһбәтимдә јорулмаг олмаз...
Һәр јер үстүндә, инсан јанында
Дејиб данышмагдан доjмамышам мән.
Узадаг өмрүнү һәр бир анны да
Ил кими кечмәсин вахт үстүмүздән...
Бу айлы кечәдә, о дағ дөшүндә
Бу сазла, сөһбәтин булаг башында,
Бу саат, бу дәм,
Һеч јана, һеч јерә мән тәләсмирәм...

«Мән тәләсмирәм»» ше'ринин әлјазмасы

Өз јағында јана-јана
Сөнүр шам кими.

Ејни фикрә «Рајхстаг» ше'риндә дә тохунулур. Мүһарибәдән мәғлуб чыхмыш Берлини, диварлары вә таваны учмуш Рејхстагын бинасыны тәсвир едән шаир, ше'ри белә битирир:

Јағыр Рејхстаға лопа-лопа гар,
Скелет бүрүнүр ағ бир кәфәнә.
Өлүр чаһапкирләр вә гәсбкарлар,
Дејир се'р етдијим бу ганлы сәһнә.

Кәтирдијимиз бу мисалларын һамысы ејни һәдәфә вурур. Бу ше'рләрин һамысы өлмәкдә олан империализм дүнјасынын матәм маршы кими сәсләнир.

Бу силсиләдән олан «Едуард Мазе» әсәриндә шаир, ади бир фәһләнин дәфн мәрасимини тәсвир един. Бу мәрасим Франса буржуазијасына гаршы бөјүк бир тә'тилә чеврилир. Икинчи дүнја мүһарибәсиндән сонра нәинки мүстәмләкә зүлмү алтында инләјән халглар, һәтта АБШ, Инкилтәрә, Франса кими ири капиталист өлкәләринин халглары да ган вә өлүм үзәриндә гурулан буржуазија системинә гаршы мүбаризәјә галхмышды:

«АБШ-ын, Франсанын, Италијанын вә Инкилтәрәнин инһисарчы буржуазијасы сијаси саһәдә кениш һүчума кечмәјә чәһд етди. О өз өлкәсиндә демократијаны ләғв етмәк, фәһлә һәрәкатыны јатырмаг мәгсәдини гаршыја гојду. Демократија гүввәләри үзәринә јүрүш башлады, сијаси һәјаты фашистләшдирмәк мејли күчләнди, коммунистләри һәјасызлыгла тә'гиб етмәјә башладылар. Лакин фашист вә ја јарымфашист гүввәләринин һүчумлары әсасән дәф едилди, пролетариат өзүнүн ән мүһүм мөвгеләрини әлиндә сахлады. Халг күтләләри ичәрисиндә коммунистләрин нүфузу, өлкәләрин бә'зиләриндә олдуғу кими галды. Бә'зиләриндә исә һәтта артды. Тә'тил һәрәкаты даһа артыг күтләви вә фәал һәрәкат олду».[1]

«Едуард Мазе» ше'риндә шаир һәмин мәсәләјә тохунмушдур. Франсанын Брест шәһәри «Франса гул олмаз Вашингтона» шүары илә тә'тилә башламышдыр. Полис дәрһал әл-ајаға душмүш, чәбһәләрә ајрылмыш

[1] Сов.ИКП тарихи. Бакы, Азәрнәшр, 1963, сәһ. 663.

вә шәһәрдә бөјүк бир вурушма башламышдыр. Вурушма заманы һәрәкатын башчысы Едуард Мазе өлдүрүлмүшдүр. Бу хәбәр илдырым сүр'әти илә шәһәрә јајылмыш, гочалардан тутмуш ушаглара гәдәр һамы тә'тилә гошулмушдур:

Киминдир бу табут, кимдир бу өлән
Дејин, философдур, даһидир, нәдир?
Кимдир архасынча бир шәһәр кәлән?
Бизим бу гәһрәман ади фәһләдир.

Ади бир фәһлә олан Едуард Мазе һагг иши уғрунда мүбаризә апардығындан, онун өлүмү ингилаб кими сәсләнир. Бу јалныз бир нәфәрин фәалијјәтинин нәтичәси дејил, Едуард Мазенин бу е'тираз сәсини дә, бу тә'тили дә, бу издиһамы да јарадан әсрин өзүдүр. Артыг бүтүн дүнјада әсарәт дүнјасы сарсылмагдадыр. Халглар ајылмыш, инди милләтләр дејил, халглар дејил, синифләр гаршы-гаршыја кәлмишдир. Бу мәсәлә шаирин јалныз «Авропа хатирәләри»ндә дејил, истәр буна гәдәр, истәрсә дә бундан сонра јаздығы бир чох әсәрләриндә өзүнү көстәрир. Сырф аилә-мәишәт мөвзусунда јаздығы «Ајкүн» поемасында да шаир, артыг ајылан вә өз һаггы уғрунда мүбаризәјә галхышан Һиндистан, Вјетнам, Әрәб, Фәләстин, Чин вә Кореја халгларынын бу шанлы мүбаризәсини алгышлајыр:

Хурма көлкәсиндә әрәб гызлары
Аһ, азадлыг дејиб, хәјала далды
Мисрин, Фәләстинин гумсал дүзләри
Шимала һәсрәтлә бахыб саралды
Санки Һиндистан да, Вјетнам да, Чин дә
Бизим о ахшамкы бајрама кәлди.
Кореја торпағы одлар ичиндә,
Москва дејәрәк, илһама кәлди.

«ЗАМАНЫН БАЈРАГДАРЫ» поемасында да шаир, ејни мәсәләјә тохунараг јазыр:

Авропа гуртарды өлүмдән, гандан,
Биз гоча Шәргә дә хиласкар олдуг.
Атыны дөрд јана чапдыгча заман
Һәр күнә, һәр илә бајрагдар олдуг.
Шанхај да, Пекин дә галхды ајаға,

Ленинин бајрағы учалды Чиндә
Дүнјанын шөһрәти бу ал бајраға,
Кореја анд ичди одлар ичиндә.

Мә'лум олдуғу кими, 1950-чи илдә АБШ Узаг Шәргдә ачыг тәчавүзкарлыг мүһарибәсинә башлады. О, Чинин Тајван адасыны ишғал етди, Кореја халг демократик республикасы илә Чәнуби Кореја арасында силаһлы тоггушма төрәтди. Кореја халгына гаршы гәсбкарлыг мүһарибәси башлады.

Бүтүн бунлар «Гоча Шәргә күнәш доғур» ше'риндә өз бәдии әксини тапмышдыр. Капитализм дүнјасынын зиддијјәтләри, онларын бир тәрәфдән дин—аллаһ дејән јаланчы һуманист чағырышлары, дикәр тәрәфдән исә бәдхаһ әмәлләри, балача халглара еләдикләри зүлм ашағыдакы бәнддә ифадә олунмушдур:

Трумен дә аллаһ севир, килсәләрдән кәлир сәси,
Дуа верир сәһәрләрә.
Елә бу вахт Корејада Вашингтон тәјјарәси
Бомба төкүр шәһәрләрә.

Нәһајәт, бүтүн бу мүбаризәләр һаггын вә әдаләтин гәләбәси илә гуртарачагдыр. Чүнки тарихин, заманын һөкмү беләдир:

Өз бахтына бүтүн инсан
Бирчә улдуз сөнәчәкдир;
Коммунизм дүнјасындан
Бүтүн аләм көчәчәкдир.

Будур шаирин бүтүн јарадычылығы боју тәрәннүм етдији һәгигәт!...

«ЗӘНЧИНИН АРЗУЛАРЫ» поемасы өз руһу вә мәзмуну е'тибары илә «Авропа хатирәләри»нә јахындыр. Бу әсәрдә дә даими мүбаризәдә олан ики систем, ики чәбһә гаршылашдырылыр. Сосиализм дүнјасынын үстүнлүкләри капитализм дүнјасынын рәзаләтләри фонунда әкс етдирилир.

Сәмәд Вурғун 1948-чи илин августунда Полшанын Вротслав шәһәриндә кечирилмиш елм вә мәдәнијјәт хадимләринин Үмумдүнја конгресиндә америкалы бир зәнчинин нитгини динләмишдир. Һәмин нитг шаирә

«Зәнчинин арзулары» әсәрини јазмаг үчүн материал вермишдир.

Бу һагда шаир өзү јазыр: «Америка зәнчиләриндән бири өз чыхышында шаиранә бир тәрздә деди ки, әкәр мәним сүрдүјүм азадлыг гатарынын тәкәрләри алтында өз доғма, әзиз, ағсачлы нәнәм дә галыб мәһв олса, мән јенә дә бу азадлыг гатарына дајан демәјәчәјәм, ону сон мәнзилә, сон мәгсәдә кими сүрәчәјәм!

Бу одлу, аловлу сөзләрә тәсадүфи сөз кими бахмаг күнаһ оларды. Бу сөзләри ифадә едән зәнчи, јүз милјонларла мәһкум вә һүгугсуз инсанларын да үрәјиндә аловланмыш гәзәб, кин вә интигам һиссләрини ифадә едир. Азадлыг вә демократија уғрунда кедән халглар мүбаризәсинин мүхтәлиф јоллары бир мәгсәд уғрунда бирләшир: Америка вә Инкилтәрә империализминин тәмәл дашларыны учурмаг, фашизмин сөнүк вә мурдар идеолокијасыны јенидән дирилтмәк истәјәнләрин мәнфур сијасәтини ифша етмәк»[1].

Мә'лум олдуғу кими, Америкадакы мүхтәлиф милләтләр ичәрисиндә зәнчиләр ән ашағы ирг һесаб олунур. Онлар әһалинин онда бир һиссәсини тәшкил етмәләринә бахмајараг, ән чүз'и имтијазлардан мәһрум, ачлыг вә сәфаләт ичәрисиндә јашајырлар.

Сон јарым әср мүддәтиндә гырх мин зәнчи линч мүһакимәсинин гурбаны олмушдур. Һалбуки азадлыг севән халгларын бәшәријјәти әсарәт алтына алмаг истәјән фашизмә гаршы мүбаризәсиндә зәнчиләрин дә бөјүк хидмәти олмушдур. Буну хатырлатмаг кифајәтдир ки, икинчи дүнја мүһарибәсиндә уч јүз мин нәфәр зәнчи Һитлер фашизминә гаршы дөјүшләрдә иштирак етмишдир.

Һәмишә зәнчиләрдән ағ америкалылара мүт'и көлә олмаг тәләб олунмушдур. Бунун ән јахшы әкси Бичор Стоунун «Том дајынын комасы» повестидир. Бу әсәр сәһнәдә мүт'и, јазыг, лакин өз талејиндән разы бир сыра гул зәнчи сурәтләри силсиләсинин јаранмасына сәбәб олду. Белә әсәрләрә мисал олараг Едвард Шелдонун «Зәнчи», О Нејлин «Император Чонс» Торренсин «Хулјачы» әсәрләрини көстәрмәк олар. Бура бөјүк рус шаири А. С. Пушкинин тамамлаја билмәдији «Бөјүк Пјотрун зәнчиси» адлы әсәрини дә әлавә етмәк олар.

---

[1] С. Вурғун. «О, сәнәт вә сәнәткар досту иди», «Ингилаб вә мәдәнијјәт» журналы, 1948, № 19.

Биринчи дүнја мүһарибәсиндән сонра зәнчиләрин ачыначаглы һәјатыны мүмкүн гәдәр дүзкүн көстәрмәјә мејл едән әсәрләр јазылмаға башланылмышса да, бу, һәлә зәиф бир тәшәббүс иди.

Икинчи дүнја мүһарибәси вәзијјәти тамамилә дәјишдирди. Америкалылар өз «јүксәк», «али иргләри»ни мүдафиә мәгсәдилә зәнчиләри чәбһәјә көндәрдиләр. Мүһарибәдә мүхтәлиф милләтләрлә таныш олан зәнчи әскәрләри көрдү ки, дүнјада Америка «демократијасынын» зиддинә олан башга бир демократија да вардыр. Чәбһәдән гајыдан зәнчиләр јени фикрә—һәгиги демократија иддиасына душдүләр.

Зәнчиләр ичәрисиндә јаранан бу кәскин дөнүш әдәбијјатда ики кәнч вә мүтәрәгги фикирли Америка јазычысы Чејис Гоу вә Арно Дјуссонун бирликдә јаздыглары «Дәрин көкләр» әсәриндә өз әксини тапды. Бу әсәр Америка мүртәчеләринин чүрүк ирг нәзәријјәсини ифша едән илк бөјүк бәдии әсәр иди.

«Зәнчинин арзулары» поемасы Азәрбајчан совет әдәбијјатында зәнчиләрин дәрин көләлик јухусундан ојанмасыны, онларын азадлыг һәрәкатыны әкс етдирән илк әсәр олмагла шәрәфли јер тутур. Мүтәрәгги идејалар чарчысы олан Азәрбајчан әдәбијјаты бу әсәрдә бир даһа өзүнүн ингилабилијини вә муасирлијини нүмајиш етдирди.

Иргчи империализм илә сосиализм гүввәләри поемада гаршылашдырылмышдыр. Бурада империализм чәбһәси инкилис Тејлорун, сосиализм чәбһәси исә шаирин шәхсиндә әкс етдирилмишдир. Өз ади инсани һүгугларыны тәләб едән зәнчи рәссамын нитги инкилис нүмајәндәси чәнаб Тејлорун гәзәбинә сәбәб олур:

Бу аловлу, одлу сөзләр јанғын салыр үрәкләрә,
Елә бу вахт көз гојурам сағымдакы бир нәфәрә,
О, тәрләмиш чешмәјини сол әлијлә дүзәлдәрәк,
Кинајәли бахышларла диш гычајыр бир иблис тәк,
Ајырмајыр көзләрини о, зәнчинин додағындан.
Бир гурд кими дишләрини шаггылдадыр заман-заман.
Каһ бозарыр, каһ гызарыр, үшүтмәләр вар чанында.
Көлкә кими гара-гура әлләр кәзир вичданында.
О, кининдән бүзүшдүкчә, бир јумаға дөнүр бә'зән,
Елә бил ки, илан кими сычрајачаг өз јериндән
... Чәнаб кимдир? О, Тејлордур, шләпалы бир иблисдир.
Үрәјимдән сәсләр кәлир, инкилисдир, инкилисдир.

Биз бу шлјапалы иблислә К. Симоновун «Достум Сәмәд Вурғунун Лондон зијафәтиндә нитги» ше'риндән танышыг. Бу, һәмин Тејлордур ки, Сәмәд Вурғун Лондонда нитг сөјләдији заман она гаршы да гәзәбләнмиш, «онун күрәјиндә ат ојнатмаг», истәмишдир. К. Симонов јазыр:

Мәним достум Сәмәд белә дејәндә
Онларын үзүнә бахырам мән дә.
Будур, бахышларда кин вә горху вар.
Санки «Полис!» дејиб бағырачагдыр.
Үзләр гыпгырмызы, бахышлар гара,
Бир нитг бир дағ чәкир санки онлара.[1]

Һәр ики әсәрдә һәдәф ејнидир. Һәр ики шаир мүстәмләкә халгларына јухарыдан ашағы бахан, онларын инсанлыг ләјагәтини тапдалајан буржуа әхлағыны вә дүнјакөрүшүнү тәнгид едир.

«Зәнчинин арзулары» әсәриндә зәнчинин рәссам верилмәси тәсадүфи дејилдир. Бунунла шаир чох көзәл бәдии тәзад јаратмышдыр. Фикри бәдии тәзадларла ифадә етмәк С. Вурғун әсәрләринин башлыча хүсусијјәтләриндән һесаб олунур. Поемадакы зәнчи рәссам јарадычыдыр. Јарадычылыг исә инсанлығын ән көзәл чәһәтидир. Америкада исә зәнчи үчүн јарадычылыг имканы јохдур.

Вротслав конгресиндә чыхыш едән зәнчинин рәссам олуб-олмадығы мә'лум дејилдир. Лакин шаир фикрини даһа поетик шәкилдә ифадә етмәк үчүн зәнчини бизә рәссам кими тәгдим едир:

Рәссам көнлүм вурғунудур һәр ахшамын, һәр сәһәрин,
Јаратдығым таблоларда һүснү вардыр шәфәгләрин.
Вахтынызы чох алмајым, дејин мәним бу сәнәтлә,
Бу һүнәрлә јер үзүндә јашамаға јерим вармы?
Һеч евсиз дә, ешиксиз дә рәссам олан јарадармы?

... Бир сәјаһәт күнләриндә мән ач галсам, сусуз галсам,
Бир ашхана гапысыны өтәнләрдән хәбәр алсам,
«Сән гарасан» сөзләрини охујарам нәзәрләрдә.
Дејин көрәк, өмрүм боју нечә дөзүм мән бу дәрдә?

[1] К. Симонов. Достлар вә дүшмәнләр. Ушагкәнчнәшр, 1950 сәһ. 30.

Бу парчадан јарадычы зәнчинин инсанлыг ләјагәти тапдандығы мәмләкәтдә гарадәрилиләрин нә вәзијјәтдә јашадығы мә'лум олур.

«Зәнчинин арзулары» әсәриндә еһтираслар тоггушур, идеолокијалар үз-үзә кәлир. Бу әсәр, шаирин 1933-чү илдә јаздығы «Өлүм күрсүсү» поемасынын бир нөв давамыдыр. «Өлүм күрсүсү» әсәриндә алман-фашист иртичасына гаршы чыхан шаир, «Зәнчинин арзулары»нда бејнәлхалг империализмә, бејнәлхалг иртичаја гаршы чыхмышдыр. Бу поема, јалныз Америка зәнчиләринин дејил, бүтүн дүнјада јашајан мүстәмләкә халгларынын адындан данышан бир дөјүш маршы, мүбаризә һимнидир. Бу әсәрдә әзиләнләр, әзәнләри иттиһам едир. Шаир чох көзәл дејир:

Зәнчи гызыр аслан кими, габармышдыр тунч синәси,
Елә бил ки, далғаларла пәнчәләшән бир ададыр,
Гулаглары ләрзә салыр бу нәтигин гадир сәси—
Хәјалындан нә кечирсә, јумруглары һавададыр...
О кәмирир зәнчирини гәфәсдәки пәләнк кими.
Ајагдадыр гара зәнчи, ачылачаг түфәнк кими.

Шаирин дедији һәгиги олду. Сон 10—15 ил әрзиндә онларла мүстәмләкә халглары әсарәт зәнчирини гырды, империализм зүлмүндән азад олду.

Беләликлә, «Зәнчинин арзулары» поемасы күнүн тәләбләринә чаваб верән, ону габаглајан сијаси мәзмунлу бәдии кејфијјәтли бир әсәр кими үмумсовет ше'риндә бөјүк јер тутур. С. Вурғун өзү чох һаглы олараг, бу әсәри Мајаковскидән өјрәнмәјин нүмунәси һесаб едир. Шаир јазыр:

«Бир мүддәт бундан әввәл јаздығым «Зәнчинин арзулары» поемасы мәним үчүн Мајаковскидән өјрәнмәјин ән әсаслы сүбуту сајыла биләр. Бурада мән Америка вә Инкилтәрә империалистләрини ифша едирәм. Бу әсәр Мајаковскинин Америка вә Гәрби Авропа һаггындакы мәшһур ше'рләри илә сәсләшир вә һәм дә өз руһу е'тибары илә, ичтимаи мөвзунун бәдии чәһәтчә ишләнмәси е'тибары илә Мајаковскинин мүбаризә, партија поезијасына јахындыр.»[1]

Әсәр муәјјән едилмиш бир һиссә илә башлајыб гур-

[1] С. Вурғун. «В. Мајаковски вә ше'римиз», «Әдәбијјат гәзети» 1950, 15 апрел.

тармаса да, тамамланмыш поемадыр. Бурада бөјүк ичтимаи конфликт вардыр. Әсәрдә демократија илә иртичанын, зүлм илә әдаләтин, империализм илә мәһкум милләтләрин зиддијјәти ики чәһәтдән әкс етдирилмишдир. Биринчи чәһәт—рәссам зәнчинин азад јаратмаг арзуларына сәдд чәкән ичтимаи гурулуша гаршы нифрәт вә барышмазлыг һиссидир ки, зәнчинин нитгиндә өзүнү көстәрир. Икинчи чәһәт—демократик өлкәләрин, вә әзиләнләрин мәнафеји илә империалист дөвләтләринин мәнафејинин тоггушмасы шәклиндә тәзаһүр едир. Бу бөјүк ичтимаи конфликт зәнчинин нитгини динләјән, салонда отурмуш ики нәфәрин симасында әкс етдирилмишдир. Зәнчинин демократик арзуларыны ифадә едән бу нитг совет нүмајәндә һеј'әтинин үзвү олан шаири руһландырыр, инкилис нүмајәндәси Тејлору исә гәзәбләндирир.

С. Вурғун ше'риндә Чәнуби Азәрбајчан мөвзусу да мүһүм јер тутур. Иранда шаһлыг үсули-идарәсинин пәнчәси алтында әзилән 14 милјонлуг бир халгын ачыначаглы һәјаты шаири јарадычылығы боју дүшүндүрмүшдүр.

Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабындан сонра Азәрбајчан халгы һәр чәһәтдән, Чәнуби Азәрбајчанда јашајан өз доғма гардашларыны керидә бурахды. Мүртәче Иран һөкумәти кечмиш шаһлыг үсули-идарәси, зүлм алтында сахладығы Чәнуби азәрбајчанлылара гејри-мәдәни бир милләт кими бахмыш, ону ән ади инсани һүгуглардан мәһрум етмишдир. Бурадакы азәрбајчанлылара өз дилләриндә данышмаг гадаған олмушдур. Иран иртичачылары Азәрбајчан халгынын варлығыны белә инкар едир. Профессор Чәфәр Хандан јазыр: «Теһранда чыхан «Ајәндә» мәчмуәсинин 10-чу нөмрәсиндә бир мәгаләјә раст кәлдим. Мәчмуәнин редактору доктор Әфшар, Азәрбајчан халгынын тарихинә бөһтан атараг, «елми» сурәтдә исбат етмәјә чалышырды ки, азәрбајчанлылар мүстәгил бир халг олмамыш, онлар монгол истиласындан сонра монголларын төр-төкүнтүләриндән әмәлә кәлмиш, куја о замана кими һеч бир бәдии-әбәди абидәләри вә с. јох имиш»[1].

Азәрбајчанын монгол истиласындан сонра «түркләшдирилдији» һаггындакы иддиалар бә'зи фарс «алимләринин» көһнә бошбоғазлығыдыр. Иранын мәшһур азадхаһларындан бири олан Мүкәррәм Тураби бу мә;насыз иддианы елми-мәнтиги дәлилләрлә алт-үст етмишдир. О јазыр:

Монголлар јүз илдән артыг Азәрбајчанда һакимијјәт сүрә билмәдикләри һалда өз дилләрини бизә тәһмил етмишләрсә, әчәба 600 илдән зијадә һөкмранлыг едән фарслар нә үчүн бу дили дәјишдирмәјә мүвәффәг олмамышлар? Бу исбат едир ки, дили зор вә ајры-ајры васитәләрлә дәјишдирмәк олмаз. Дилимизин мүхалифләри бу пуч иддиалары илә Азәрбајчанын мәдәнијјәтини боғмаға, бу васитә илә халгымызы чәһаләтдә сахламаға чан атырды».[1]

Иранын милләтчи алимләри, һаким даирәләри, Иран әразисиндә јашајан азәрбајчанлылыарн дилини, милли варлығыны, тарихини инкар едәрәк јазырлар:

«Милләтимиз дүнја мәдәнијјәтинин мәш'әлләриндән олдуғу бир вахтда бизим азәрбајчанлы һәмвәтәнләримизин, өз саир һәмвәтәнләриндән ајрыча әдәбијјаты вә тарихи олмамышдыр. Јә'ни тарихин бүтүн дөврләриндә онларын мәһәлли дилләри дә олмамышдыр, әксинә онларын вә әчдадларынын милли вә тарихи дили фарси олмушдур».[2]

Иран дөвләтинин бу мәнфур сијасәтинә бахмајараг Чәнуби азәрбајчанлылар өз һагларыны баша дүшмүш вә өз истиглалијјәтләри уғрунда һәмишә мүбаризә апармышлар.

С. Вурғун ше'риндә һәлә јарадычылығынын илк дөврүндән мәһкум Шәрг вә биринчи нөвбәдә Чәнуби Азәрбајчанын талеји мәсәләси әсас мөвзулардан олмушдур. Бу дөврдә јаздығы «Шәргин гапысы» (1929) вә «Гызыл Шәрг» (1931) ше'рләриндә шаир, мүстәмләкә бојундуруғу алтында јашајан Шәрг өлкәләринин ачыначаглы вәзијјәтини тәсвир етмиш, Совет Азәрбајчанына мәһкум Шәргин үмид чырағы кими бахдығыны гәләмә алмышдыр.

Шаирин совет вәтәнинин көзәлликләрини тәрәннүм етдији бир чох ше'рләриндә Шәрг өлкәләринә үзүнү

---

[1] Чәфәр Хандан. «Чәнуби Азәрбајчан әдәбијјатында милли азадлыг һәрәкаты», I чилд, сәһ. 18. (филоложи елмләр доктору алимлик дәрәчәси алмаг үчүн јазылан диссертасија).

[1] «Гызыл сәһифәләр», 1946, сәһ. 90.

[2] «Иранма» гәзети, Теһран, 1045, 12 декабр, № 462.

тутур, орада јашајан зәһмәткеш күтләләрин фачиәли һәјатыны өз халгынын хошбәхт һәјаты илә мүгајисә едир. «Бәсти» поемасында Бәстинин азад, хошбәхт күнләрини тәсвир етдикдән сонра шаир она мүрачиәтлә дејир:

Шәргин көзәлләри ешидир сәни,
Бахыб арзулајыр бизим вәтәни.

Шаирин 1935-чи илдә јаздығы «Тәбриз көзәлинә» ше'ри ики јерә парчаланмыш ваһид Азәрбајчанын дәрдинә һәср етдији илк әсәридир.

1940-чы илдә Азәрбајчанда Совет һакимијјәти гурулмасынын 20 иллији мүнасибәтилә јаздығы «20 баһар» ше'риндә шаир, 20 јашы тамам олмуш Совет Азәрбајчанынын бәхтәвәр гызы бәстәкар Баһарын бәстәләдији симфонијада јенә дә Тәбриз көзәлинин бөјүк дәрдини, фачиәсини гәләмә алыр.

1941-чи илдә Совет Ордусу Иран әразисинә дахил олду. «Вәтән јолунда» адлы орду гәзетиндә әмәкдашлыг етмәк үчүн бир сыра јазычыларымыз, о чүмләдән С. Рүстәм, О, Сарывәлли, Ә. Мәммәдханлы, Ә. Садыг, Ч. Хәндан Чәнуби Азәрбајчанын бир чох шәһәрләриндә олдулар. Бу мүһүм һадисә илә әлагәдар ше'римиздә Чәнуби Азәрбајчан мөвзусу мүһүм јер тутмаға башлады. Бундан сонра јалныз чәнубда олан шаирләримизин дејил, башга шаирләримизин дә јарадычылығында бу мөвзу гүдрәтлә сәсләнди. Бу чәһәтдән С. Рүстәмин «Тәбризим», «Дурналар», «Әјилмә», «Лејла», «Зиндан», «Һејкәлин јүксәләчәк», «Дәјмә» вә саир, О. Сарывәллинин «Биринчи дәрс», «Дәвә карваны», «Папамалы диләнчи», «Сон гар», «Мәһбусларын сөһбәти», М. Рәһимин «Шатыр», «Ајрансатан», «Халчачы гыз», «Харрат», «Гара дашын һәсрәти», «Дәрвиш», «Аразын шикајәти», «Мән нә кәтирмишәм», Р. Рзанын «Һилал» поемасы, «Ајрылыг», «Сөз арасы», «Тәбризли достума» ше'рләри Чәнуби Азәрбајчан мөвзусунда јазылмыш көзәл парчалардыр.

1945-чи илдән сонра Чәнуби Азәрбајчан мөвзусу С. Вурғунун тәкчә бәдии јарадычылығында дејил, публисистикасында да әсас јер тутур. Шаир бир чох мәгалә вә чыхышларында бу вә ја дикәр мәсәлә илә әлагәдар Азәрбајчан халгынын бу бөјүк дәрдинә тохунур, өз е'тираз сәсини учалдыр.

«Көрпүнүн һәсрәти» ше'ри С. Вурғунун бу мөвзуда јаздығы ше'рләри ичәрисиндә өз конкретлији вә тә'сир гүввәсилә хүсуси јер тутур. 1948-чи ил октјабрын 28-дә шаир һәјат јолдашы илә Јеревана кедирмиш. Аразын үстүндән салынмыш «Худафәрин» көрпүсүнүн јанында гатарын дајанмасындан истифадә едән шаир, көрпүнү сејр етмиш вә һәмин ше'ри бу мүнасибәтлә јазмышдыр. Көрпүнүн үстүндә битән отлар һәмин ше'рин јаранмасы үчүн шаирә поетик материал вермишдир. Адәтән, чајларын үстүндәки көрпү бу тајдан о таја кечмәк үчүн салыныр. Лакин бу көрпү Араз чајы илә ики јерә парчаланмыш ваһид бир вәтәни бирләшдирә билмир, әср јарымдыр ки, ики гардаш бир-бириндән ајры дүшмүш, о тајдан бу таја кедиш-кәлиш кәсилмиш, көрпү истифадәсиз галмыш вә буна көрә дә үстүндә јабаны отлар битмишдир.

Көрпүјә бахдыгча шаирин көзләри өнүндә һәмин бу көрпүнү јарадан ме'мар чанланыр:

Билдим, о, ме'мардыр... о, јарадандыр,
Јахын кәл, охучум, бах әлләринә!
О, Араз үстүндә хејли замандыр
Ағлајыр хар олмуш әмәлләринә...

Бир чох әсәрләриндә олдуғу кими («Алман бәннасы вә совет забити», «Зәнчинин арзулары» вә с.), «Көрпүнүн һәсрәти»ндә дә шаир бәдии контрастдан чох бөјүк усталыгла истифадә етмишдир. «Алман бәннасы вә совет забити» ше'риндә тикиб-гуран бәннаны дағылмыш, учуг бир бинанын, «Көрпүнүн һәсрәти» ше'риндә исә истифадәсиз көрпүнүн фонунда тәсвир едән шаир, бу контраст васитәсилә вәзијјәтин ағырлыг дәрәчәсини көзләримиз өнүндә чанландырмыш олур. Биз бурада көзү инсан ајағына һәсрәт галан, үстүнү от-әләф басан көрпүнүн һалына, «хар олан әмәлләринә» ағлајан ме'марын фачиәсинә үрәкдән јаныр вә ме'марла бирликдә гәзәрләнирик:

Ким билир, ким билир нә вахтдан бәри,
Бир инсан кечмәјир бу даш көрпүдән.
Елә бил јол чәкир онун көзләри,
Фәгәт нә кәлән вар, нә дә бир кедән.

Көзләри јол чәкән көрпү дејил, бир-биринә һәсрәт галан халгдыр. Бу ваһид халгын дили бир, сөзү бир,

нәғмәси бир, гәлби бир, ешги бир, арзулары бир, нағылы бир, дастаны бир, сазы бир, сөзү бир, руһу бир, мә'нәвијјаты бир, лакин талеләри башга-башга, кетдији јоллар башга-башгадыр. Бу бөјүк дәрди јашајан шаирин «көнлүнүн шәһәри јанғына дүшүр», бүтүн өмрү боју севинч нәғмәләри өтән шаирин сәсиндә бир гәһәр, нәғмәсиндә бир кәдәр дујулур. Бөјүк Вәтән мүһарибәси илләриндә јаздығы «Јанғын» ше'риндәки «Бөјүк бир дәрд имиш шаир јаранмаг» мисрасыны бурда да чох тәбии олараг тәкрар едир:

Аһ, үрәк дујдугча бу сәһнәләри,
Адәтим олмушдур алышыб јанмаг.
Јанғына дүшмүшдүр көнлүм шәһәри,
Бөјүк бир дәрд имиш шаир јаранмаг.

Низами јарадычылығына һәср етдији бир мәгаләсиндә, долајысы илә бу мәсәләјә тохунан шаир, Азәрбајчан халгына хор бахан, онун дилини, әдәбијјатыны инкар едән Иранын мүртәче гүввәләринә гаршы чыхыр, онлары тарихин әдаләтли һөкмү илә һәдәләјир. «Сиз еј Иранын пешәкар чәлладлары! Јадынызда сахлајын ки, иртичанын һеч бир гара гүввәси Азәрбајчанын бөјүк оғуллары—Бабәк вә Сәттәрханларын шүчаәт вә гәһрәманлығыны, бөјүк ешг вә арзуларынын аловларыны һеч бир вахт сөндүрә билмәјәчәкдир.»[1]

Бу, тәсадүфи дејилдир. Чүнки 1945-чи илдә Чәнуби Азәрбајчанда милли-азадлыг һәрәкаты даһа да күчләнир. Бу, әлбәттә ки, һәмин илин сентјабрында јарадылмыш Азәрбајчан Демократик Фәиргәсинин фәалијјәти илә әлагәдар иди.

Азәрбајчан Демократик Фиргәсинин рәһбәрлији алтында 1945-чи ил, дакбр ајынын 12-дә (21 азәр) Азәрбајчан халгы Чәнуби Азәрбајчанда һакимијјәти өз әлинә алды. Милли демократик һөкумәтин әмәлә кәлмәси илә өлкә һәм игтисади, һәм дә мәдәни чәһәтдән инкишафа башлады. Милли азадлыг һәрәкаты Азәрбајчан халгыны өз өлкәсинин вә мүгәддәратынын саһиби етмәклә онун дилини вә мәдәнијјәтини дә өзүнә гајтарды. 1946-чы ил ијун ајынын 12-дә Тәбриздә Азәрбајчан Университети ачылды. Кәндләрдә дә кәндлиләр мәктәб биналары тикдиләр. Бу һагда «Азәрбајчан» гәзети јазыр: «Билдијимиз кими кечән илин әрзиндә Азәрбајчан кәндлиләри өз хәрчләри илә 2000 мәктәб бинасы тикдиләр»[1].

Чәнуби Азәрбајчанда демократик һәрәкатын гәләбә чалмасы, орада милли, мүстәгил Азәрбајчан дөвләтинин јаранмасы, бүтүн дүнјада мүтәрәгги демократик гүввәләрин севинчинә сәбәб олду. Сурија, Ливан фәһлә һәмкарлар иттифагынын сәдри Мустафа Әл—Әрис Азәрбајчан фәһләләринин 1946-чы ил- ијунун 23-дә Тәбриздә ачылмыш I гурултајында чыхыш едәрәк демишдир: «Азәрбајчан халгы бүтүн дүнја халглары ичәрисиндә, хүсусилә Шәрг халглары арасында гејрәтли вә азадлыг севән бир милләт кими танынмышдыр... Биз әрәб фәһләләри фәхр едирик ки, дүнја мүстәмләкәчиләринин атасы сајылан инкилис империалистләринин чијинләри, сизин бу һәрәкатынызын нәтичәсиндә титрәјир, о, бармагларыны кәмирир, зира о мәчбур олачагдыр, бәлкә Мисир вә Шәргдән дә әл чәксин»[2].

Мустафа Әл-Әрис тамамилә доғру дејирди. Онун бу сөзләри Азәрбајчан демократик һәрәкатынын бејнәлхалг әһәмијјәтини дүзкүн мүәјјәнләшдирмәклә бәрабәр, һәлә о заман бүтүн мәһкум Шәргин букүнкү талејинә дүрүст мүәјјәнләшдирмишди.

С. Вурғунун ашағыдакы сөзләри Сурија-Ливан нүмајәндәсинин сөзләри илә нә гәдәр һәмаһәнк сәсләнир: «Биз фәхр едирик ки, ган гардашларымыз олан Чәнуби азәрбајчанлылар да дүнјада кедән азадлыг мүбаризәсинин габаг сыраларында өлүмлә, зүлмәтлә әлбәјаха вурушурлар. Онлар да бәшәријјәтин бу азадлыг дастанына өз ганлары илә гызыл сәһифәләри јазырлар»[3].

Југославија мәтбуат атташессинин нүмајәндәси Павел Мијович Азәрбајчан милли һәрәкаты һаггында јазыр: «Мән Азәрбајчанда гәһрәман вә мүбариз бир халг илә таныш олдум, о, азадлығы вә һагг иши јолундакы мүбаризәси илә фәхр едир... Мән мүшаһидә етдим ки, милли һөкумәт гуруландан бәри Азәрбајчанда азәрбајчанлылар арасында бир нәфәрә раст кәлмәдим ки, башга бир милләтә әдавәт бәсләсин... Азәрбајчан бүтүн игтисади, чәтинликләрлә мүбаризәдә галиб чыхмагдадыр. Бу мүвәффәгијјәтләрә аз мүддәт әрзиндә наил олан бир

[1] С. Вурғун. «Азәрбајчан совет әдәбијјаты вә Низами» «Әдәбијјат гәзети», 1947, 12 ијун.

[1] Бах. «Азәрбајчан» гәзети, 2-чи дөврә, 1946, 28 октјабр, № 47.
[2] «Рәһбәр» гәзети, Теһран, 1946, 24 ијул, № 776.
[3] С. Вурғун «Гәһрәманлара ешг олсун», «Коммунист» гәзети, 1949, 27 апрал, № 82.

халг, милли азадлыг һаггында вә милли истиглалиjjәтә тамамилә лаjигдир»[1].

Бүтүн бунлара бахмаjараг, Америка вә инкилис империализми Азәрбаjҹан халгынын jаратдығы милли дөвләтә гаршы гәзәбләнди. Иран мүртәҹе гүввәләрини милли Азәрбаjҹан һөкумәти үзәринә. галдырды.

Декабрын 11-дә Америка вә инкилис силаһлары илә силаһланмыш Иран гошунлары, Гәвамүссәлтәнәнин вә'д етдиjи кими jох, бир гатил кими Азәрбаjҹана дахил олду. Фәдаи дәстәләрини вә онларла әлагәдар олан халгы вәһшиҹәсинә гырмаға башлады. Бундан сонра Иран мүртәҹе гүввәләри Азәрбаjҹанда ганлы фәалиjjәтә кечәрәк, халгын аз мүддәтдә гуруб-jаратдығы мәдәни абидәләри мәһв етмәjә башладылар. Милли азадлыг һәрәкаты гәһрәманларынын һеjкәлләри учулурду. Халгын ана дилиндә нәшр едилмиш китабларындан тонгал галанды.

Иран мүртәҹе гүввәләринин Азәрбаjҹан дилиндә олан китаблары jандырмасы С. Вурғунун иртиҹаjа гаршы гәзәбини даһа да артырды. Шаир бу мәсәләjә бир нечә мәгаләсиндә вә «Jандырылан китаблар» ше'риндә тохунмуш, өз е'тираз сәсини уҹалтмышдыр: «Сиз истәдиjиниз гәдәр Азәрбаjҹан дилиндә jазылмыш әсәрләрдән тонгаллар jаратсаныз белә, бурасыны jадыныздан чыхартмамалысыныз ки, jананлар jалныз кағызлардыр, бунунла Азәрбаjҹан халгынын гәлбиндә сиз ағалара гаршы jаранмыш кизлин нифрәт вә кини даһа да алышдырыб аловландырырсыныз»[2].

«Jандырылан китаблар» ше'ри Иран иртиҹасынын ана дилимизә вә бу дилдә jаратдығымыз әдәби абидәләримизә вә мәдәниjjәтимизә олан һәгарәтли һүҹумуна ағыллы ҹавабдыр. Ана дили! Бу дилдә jаранан сәнәт әсәрләри, елми әсәрләр һәр кәс үчүн һәр шеjдән әзиздир. Шаир үчүн исә ана дили һәр шеjдир. Чүнки шаир бу дилдә данышыр, бу дил васитәсилә jазыб jарадыр, бу дилдә дә өз халгынын арзу вә әмәлләрини ифадә едир. Онун халгы бу дилдә өлмәз абидәләр, өлмәз сәнәт нүмунәләри jаратмышдыр. Бу абидәләрдә халгын руһу, мә'нәвиjjаты, дүшүнҹәси, истәк вә арзулары нәһаjәт, бөjүк тарихи ифадә олунмушдур. Бу дилдә jарадылан бөjүк сәнәт абидәләрини jандырмаг, мәһв етмәк халг вә онун шаири үчүн бөjүк тәһгир иди:

Ҹәллад! Мәним дилимдәдир баjатылар, гошмалар,
Де, онлары һеч дуjдуму сәнин о даш үрәjин?!
Һәр кәраjлы пәрдәсиндә мин ананын гәлби вар,
Һәр шикәстәм өвладыдыр бир мүгәддәс диләjин,
... Ҹәллад! Сәнми, де, гырырсан фәдаиләр нәслини?
Милләтимин саф ганыдыр гурд кими ичдиjин ган.
Заман кәлир... мән дуjурам онун аjаг сәсини,
Шәһидләрин гиjам руһу jапышачаг jахандан.

С. Вурғун бурада да риҹ'әтдән чох көзәл истифадә етмишдир. Иран иртиҹасынын терәтдиjи фаҹиәләри саjдыгдан сонра, мураҹиәт етдиjи ҹәллада тарихи вәрәгләмәjи мәсләһәт көрүр.

Сүр, атыны дөрднала чап! Дөвран сәниндир... анҹаг
Мән көрүрәм ал кеjиниб кәлән баһар фәслини.
Гоча Шәргин күнәшидир jаратдығым бу торпаг,
Мән jетирдим ал баjраглы ингилаблар нәслини.

4. ИНГИЛАБИ ИДЕАЛЛАРЫН ТӘРӘННҮМҮ

Ингилаби идеалларын тәрәннүмү. С. Вурғун jарадыҹылығынын әсас илһам мәнбәjи вә апарыҹы гүввәси олмушдур. Шаирин ән севимли гәһрәманлары бу идеjа илә силаһланмыш, бу идеjалар уғрунда ҹанларындан кечмәjә һазыр олан адамлардыр. Бәхтиjар, Ҹәлал, Бәсти, Сарван, Манjа, Ханлар, Шаһбаз вә с. Бир силсилә тәшкил едән бу образлар коммунизм идеjаларынын фәдакар муҹаһидләридир. Әввәлләр Ленин комсомолу, сонралар Коммунист партиjасы сыраларында бөjүjүб jүксәлән шаирин өзү дә бир сәнәткар кими jеткинләшмәсиндә бу идеjалардан гида алмышдыр.

«Истигбал тәранәси» ше'риндә дә шаир, кәләҹәjи — коммунизми тәрәннүм едир. Һәр ики ше'р («Кәләҹәjин тоj-баjрамы», «Истигбал тәранәси») Бөjүк Вәтән мүһарибәси илләриндә jазылдығына көрә шаир, коммунизми «шәһидләр гәбри үстүндә уҹалан бир истигбал» кими тәсәввүр едир. Һәр ики ше'р, конкрет бир шәраитдән, замандан доғдуғуна көрә шаир, һәмин шәраити вә заманы кәләҹәк, хошбәхт дүнjанын тәмәл дашы кими көтүрүр вә һәмин дөврүн — Бөjүк Вәтән мүһарибәси илләринин әламәтдар ҹәһәтләринә дә тохунур.

Бу ше'рләрдә бир ҹәһәтә дә хүсуси диггәт jетирмәк лазымдыр: шаир бәшәрин jарадаҹағы ҹәннәти — ком-

[1] «Азәрбаjҹан» гәзети, 2 дөврә, 1946, 18 феврал, № 125.
[2] «Әдәбиjjат гәзети», 1947, 12 иjун.

мунизми инсан камалынын, инсан идракынын «һүснү-ешгн» адландырыр. («Камалын һүснү-ешгилә бәшәр чәннәт јаратмышдыр»). Бу фикир «Инсан» пјесинин лејтмотивидир. Белә ки, бу пјесдә дә коммунизм инсан камалынын гәләбәси сајылыр. Бүтүн әсәр боју философ Шаһбазын «Галиб кәләчәкми чаһанда камал?» суалына Шаһбазын оғлу—коммунизм чәмијјәтинин вәтәндашы «Галиб кәләчәкдир чаһанда камал» чавабыны верир. Демәк, шаирә көрә, коммунизм чәмијјәти инсан идракынын гәләбәсидир. Бу фикир елми коммунизмин баниләринин дә коммунизм һаггындакы фикирләринә там ујғундур.

Мүһарибәдән сонра јаздығы «Зәнчинин арзулары» поемасында шаир, коммунизми, әсәрин јазылдығы дөврүн тәләбләриндән чыхараг тәрәннүм едир. «Зәнчинин арзулары» поемасынын јарандығы дөвр, дүнјада мүстәмләкә халгларынын истиглалијјәт уғрунда башладыглары шанлы мүбаризәнин гызғын дөврүнә тәсадүф едир.

Буна көрә дә шаир, бу дөврдә јаздығы «Зәнчинин арзулары» поемасында коммунизми һаглы олараг империализмин мәғлубијјәти, әзилән халгларын әдаләтли мүбаризәси илә бағлајыр:

Мән бахырам далға-далға кечән гызыл бајраглара
Кедир зәфәр ордулары зүлмәтләри јара-јара
Гәһрәманлар гылынчыны суја чәкир гызыл ганда,
Ағзындакы дуаләры шашырмышдыр Ватикан да,
Бу јандан да Парис јенә сығышмајыр јерә-көјә,
Ишчи гардаш ағ күнләрин гапысыны дөјә-дөјә,
Чәкичинин јерә гојуб гуршадығча јарағыны,
Өз башында тутур јенә коммунизм бајрағыны.

Бу чәһәтдән «Ленинин китабы» әсәри даһа марагльдыр. Үмумән С. Вурғунун ингилаб даһиси В. И. Ленинә, онун дүһасынын тәрәннүмүнә һәср етдији әсәрләриндә ингилаби идејалар даһа габарыг шәкилдә өз әксини тапыр.

Бөјүк Октјабр социалист ингилабы «һәјатда ингилаб, мәишәтдә ингилаб, инсанларын шүурунда ингилаб» (Ҹ. Ҹаббарлы) јаратды. Һәјатымызын бүтүн саһәләри илә јанашы, әдәбијјат да јени мәзмун вә јени кејфијјәтләрлә зәнкинләшди. Бүтүн бунлара көрә исә ССРИ халглары бу јени чәмијјәтин јарадычысы олан даһи Ленинә миннәтдар иди. Буна көрә дә пролетар ингилабынын тәшкилатчысы, рәһбәри В. И. Ленинин һәјат вә

мүбаризәси, әмәл вә арзулары әдәбијјатын әсас мөвзуларындан бири олду.

Сәмәд Вурғун ше'ринин дә гүдрәти Ленинә, онун дүһасынын әзәмәтинә һәср етдији әсәрләриндә даһа ајдын шәкилдә өзүнү көстәрир. Даһа доғрусу, Сәмәд Вурғунун ше'рләриндә бөјүк бир мәһәббәт вә ифтихар һисси илә тәрәннүм олунан социалист һәјаты, бу һәјатын үстүнлүкләри, ингилабдан сонракы јениликләр «һәјатымызда, мәишәт вә шүурумуздакы ингилаб» Ленин әмәлләри, Ленин идејаларынын гәләбәси кими тәрәннүм едилир.

Әкәр о, бир шаир кими өз шәхси инкишафындан данышырса, һансы јоллардан кечиб заманәмизин көркәмли бир сәнәткары сәвијјәсинә јүксәлдијиндән данышырса, бурада илк нөвбәдә Ленинин адыны чәкир, Ленин дүһасына миннәтдар олдуғуну билдирир.

Вурғунун Ленин һаггындакы дүшүнчәләри кетдикчә кенишләнир, һиссләри чилаланыр, өз ше'рләриндә совет халгынын һәјатында баш верән мүһүм һадисәләрдән, бөјүк гәләбәләрдән бәһс едәркән, һәр заман шаирин илһамынын зирвәсиндә Ленин өз бөјүклүјү вә садәлији илә чанланыр.

Әкәр шаир, коммунизм гуручулуғунун, тәбиәти инсан ирадәсинә табе етдирмәсиндән бәһс ачырса, бу бөјүк ишләри Ленинә гојулан бир абидә кими гијмәтләндирир.

«Талыстан» поемасындан:

Гајалар, гајалар гушгонмазсыныз,
Мәһәббәт анламаз, сөз ганмазсыныз.
Дүнјанын сирри вар, сөзү вар сиздә,
Бир күн кәләчәк ки, даш синәнииздә
Нахышлар ачачаг инсанын әли,
Галхачаг Ленинин бөјүк һејкәли.—

дејир.

«Мовзолеј» ше'ри Сәмәд Вурғунун Ленинә һәср етдији ше'рләри ичәрисиндә өз пафосу вә бәдии гүдрәтилә даһа артыг нәзәри чәлб едир. Ше'рин илк сәтирләриндә шаир, Гызыл мејдандан, онун дүнја үчүн бир мә'бәдкаһ олмасындан данышыр. Јарадычылығы боју бу бөјүк һәгигәти тәрәннүм едән шаир, «Мовзолеј» ше'риндә:

Инанмышам, бајрағымыз јер үзүндә јүксәләчәк,
Бу бајрағын көлкәсинә гоча дүнја хош кәләчәк.

дејә инандығы кәләчәк күнү—коммунизми һәмишә Ленинин ады илә бирликдә чәкир. Чүнки коммунизм—Ленин, Ленин исә коммунизм демәкдир.

Бүтүн совет јазычыларынын Ленин дүһасына һәср етдикләри јүзләрлә ше'р вә һекајәләр, роман вә сәһнә әсәрләринин һәр бири бөјүк шәхсијјәтин характеринин бир чәһәтини көстәрә билмишдир. Бу әсәрдә санки там Ленин образынын јарадылмасы үчүн чәкилмиш ескизләрдир. Елә дә Сәмәд Вурғунун Ленинә һәср етдији әсәрләри бу даһинин там сурәтини јарада билмәмишдир. Лакин бу бөјүк инсанын сурәти һәмишә Сәмәд Вурғунун диггәт мәркәзиндә олмушдур. Өлүм јатағында белә шаир, Ленини душүнмүш, онун адына лајиг гијмәтли бир әсәр јарада билмәдијинә тәәссүфләнмишдир. Шаирин гардашы Меһдихан Вәкилов јазыр:

«О, (Сәмәд Вурғун — Б. В.) јубилеј ичласына көндәрдији мәктубунда «мүвәггәти сәбәб үзүндән», хәстәлији үзүндән орада иштирак едә билмәдијини јазмышды. О, јашамаг вә јаратмаг арзусу илә чырпынырды. ССРИ Али Совети Рәјасәт Һеј'әтинин фәрманы илә шаирә сон дәфә Ленин ордени тәгдим едиләндә Сәмәд Вурғун зәиф вә титрәк әли илә ордени гәбул етди вә «мән бу киши (Ленин) һаггында лајигли бир шеј јазмамышам. Бир ајаға дурум, онун шәрәфинә өлмәз бир әсәр јазачағам» — деди».[1]

Шаирин бу силсиләдән олан әсәрләри ичәрисиндә «Ленинин китабы» хүсуси јер тутур. Бу поемада ады чәкилән Ленинин «Дөвләт вә ингилаб» әсәри шаирин демәк истәдији фикирләр үчүн бир зәмин, бир фондур. «Ленинин китабы» әсәри дә шаирин бир чох башга әсәрләри кими үмуми јарадычылығындан доған, өмрү боју севә-севә, дуја-дуја тәрәннүм етдији бөјүк идејаларын—тәрәннүмүндән ибарәтдир.

«Ленинин китабы»нда охујуруг:

Кәлир коммунизм... о бөјүк күнү
Көрүрәм Вјетнам бајрагларында.
Көрүрәм зүлмәтин сүрүндүјүнү
Гәдим Асијанын торпагларында.

Парис күчәсиндә, Нил јахасында,
Јенә ал бајраглы издиһамлар вар!

[1] М. Вәкилов. «С. Вурғунун тәрчүмеји-һалы». С. Вурғун, Әсәрләри, 1 чилд, Азәрб. ССР ЕА нәшри, 1960, сәһ. 3, мүгәддимә.

Чин гызы, Һинд оғлу өз дахмасында,
Ленинин әксини асмыш, а достлар.

Кәлир коммунизм... һагмыш о сабаһ,
Һејранам Ленинин китабына мән.
Нә үчүн гәһрәман јаранмадым, аһ,
Садә ше'р јазмаг кәлир әлимдән.

«ЛЕНИНИН КИТАБЫ» әсәри С. Вурғунун Ленинә, онун бөјүк әмәлләринә һәср етдији ән бөјүк, ән гијмәтли әсәридир. Поеманын әввәлиндә «Дөвләт вә ингилаб» китабынын јазылдығы дөвр, бу дөврдәки тарихи шәраитдән мә'лумат верилир. Бу әсәрдә шаирин сәнәткарлығыны хүсуси гејд етмәк лазымдыр. Шаир «Ленинин китабы»ндакы һәр нида ишарәсинә, веркүл вә мө'тәризәјә поетик бир мә'на вермишдир:

Һәр нида нөгтәси полад бир охдур,
Һәр мө'тәризә дә бир мүһасирә.
Китабда чәбһәсиз веркүл дә јохдур,
Һејранам Ленинин мәһарәтинә.

Шаирин коммунизм идејаларыны тәрәннүм едән әсәрләриндән бири дә «Заманын бајрагдары» поемасыдыр. Бу поемада коммунизм идејаларынын бәшәријјәтә вердији бөјүк имканлардан вә не'мәтләрдән чох, бу идејаларын јаранма тарихиндән, бәшәријјәтин нечә, нә заман вә нә үчүн бу идејалара кәлиб чыхмасындан данышылыр. Беләликлә, поемада шаирин гаршысына гојдуғу мәгсәд чох бөјүкдүр. Бурада демәк олар ки, шаир бәшәријјәтин јашадығы бүтүн тарихи дөврләрдән вә бу дөврләрин өзүнәмәхсус мүхтәлиф фикир вә әгидәләринин мүбаризәсиндән бәдии үмумиләшдирмәләрлә бәһс едир. Көрүндүјү кими, бу әсәрдә шаир, гаршысына конкрет бир мәгсәд гојмамышдыр. Мүтәфәккир шаир, бүтүн тарихи дөврләри, бәшәријјәтин ушаглыг дөврләриндән башламыш бу күн бир чох халгларын наил олдуглары социализм чәмијјәтинә гәдәр кечирдији бүтүн тарихи дөврләри әһатә етмәјә вә бу дөврләр һаггында марксизм-ленинизм дүнјакөрүшү бахышындан өз мүлаһизәләрини јүрүтмәјә чалышмышдыр.

«Заманын бајрагдары» поемасында шаирин әсас мәгсәди зәманәмизә бајрагдар олан коммунизм идејаларыны вә Коммунист Партијасыны тәрәннүм етмәкдир. Бун-

дан өтрү шаирин кечмиш заманлардан данышмасыны гануни һесаб едирик. Бунунла шаир инсан чәмиjjәтинин «ағалар-гуллар дүнjасы»ндан нә чүр вә һансы jолларла сосиализмә кәлиб чыхдығыны, коммунизмә чатачағыны көстәрмәк истәмишдир. Бунунла шаир, бу күн чибиндә кәздирдиjи коммунист билетинин һансы чәтинликләрдән кечиб кәлдиjини, һансы ганлар баһасына меjдана чыхдығыны көстәрмәк истәмишдир. Чүнки шаир, бу билетә һакимләрлә мәһкумларын, залымларла мәзлумларын, бир овучларла милjонларын арасында тарих боjу кедән ганлы чарпышмаларын нәтичәси кими, коммунист билетинин титул сәһифәсиндә гырмызы һәрфләрлә jазылан сөзләрин вә нөмрәнин азадлыг вә сәадәт jолунда төкүлән ганлардан jазылдығыны вә бу партиjаjа Маркс, Енкелс, Ленин кими ингилаб даһиләринин мүбаризә jолларында jанан сөнмәз бир күнәш кими бахыр. Буна көрә дә Вурғун, Коммунист Партиjасынын jалныз бу-күнкү әзәмәт вә гүдрәтини деjил, бүтүн тарихини вә кәләчәjини тәрәннүм етмәjи гаршысына мәгсәд гоjмушдур.

Әсәрин «Сәркүзәшт» адланан биринчи фәслиндә шаир, инсанлар тәрәфиндән мүгәддәсләшдирилмиш тотем вә аллаһларын инсанлара олан зүлмүндән вә инсанларын илк мүдафиәчиси кими меjдана чыхан Прометеjин jахшылығындан, икинчи фәслиндә буржуазиjанын меjдана чыхмасындан, бунунла әлагәдар пролетариатын jаранмасындан сәчиjjәви фактларла данышыр.

Әсәрин үчүнчү фәслиндә шаир, бөjүк бир ифтихар һиссилә К. Марксын тәбиәт вә ичтимаи елмләрин өз заманәсинә гәдәрки наилиjjәтләринә jекун вуран «Манифест», «Капитал», «Изафи дәjәр» әсәриндән сөз ачыр. Бүтүн бунлардан сонра конкрет олараг рус фәһләсинин тарихин инкишафындакы ролундан, ингилаб гәһрәманларындан, хүсусилә Бабушкинин ингилаби фәалиjjәтиндәндән бәһс ачыр. Шаир, һаглы олараг рус пролетариатынын тарихи инкишафына, бу инкишафын мәрһәләләринә бөjүк jер верир. Бурада рус пролетариатынын jаратдығы үч бөjүк ингилабдан вә бу ингилабларын чаһаншүмул нәтичәләриндән данышылыр.

Шаир, Бөjүк Октjабр сосиалист ингилабыны хүсуси бир илһам вә мәһәббәтлә тәрәннүм едәрәк, бу ингилабдан сонра гардаш халгларын наил олдуғу сәадәтдән, азадлыгдан данышыр, өз азадлыг вә истиглалиjjәти уғрунда мүбаризәjә апаран мәзлум халгларын мүбаризә jолларында бу ингилабын бир маjак олдуғуну көстәрир.

Газандығымыз бүтүн наилиjjәтләрдә шаир, Коммунист Партиjасыны әсас көтүрүр. Әсәрин адынын «Заманын баjрагдары» адланмасы да бурадан ирәли кәлир:

Бәшәрин вичданы, ешги, үрәjи,
Зеһни, дүшүнчәси, фикри, диләjи,
Бүтүн Jер үзүнүн хош кәләчәjи,
Һәр зөвгү, сәфасы партиjамыздыр.

...О бөjүк һүснүдүр ади сөзүн дә,
О ал бир шәфәгдир өмрүн үзүндә.
Һәр садә, мүрәккәб чүмләмизин дә
Әзәл мүбтәдасы партиjамыздыр.

Бүтүн бунлардан аjдын олур ки, шаир чох бөjүк мәсәләләрдән, jалныз бир-ики әсрдән деjил, бәшәриjjәтин тарихиндән әсрләрин ән бөjүк даһиләринин әгидә вә арзуларындан данышмаг истәмишдир. Бу да һәгигәтдир ки, 1000, 1500 мисралыг бир поемада бу гәдәр бөjүк мәсәләләрдән данышмаг геjри-мүмкүндүр. Jалныз буну демәк кифаjәтдир ки, тәкчә бир әсрин jүздә бири олан бир илдә бә'зән онларла тарихи һадисәләр баш верир. Әлбәттә, бәшәриjjәтин бүтүн тарихини, онун кечдиjи бүтүн инкишаф мәрһәләләрини jүзләрлә поема, роман вә повестләр белә әһатә едә билмәз. Бурадан да С. Вурғунун нә гәдәр чәтин мәсәләләр гаршысында даjандығы, нә гәдәр чидди вә мәс'улиjjәтли бир вәзифәни боjнуна көтүрдүjү аjдын олур. Лакин бу бир һәгигәтдир ки, С. Вурғун бу мәсәләни өз jарадычылыг тәбиәтинә хас олан бир jолла һәлл етмәjә чалышмышдыр.

Беләликлә, дөврләр һаггында верилән мә'лумат, бунлардан чыхан нәтичәләр, «Бәшәрин вичданы, ешги үрәjи» олан партиjа һаггында нәғмә, jығчам вә лаконикдир. Башга поемаларында әһвалатдан, мәсәләдән чыхараг, jери кәлдикчә бәдии үмумиләшдирмәләрә кечән шаир, «Заманын баjрагдары»нда башдан-баша бәдии үмумиләшдирмәдән истифадә етмишдир. Бурада шаирин күчү ондадыр ки, бөjүк бир дөврү вә бу дөврдә баш верән мүһүм һадисәләри бирчә бәнддә, jығчам шәкилдә экс етдирмәjи бачармышдыр:

Мин ил гамчы вурду бизә мүлкәдар,
Нә хырман, нә дә дәрз көрдү гапымыз,
Һәр гышын дәрдини чәкди мин баһар,

Мин ил гыфылланды нечә мин ағыз,
Нә хырман, нә дә дәрз көрдү гапымыз.

Әсрләр боју һәмишә зәһмәт чәкән, зәһмәтинин бәһрәсини көрмәјән, «ағалар-гуллар дүнјасынын» зәһмәткеш инсаны белә јашамышдыр. «Јүз ил гамчы вурду бизә мүлкәдар» мисрасы нәзәримиздә истисмар дүнјасынын дәһшәтли мәнзәрәсини чанландырыр:

Чинајәт сајылды кәлинә, гыза
Өмрүндә бир дәфә севиб, севилмәк.
Күнаһ да јазылды ајағымыза
Һикмәтләр ахтарыб сирләр билмәк.

Бу бир бәндин илк бејти ислам дининин еһкамлары пәнчәсиндән әзилән, ешги, мәһәббәти башына бәла олан минләрлә гадынын, икинчи бејти исә өз кәшфләрини вә фикирләрини ачыг дедији үчүн мәсчид вә килсәләрин фитвасы илә дәриси дири-дири сојулан, тонгалларда јандырылан Нәсими, Чордано Бруно кими елм вә һикмәт мүчаһидләринин ачы талејини јығчам вә бәдии шәкилдә екс етдирир.

Биз јенә јашадыг торпаг үстүндә,
Заман јаша долду, биз јаша долдуг.
Һәр илин тәгвими гуртаран күндә
Јүз иллик бир әмрә биз јашыд олдуг.

Шаир бунунла Октјабр сосиалист ингилабындан сонра он беш гардашын гәләбәләрини бәдии сөзүн гүдрәти илә екс етдирмишдир.

Башга әсәрләриндә олдуғу кими, «Заманын бајрагдары» поемасында да сәнәткарлығын, бәдиилијин әсас шәртләриндән олан образлылыг диггәтимизи чәлб едир.

Шаир, вәтәндаш мүһарибәсинин ағыр илләриндән данышдығы заман бу илләрдә совет халгларынын өз мәсләки јолунда һәр чүр мәрһумијјәтләрә таблашдығыны, харичи мүдахиләчиләрин һүчумуна гәһрәманлыгла синә кәрдијини дөрд мисрада ифадә едир:

Ајларла јемәдик исти бир хөрәк,
Әримиш бузларын сујундан ичдик.
Бә'зән дишләримиз килидләнәрәк,
Биз өмүр уғрунда өмүрдән кечдик,

Јарадычылығынын сон дөврүндә јаздығы «Дејин, күлүн өвладларым» (1949), «Дүшүнчәләр» (1949), «Баһар дүшүнчәләри» (1953), «Шаир, нә тез гочалдын сән» (1953), «Лалә» (1954), «Мән тәләсмирәм» (1954), «Көдәкчә» (1955), «Јада сал мәни» (1955), «Гүрбәт елдә» (1955), «Достлуг һәдијјәси» (1955) ше'рләриндә һәрәси конкрет бир һадисә илә бағлы олан, мүәјјән бир мүнасибәтлә јазылмыш, мүәјјән бир әһвали-руһијјәни ифадә едән һәјати вә тәбии ше'рләрдир. Бу ше'рләр конкретлији вә јазылыш тәрзи илә шаирин «Аврора хатирәләри» силсиләсини хатырладыр. Бизчә, бу ше'рләр шаирин өзүнүн «фәлсәфи ше'р» адландырдығы ше'рләриндән даһа артыг фәлсәфидир.

«Мән арзулар дүнјасында јоллар кедирәм» дејән шаирин јарадычылығы бөјүк арзуларынын ајнасыдыр. Бу арзулар һәјата бағлы олан, һәјатын өзүндән доған, инсанлыға хидмәт едән нәчиб арзу вә хәјаллардыр:

Дејирәм ки, Јер үзүнү кәзиб бир заман
Јетимләрин наләсинә гулаг асајдым.
Чаһанкирләр дүнјасыны дар ағачындан
Өз әлимлә, өз әлимлә тутуб асајдым.

«Дејин, күлүн өвладларым!» ше'риндә дә нәчиб инсани һиссләр, бөјүк өвлад мәһәббәти илә јашајан бир ата гәлбинин хејирхаһ арзулары тәрәннүм олунмушдур.

Ше'р конкрет бир әһвали-руһијјәнин, бир вәзијјәтин ифадәсиндән ибарәтдир. Шаир — ата ше'р јазыр, нәнә «Сәс салмајын, әсәр јазыр атан, әсәр»—дејә шаграг, ојнаг ушаг тәбиәтини сусдурур, онларын гәһгәһәсини һәбс едир. Евдән гәһгәһәләрин кәсилдијини, гәрибә бир сүкутун јарандығыны көрән шаир, бирдән ајылыр вә бу сүкутдан дәһшәтә кәлир. Өмүр боју сүкута дүшмән олан шаир бу вәзијјәтә е'тираз едир: «Дејин, күлүн балаларым»—дејә онлары бағрына басыр. Чүнки шаир «сәссиз кечән күнләрини өз өмрүндән сајмамышдыр».

Һәмишә мүбаризә апармаг арзуларын ганадында учмаг, көјләрә ганадланмаг, нараһат олмаг, севинмәк, күлмәк, гәһгәһә чәкмәк, һәјәчанланмаг—будур һәјатын мә'насы!

«Мән тәләсмирәм» ше'ри даһа мараглыдыр. Баһар кечәләриндән бириндә достларла мәчлис дүзәлдән шаир, улдузлу кечәнин һүснүнә далыр, «меһрибан дүшүнчәләрин исти гучағында гызыныр». Бу заман шаир ке-

чәнин узанмасыны, сәһәрин кечикмәсини истәјир. Чүнки о һәлә дүнјадан, онун көзәлликләриндән доймамышдыр. Шаир һәр шејә тәзәдән бахмаг, ону даһа дәриндән дујмаг вә бу көзәлликләрдән зөвг алмаг истәјир. Лакин заман бүтүн арзулара бахмадан өз ишини көрүр, даим ахыр, киминә өлүм, киминә олум һөкмү верир:

Булуд тез кечмәсин башымын үстдән,
Чај да јаваш ахсын сулар бојунча.
Бахым һәр зәррәјә, бахым доjунча,
Үрәк тәрпәнмәјир өтәрки сәсдән,
Нә чыхар бир анлыг јанан һәвәсдән?

Шаир нәјә көрә чајын ахыныны јавашытмаг, ахан далғалара дојунча бахмаг истәјир?

Һәлә јер үстүндә инсан јанында,
Дејиб-данышмагдан дојмамышам мән.
Узадаг өмрүнү һәр бир анын да,
Јел кими кечмәсин вахт үстүмүздән.

Конкрет бир заман, шәраит вә вәзијјәтдән доған бу ше'рдә шаир бир аны, һәмин вәзијјәти тутуб сахламаг истәјир. Онунчүн дә:

Бу ајлы кечәдә, бу дағ дөшүндә,
Бу сазлы, сөһбәтли булаг башында
Бу саат, бу дәм
Һеч јана, һеч јерә мән тәләсмирәм!—

дејә јашадығы аны, вәзијјәти мә'наландырырса, «Һәјат фәлсәфәси» ше'риндә үмумијјәтлә инсанлыгдан, бәшәријјәт тарихиндән хејирлә шәрин чох гәдим мүбаризәсиндән данышмагла конкрет һеч бир фикри, јахуд һисси ифадә едә билмир. «Мән тәләсмирәм» ше'ри исә инсан һәјатындакы бир аны, бир вәзијјәти көрмәклә, ону бүтүн бәшәријјәтин аны кими үмумиләшдирир вә даһа артыг фәлсәфи фикир ифадә едир:

Гој дүнја бөјүсүн, заман узансын,
Бир күнүн әрзиндә ајларла јансын
Ал күнәш, көзүндән нур јаға-јаға.
Өмрүн китабыны тамамламаға
Чох да чан атмасын әлимдә гәләм.

Мән тәләсмирәм.
Мән тәләсмирәм!

Биринчидә мин-мин илләр бәшәријјәтин кечдији бүтүн һәјат јоллары фәлсәфи јүксәклијә галдырыла билмәмишсә, икинчидә бир инсан өмрүнүн бир аны мә'наландырылмыш, фәлсәфи јүксәклијә галдырылмышдыр.

Беләликлә, С. Вурғун јарадычылығынын сон дөврү чох зәнкин вә мүрәккәбдир. Бу дөвр мә'на рәнкарәнклији, һәм мөвзуларын әһатә даирәсинин кенишлији, һәм дә форма мүхтәлифлији илә шаирин јарадычылығында мүһүм јер тутур. Бу дөврдә бир тәрәфдән Авропа сәфәри илә әлагәдар буржуа өлкәләринин һәјат тәрзи («Авропа хатирәләри»), ади инсани һүгуглары тапдаланмыш мүстәмләкә халгларынын үсјан сәси («Зәнчинин арзулары»), республикамыз үчүн бөјүк әһәмијјәти олан Минкәчевир тикинтиси вә онун гәһрәманларынын һәјат вә мүбаризәси («Муған»), аиләјә көһнә вә јени бахыш («Ајкүн»), дикәр тәрәфдән дә бүтүн дүнја зәһмәткешләринин һәјат вә мүбаризәсинә истигамәт верән коммунизм идејаларынын тәрәннүмү («Заманын бајрагдары», «Ленинин китабы»). Бүтүн бунларла јанашы ади инсани һиссләрин дүшүнчәләрин тәрәннүмү («Дүшүнчәләр», «Мәм тәләсмирәм») шаирин бу дөвр јарадычылығынын әсас мөвзуларыдыр. Бүтүн бу мөвзуларла шаир санки отуз иллик јарадычылығына јекун вурду.

ШАИРИН ДРАМАТУРКИЈАСЫ

Бу бир һәгигәтдир ки, С. Вурғунун лирикасы јарадычылығынын бүтүн дөврләриндә һеч заман руһа сығал чәкән, сакит вә мүлајим олмамышдыр. Бу лириканын чөвһәриндә нараһат бир үрәјин чырпынтылары, һәјәчан вә драматизм дә вардыр. Бу чәһәт онун епик поемаларында даһа ајдын шәкилдә өзүнү көстәрир.

Онун «Вагиф» пјесинә гәдәр јаздығы бир сыра поемалары, хүсусилә «Комсомол поемасы» драматуркијасы үчүн зәмин һазырламышды. Илк фәсилләрдә дедијимиз кими, «Вагиф» пјеси өз көкләрини «Комсомол поемасы»ндан көтүрмүшдүр. Бу фикри бир сыра мүәллифләр дә тәсдиг етмәкдәдир.

«Комсомол поемасы»ндакы һадисәләр, образларын гаршы-гаршыја кәлмәси, мәнафеләрин тоггушмасы, нәһајәт, конфликтин кәркинлији һәлә о замандан белә бир әсәр мүәллифинин кеч-тез драматуркија аләминә кәләчәјини хәбәр верирди.

С. Вурғунун поемалары өз јазылыш тәрзи е'тибары илә ики гисмә бөлүнүр: лирик поемалары, епик поемалары (бә'зи поемалары лирик-епик тәрздә јазылмышдыр). «Талыстан», «Бәсти», «Кәнд сәһәри», «Бакынын дастаны», «Ленинин китабы» вә с. поемалары шаирин шәхси һисс вә дујғуларынын тәрәннүмүндән ибарәт олмагла лирик поемалардыр. «Комсомол поемасы». «Өлүм күрсүсү», «Аслан гајасы», «Ајкүн» әсәрләри исә епик поемалардыр. Бу поемаларда чанлы адамлар, онларын талеји, мүбаризәси көстәрилир. Тәрәннүм олунмур, мәһз көстәрилир. Даһа доғрусу, шаир бурада иштирак едән адамлар һаггында өзү данышмыр, онлары өз һәрәкәт вә әмәлләри илә көстәрир. Биз бу адамларын үзләрини көрүр, һәјәчанларыны дујур, сәсләрини ешидир, бә'зиләрини севир, бә'зиләринә нифрәт едирик. Шаирин драматуркијасы бу типли, јә'ни епик нөвлү поемаларынын үзәриндә јаранмышдыр. Шаирин һәмин епик поемаларынын сонралар сәһнәләшдирилиб екранда вә сәһнәдә көстәрилмәси дә бунунла изаһ едилир. («Ајкүн» вә «Комсомол поемасы»)

Дүнја әдәбијјатында бир чох шаирләрин јаша долдугдан сонра нәср вә драматуркијаја кечдикләри бизә мә'лумдур. Өмрүн чаванлыг дөврүндә даһа чох һисс вә һәјәчанларыны ифадә едән шаирләр, јашландыгча һәјатын өзүнү, онун ениш вә јохушларыны шәхсән өзләринин дејил, башгаларынын да дујғу вә дүшүнчәләрини, онларын әмәл вә мүбаризәсини көстәрмәјә чалышырлар.

Дүнја поезијасынын көркәмли корифејләриндән олан Пушкин дә гәләмини нәср вә драматуркијада сынамышдыр. Бу һагда В. Г. Белински јазыр: «О, (Пушкин— Б. В.) һәјатын сон чағында драм вә романа кетдикчә даһа артыг мејл едир вә беләликлә лирик поезијадан узаглашырды. Һәмчинин чох заман нәср хатиринә ше'ри дә унудурду. Бизим заманда бөјүк поетик талантын бу чүр инкишафы тамамилә тәбиидир. Кәнч үрәкдә хүсуси бир гүввә илә чошгун дујғу вә һиссләр аләмини тәрәннүм едән лирик поезија јаша долмуш адамын фикринә дарлыг едир. Бу заман лирик поезија онун үчүн истираһәт, иш арасында әјләнчә олур. Мүасир һәјатымыз роман вә драмда даһа там, даһа дәрин вә даһа кенишдир».[1]

Әлбәттә, бу фикри бүтүн шаирләрә шамил етмәк олмаз. Мәсәлән, Нәсими, Фүзули вә Һафиз кими сәнәткарлар өмүрләри бοју лирик әсәрләр јазмышлар. Низамидә исә мәсәлә башга чүрдүр. Бу бөјүк сәнәткарын поемалары баштан-баша драматизмлә долудур. Онун һәр поемасы нечә-нечә инсан һәјатынын, бә'зән бүтөв бир халгын фачиәси дә драмыдыр Бу поемалар инсан талејинин, арзу илә имкан арасындакы зиддијјәтләрин, бу зиддијјәт учурумуну адламаг истәјән гәһрәманын дүшдүјү драматик вәзијјәтләрин вә чырпынтыларын тәсвиридир. Тәсадүфи дејилдир ки, Низами әсәрләри әсасында А. Шаиг, Н. Һикмәт вә С. Вурғун кими шаирләр нечә-нечә драм әсәрләри јаратмышлар.

С. Вурғунун 1938-чи илдә јаздығы вә һәмән ил, октјабрын 5-дә М. Әзизбәјов адына Азәрбајчан Дөвләт

[1] В. Г. Белински. «Александр Пушкинин әсәрләри», Азәрнәшр, 1948, сәһ. 72.

Драм Театрында тамашаја гојулмуш «Вагиф» пјеси илә драматуркија аләминә гәдәм гојду.

«Вагиф» пјеси XVIII әср көркәмли Азәрбајҹан шаири Молла Пәнаһ Вагифин һәјатыны екс етдирән тарихи драмдыр.

С. Вурғунун илк драм әсәринин мөвзусуну мәһз бу шаирин һәјатындан көтүрмәсини онун бир шаир кими Вагифә руһән јахын олмасы илә изаһ етмәлијик.

Низами, Фүзули, Вагиф, Сабир! Бу бөјүк сәнәт баһадырларынын һәр биринин зәнкин јарадычылығы ајрылыгда бир ше'р гајнағыдыр. Бу гајнаглар бир-биринә гаршы гојула билмәдији кими, онлары ејниләшдирмәк дә мүмкүн дејилдир.

Поезија тарихимиздә јени бир дөвр ачан С. Вурғун ше'риндә биз бу күн Низами епикасы, Фүзули лирикасы, Вагиф садәлији, Сабир кәскинлији көрүрүк. Лакин бу бөјүк гајнаглар ичәрисиндә С. Вурғунун илк мә'бәди, шүбһәсиз, Вагиф ше'ридир. Елә буна көрәдир ки, С. Вурғун Вагифин ше'рини «көнүл дастаны» адландырыр. С. Вурғуну бу күнүн охучусуна севдирән мүһүм ҹәһәт онун ше'риндәки садәлик вә бу садәлик ичиндәки бөјүклүкдүр. Әдәбијјат тарихимиздә М. П. Вагифин бөјүклүјү орасындадыр ки, о, ше'римизи көјләрдән јерә ендирди. Нәсиминин символ кими ишләтдији, Фүзулинин «һури», «пәри» дедији јарымәфсанәви, романтик көзәлләри Вагиф илк дәфә јерә ендирди. Онлара ган, ҹан верди, үнван верди, онларын башына кәлағајы өртүб, ајагларына башмаг, әјинләринә гырчынлы туман кејдирди. Илк дәфә Вагиф ше'риндә биз көзәлләрин милли сифәтләрини, милли әламәтләрини көрдүк. Мин илләр боју тәрәннүм олунан бу ҹансыз мәләкләр, һуриләр вә пәриләр доғмалашды, бизим өзүмүзүнкү олду. С. Вурғун мәгаләләринин бириндә јазырды: «Вагиф көзәллик ашигидир. Лакин онун «көзәлләри» «һуриләр», «пәриләр» дејил, јер гызларыдыр, һәм дә Азәрбајҹан гызларыдыр, башы калағајылы, тојларда кәклик кими сүзән кәлинләр Вагифин реал инсанларыдыр».[1]

Һәгигәтән С.Вурғуна Вагифи севдирән мәһз онун бу ҹәһәти иди. Она Вагифи севдирән бир ҹәһәт дә бу шаирин «шадлыг вә сәадәт мүғәнниси» олмасы иди. С. Вурғун ше'ринин дә севинҹ вә сәадәти тәранәләриндән ибарәт олдуғу бизә мә'лумдур. Шаир өзү дә бир

[1] «Әдәбијјат гәзети», 1938, 3 сентјабр.

чох ше'рләриндә өзүнү «сәадәт нәғмәкары», «севинҹ бүлбүлү», «ағ күнләр шаири» адландырыр. Вагиф ше'риндәки оптимизм вә шухлуг да ону С. Вурғуна севдирирди.

Шаир, Вагиф һаггында узун мүддәт дүшүнмүш вә онун бәдии образыны јаратмаг үчүн бир нечә дәфә тәшәббүс көстәрмишдир. Бу һагда о, «Вагиф» пјесинин диспутунда белә демишдир: «Азәрбајҹан поезијасынын бу бөјүк симасы, халгымызын доғма оғлу Вагифин талеји мәни узун мүддәт дүшүндүрмүшдүр. Бу темада бир поема јаздым. Лакин о мәни тә'мин етмәди вә дүшүндүјүмдән зәиф чыхды. Бу заман мән бу темада драма јазмағы гәрара алдым ки, инди ојнанылан бу әсәр дә онун нәтиҹәсидир».[1]

Һәмин фикри о, башга шәкилдә «Комсомол поемасы»нда да тәкрар едир. «Комсомол поемасы»нын «Илк көрүш» фәслиндә мәһәббәтдән онун изтирабларындан данышан Вурғун, һәјат ешгилә әлагәдар олараг Вагифи хатырлајыр вә никбин дујғулар мүғәнниси Вагифи көјдә мәләкләрә үмид бағламадығына, «јер гызы ондан көзәлдир» дедијинә, «мејвәсиз хәјаллара» ујмадығына, «нисјә далынча» гачмадығына көрә, реализминә көрә, бир сөзлә, ондакы һәјат ешгинә көрә севдијини дејир. Икинҹи тәрәфдән С. Вурғун «Вагиф зөвг алырмыш гыз бухағындан»—дејә Вагифи јалныз көзәллик мүғәнниси кими анлајанлара гаршы чыхыр, бу бөјүк шаирин ејни заманда иҹтимаи дәрдләрин, ән бөјүк арзу вә идеалларын мүғәнниси олдуғуну дејир. Пјесдә дә Вагиф көзәллик мүғәннисиндән чох, иҹтимаи хадим кими тәсвир олунур.

«Комсомол поемасы»нын «Һумај дүшүндүрүр, Һумај ағладыр» мисрасы илә башланан фәслиндән Һумајын дәрдләриндән, әмәлләриндән данышан шаир, бирдәнбирә әһвалаты кәсир, «Шаирин, јаханы бир гуртар да сән, инсана дәрд верән һадисәләрдән»—дејә риҹ'әтә чыхыр вә бурада «һаны... Вагифин көзалты күлүн көзәли» дејә Вагифин никбин руһуну хатырлајыр вә кәдәрли әһвалатлар нәгл етдијинә көрә өзүнү данлајыр. Ејни фикирләр башга шәкилдә «Азад илһам» ше'риндә дә тәкрар олунур. Һәмин ше'рдә Нәсиминин, Фүзулинин, Вагифин башына кәтирилән мүсибәтләр хатырланыр вә бүтүн бунлара көрә шаирләрин илһамына сәдд чәкән, онлара истәдикләрини јазыб-јаратмаға имкан вермәјән

[1] «Әдәбијјат гәзети», 1938, 18 октјабр.

«ағалар-гуллар дүнјасына» лә'нәтләр охујур. Һәмин ше'рдә Вагифин тәрҹүмеји-һалы гысаҹа олараг белә нәгл олунур:

Кәтир хатиринә Вагифи бир дәм,
Гырылды гәлбиндә бир јурдун сазы...
Ағлады ардынҹа көзләриндә нәм,
Учан дурналарын күскүн авазы.
Кәрди синәсини о фарс дилинә,
Бағырды:—Өз дилим, өз ше'рим кәрәк!
Бир јени ҹан верди доғма елинә,
Үфүгдән үфүгә ганад кәрәрәк...
Јазыг! Нәғмәкарын үрәк нәғмәси
Дәјди шүшә кими даш үрәкләрә.
Бөјүк бир инсанын боғулду сәси,
Аһыны әкс етди мин дағ, мин дәрә,
Сән еј ше'римизин ана шаири!
О тәрлан хәјаллы, сона шаири!

Бу парчада ики ҹәһәтә диггәт јетирмәк лазымдыр: биринҹи, пјесдә Гаҹарын Вагифә «Кәрәк фарс дилиндә јазсын сәнәткар» фикри бу ше'рдә «Кәрди синәсини о, фарс дилинә» шәклиндә өз әксини тапмышдыр. Икинҹи ҹәһәт исә С. Вурғунун Вагифә вердији гијмәтдир.

Јухарыда дедијимиз кими, Вагиф ше'римизә халгымызын өзүнәмәхсус, онун өз руһуна, өз зөвгүнә мәхсус, адәт-ән'әнәсинә вә психолокијасына мәхсус һисс вә дујғулар кәтирмишдир. Вагиф бизим ше'римизә бир миллилик кәтирмишдир. Бизә елә кәлир ки, Вагифин ше'рини охујан бир әҹнәби рәссам, орадакы һиссләр, дујғулар, тәсвирләр вә тәрәннүмләр әсасында XVIII әср Азәрбајҹан кәзәлинин портретини јарада биләр, бу кәзәл, өз һәрәкәтләри, дујғулары, һиссләри, кејими, бәзәкдүзәји, сачынын чыггасы, күлүшү, бахышы, бир сөзлә, бүтүн варлығы илә тәпәдән дырнаға гәдәр азәрбајҹанлыдыр.

Нәһајәт, шаирин 1935-ҹи илдә јаздығы «Шаирин өлүмү» ше'ри санки «Вагиф» пјесинин ескизидир. Бурада шаир, Вагифин тәрҹүмеји-һалыны сарај һәјатындан тутмуш Аға Мәһәммәд шаһ Гаҹарын Шушаја һүҹумуна вә фаҹиәли өлүмүнә гәдәр гыса шәкилдә тәсвир етмишдир. Бир чох ше'рләриндә исә о, Вагифин бә'зи мисраларыны бир гәдәр дәјишмиш һалда тәкрар едир. («Дүнјада доғру бир һаләт кәрмәдим, бүтүн әјри кәрдүм, бабәт кәрмәдим», «Әнлији, киршаны нејләр ҹамалын», «Сән елә кәзәлсән бинадан, пәри» («Шаирин өлүмү»,) јахуд «Кәрдәнин минадыр, бојун тамаша» («20 баһар»), јенә ејни мисра «Ала кәзләр» ше'риндә тәкрар олунур).

Бүтүн бунлар С. Вурғунун Вагиф ше'рини нә гәдәр севдијини кәстәрир. «Вагиф» пјеси дә бу бөјүк мәһәббәтин нәтиҹәсидир.

«Вагиф» пјесинин јазылдығы вә ојнанылдығы илләрдә рус әдәбијјатында да тарихи мөвзулара бөјүк мејл варды, бу мејлин нәтиҹәсиндә рус әдәбијјатында бир сыра тарихи романлар вә драмлар јаранды. Бунлардан И. Селвинскинин «Рытсар Ионна» (1938), В. Соловјовун «Фелдмаршал Кутузов» (1939), А. Корнејчукун «Богдан Хмелнитски» (1939), Луговскојун «Јемелјан Пугачов» (1939) вә саир әсәрләрини кәстәрә биләрик.

«Вагиф» пјесиндән бәһс едән бир мәгаләсиндә С. Вурғун белә јазыр: «Биз совет јазычыларынын вәзифәләриндән бири дә гаранлыг кечмишин ишыглы ҹәһәтини— бөјүк инсанларыны јахындан өјрәнмәк вә халгымыза танытмагдыр. Бу мәгсәдлә дә мән «Вагиф» драмасыны јаздым».[1]

Бу кичик гејдиндә шаир чох ҹидди бир мәсәләјә тохунмушдур. Шаир бөјүк оғулларыны, онун кечмишини ишыглы ҹәһәтләрини халгын өзүнә танытмағы совет әдәбијјатынын мүһүм вәзифәләриндән һесаб едир. Бу, ингилабдан сонра өз милли истиглалијјәтини әлдә едән, өзүнү ваһид бир халг кими танымаға башлајан халглар үчүн зәрури иди.

Халг, тарихин ән гаранлыг дөврләриндә белә, бу зүлмәтә гаршы мүбаризә апаран фәдакар оғулларыны танадыгҹа өзүнүн ким олдуғуну, һансы јоллардан кечиб кәлдијини кәрүр, өзүнү даһа артыг таныјыр.

С. Вурғун тарихә, олуб кечәнләрә мүнасибәт мәсәләсиндә дә совет идеолокијасы ҹәбһәсиндән чыхыш едир, тарихи һадисәләри марксистҹәсинә гијмәтләндирмәк мәсәләсини ирәли сүрүр. О јазыр: «Тарихә «олуб кечмиш шејләр», «чағырылмыш бајатылар» кими баханлар идрак вә зөвгү мәһдуд инсанлардыр. Лакин биз, тарихән узагларына кетдијимиз заманларда белә, јенә өз әсримизин өвлады олдуғумузу унутмамалыјыг. Инкишаф јалныз габаға, ирәлијә кетмәлидир. Одур ки, биз кечмишимизин һәјат вә гәһрәманлыг дүнјасыны дәрк

[1] С. Вурғун. «Әдәбијјат гәзети», 1939, 3 октјабр.

етмәклә, о бөјүк мә'нәвијјат аләмини нә бөјүк һуманист, мүбариз, хејирхаһ вә нәчиб инсанларыны, букүнкү јүксәлиш вә интибаһ дөврүмүзә көмәк едәчәк чәһәтләринин бәдии лөвһәләрини јаратмагла бабаларымыза рәһмәт охумағы да бачармалыјыг».[1]

Бизим әдәбијјатымызда «Надир шаһ», «Нәсрәддин шаһ», «Аға Мәһәммәд шаһ Гачар» кими бир сыра тарихи драмлар јаранмышдыр. Үмумән бәдии әсәрләрдә тарихи дүрүстлүјү там мүһафизә етмәк, тарихи шәхсијјәти һәјатда олдуғу кими вермәк о гәдәр дә вачиб дејилдир. Бу дәгиг дүрүстлүјә там риајәт етмәк, тарих елминин вәзифәсидир. Сәнәтин әсас вәзифәси гәһрәманын әламәтдар чәһәтләрини, онун тәрчүмеји-һалынын мүһүм нөгтәләрини, тарихин инкишаф ганунлары бахымындан үмумиләшдириб, онун јашадығы дөврү, бу дөврүн пафосуну, габагчыл идејаларыны дүзкүн әкс етдирмәкдән ибарәтдир.

«Вагиф» пјесиндә бә'зи тарихи тәһрифләрә јол верилсә дә, дөврүн пафосу, руһу тамамилә дүзкүн әкс етдирилмишдир. М. Һүсејн бу барәдә јазыр: ««Вагиф» драмы дар мә'нада тарихи драм дејилдир, јә'ни мүәллиф хроноложи әсас үзәриндә гурулмуш бир әсәр јаратмамышдыр. «Вагиф», һәр шејдән әввәл, тарихи һадисәләрин бәдии ин'икасыдыр. Бу о демәкдир ки, Вагиф дөврү әсәрдә доғру верилмишдир.

Халгымызын мүбаризәсини, шәхсән Вагифин бурадакы ролуну мүәллиф јахшы көстәрмишдир».[2]

С. Вурғунун «Вагиф»и әдәбијјатымызда илк дәфә Ч. Чаббарлы тәрәфиндән әсасы гојулмуш тарихи-гәһрәманлыг драмлары силсиләсиндәндир. «Вагиф» әсл халг драмыдыр. Пјесин баш гәһрәманы халгын өзүдүр. Әсәрдә Вагифә көмәкчи кими верилән Елдар мәһз халгын рәмзидир. Елдар адынын еллә әлагәләндирилмәсини дә бунунла изаһ етмәк лазымдыр.

Шаирин башга драм әсәрләриндә олдуғу кими, бурада да әсәрин иштиракчылары ики әсас група бөлүнүр: әзәнләр вә әзиләнләр. Ибраһим ханла Гачар Шуша галасы уғрундакы мүбаризәдә бир-биринә гаршы дајанса да, мүәјјән нөгтәдә бирләширләр. Онларын һәр

[1] С. Вурғун. «Азәрбајчан әдәбијјатынын кәләчәк вәзифәләри», «Әдәбијјат гәзети» 1945, 27 ијун.

[2] М. Һүсејн. «Әдәбијјат вә сәнәт мәсәләләри», Азәрнәшр, 1958, сәһ. 17,

С. Вурғун вә Назим Һикмәт 1952

М. Турсунзадә, С. Вурғун вә М. Шолохов 1954

С. Вургун пионерләр арасында. 1950

икиси зүлмкардыр; һәр икиси Вагифә, Елдара гаршы, даһа доғрусу, халга гаршыдыр.

Әсәрдә халгын нүмајәндәләри чохдур: Видади, Түкәзбан, Күлнар, Әлибәј, Әминә хала, Аршак, Шалико, Тамара, Күрд Муса, Зүлфүгар, Тејмур, Әһмәд киши, Гурбан киши, Гасым, Мурад вә б. Вагифлә Елдар исә халгын ичәрисиндән чыхмыш, онун ирадәсини, истәк вә арзуларыны, зәка вә шүчаәтини тәмсил едән образлардыр. Әкәр Вагиф халгын мә'нәви гүдрәтини, зәка вә руһуну тәмсил едирсә, Елдар физики гүдрәтини тәмсил едир. Беләликлә, Вагифлә Елдар бир-бирини тамамлајыр вә бу ики гәһрәманын зүлмә, наданлыға, фәлакәтә гаршы биркә мүбаризәси бүтөв бир халгын ирадәсини, дүшүнән бејнини, вуран голуну, мадди вә мә'нәви гүдрәтини ифадә етмиш олур.

Әсәрдә әсас конфликт Елдарын сәһнәјә кәлмәси илә башланыр. Биз буна гәдәр дә Вагифин сөһбәтләриндән онун ханла јола кетмәдијини, «хан гудуран заман онун зәнчирини дартыб сахладығыны» билирик. Лакин бу һадисәјә гәдәр тамашачы, Вагифлә хан арасында олан мүнагишәни әјани олараг көрмәмишдир. Мүнагишә исә һечдән баш верә билмәзди, бунун үчүн кәнардан бир тәкан лазым иди. Тәкан исә мүхтәлиф чәбһәләрдә дајанмыш, һәр ики образын сәчијјәви чәһәтләрини ачмаг үчүн сәчијјәви тәкан олмалы иди. Нијә? Чүнки I шәкилдә Видадинин төһмәтлә дедији «Унутдун өз ана бешијимизи» сөзләринә гаршы Вагиф:

> Мән орда олмасам, ган чыхар дизә.
> Гушлар да ағлајар елләримизә.—

дејә чаваб верир. Демәк. I шәкилдән тамашачы, Вагифин елләрин мүдафиәчиси олдуғуну билир, инди исә буну көзләри илә көрмәк истәјир.

II шәкил башланыр. Вагифин оғлу Әлибәјин тојудур. Ибраһим хан мәчлисин башында әјләшмишдир. Һамы дејиб-күлүр. Санки һәр шеј гајдасындадыр. Хан «Вәзир, хејир ишиниз хејли мүбарәк» — дејә вәзиринә оғлунун тоју мүнасибәтилә көзајдынлығы да верир вә һәтта Вагифә даһа хошбәхт күнләр вә'д едир: «Нә гәдәр мән сағам, кеф көрәчәксән». Бу мүкалимәләрдән адама елә кәлир ки, ханла вәзир арасында һеч бир ихтилаф јохдур. Онлар достдурлар. Әслиндә биз нәсә көзләјирик. Чүнки биз һәлә көзүн үстүндәки күлү көрүрүк. Һара-

дапса бир күләк гопмалы, бу оду пүфләмәли, күлүн алтында јенә ал-гырмызы одлары үзә чыхармалыдыр. О күләк Елдарын кәлиши илә гопур. Ремаркада охујуруг: «Бу арада Елдар чијниндә бир гузу, ичәри дахил олур». Әслиндә Елдар јох, бүтөв бир халг сәһнәјә дахил олур. Бу сәһнәдә Елдар өз кејими, кечими, һәрәкәтләри илә вә һәтта чијниндәки гузу илә гаршымызда нечә мин иллик тарихи олан гочаман, чәнкавәр бир халг кими, әзәмәтли Шаһ дағы кими чанланыр. Онун јеришиндә бир гәтијјәт, дурушунда әзәмәт, сөзләриндә садәлик вардыр. О, бир нәфәрин дили илә дејил, халгын дили илә данышыр, мәчлисә салам верир. Онун кәтирдији һәдијјә дә мараглыдыр. Билдијимиз кими Азәрбајчан халгынын ән көзәл тој һәдијјәси гоч олмушдур.

Елдарын мәчлисә дахил олмасы ханы гәзәбләндирир. Туфан күлү көјә совурур, ал-гырмызы од көрүнүр. Мәнафеләр ајрылыр, чәбһәләр мүәјјәнләшир. Вагифлә Ибраһим хан гоч кими үз-үзә дајаныр:

Ибраһим хан

Вәзир, чобан-чолуг мәчлисидир бу?

Вагиф

Дүзү, көзләмәздим һеч сиздән буну.

Ибраһим хан

Нечә көзләмәздим, лап јерсиз, наһаг,
Јох, бир баша кечсин чијниндә чомаг.

Вагиф

Әзиз гонағымдыр, достумдур Елдар.

Ибраһим хан

Ханын һүзурунда нә өлүмү вар?

Вагиф

Бу мәним евимдир, сиз гонагсыныз,
Гонағы севәрләр, лап наһагсыныз.

Гонағы, гонағы, гопаға бир бах,
Һәр јолдан өтәни баша чыхардаг.

Вагиф

Онун көркәминдән ијрәнмәјин сиз,
Бир кәндли бабадыр, вичданы тәмиз.
Дилиндән дүшмәјир көзәл нағыллар
Он бөјүк үрәкләр, jеткин ағыллар
Елләр дүнјасында јетишир, билин!
Намусу, вичданы тәмиздир елин!

Ибраһим хан

Доғрусу, јорулуб безикмәдин сән,
Елә дуруб-дуруб елләр демәкдән!

Бу гаршылашма Вагифин Гачарла гаршылашмасындан даһа мә'налы вә даһа тәбиидир. Вагифин Гачарла гаршылашдығы сәһнә бир вәтәнпәрвәрин харичи истилачыја гаршы амансыз мүбаризәсидирсә, Ибраһим ханла гаршылашмасы јенә дә бир вәтәнпәрвәрин өз халгынын чәллады олан, она арха чевирән бир деспота гаршы үсјаныдыр. Фикримизчә, биринчи о гәдәр бөјүк гәһрәманлыг дејил, она көрә ки, харичи истилачыја гаршы дурмаг һәр бир кәсин борчудур. Лакин өз вәтәнинин ичиндә, өз халгынын гәдрини билмәјәнләрә вә она чәллад оланлара гаршы чыхмаг даһа бөјүк икидлик тәләб етмәклә бәрабәр, даһа мәзмунлу вә даһа мә'налыдыр. Вагифлә Гачарын гаршы-гаршыја кәлдији сәһнәдә һәр шејдән әввәл биз милли мәнафеләрин тоггушмасыны көрүрүк. Азәрбајчанлы олмасына бахмајараг, буну данан, фарслашан Гачар «Кәрәк фарс дилиндә јазсын сәнәткар»— дејә Вагифин милли һејсијјәтинә тохундуғу заман:

Бизим бу дағларын оғлујам мән дә,
Аз-аз ујдурурам јери кәләндә—

дејә Вагиф өз милли мәнафејини мүдафиәјә галхыр. Бурада бир чәһәтә дә диггәт јетирмәк лазымдыр. Һөкмдарлар үчүн ријасәт мәнафејиндән бөјүк мәнафе ола билмәз. Буна көрә Гачар тәхти-тач наминә өз милли

мәнсубијјәтини дә инкар едә билир. Халгы тәмсил едән бир шаир үчүн исә халгын мәнафеји һәр шејдән үстүндүр. Буна көрә дә Вагиф харичи ишғалчыја—Гачара амансыз олдуғу гәдәр дә дахили дүшмәнә—Ибраһим хана гаршы амансыздыр.

Биз Вагифдә биринчини, јә'ни даһа мә'налы вә мәзмунлу гәһрәманлығы көрдүјүмүзә көрә, онун Гачара, јә'ни јаделли ишғалчыја гаршы дурмасына, онунла гоч кими кәллә-кәлләјә кәлмәсинә тәәччүб етмирик.

Демәк, Вагифин Ибраһим ханла гаршылашдығы сәһнә даһа бөјүк гәһрәманлыг сәһнәсидир. Бу сәһнә бир дә башга чәһәтдән гијмәтлидир. Јухарыдакы парча бүтүн мәтләбләр, бүтүн фикирләр бир сөзүн әтрафында дөнүб-доланыр. Ибраһим хан Вагифи елә олан мәһәббәтинә көрә иттиһам едир:

Догрусу, јорулуб, безикмәдин сән
Елә дуруб, дуруб елләр демәкдән.

Бәли, Ибраһим хан дүз дејир. Вагиф «елләр» демәкдән јорулмур. Лакин Ибраһим хан бир шеји анлаја билмир: Шаир олан «ел» демәјә билмәз. Шаирин ганы да, чаны да, руһу да, илһамы да, мәһәббәти дә елә бағлыдыр. Ашыг Әләскәр демишкән: «Елдән ајры ашыг нијә јашады». Ибраһим хан исә Вагифи шаир дејил, Вәзир көрмәк истәјир, она Вагифин шаирлији дејил, вәзирлији, дипломатлығы лазымдыр. Вагиф үчүн исә вәзирлик дә елә, халга хидмәт үчүндүр.

Вагифин Елдар һаггында дедији «дилиндән дүшмәјир көзәл нағыллар» ифадәси илә шаир, нечә миниллик тарихи олан, бөјүк ән'әнәјә, көзәл адәт вә вәрдишләрә малик, бөјүк арзуларла јашајан, тарихин амансыз јолларында сынанан; бәркдән-бошдан чыхан халгы, онун дүшмәни олан, ону көзәл арзулара чатмаға гојмајан мүстәбидләрә танытмаг истәјир:

Ән бөјүк үрәкләр, јеткин ағыллар
Елләр дүнјасында јетишир, билин

мисралары илә көзүјлә одлар көрән халгы ипәк чарпајыларда хумарланан ханлара, күбарлара гаршы гојур. Шаир демәк истәјир ки, чәмијјәти ирәли апаран бөјүк ағыллар һәмишә халгын ичәрисиндән чыхмыш, «елләр дүнјасындан» јетишмишдир.

Бу сәһнә үчүнчү бир чәһәтдән—реализм бахымындан да Вагифин Гачарла дејишдији сәһнәдән гүввәтлидир. Чох вахт Вагифлә Гачарын үзләшдији сәһнәни әсәрин ән көзәл, ән мә'налы вә тутарлы сәһнәси һесаб едирләр. Анчаг реализм бахымындан јанашдыгда, бу сәһнә гүсурлудур.

Елә тәсәввүр јараныр ки, бу сәһнә јалныз Гачарла Вагифин дөјүшмәси, Вагифин мәнтиги, кәскин сөзләр демәси наминә јарадылмыш, һадисәләрин тәбии ахынындан доғмамышдыр. Фикримизи ајдынлашдырмаг үчүн бу сәһнәдән әввәлки һадисәјә гајыдаг:

Аға Мәһәммәд шаһ Гачарын тәслим олмаг тәклифинә гаршы Вагиф она бир ше'р көндәрир вә «Мајан турш ајрандыр, затын гырыгдыр»—дејә Гачары тәһгир едир. Гәзәбләнән Аға Мәһәммәд шаһ Гачар һүчум әмри верир вә нәһајәт, Шуша галасыны тутур. Ибраһим хан Дағыстана гачыр. Вагиф исә евиндә отуруб, Гачарын чағырышыны көзләјир.

VIII шәкилдә Гачар Вагифин «кечәр ајлар, кечәр илләр, јаз, еј Вагиф, өмүр аздыр» мисрасыны ханәндәнин дилиндән ешидәндән сонра ону һүзуруна чағырыр. Вагиф дә, әмрә көрә, Гачарын һүзуруна кәлир вә дејишмә башланыр.

Сорушулур: о чүр тәһгирамиз мәктуб јазан Вагиф Гачарын ондан интигам алачағыны билмәздими? Шүбһәсиз, о, буну билмәлијди. Мәсәләјә мәнтиглә јанашмыш олсаг, Шуша галасы тутулан кими Вагиф мүтләг дағлара—досту Елдарын пәнаһына сығынмалыјды. Вагиф ханәндә илә әлагәдар олараг, тәсадүфән јада дүшмәмәли иди. Шуша галасы алынан кими Гачар мәктубун һајыфыны алмаг үчүн Вагифи ахтармалыјды. Әкәр Вагифин Гачарла үзләшмәси зәрури идисә, Вагиф Елдарын јанына кетдији заманда да тутула биләрди. Јахуд мүәллиф бу мәгсәд үчүн даһа тәбии тәсадүфдән истифадә едә биләрди, индики һалда исә бу шәкилдә Вагиф санки сәһнәјә сөз күләшдирмәк үчүн кәлмишдир. Һәм дә Вагифлә Гачарын дејишмәси сәһнәсиндә шаир мүәјјән гәдәр риторикаја јол вермишдир. Мәсәлән, Вагифин Гачара дедији «Әјилмәз вичданын бөјүк һејкәли» ифадәси нә демәкдир? Вичданла вүгар, әјилмәзлик бир јерә сыған мәфһумлар дејил, әкәр шаир «вүгарын, гүрурун бөјүк һејкәли әјилмәз» десәјди, бәлкә даһа мүнасиб оларды, даһа артыг һәдәфә дәјәрди. Чүнки вичдан инсаф, мәрһәмәт, инсанијјәт демәкдир. Әкәр өз шәрәфини

үстүн тутан бир шаир мүстәбидин гаршысында әјилмирсә вә буну она ирад тутурларса, бурада вичданын мәсәләјә һеч бир дәхли јохдур. Бу, шәхсијјәтин бөјүклүјү, вүгары, әзәмәти илә әлагәдар олан мәсәләдир. Шаир «Әјилмәз вичданын бөјүк һејкәли» демәклә вәзијјәтә ујғун чаваб вермир. Тамашачы исә мә'наны унудур, сөзүн заһири дәбдәбәсинә, курултусуна ујур.

Вагифлә Гачарын дејишмәсинин кәскин јериндә Видади кәлир. «О өлсә, дағлар да дил дејиб ағлар»—дејә Гачардан Вагифин бағышланмасыны хаһиш едир. Бурә гәдәр Гачар Вагифә чәза верилмәси һаггында фәрман вермәмишдир. Јалныз Видадинин хаһишиндән сонра «Динин дүшмәнидир, о өлсүн кәрәк» дејир. Одур ки, гәфилдән ичәри кирән Видадинин «О өлсә, дағлар да дил дејиб ағлар» демәси тәәччүб доғурур.

Һәмин сәһнәдә Вагифин «гатыр чинсисиниз доғуб төрәмәз» дејә, Гачарын физики шикәстлијинә тохунмасы ону һәм инсан, һәм дә бир шаир кими нәзәримиздә кичилдир. Бөјүк әмәлләр вә фикирләрлә јашајан Вагиф, Гачары иттиһам етмәк үчүн даһа мә'налы вә кәсәрли ифадәләр тапа биләрди.

Бу ујғунсузлуглар, реализмдән кәнар вәзијјәтләр һәмин сәһнәнин драматик кәскинлијини азалтмыр, биз бу сәһнәнин реализм бахымындан Вагифин Ибраһим ханла гаршылашмасы сәһнәсиндән зәиф олдуғуну демәк истәјирик. Вагифин Ибраһим ханла гаршылашдығы сәһнәдә һәрәкәтләрдән тутмуш (Елдарын чијниндә гузу дахил олмасы, ханын гәзәби) фикирләрә, ифадәләрә гәдәр һәр шеј тәбии, инандырычы вә көзәлдир («чобанлуг мәчлиси», «Јох, бир баша кечсин чијниндә чомаг», «Ханын һүзурунда нә өлүмү вар» вә с.)

Әсәрдә бу чүр тәбии, реалист сәһнәләр чохдур.

Епизодик олмасына бахмајараг, Күлнарын анасы Әминә хала бирчә кәлиши илә јадда галыр, тамашачыны дүшүндүрүр. Ана, тәзәчә көчүрдүјү гызынын вә күрәкәнинин көрүшүнә кәлмишдир. Әсәрдәки конфликт вә һадисәләрин инкишафы үчүн бу кәлишин һеч бир әһәмијјәти јохдур. Лакин, бунунла белә, бу образы һеч кәс атмаға гыјмаз. Әминәнин Әли бәјлә сөһбәти, кәтирдији һәдијјә (тохудуғу јун чораб) нә гәдәр тәбии, нә гәдәр көзәлдир! Бу образ әсәрин үмуми руһуну, халг руһуну тамамлајыр, она әлавәләр едир. Әминәнин кәлиши кәнди, онун шаиранә тәбиәтини, күл-чичәкли өрүшләрини, гарлы дағларынын, јајлагларынын әтрини, көзәл адәт-ән'әнәләримизи, вәрдишләримизи сәһнәјә кәтирир. Әминәнин Әли бәјлә сөһб-әтиндәки бә'зи нөгтәләрә диггәт јетирәк:

Әлибәј

— Јахшы, хала, бир де кәрәк,
Бир де кәрәк нә вахтадәк
Биздән ајры доланыб сән,
Јалгыз өмүр сүрәчәксән?

Әминә

— Нечә? Сиздән ајры нијә?

Әлибәј

Бир гулаг ас мән дејәнә.
Доғрудан да кәнддә тәксән.
Чох әзијјәт чәкәчәксән.
Даһа бәсдир, гарыш бизә,
Көчүнү чәк евимизә.

Күлнар

Ана, гурбан олум сана,
Кәл бизимлә јаша, ана.

Әминә

Белә ,ағ күн көрәсиниз.
Хош дөвранлар сүрәсиниз.
Башыныздан бир түк белә
Пај олмасын гара јелә.

Күлнар

Де, көчүрсән?

Әминә

Јох, ај бала,
Дөвраныны чох сүрмүшәм,
Гызымы да көчүрмүшәм.
Инди дүнјам гуру сәсдир.

Комачығым мәнә бәсдир.
Бир дә, сизә будур сөзүм,
Алышмышдыр көнлүм, көзүм
Ата-баба јеримизә
Кәнд јахшыдыр јенә бизә.

Сөһбәтдән мә'лум олур ки, Күлнар Әминәнин јеканә гызыдыр. О, гызыны көчүрәндән сонра кәнддә јалгыз јашајыр. Күрәкәнинин, гызынын тәклифләринә бахмајараг, јурдуну, исти јувасыны тәрк етмәк истәмир. Доғма очағын мүгәддәслији, она бағлылыг халгымызын көзәл вә нәчиб хүсусијјәтләриндәндир. Бу јердә Әминә хала Чавад ханын елчиләрини рәдд едән Видадини хатырладыр.

Әлибәјин тәклифинә гәдәр Күлнар сусур. О, әринин тәклиф хатиринә дејил, анасынын үрәкдән дә'вәт етдијини биләндән сонра сөһбәтә гарышыр. Беләликлә, һәр сөһбәтдә, һәр сәһнәдә халгымызын мүәјјән бир хүсусијјәти, бир чәһәти тәбии вә инандырычы шәкилдә гәләмә алынмышдыр.

Әминәнин кәлиши илә нәзәримиздә бир лөвһә ачылыр. Күлнар атасыз, јохсул бир гыздыр. Онун архасы јеканә анасыдыр. Бу да мә'лумдур ки, хан сарајында вәзир олан Вагиф, өз оғлуну хан ја шөвкәтли бир задәкан гызы илә дә евләндирә биләрди. Лакин о өз оғлуна јетим бир кәндли гызы алмышдыр. Бу исә Вагифин вәзирлијиндән дејил, шаирлијиндән кәлир. Беләликлә, «Вагиф» пјесиндә өтәри һадисәләрдән тутмуш ана хәттә гәдәр, ади диалогдан тутмуш бөјүк сәһнәјә гәдәр һәр шеј халг руһу, халг мә'нәвијјаты вә мәнафеји илә бағлыдыр. Әсәрдә адәт-ән'әнәнин тәсвириндән тутмуш ифадәләрин тәбиилијинә вә чанлылығына гәдәр, әсас драматик конфликтин шаһлар вә ханларла халг арасында гурулмасы вә халгын әсәрдә фәал иштиракы илә әлагәдар олараг «Вагиф» пјесини һәгиги «халг драмы» адландырырыг.

I шәкилдә Видадијә сараја дүшмәсиндән разы галдығыны билдирән Вагиф, ханла илк тоггушмадан сонра «Каш ки, дүшмәјәјдим бу сарајлара»—дејә килејләнир. Ханла бу зиддијјәтин өзү дә халга мүнасибәт мәсәләсиндә мејдана чыхыр. Вагиф:

Јанылдым, доғрусу, ујуб алдандым,
Башгадыр көнлүмдә мәним илк андым.—

дејир.

Бу анд нәдир? Шаир ачыг демәсә дә, пјесин үмуми руһундан вә пафосундан биз буну билирик.

Шаирин илк анды мәнсуб олдуғу халг вә онун мә'нафејидир вә пјесин әсас руһуну тәшкил едир.

I шәкилдә Вагиф сарајда јашамасынын сәбәбини дә халга олан мәһәббәтилә изаһ етсә дә, әслиндә белә дејил, бу, онун тәбиәтиндәки икилијин, зиддијјәтин нәтичәсидир. Һәр һалда онун тәбиәтиндә мәнсуб ешг дә вардыр. Әкәр белә дејилсә, о да Видади кими ханын тәклифини рәдд едәр, вәзирлији гәбул етмәзди... Мәһз бу мәсәләдә дә бу ики дост бир-бириндән фәргләнир.

Хан күсүб тој мәчлисини тәрк едәндән сонра Хураман «киши, бу нә ишдир?»—дејиб әрини данлајыр. Чүнки Хураман әринин вәзирликдән говулачағындан горхур. Хураманын тәбиәтиндәки шөһрәтпәрәстлији һисс едән Вагиф:

Көзүм су ичмәјир һеч Хурамандан,
Ону башга руһда бөјүдүб заман.
Дејәсән шөһрәти чох севир гадын,
Аһ мәнсәб. Аһ, шөһрәт! Јаранмасајдын!—

дејир вә бунунла да шәкил битир.

IV шәкилдә Хураманын она хәјанәт етдијини ешидән Вагифин:

Дүшүб дүшмәјинлә бу сарајлара,
Һәлә раст кәлмәдим вәфалы јара,
Чәкин боғазымдан мәни мин дара,
Чобанлар јајлағы јадыма дүшдү.

...Мән ки, чох кечмишәм соналы көлдән,
Мин әтир чәкмишәм һәр тәзә күлдән,
Вагиф, ајры дүшдүн обадан, елдән,
Өмрүмүн илк чағы јадыма дүшдү.

демәси, өзү дә мәһз сарај хәјанәтиндән, хандан алдығы илк зәрбәдән сонра демәси чох марагдыдыр. Бу гошма Вагифин конкрет вәзијјәтиндән доғдуғундан, мисраларын һамысы бир һәдәфә дәјир. Бурада Вагифин атыб кәлдији күндән сарај һәјаты гаршылашдырылыр. Сарајда һагг данышдығына көрә хәјанәтә мә'руз галан шаир, јениндән кәнди, орадакы «тәмиз дујғулары», «саф үрәкләри» хатырлајыр, «обадан, елдән ајры дүшдүјүнә»

тәәссүфләнир. Вагифин фачиәсини дә бу нөгтәдә ахтармаг лазымдыр. Бу нөгтә Вагифи һәм кичилдир, һәм дә бөјүдүр. Әкәр о, өзү дедији кими, ел-обаны тамам атыб она арха чевирсәјди, бәлкә дә дар мә'нада хошбәхт ола биләрди. Лакин Вагифин фачиәси ондадыр ки, о, чисмән сарајда јашаса да, ели, обаны, тәмиз үрәкләри унуда билмир, руһән һәмишә онларла јашајыр вә сарајда да онларын мәнафејини мүдафиә едир.

Вагиф билир ки, сәдагәт, доғрулуг, дүзлүк, садәлик, тәмизлик ел-обанын ичиндәдир. Сарајда белә һиссләр ахтармаг наһагдыр. Даһа доғрусу, мәнсәбә кедән јолларда бүтүн бу көзәл, инсани сифәтләри итирмәли, әмрләри јеринә јетирән ичрачыја, дујғусуз, һиссиз бир мүгәввраја чеврилмәлисән. Вагифин бәдбәхтлији орасындадыр ки, о, ади һәгигәти һәлә баша дүшмәмиш, бөјүк рүтбә саһиби—вәзир оландан сонра да тәмиз, инсани дујғуларла јашамаг истәјир. Јох! Бу мүмкүн дејил!,. Ријасәт вә вичдан!.. Ријасәт вә тәмизлик!.. Бунлар бир јерә сыға билмәз! Буна көрә дә тәмизлик вә сафлыг, инсанлыг вә вичдан, садәлик вә тәбиилик нүмунәси, ел-обанын тимсалы Елдар бир иксир кими сәһнәјә дахил олан заман мүхтәлиф гүтбәләрдә дајанан ханын (ријасәт) вә Вагифин (вичдан) дахили аләми үзә чыхыр.

Ријасәтдә бирләшән ики бир-биринә зидд характер. халга мүнасибәтдә бир-бириндән ајрылыр. Бу бир јана, Вагифин өз тәбиәтиндә дә һачаланма башланыр (вәзирлик—ријасәт, шаирлик—тәмизлик); Вагиф вәзирликдән әввәл, илк нөвбәдә шаир олдуғуна көрә, онда тәмизлик, вичдан гәләбә чалыр вә ријасәтә гаршы дурмалы олур. Бүтүн бунлар «Вагиф» пјесинин әсл халг драмы олдуғуну көстәрән амилләрдир.

Пјесдәки Вагиф образына тәк бир шәхсијјәтин—Молла Пәнаһ Вагифин прообразы кими бахмаг олмаз. Вагиф әсрләр боју мүхтәлиф әдаләтсизликләрлә гаршылашан вә бунларла мүбаризә апаран фикир мүчаһидләримизин, шаир вә әдибләримизин үмумиләшдирилмиш образыдыр, Вагиф өлдүрүләркән шејхин «Шаир, рәнкиндә бир сарылыг вар» дејә она истеһза етмәси, буна чаваб олараг Вагифин «Гафил, күн батанда рәнки саралар» демәси вә үмумән бу вәзијјәтин тәсвири белә XIV әср шаирләримиздән Имамәддин Нәсиминин өлүм сәһнәсини хатырладыр. Әслиндә Нәсимијә аид олан бу сөзләрин Вагифә шамил едилмәси дә Вагифин үмумиләшдирилмиш образ олдуғуну көстәрир.

Меһди Һүсејн һаглы олараг «Вагиф»и «Гәһрәманлыг дастаны» адландырмышдыр, чүнки гәһрәманлыг пјесин бүтүн мүсбәт сурәтләринә хас олан кејфијјәтдир. Вагиф шаирдир. Лакин о өз дәрдләрини көз јашлары илә бирузә верән чылыз бир шаир дејилдир. О, халг вә вәтән јолунда гачарларла дөш-дөшә кәлән, Елдар кими халг гәһрәманларына ағыллы мәсләһәти илә јол көстәрән бир вәтәндаш шаирдир. Бу мә'нада, мүәллиф чох һаглы олараг Вагифин шәхси һәјаты илә вәтәнин вә халгын талејини, вәтәнин истиглалијјәти уғрундан гылынч галдыран халг гәһрәманы Елдарын талејини бирләшдирмишдир. Мәһз буна көрә дә образлар арасындакы конфликт шәхси мәнафеләри дејил, ичтиман мәнафеләрин тоггушмасы үзәриндә гурулмушдур.

Әкәр Вагиф Азәрбајчан шаир вә јазычыларынын үмумиләшдирилмиш образыдырса, Елдар да Азәрбајчан халгынын әсрләр боју јаделли ишғалчылара гаршы мүбаризә апармыш Бабәк, Короғлу, Нәби кими гәһрәман оғулларынын үмумиләшдирилмиш образыдыр. Әсәрин X шәклиндә бир гоча Елдара Короғлунун Мисри гылынчыны бағышлајыр вә она бу гылынчы көз бәбәји кими горумағы, бу гылынчла Гачар кими јаделли ишғалчыны вәтәндән говуб чыхармағы тапшырыр. Елдар һәдијјә алдығы гылынча мүрачиәтлә дејир:

Гыратын јалында гыврылыб јатан,
Ханларын, бәјләрин көзүнә батан,
Залимә көз дағы, бизә шан, гылынч,
Азадлыг уғрунда вурушан гылынч!

Демәк, Елдар Короғлуларын һәгиги варисидир. Елдар әсрләр боју халгын азадлығы уғрунда јерли һаким вә јаделли гәсбкарлара гаршы мүбаризә апармыш халг гәһрәманларынын XVIII әсрдәки нүмајәндәсидир.

Азәрбајчан халгынын өз азадлығы уғрунда мүбаризәсиндә көстәрдији гәһрәманлыг нәсилдән-нәслә кечиб, нәһајәт, Мисри гылынчын тимсалында Елдара чатмышдыр. Демәк, Мисри гылынч да гәһрәманлыг ән'әнәсинин рәмзи кими үмумиләшмишдир. «Вагиф» әсәринин 1938-илдән бу күнә гәдәр сәһнәмиздән дүшмәмәсини, бу гәдәр бөјүк мәһәббәтлә гаршыланмасыны мәһз пјесдә олан бу үмумиләшдирмә гүввәси илә изаһ етмәк кәрәкдир.

Саф вичдан тимсалы кими верилән Видади өз хејирхаһлығы вә аличәнаблығы илә әсәрдә хүсуси јер ту-

тур. Видади сәһнәдә бир ашыг кими, хејирхаһ әмәлләр кими көрүнүр. О, бүтүн әсәр боју мәләк кими ганадларыны ачыб Вагифин үстүнә кәрир, ону һәр ҹүр тәһлүкәдән мүһафизә едир. Ону јалныз өзүнүн, аиләсинин, доғма кәндинин сәадәти дүшүндүрмүр, о, бүтүн бәшәријјәтин адындан данышыр, она көзәл күнләр, сәадәт арзулајыр. Дуа едәндә дә, Вагифлә сөһбәтләриндә дә, Гачарын јанына хаһишә кәләндә о өзү үчүн һеч нә истәмир, бүтүн бәшәријјәти дүшүнүр, онун үчүн хош күнләр диләјир. Бу ҹәһәтдән Видадинин биринҹи шәкилдә намаз үстүндә дуасы чох сәҹијјәвидир:

Худаја, инсанын һалы јамандыр,
Нәләр чәкдијимиз сәнә ајандыр.
Мә'насы вармыдыр мин тәригәтин?
Ач, ач гапысыны сән һәгигәтин.
Нә олур бир јени ишыг вер бизә,
Бизим кор јаранмыш көзләримизә.
Бәлкә дә јахшыны сечәк јамандан,
Та ки, гансыз кечән бир күзәрандан
Биз дә илһам алаг, севинәк бары.
Ишыглат бу дибсиз гаранлыглары,
Јазыгдыр дүнјанын әшрәфи инсан
Бөјүксән, адилсән, кеч күнаһындан,
Гојма ки, јерләрдә сүрүнсүн бәшәр,
Дүнјада галмасын нә пислик, нә шәр.
Јахшылыг инсана бир сәнәт олсун,
Дүнја баштан-баша гој ҹәннәт олсун...

Бу парчадан көрүндүјү кими, Видади өз шәхси дәрдиндән шикајәтләнмир, үмумијјәтлә инсанын чәкдији мүсибәтләрин дөзүлмәз олдуғундан данышыр.

М. Һүсејнин дедији кими. «Видадинин идеализмдә белә инсан үчүн чырпынан, онун гајғысыны чәкән јүксәк бир сима ҹанланыр»[1].

Пјесдәки Видади һәјатдакы Видадијә чох јахындыр, даһа доғрусу, С. Вурғун Видади образында демәк олар ки, тарихи Видадинин өзүнү јарада билмишдир.

Видадинин әсәрләриндә кәдәр мүһүм јер тутур, шаир өзү бу барәдә «Дәрд әһлијәм, гәм һәрфини ганарам», јахуд:

Мәни белә һәр ким көрәр, бил, ағлар,
Даг-даш јанар, улус-ојмаг, ел ағлар,

[1] М. Һүсејн. «Әдәби гејдләр», Бакы, Ушагкәнҹнәшр, 1974, сәһ. 38.

Ҹисмим сызлар, көз јаш төкәр, дил ағлар,
Өз башыма јалгыз дөјәр, ағларам.—

дејә зәманәдән шикајәтләнир.

Бу ҹәһәтдән шаирин «Мүсибәтнамә» поемасы даһа сәҹијјәвидир. Видадинин тәбиәтиндәки бу кәдәр Вагифин характер вә јарадыҹылығындакы никбинликлә зиддијјәт тәшкил едир. Бүтүн бунлар да пјесдә чох көзәл әкс етдирилмишдир.

Әсәрин биринҹи шәклиндә кәрдүјүмүз кими, Видади Ҹавад ханын елчиләрини рәдд едир, сараја кетмәк истәмир. Мәкәр Вагиф дә вахты илә Ибраһим ханын елчиләрини рәдд едә билмәздими? Демәк, Вагиф, Видадидән фәргли олараг, даһа артыг һәјат адамы олдуғундан, јашамаг наминә бә'зи күзәштләрә кетдији һалда, Видади хәјалпәрәст идеалист олараг галмышдыр. Бу фикри тәсдиг үчүн әсәрә мүраҹиәт едәк. Видади Ҹавад ханын елчиләрини рәдд етдији заман Түкәзбан әринә белә дејир:

Видади, нә дедин, лап үрәјимдән!
Өмүр сүрмәмисән голтугларда сән.

Ибраһим хан инҹијиб тојдан кедәндән сонра Хураман әри Вагиф һаггында белә дејир:

Бу ки голтугларда кәзиб доланыр.

Беләликлә, «голтугларда кәзиб доланмаг» сөзүнү һәр ики арвад өз әри һаггында, бири мәнфи, дикәри мүсбәт мә'нада ишләдир. Әкәр Вагиф дә Видади кими аллаһын дәркаһына үмид бағлајыб, јалныз өз хәјаллары илә јашаја билсәјди, ким ону зорла сараја кәтирә биләрди?

Јахуд, нә үчүн Видадинин арвады гисмәтинә шүкүр едән, әринин арзусу илә јашајан вәфалы Түкәзбан олдуғу һалда, Вагифин арвады шөһрәтпәрәст, вәфасыз Хурамандыр? Вагифин монологундан да ајдындыр ки, Хураман вәфасызларын биринҹиси дејил, бәлкә онунҹусудур. Хураманын хана сатылдығыны ешидән Вагиф дејир:

Дүшүб, дүшмәјәли бу сарајлара,
Һәлә раст кәлмәдим вәфалы јара.

Бурада биз Вагифә шаир Вагиф јох, вәзир Вагиф демәлијик. Сән сарајда вәфа ахтарырдын? Әкәр сәнин тәбиәтиндә ријасәт ешги, күбарлыг јох идисә, Хураман кими сарај чичәји илә јох, сән дә достун Видади кими намуслу бир кәнд гызы илә евләнәрдин. Бәлкә сән өзүн онларла, вәфасыз сарај көзәлләринә раст кәләндән сонра бу һәгигәти дәрк етдин, еләә буна көрә дә оғлун Әлибәји сарај чичәјинә дејил, кәндли Әминә халанын јетим гызына евләндирдин? Шүбһәсиз ки, беләдир.

Бунунла белә, һәјат, көрдүјү дәһшәтли һадисәләр әсәрин сонунда Видадини дәјишдирир. Бу мә'нада о, динамик образдыр.

Илк шәкилләрдә дилиндән јазан «илаһи», «јарәбби», «худаја» кәлмәләри дүшмәјән Видади сонунчу шәкилдә «Тфу сәнин тахтына, еј чәрхи-фәләк!»—дејә аллаһа үсјан едир. Онун бу үсјаны бирдән-бирә дејил, һәјатын амансыз зәрбләри алтында тәдричән јарандығы үчүн бу инкишаф просесинин өзү мараглыдыр.

Әсәрдә ән чох мүбаһисә доғуран образ Хурамандыр. Бир гисим тәнгидчиләр онун һәбсханаја кәлишини артыг һесаб едир. Вагифин ону зиндандан говмасыны Вагифин шә'нинә, бөјүклүјүнә јарашмајан бир һәрәкәт кими көстәрирләр. Бә'зиләри дә Хураманын бир образ кими зәиф, сүн'и олдуғуну дејирләр.

Үмумән, Хураман зиддијјәтли образдыр. Онун тәбиәтиндәки бу зиддијјәти гејри-тәбии һесаб едән М. Һүсејн фикрини сүбут үчүн Вагифдән наразы олан Хураманын ашағыдакы монологуну мисал кәтирир.

Бир ел ағасыдыр әввәлки әрим,
Өз гапым, өз евим, өз нөкәрләрим,
Һамсы гуллуғумда һазыр дурарды,
Рәһмәтлик күндә бир мәчлис гурарды.
Буна да бир бөјүк вәзир дедиләр,
Башымы, бејнимн овуб једиләр.
Инандым, дедим ки, нә хәјалы вар,
Јәгин ки, бунун да өз чәлалы вар.
Бу ки, голтугларда кәзиб доланыр.
Чох вахт да су кими рәнки буланыр.
Еләә дәрд төкүлүр гашгабағындан,
Амма чох разыјам ганачағындан.
Шаирдир, көрүнүр, дүз илгары вар,
Нә көзәл, нә ширин кәламлары вар!

М. Һүсејн јазыр: «Чанлы инсанда, әлбәттә, бу чүр дахили зиддијјәтләр ола биләр. Лакин С. Вурғун бу зиддијјәтләри ејни моментдә, һеч бир харичи һадисәнин тә'сири олмадан вердији үчүн, Хураман бә'зән инандырычы вә чанлы бир инсан кими дејил, мүәллифин һансы мәгсәдинә исә хидмәт едән бир васитә кими көрүнүр».[1]

Доғрудан да Хураманын бу монологунда зиддијјәт вардыр. Лакин дәриндән диггәт јетирсәк, көрәрик ки, бу гадын үчүн ики Вагиф вар: биринчиси «өз чаһи-чалалы» олан «бөјүк вәзир» Вагиф, икинчиси исә «гашгабағындан дәрд төкүлән», «ширин кәламлы», «дүз илгарлы» шаир Вагиф!

Бәс Хураман бунларын һансыны бәјәниб она әрә кетмишдир? Әлбәттә, «бөјүк вәзири». Хураманын хәјанәти дә, Вагифин аилә фачиәси дә бурадан башланыр.

Јухарыдакы монологда о гәдәр дә бөјүк зиддијјәт јохдур, чүнки Вагифин көзәл кәламлары олдуғуну гејд етдији јердә Хураман дәрһал «Еһ... бир дә, бунлардан мәнә кар ашмаз» дејә јенә әввәлки наразылығына гајыдыр. Бәс Хурамана нә лазымдыр? Бөјүк бир шаирин «ширин кәламларына», «бунлардан мәнә кар ашмаз» дејән гадынын өтәрки еһтираслар алудәси, шөһрәт вә мәнсәб дүшкүнү олдуғу, бир сөзлә, мә'нәви чүрүклүјү көз габағындадыр. Мәнсәби, «бөјүк вәзирлији», «шаирликдән», «дүз илгардан», «ганачагдан» үстүн тутан бир гадынын кеч-тез хәјанәт едәчәји лабүддүр.

Хураман бә'зи чәһәтләри илә, хүсусилә онун Вагиф һаггында дедији:

Кечә фикир, күндүз фикир,
Нә јурд салыр, нә ев тикир,
Еләә јазыр, јазыр јенә,
Бир бахмајыр мән дејәнә.

сөзләри илә Сабирин «Нәдамәт вә шикајәт» ше'риндәки гадыны хатырладыр:

Әр дејил, шаир имиш ханә-хараб,
Фикри јазмаг, охумаг, шүғлү китаб.
... Сүбһ олунча кечәләр дарга кими
Јатмајыр, гыр-гыр едир гарға кими.

[1] Меһди Һүсејн. «Әдәбијјат вә сәнәт мәсәләләри» Бакы, Азәрнәшр. 1958, сәһ. 31.

«Нәдамәт вә шикајәт» ше'риндәки гадын:

Мән дә сандым ки, дөнүб бәхтәвәрә,
Кедирәм бир нәфәр инсана әрә.
...Әр дејил, шаир имиш ханә-хәраб.—

дејә шаири адам һесаб етмирсә, Хураман да «Буна да бир бөјүк вәзир дедиләр»—дејә Вагифин вәзирлијини шаирлијиндән үстүн тутур.

Бу ики гадын үмуми сәвијјә вә дүнјакөрүш е'тибары илә нә гәдәр јахын олса да, зөвг вә әхлаг нормаларына көрә бир-бириндән кәскин фәргләнирләр. Һәр икиси надан вә чаһилдир. Лакин Сабирин гәһрәманы әрини нә гәдәр бәјәнмәсә дә, она хәјанәт етмәз. Чүнки онун ата-ана тәрбијәси белә олмушдур. О, көзүнү ачыб бабасынын «чул-чухасыны јамамыш», «дама-дивара тәзәк јапмыш», јохсул һәјат кечирмишдир. О, һәмишә бир парча чөрәјин дәрдинә галмыш, дәбдәбәләрдән, тәмтәраглардан узагда бөјүмүшдүр. Буна көрә дә онун нәфси өзүндәдир, гудурған дејил, онун шикајәти наданлыгдан, Хураманын шикајәти исә азғынлыгдан кәлир. О, наз-не'мәт ичиндә бөјүмүш, биринчи әри исә өзүнүн дедији кими, «ел ағасы» олмуш, гапысындакы нөкәрләри онун гуллуғунда һазыр дурмушдур. Инди Хураман Вагифдән дә бунлары тәләб едир. Вагиф исә бу дәбдәбәләрин әвәзиндә дәрд-гәм көрдүјү заман буна дөзә билмир, әринин дәрдинә шәрик олмаг әвәзинә, ондан нәвазиш тәләб едир:

Әввәл ширин дили варды,
Мәни өпәр, охшајарды.
Гуртарыбдыр инди о да,
Дири көзлү душдүм ода.—

дејән Хураман үчүн мүгәддәс бир шеј јохдур. О, «Нәдамәт вә шикајәт»ин гәһрәманы кими әхлаг нормаларынын адән ән'әнәләрин дејил, өз чылғын һиссләринин, нәфсинин гулудур. Чүнки онун мүһитиндә һамы беләдир. Вагиф дә онун мүһитинә, ушаглыг тәрбијәсинә ишарә едәрәк, «Ону башга руһда бөјүдүб заман»—дејир.

Заман мәсәләси илә әлагәдар, јери кәлмишкән оңу да гејд едәк ки, мәсәләнин бу чүр изаһы Вагифи нәзәримиздә даһа да бөјүдүр. Инсанлығын башына кәтирилән бүтүн фәлакәт вә мүсибәтләрдә Вагиф инсаны дејил,

ону әһатә едән мүһити, һәјаты вә заманы күнаһкар билир. Хураманы зиндандан говандан сонра пешман олан Вагифин онун архасынча:

Нәјди, о јазығын нәјди күнаһы?
Инди чөлләрмидир онун пәнаһы?
Инсан! О, мүгәддәс бир каинатдыр,
О саф гәлби позан јалныз һәјатдыр.—

дејиркән заманын фөвгүнә учалыр. Бунунла Вагиф демәк истәјир ки, һеч кәс анасындан алчаг, хәбис доғулмур. Ону корлајан, «Јер үзүнүн әшрәфи олан» инсан гәлбини хәбис һиссләрлә ләкәләјән, алчалдан, шаирин өз дили илә десәк, «о саф гәлби позан һәјатдыр», мүһитдир. Вагиф Хураманы күнаһкар һесаб етмир. Хураман өзүнү гајадан атандан сонра о, әсл күнаһкары «Буна мүгәссирдир, шүбһәсиз, заман»—дејә даһа ајдынлығы илә көрүр.

Пјесдәки ән долғун сурәтләрдән бири дә Аға Мәһәммәд шаһ Гачардыр. Иран шаһы Гачарын бәдии сурәтини илк дәфә әдәбијјатымызда Ә. Һагвердијев «Аға Мәһәммәд шаһ Гачар» пјесиндә јаратмышдыр. Гачарын тәбиәтиндәки вәһшилик онун зүлмү, мүстәбидлији бу пјесдә классик шәкилдә ишләнмишдир. Мәшһур халг артисти Һ. А. Аббасовун «Вагиф» пјесиндә вә Чәмәнзәминлинин «Ики од арасында» романында да Гачар сурәтинә тәсадүф едирик. Лакин шүбһәсиз, Ә. Һагвердијевин Гачар сурәти даһа долғундур.

Бу мәсәләдән данышан М. Һүсејн дејир:

«Әлбәттә, Һагвердијевин јаратдығы сурәт «Вагиф»дәки Гачар сурәтиндән јүксәкдә дурур. Хүсусән бир сәһнә һеч заман бизим һафизәмиздән силинмир. Гачар чарпајысынын алтында басдырылмыш инсан сүмүкләрини (кәрәк ки, Надир шаһын сүмүкләрини) ајагламагдан ләззәт алыр. Будур онун гәлбиндәки чүрүк бошлуг... Биз С. Вурғунун јаратдығы Гачар сурәтинә нифрәт едирик. Доғрудур. Лакин мүәллиф бу нифрәти даһа дәринләшдирә билмәздими?».[1]

Бизчә, бурада М. Һүсејн бир гәдәр ифрата варыр. Тәнгидчи С. Вурғунун Гачарынын Ә. Һагвердијевин Гачары сәвијјәсинә чатмадығыны демәкдә һаглыдыр.

[1] М. Һүсејн. «Әдәбијјат вә сәнәт мәсәләләри», Азәрнәшр, 1958, сәһ. 34.

Лакин тамашачынын Гачара бәсләдији нифрәтин аз олдуғуну демәк, «бу нифрәти даһа да дәринләшдирмәк» тәләбини ирәли сүрмәк ифрата вармагдыр.

Чүнки С. Вурғунун «Вагиф» пјесиндәки Гачардан Әбдүррәһимбәјин «Аға Мәһәммәд шаһ Гачар» пјесиндәки Гачарын мүстәбидлијини, вәһшилијини уммаг о гәдәр дә дүз олмазды. «Вагиф» пјесинин баш гәһрәманы Вагиф олдуғу кими, «Аға Мәһәммәд шаһ Гачар» пјесинин дә баш гәһрәманы Гачардыр. Әбдүррәһимбәј бүтүн һадисәләри Гачарын әтрафында чәмләшдирдији кими, С. Вурғун да бүтүн һадисәләри Вагифин әтрафында мәркәзләшдирмишдир.

Сонра: «Вагиф» пјесиндә тамашачынын Гачара гаршы нифрәтинин лазымынча олмадығыны вә буну даһа да дәринләшдирмәјин лазым олдуғуну иддиа етмәк дә олмаз. Гачарын вәһши тәбиәтини көрмәк үчүн јалныз бир сәһнәни хатырлатмаг кифајәтдир. Әсәрин V шәклиндә Гачар әсир күрчүләрә бир-бирилә вурушмаг әмри верир:

Гачар

...Сојунун, вурушун, шәртим вар јалныз
Сојсун дәринизи дырнагларыныз,
Көрүнсүн көзүмә гыпгырмызы әт,
Гој алсын үрәјим бир јени гүввәт!
Сабаһ һүчум варды.
Тез олун, дөјүшдә сағ галан нәфәр
Азад олачагдыр!..

Шалико

Шаһим!

Гачар

Мүхтәсәр!

Шалико

Шаһим, биз гардашыг, бирдир ганымыз,
Бирдир вичданымыз, бирдир чанымыз.

Гачар

Нечә? Гардашсыныз?

Күрчүләр

Бәли!

Гачар

Вәзир, бах
Бу ојун доғрудан ләззәт олачаг!

Бу сәһнә һәм драматуржи кәркинлији е'тибары илә, һәм дә мүстәбид бир инсанын вәһши тәбиәтини көстәрмәк бахымындан драматуркијамызда ән тә'сирли сәһнәләриндәндир. Бу, һәм дә Гачар образыны јарадаркән С. Вурғунун орижинал јол тутдуғуну көстәрир. Јахуд, Гачарын өвлад дәрди, сонсузлуг, вәтән, көзәллик вә сәлтәнәт һаггындакы мүлаһизәләри чох гәрибә вә өзүнәмәхсусдур. Бүтүн бунлар тамашачыда она дәрин нифрәт ојадыр.

Бунларла јанашы, Гачарда бир чәһәтә е'тираз етмәк олар. Бүтүн көрүндүјү сәһнәләрдә Гачарын:

«Мәним вичданым да, гәлбим дә гандыр».
«Гисас алмалыјам бу дүнјадан мән».
«Кәрәк ган алтында галсын бу дағлар».
«Чајлар јарадылсын көз јашларындан»—

дејәрәк, өзү-өзүнү ифша етмәси инандырычы дејил, гејри-тәбиидир. Даһа доғрусу, бир нечә һәрәкәтиндән биз онун залым олдуғуну көрдүјүмүз һалда, онун өзү һаггында «мән вәһшијәм» демәси, әлбәттә, гејри-тәбиидир.

Бу вәһшиликләрлә јанашы, Гачар ағыллы адамдыр. О, дүнјанын вә һәјатын е'тибарсызлығыны өзүнә хас һәссаслыгла дәрк едир. Онун шөһрәт һаггындакы мүлаһизәси дә тәбиәтиндән, тутдуғу мөвгејиндән, шаһлығындан доғур:

Тутаг ки, Илдырым, Чинкиз, Тејмур хан
Тутаг ки,мәшригдән мәғрибә гәдәр
Мәнә хәрач верди бүтүн өлкәләр.
Нә олсун, бәдбәхтәм, бәдбәхтәм, инан.
Һамысы мәнәммиш, нә олсун сону?
Дујурам дүнјанын бош олдуғуну.

Бу сөзләр јалныз сонсуз, өвладсыз Гачарын дәрди дејил, көзләри торпагдан дојмајан бүтүн чаһанкирләрин дәрдидир. Лакин С. Вурғун Гачарын бу дәрдинин сәбәбини чох кичилдир, ону сонсузлуғу илә—өвлад дәрди илә изаһ едир. Гачарын јухарыдакы монологу бу сөзләрлә битир:

Јохдур вәлиәһдим, бир сонсузам мән,
Нә гәдәр күскүнәм кор талејимдән!

Гачарын күскүнлүјүнә сәбәб јалныз сонсузлуғу дејил, бу анчаг сәбәбләрдән бирндир. Бәс әсл, даһа дәрин сәбәб нәдир? Гачар өзү «Мәшригдән мәғрибә гәдәр-бүтүн өлкәләр мәнимки олса белә, бүтүн бунларын сону јохду» дејир. Чүнки о, дүнјанын бош олдуғуну, мә'насызлығыны баша дүшмүшдүр. Чүнки Гачар һеч бир амалын, һеч бир мәсләкин саһиби дејилдир. Гачар үчүн уғрунда чан верәчәји бир амал, бир идеја јохдур. Дүнјада инсан үчүн вәтәндән мүгәддәс нә ола биләр? Гачар бу бөјүк һиссдән дә мәһрумдур. Белә бир һиссдән мәһрум олан адам үчүн, әлбәттә, дүнјанын, һәјатын мә'насы итәр, о, бош көрүнәр.

Вагифин әсәр боју ики-үч дәфә Гачарын сонсузлуғуна саташмасы, ону «барсыз сөјүд» вә «гатыр» адландырмасы Вагифи бир инсан кими нәзәримиздә кичилдир. Чүнки тәбиәтин вә јахуд мүһитин вердији чисмани шикәстлик инсан үчүн нөгсан ола билмәз. Гачар үчүн ән бөјүк нөгсан онун хәдимлији—чисмани шикәстлији дејил, мә'нәви шикәстлијидир.

«Чох да тә'рифләмә мәнә вәтәни, бу гылынч олмаса, јејәрләр мәни» дејән адам үчүн көрәсән мүгәддәс бир шеј вармы? Вагиф онун бу чәһәтинә кинајә етсәјди, ону даһа артыг алчалтмыш оларды. Гачарын бәдбәхтлији сонсузлуғунда дејил, мәһз бундадыр. О, вәтән вә халг мәһәббәтиндән мәһрум олдуғуна көрә өз ичтимаи истинадкаһыны итирмишдир. «Бу гылынч олмаса јејәрләр мәни» дејән адамын истинадкаһы јалныз физики күчдүр, о, јалныз гылынча архаланыр. Гачар бир һәгигәти баша дүшмүр ки, гылынч мәгсәд ола билмәз. О олса-олса, бөјүк мәгсәдләри һәјата кечирмәк үчүн васитәдир. Мәһз буна көрә Гачар «Дағлар ағырлыгда дәрдим вар мәним», «Бил ки, балыг гәдәр ганым сојугдур»—дејир.

Белә олдуғу һалда, Гачар нәјин наминә гылынч чалыр? Бу суала да әсәрдә ајдын чаваб вардыр. О, «Дүнја танымамыш һәлә адымы»—дејә шөһрәт дүшкүнү олдуғуну билдирир. Лакин Гачар бурада да јанылыр. О, тарихдә чох шөһрәтли адамларын олдуғуну билир. Лакин јенә дә инчә бир мәтләби баша дүшә билмир ки, шөһрәт дә мәгсәд ола билмәз. Шөһрәт бөјүк әмәлләрин, бөјүк идеалларын өвладыдыр.

Гачарын вә Вагифин өлүмү, бир сыра тарихи һадисәләр вә адамларын талеји әсәрдә тәһриф едилмишдир. Бу мәсәләләрин изаһында «Вагиф» пјеси һаггында диссертасија јазан Гулу Хәлиловун мүлаһизәләри илә тамамилә разыјыг. Гулу Хәлиловун Ибраһим хан һаггындакы мүлаһизәләри вә бунун пјесдә дүзкүн верилмәмәси һаггындакы фикирләри илә разылашмамаг олмаз. Бу һагда Вурғун өзү 1946-чы илдә демишдир: «Мән чох севдијим «Вагиф» әсәринин кәләчәк талејини дүшүндүјүм заман арада јол вердијим бир чох тарихи тәһрифләр, хүсусән Ибраһим хан сурәтинин тә'рифи мәни чох јандырыр».[1]

Билавасит драм ганунлары бахымындан әсәрин зәиф чәһәти кими бир дә драматик конфликтин инкишафында нәзәрә чарпан икилији, сүжетин ики әсас һиссәјә парчаланмасыны гејд етмәк олар. Белә ки, пјесин әввәлиндә әсас драматик зиддијјәт Вагиф вә Елдарла Ибраһим ханын арасында гурулур. Һадисәләрин сонракы кедишиндә исә конфликтин мәнфи чәбһәни ифадә едән гүтбүндә Ибраһим ханы Гачар әвәз етмиш олур. Әлбәттә, бу, әсас мөвзунун кетдикчә мүрәккәбләшмәси илә әлагәдардыр. Икинчи пәрдәдән сонра дахили-синфи зиддијјәт, ичтимаи азадлыг вә истиглалијјәт мөвзусуна јаделли гәсбкарлара гаршы мүбаризә мотиви дә әлавә олунур. Бу икинчи мотив әввәлинчи мотивә нисбәтән әсәрдә даһа там вә парлаг бәдии сурәтдә әксини тапа билир.

«Вагиф» әсәринин жанры илә әлагәдар олараг мәтбуатда сөјләнән мүбаһисәли фикирләрә кәлдикдә исә, демәк лазымдыр ки, «Вагиф»и үслубча романтик сәпкидә јазылмыш «халг гәһрәманлыг драмы» кими гәбул eләјән тәдгигатчылар даһа чох һаглыдырлар. Тәсадүфи дејил ки, Сәмәд Вурғун өзү дә бу әсәри «мәнзум драм» адландырмышдыр. Мөвзусуна көрә исә «Вагиф» тарихи драмларын ән јахшы нүмунәләриндән бирндир.

[1] С. Вурғун. «Бөјүк сәнәт әсәрләри уғрунда», «Әдәбијјат гәзети», 1946, 31 мај.

1210—20

1939-чу илдә С. Вурғун икинчи драм әсәри олан «Ханлар» пјесини јазды. Бурада шаир 1905-чи ил ингилабындан сонракы иртиҹа дөврүндә пролетариатын азадлыг мүбаризәсини, халгын сәдагәтли оғлу Ханлар Сәфәрәлијевин ингилаби фәалијјәтини әкс етдирмишдир. Сәмәд Вурғун, кәнддән шәһәрә кәлиб ингилаб аловлары ичәрисиндә бәркијән, мәтин ингилабчыја чеврилиб Бакы фәһләсинин бәдии образыны јаратмышдыр.

«Вагиф»дән сонра Вурғунун ингилаб тарихи мөвзусуна әл атмасы тәсадүфи дејилди. Белә ки, «Ханлар» драмы «гәһрәманлыг дастаны» адланан «Вагиф»ин һәр ҹәһәтдән гануни давамыдыр. «Вагиф»дә халгын XVIII әсрдә јаделли ишғалчылара гаршы апардығы мүбаризәси верилмишдисә, «Ханлар»да XX әсрдә халгын чаризмә гаршы мүбаризәсиндән бәһс олунурду. XVIII әсрдәки Елдарын мүбаризәси XX әсрдә Ханлар Сәфәрәлијевин симасында мејдана чыхмышды.

Бүтүн бунларла бәрабәр, бу образлары ејниләшдирмәк дә олмаз. Шәраитлә әлагәдар Ханларын мүбаризәси XX әсрдә јени мәзмун кәсб етмишдир. Бу мүбаријә марксизм-ленинизмә әсасланан шүурлу мүбаризәдир. Анҹаг «Ханлар»дакы Хасполад Дәмироғлу мүәјјән дәрәҹәдә Елдара бәнзәјир. Әкәр Елдар Ибраһим хан вә истилачы Иран шаһы Гаҹара гаршы гылынҹ галдырмышса, Дәмироғлу шәраитин дәјишмәси илә әлагәдар чар зүлмүнә гаршы мүбаризә апармыш, «гырх ил ат белиндә гылынҹ чалмыш»дыр. Хасполадла Елдарын характер охшарлығыны Хасполад өлдүрүлдүкдән сонра Ханларын онун һаггында дедији:

> Аһ, заваллы гоҹа, јазыг аталар,
> Сиздән намус галмыш бизә јадикар

бејтиндә көрмәк олар.

Ханларын дедији аталар кимдир? Бунлар Елдарын вә Хасполадын улу бабалары, короғлулар, бабәкләрдир. Онлар тарих боју һагсызлыг вә әдаләтсизлијә гаршы мүбаризә апармышлар. Онлары бу шәрәфли мүбаризәјә сөвг едән исә халг вә вәтән намусу олмушдур. Бу намус нәсилдән-нәслә кечмишдир. Бу фикир «Вагиф» пјесиндә Елдара бағышланан Короғлунун мисри гылынҹында, «Ханлар»да исә «сиздән намус галмыш бизә јадикар» мисрасында өзүнү көстәрир. Дедикләримизә мүәллифин өз сөзләри илә јекун вураг.

«Ханлар» драмасы, әсасы мәним һәлә илк пјесим олан «Вагиф»дә гојулмуш бәдии фикримин инкишафыдыр. Бу пјесләрин һәр икисиндә Азәрбајҹан халгынын гәһрәманлыг сәһифәләри, онун өз истигләлијјәти, азадлыг вә хошбәхтлији уғрунда мүбаризәси әкс етдирилмишдир».[1]

«Ханлар»да гојулан характерик мәсәләләрдән бири дә әсәрин әһатә етдији дөврдә азәрбајҹан дилинин сафлығы уғрунда кедән мүбаризә мәсәләсидир. Иртиҹа илләриндә бу мәсәлә әтрафында «Молла Нәсрәддин»лә «Фјузат» арасында кедән мүбаризәни хатырламаг кифајәтдир. Бу ҹәһәтдән «Ханлар»да Һүсејн әфәндинин доктор Сөһбәт тәрәфиндән ифшасы әсәрин ән гүввәтли сәһнәләриндәндир.

Ајры-ајры мүкалимләрдән ајдын олур ки, доктор Сөһбәт Авропада тәһсил алмыш, вәтәни Азәрбајҹана јени һиссләр вә фикирләрлә гајытмыш мүтәрәгги бир зијалыдыр. О, капитализм ҹәмијјәтиндәки бүтүн зиддијјәтләри вә әдаләтсизликләри көрүр вә бунларла барышмыр. Әввәлләр о, бу һагсызлыглардан неҹә хилас олмаг лазым кәлдијини билмир, бунун үчүн дә гүссәләнирди. Әсәрин илк сәһнәләриндә кәдәрли, бир хәјалпәрвәр кими тәгдим олунан Сөһбәт, пәрдәдән-пәрдәјә дәјишир. Бу ҹәһәтдән Сөһбәт «Вагиф»дәки Видадини хатырладыр. Сөһбәт дә Видади кими виҹдан тимсалыдыр. Әкәр Видади бүтүн һагсызлыгларын аллаһ тәрәфиндән дүзәләҹәјинә инаныр вә тәвәккүлә бел бағлајырдыса, Сөһбәт:

> Јохдур мәсләкимдә нә өлүм, нә ган,
> Виҹдан дүзәлдәҹәк һәјаты, виҹдан.—

дејә зиддијјәтләри барышдырмаға чалышыр, бәшәријјәти виҹдан тәмизлијинә чағырыр.

Сөһбәт дә Видади кими, һәјатын аҹы зәрбәләрини даддыгҹа, бүтүн зиддијјәтләрин мә'на вә маһијјәтини дәрк едир вә әсәрин сонунда өз думанлы фикирләриндән узаглашыр. Бу дәјишиклик Видадинин аллаһа үсјаны илә, доктор Сөһбәтин исә:

> Әкәр кеч тапдымса һаггын јолуну,
> Бағышла, еј вәтән, шаир оғлуну—

дејә коммунистләрә сәс вермәсиндә өзүнү көстәрир.

[1] «Коммунист» гәзети, 1939, 3 феврал.

Доктор Сөhбәт мүрәккәб образдыр. Хүсусилә әсәрин XI шәклиндә кечирдији изтираб вә hәјәчанлар онун тәбиәтини, характерини тамашачыларын нәзәриндә чанландырыр. Бурада мүәллиф, Сөhбәтин дахилиндә баш галдыран ики дујғуну вә бу дујғуларын мүбаризәсини чох инандырычы шәкилдә көстәрә билмишдир. Сөhбәт Меhрибаны севир. Бу сәhнәдә (XI шәкилдә) Ханларын талеји Сөhбәтин әлиндәдир. Ханлар Шәмистанын күлләси илә јараланыр, докторун гуллуг етдији хәстәханаја кәтирилир. Бурада драматург Сөhбәтин дүшүнчәләрини верир:

Будур, өз рәгибим мөhтачдыр мана,
Бунунчүн севмәди мәни Меhрибан.—

дејә дүшүнән доктор, нә едәчәјини кәсдирә билмир. О, рәгибини сағалтмалыдырмы? Сөhбәт бу фикирләр ичиндә говрулдуғу заман Ханлар «дејирләр сиз көзәл сәнәткарсыныз, мәнә үмид вармы?»—дејә она мүрачиәт едир. Доктор сарсылыр. Бу јердә онун гәлбиндә башга дујғулар баш галдырыр: инсана мәhәббәт вә сәнәт ешги! hәр чүр шәхси мәнафедән үстүн олан сәнәт ешги шәхси дујғусуна галиб кәлир вә о өз рәгибинә hәр шејдән әввәл ондан имдад истәјән бир инсан кими јанашыр.

Доктор Сөhбәт дахили мүбаризә вә чәкишмәләрдә верилмиш чох мараглы образ кими инкишаф едир.

«Ханлар» пјесиндә Степан Шаумјан, Мәшәди Әзизбәјов кими тарихи шәхсијјәтләрин образлары сәнәткарлыгла ишләнмишдир. Мухтар бәј, Карапетјан кими буржуазија нүмајәндәләри, меншевик лидери Мамулја, ингилабчылардан Ванја, гоча фәhлә вә Кечәл орижинал вә мараглы чизкиләрлә верилмишдир.

Әсәрдә ән тә'сирли образлардан бири дә вәтән вә халг тимсалы кими верилән Гызјетәрдир. Бу образын дилинә аталар сөзләринин, вә зәрб-мәсәлләрин чох верилмәси дә тәсадүфи дејилдир.

«Ханлар» пјеси ингилаб тарихимизә hәср олунмуш драм әсәрләриндән биридир. «Ханлар» бу мөвзуда јазылмыш бир чох драм әсәрләримиз үчүн тәчрүбә мәктәби олду. Бундан сонра Зејнал Хәлилин «Гатыр Мәммәд», Әнвәр Мәммәдханлынын «Шәргин сәhәри» пјесләри мејдана чыхды. «Ханлар» пјеси јалныз Бакыда дејил, Москвада, Ленинградда, Кијевдә вә башга шәhәрләрдә дә тамашаја гојулмушдур.

Ингилабчы Ханлар Сәфәрәлијевин бәдии образыны јаратмаг мүәллифин әсас мәгсәди олмушдур. Пјес үзәриндә ишләдији заман драматург бу әсәрдәки әсас мәгсәдини изаh едәрәк јазмышды: «Инди мән нәзмлә јени «Ханлар» драмасыны јазырам. Бу драм 1907-чи илдә hәлак олмуш, диггәтәшајан Азәрбајчан революсионери, кәнч фәhлә-нефтчи Ханларын шанлы hәјатына hәср едилмишдир. Ханларын образыны сон дәрәчә чанлы тәсвир етмәк истәјирәм ки, кәнчләримиз онун мәтанәтини, сосиализмин вә коммунизмин гәләбәси уғрунда мүбаризә ишиндә hәдсиз сәдагәтини јахшы мәнимсәјә билсинләр».[1]

Көрүндүјү кими, шаирин арзусу чох бөјүк олмушдур. Лакин бу арзуја шаир там мә'нада мүвәффәг ола билмәмишдир. Әсәр шәхсијјәтә пәрәстишин шиддәтли вахтында јазылдығындан, hаггында данышдығымыз бир сыра әсәрләриндә олдуғу кими, бурада да шаир Сталинин (Коба) фәалијјәтини hәддиндән артыг шиширтмиш вә бунунла да баш гәhрәманы арха плана кечирмәјә мәчбур олмушдур. Коба әсәрдәки hадисәләри истигамәтләндирән, сүжет хәттини апаран баш гәhрәмана чеврилмиш, Ханлар көлкәдә галмышдыр. Беләликлә, көзәл нијјәт вә јүксәк ше'ријјәтлә јазылмыш бу әсәр, көстәрдијимиз гүсурлара көрә, әдәбијјатымызда мүhүм јер тута билмәди.

Үчүнчү драм әсәри олан «Фәрhад вә Ширин» пјесини Сәмәд Вурғун 1941-чи илдә, Бөјүк Вәтән мүhарибәсинин гызғын дөврүндә јазмышдыр. Шаирин өзүнүн дедији кими, «бу драм бөјүк шаир вә мүтәфәккир Низами Кәнчәвинин» «Хосров вә Ширин» адлы мәшhур мәнзум романынын мотивләринә әсасән» јазылмышдыр.

Низами әсәрдә Сасани hөкмдарларындан Хосров Пәрвизин (590—628) Бәрдә көзәли Ширин илә севкисини гәләмә алмышдыр. Лакин бу мөвзуја Низамијә гәдәр Фирдовси дә «Шаhнамә»синдә тохунмушдур. «Шаhнамә» епопејасынын IV чилдиндә Фирдовси Хосров Пәрвизин hөкмдарлығыны, онун апардығы мүhарибәләри, Ширинлә евләнмәсини вә өлүмүнү тәсвир етмишдир. Фирдовсинин «Шаhнамә»синдә Хосровун шәхси hиссләриндән, Ширинә олан мәhәббәтиндән чох, онун hөкмдарлыг фәалијјәтиндән бәhс олунур. Низами «Хосров вә Ширин» дастанынын мүгәддимәсиндә:

[1] «Коммунист» гәзети, 1939, 3 феврал.

Јазаркән о һәким бу хош дастаны
Атмыш ичиндән ешги, фәғаны.—

дејәрәк. «Шаһнамә»дә Хосровун мәһәббәтинә ,шәхси дујғуларына аз јер верилдијинә ишарә едир.

Фирдовсидән тәхминән 200 ил сонра һәмин мөвзуда әсәр јазан Низами, «ешгин һекајәти чәлб етди мәни»—дејә бурада Хосровун мәһәббәтинә мачәраларына, Ширинә јетирдији сонсуз севкијә даһа артыг јер верәчәјини вә'д едир. Буна көрә дә Низаминин «Хосров вә Ширин» дастанында ән парлаг образ Шириндир. Даһа доғрусу, Ширин һөкмдар Хосровун һәјат јолларыны ишыгландыран мајака бәнзәјир. Низами бөјүк психолог кими, чох мүрәккәб характер олан ики Хосрову—һөкмдар вә ашиг Хосрову вәһдәтдә көстәрә билмишдир. Даһа доғрусу, Хосровун тәбиәтиндә инсанијјәтлә вәһшилик, рәзаләтлә вичдан гаршы-гаршыја кәлмишдир. Ширин бир иксир кими бу тәбитә јанашдыгда, биз Хосрову инсан, узаглашдыгда исә вәһши көрүрүк. Ширин, Хосровун тәбиәтиндәки вәһшилији мәһв етмәјә, ондакы инсани кејфијјәтләри даһа артыг чанландырмаға чалышыр.

Хосров, Ширинин көмәји илә, мә'нәви тәкамүл кечирир, вә әсәрин сонунда мәһәббәтин иксири илә учалыр, сафлашыр, тәмизләшир. Бүтүн роман боју Хосровун тәклиф етдији никаһсыз вүсалы рәдд едән Ширин, охучунун нәзәриндә паклыг вә исмәт мүчәссәмәси кими учалыр. Ширинин характериндәки бу чәһәтдән данышан Франсыз әдиби Л. Арагон һаглы олараг «Хосров вә Ширин» әсәрини мүәјјән дәрәчәдә дидактик әсәр һесаб едир. О јазыр: «Нәһајәт, Ширин ондан өтрү (Хосровдан—Б. В.) бир әјләнчә дејил, намуслу арвад олур. Ширин ону тамамилә јенидән тәрбијә едир, ону өз феодаллыг идејаларыны унутмаға мәчбур едир. Бу чәһәтдән «Хосров вә Ширин» поемасы, көрүнүр ки, «Сиррләр хәзинәси» кими дидактик шәкилдә јазылмаса да, һәр һалда ону, мәсәлән, Һөтенин «Вилһелм Мејстер» романы кими дидактик әсәр һесаб етмәк лазым кәлир».[1]

«Хосровун ов бәһанәси илә Ширинин гәсринә тәрәф кетмәси» фәслиндә Хосровун бүтүн чидд-чәһдинә бахмајараг Ширин ону рәдд едир. Буну көрән Хосров, Ширинә өзүнүн һөкмдар олдуғуну хатырладыр вә лазым кәләрсә,

[1] Л. Арагон. «Гәрб—Шәрг диваны зәрурәти һаггында», «Әдәбијјат вә инчәсәнәт» гәзети, 1957, 27 сентјабр.

зор да ишләдә биләчәјини билдирир. Бу заман Ширин она belә чаваб верир:

Јенә дәм вурурсан шаһлығындан сән,
Залымлыг јолундан әл чәкмәлисән.
О шаһлыг гүруруи инди дә дурур,
Ешгиндән узагдыр әфсус бу гүрур.
Еһтијачын јохдур ешгимә артыг
Кәл ја шаһлыг елә, ја ешгбазлыг.

Бәли, Ширин чох доғру дејир. Севән адам истәр һөкмдар олсун, истәр рәијјәт, өз севкиси гаршысында онун шәхси гүруру олмамалыдыр. О өз ешгинин вә мә'шугәсинин гулу олмалыдыр. Физики күчүнү јада салан адам исә мә'нәви чәһәтдән күчсүздүр, чүнки онун ешги сахтадыр.

Гүрурла мәһәббәт, физики күчлә мә'нәви күч, зорла ешг, сәлтәнәт ешги илә инсани ешг бир јерә сыған шеј дејил, бунун бириндән јапышмаг лазымдыр. «Кәл ја шаһлыг елә ја ешгбазлыг» дејән Ширин, Хосровун ешгини ријасәт һиссиндән тәмизләмәјә чалышыр вә әсәрин сонунда буна мүвәффәг олур. Ширинин шәхсиндә Низами бүтүн Шәрг әдәбијјатында илк вә парлаг гадын сурәтләриндән бирини јаратмышдыр.

Бу мәнзум романда зәһмәткеш Фәрһадын Ширинә јетирдији саф мәһәббәт исә әсәрин икинчи хәттини тәшкил едир. Бу хәтт Низамидә биринчи хәтт гәдәр гүввәтли дејилдир. Сәмәд Вурғунун «Фәрһад вә Ширин» әсәриндә исә бу хәтт өн плана чәкилмишдир. Лакин бунунла белә, Сәмәд Вурғун Низаминин тә'сириндән тамамилә гуртара билмәмәш, Хосровун мәһәббәти Фәрһадын мәһәббәти илә мүвази верилмишдир.

Дедијимиз кими, «Фәрһад вә Ширин» пјеси Вәтән мүһарибәси илләриндә јазылмышдыр. Һадисәләрә һәмишә заманын көзү илә бахмағы бачаран Сәмәд Вурғун, бу көһнә мөвзуја да Вәтән мүһарибәсинин тәләбләри бахымындан јанашмыш вә нәтичәдә дөврлә сәсләшән бир әсәр јаратмаға мүвәффәг олмушдур.

Низами, Әлишир Нәваи, Дәһләви, Ариф вә башга шаирләр тәрәфиндән гәләмә алынан Фәрһад бир ашиг, бир дағчапандыр. Сәмәд Вурғунда исә ашиглик вә дағчапанлығындан башга Фәрһад һәм дә вәтәни мүдафиәјә галхан бир сәркәрдәдир. Беләликлә, Сәмәд Вурғунда мәһәббәт мөвзусу вәтәнпәрвәрлик мөвзусуна чеврилмиш-

дир. Фәрһадын сәнәти белә (о, ме'мардыр) пјесдә вәтәнпәрвәрлијә хидмәт едир.

Әсәрин илк шәклиндә тамашачы, Фәрһадын тикдији гала илә таныш олур. Бир аз сонра өјрәнир ки, бу гала јалныз көзәл сәнәт әсәри дејилдир, онун һәм дә вәтәнин мүдафиәсиндә бөјүк әһәмијјәти вармыш вә о бу мәгсәд үчүн тикилмишдир. Бу фикри биз галаја гијмәт верән Азәр бабанын дилиндән дә ешидирик.

Јахуд кәшфијјат мәгсәди илә Азәрбајчана кәлмиш Иран шаһы Хсровун Шапура дедији:

Нә гәдәр мөһтәшәм бир галадыр бу,
Дејирсән батаммаз Иран ордусу?

кими сөзләр, галанын нә мәгсәдлә тикилдијини ајдын билдирир.

Бундан әлавә, пјесдә Хосровун Ширинә «мәһәббәти» әсл мәһәббәт дејил, Иранын Азәрбајчана саһиб олмасы үчүн үјдурулмуш сијаси һијләдир ки, бу, Низамидә јохдур, С. Вурғунун әлавәсидир.

«Фәрһад вә Ширин» пјесиндән бәһс едән рус тәнгидчиси Пјотр Скосырев јазыр: «Ме'мар Фәрһадын шаһзадә Ширинә мәһәббәти заһирән бөјүк азадлыг мүһарибәси һадисәләри илә әлагәдар дејилдир. Лакин С. Вурғунун бүтүн әсәрләри кими, «Фәрһад вә Ширин» әсәри дә совет халгыны сых бирләшдирмәк ишинә, вәтәни мүдафиә етмәк ишинә доғрудан-доғруја хидмәт едир. Бу пјесдә халга сонсуз мәһәббәт, һәр чүр зүлмә, әдаләтсизлијә вә көләлијә нифрәт, халгын галиб кәләчәјинә инам о гәдәр гүввәтлидир ки, әсәрин бир чох сәһнәләри санки халгы фашизмә гаршы мүбаризәјә чағырыр вә гәләбәмизи тәрәннүм едир»[1].

Бу мә'нада Сәмәд Вурғунун Хосров сурәти өз характери е'тибары илә Низаминин Хосровундан сечилир. Низаминин Хосровунда да Ширинә дәрин, мисилсиз мәһәббәт јохдур, о, Ширини бир шаһ кими севир. Севсә дә өз шаһлыг гүрурундан әл чәкмир, шаһ бир кәнизи севән кими севир. Ширинсә «О шаһлыг гүрурун инди дә дурур» дејә бу чүр мәһәббәти гәбул етмир. Сәмәд Вурғун да Хосровла Ширин арасындакы бу чәһәти, бу мүнасибәти сахламаға чалышмышдыр. Пјесдә Ширинин Хосрова дедији ашағыдакы сөзләр Низами Ширининин мисал кәтирдијимиз сөзләри илә нә гәдәр сәсләшир:

---

[1] «Новы мир» журналы, 1942, №3.

Мәһәббәт гүввәтлә јашамаз гоша,
Ешгә атылан ох тез чыхар боша.
Әзәлдән дүнјада бир ганун да вар,
Үрәјә һөкм етмәк үрәклә олар.

Бунунла белә, Низамидәки Хосровун мәһәббәти илә пјесдәки Хосрвун мәһәббәти ејни дејил, башга-башгадыр. Әсас фәрг ондадыр ки, Низаминин Хосрову Ширини севмәкдә һеч бир мәгсәд күдмүр, Сәмәд Вурғунун Хосрову исә Азәрбајчаны Ирана гатмаг наминә Ширини «севир». Бу мә'нада Сәмәд Вурғунун Хосрову, мәһәббәти тахт-тача гурбан верән бир дипломат, бир һијләкәр ишғалчы кими нәзәри чәлб едир. Шапурун:

Шаһим, бу јерләрә диггәт илә бах,
Көвһәр мә'дәнидир бурдакы торпаг.
Һәр дашын алтында бир хәзинә вар,
Хошбәхтдир бу јерә саһиб оланлар.—

сөзүнә чаваб олараг Хосров:

Билирәм сөзүнүн мә'насы нәдир,
Бизә бу сәјаһәт бир бәһанәдир.
Кәрәк пәнчәмизә кечсин бу дағлар,
Бу чејранлы дүзләр, алмалы бағлар.—

дејә өз фикрини ачыг бәјан едир. Ширини көрүб она «вуруландан» сонра да Хосров Азәрбајчана саһиб олмаг мәсәләсини әсас мәгсәд кими ирәли сүрүр:

Ширин өз гәлбини верәрсә мана,
Иран саһиб олар Азәрбајчана.

Көрүндүјү кими, бурада әсас мәгсәд Ширинин мәһәббәтини газанмаг дејил. Әкәр әсас мәгсәд бу олса иди, онда јухарыда мисал кәтирдијимиз бејтин «Ширин өз гәлбини верәрсә мана» мисрасы «өзүмү дүнјанын ән хошбәхт ашиги һесаб едәрдим» фикри илә гуртармалы иди. Һалбуки о, хошбәхтлији севкилијә чатмагда дејил, Азәрбајчанын Ирана гатылмасында көрүр. Марагльдыр ки, бу фикрини Хосров өзү һисс етмәдән Ширинә дә билдирир. Ширин «мән вәлиәһдәм» дејә вәтәнә гајытмаг истәдијини дедикдә, Хосров онларын бирләшмәсин манс ола биләчәк «вәлиәһдлик» мәсәләсини «сән гал Иранда,

гарышсын Ирана Азәрбајҹан да» дејә чох асанҹа һәлл едир. Хосровун мәһәббәтинин бир сијасәт олдуғуну баша дүшән Ширин она чох көзәл ҹаваб верир:

Лакин дүшүнүн ки, бөјүк бир өлкә
Јамаг ола билмәз һеч бир торпаға.
...Шаһим, сијасәтдир бу дедикләрин,
Мәнә мәһәббәтин бир бәһанәдир.

Шириннин тәслим олмадығыны көрән Хосров гәзәбләнир, Шапурдан вә вәзирдән тәдбир истәјир:

Јох!.. Одлар төксә дә бүтүн каинат
Әлимдән вермәрәм Ширини бир ан.
Күләрләр үстүмә мәним һәр јандан,
Һамы ағыз ачыб дејәр ки, бир бах
Һөкмдар әлләрдә олду ојунҹаг.

Хосровун мүһакимәси чох гәрибәдир. «Бүтүн каинат од төксә белә Ширини әлимдән вермәрәм» дедији заман илк бахышда бизә елә кәлир ки, Хосров өз мәһәббәтиндән кечә билмәдијини демәк истәјир, лакин сонракы сәтирләр бизә башга сөз дејир. О, ҹамаатын тә'нәсиндән, истеһзасындан горхдуғу үчүн Ширини әлиндән вермәк истәмир, горхур ки, һамы ағыз ачыб «һөкмдар әлләрдә олду ојунҹаг» дејәр. Ајдын олур ки, Хосров Ширини дејил, өзүнү, шөһрәтини, сәлтәнәтини севир.

Шириннин тәслим олмадығыны вә бундан сонра да өз инадындан әл чәкмәдијини дәрк едән Хосров, Шириндән интигам алмаг фикринә дүшүр:

Гајыдыб тапмаса Фәрһад ону сағ,
О, кимин ешгилә гылынч вураҹаг?
О вахт сәрчә кими боғарам ону,
Анлајар гаршымда гул олдуғуну.

Демәк, Ширини өлдүрмәкдә Хосровун гәсди Фәрһаддан интигам алмаг, Фәрһада «гул олдуғуну» анлатмагдыр. Бурада әсас мәсәлә Фәрһада гәләбә чалмаг, ону алчалтмагдыр. Хосров бурада да бир шаһ кими һәрәкәт едир, гаршысында әјилмәјән Фәрһады әјмәк үчүн өз «мәһәббәтиндән»—Шириндән белә кечир.

Гүрур наминә мәһәббәтдән кечмәк! Бу мәһәббәтә ким инана биләр? Даһа доғрусу, бу, мәһәббәтдирми? Әкәр Хосров «Ширинә чатмаг үчүн Фәрһады мәһв едәҹәјәм» десәјди, бурада бәлкә дә онун мәһәббәтинә инана биләрдик. Лакин о, белә демир, бу онун јадына да дүшмүр, бу, Шапурун јадына дүшүр.

Бүтүн бунлар бизә Хосровун мәһәббәтинә инанмамаға һагг верир. Бу мә'нада Хосровун фаҹиәси мәһәббәт фаҹиәси дејил, фаҹиә даһа чох онун шаһлығы, һөкмдарлығы илә әлагәдардыр. Хосров өзү дә буну дәрк етдијиндән, «Нә верди Хосрова бу һөкмдарлыг»—дејә дәриндәрин дүшүнүр.

Һәгигәтән беләдир. Чүнки һөкмдар олан бир шәхс инсани һиссләрдән мәһрум олур. Онун севкиси дә, һәвәси дә, кәдәри дә севинҹи дә, истәји дә, арзусу да тахт-таҹ мәнафејиндән кәнара чыха билмәз. О, бүтүн дујғу вә арзуларыны сәлтәнәтин мәнафејинә табе етдирмәлидир. Буна көрә дә һөкмдарлыг ешги дүнјада гијмәтли олан нә варса—шәхси азадлығы, истәк вә арзулары дәјанәти, мәрдлији Хосровун әлиндән алмыш, ону мә'нәви шикәст етмишдир. Хосров дејир:

Нә верди Хосрова бу һөкмдарлыг?
Азадлыг вердими мәнә бир анлыг?
Кечди дүкүнләрдә өмрүмүн чоху,
Дашдан даша дәјди бәхтимин оху.
Зүлмә алышдырды мәни ихтијар.

Сонунҹу мисрадакы «ихтијар» сөзү јеринә дүшмәмишдир. Шаир һәмин сөзлә «саһиби—ихтијар» демәк истәмишдир. Бәли, ихтијар саһиби олмаг истәр-истәмәз инсаны зүлм етмәјә тәһрик едир. Тахт-таҹ саһиби бә'зән өзү истәмәсә дә, сәлтәнәтин јашамасы наминә ган төкмәли, ҹинајәт етмәли олур. Бүтүн бунлары дәрк едән Хосров вәзирдән хәбәр алыр:

Сөјлә бу дүнјада һансы ҹаһанкир
Разы јашамышдыр өз талејиндән?

Вәзир «Искәндәр Кәбир» дејә ҹаваб вердији заман Хосров даһа да гәзәбләнир:

Јаландыр, јаландыр, тарихи билсән
Онун да бәхтини көрәрсән гара.
Чүнки шөһрәт һара,. сәадәт һара?

Хосровун чавабы доғрудур. Бу нөгтәдә о, бир инсан кими нәзәримиздә бөјүјүр. Чүнки бурада о, јалныз шөһрәтпәрәст олараг галмыр, һәм дә бу шөһрәтин инсанын шәхси һәјатына нечә баһа отурдуғуну гејд едир. Ахы биз әввәлки сәһнәләрдән Хосровун өмрүнү мәһәббәтсиз баша вурдуғуну вә онун һәјатда нә гәдәр бәдбәхт олдуғуну билирик. Хосров фикринә давам едәрәк дејир:

Көтүр мәни, даг бојдадыр һәм гәмим,
Нә достум вар, нә дәрд билән һәмдәмим.
Нә олсун ки, чох бөјүкдүр шаһ адым.
Өз өмрүмү мәһәббәтсиз јашадым.

Һәм дә бундан әввәлки шәкилдә Хосровун Ширинлә олан сөһбәтиндән билирик ки, о, Бизанс һөкмдарынын гызы Мәрјәмә дә сәлтәнәтин наминә евләнмишдир:

Бир вахт бүрүмүшдү мәни дүшмәнләр,
Күндә мин фәлакәт, мин гара хәбәр.
Иран торпағына һүчум чәкәрәк,
Көјдән од төкүрдү башыма фәләк.

О вахт һәр тәрәфә мән әл-гол атдым,
Бизанс дөвләтилә достлуг јаратдым.
Бу достлуг шәртилә Мәрјәми алдым,
Ешгсиз јашајыб вахтсыз гочалдым.

Хосровун фачиәси бу нөгтәдән башланыр. Јә'ни тахт-тач мәнафејини күддүјү нөгтәдә шаһ Хосров инсан Хосрова гәләбә чалыр. Тахт-тачынын хатиринә о өз шәхси һиссләрини боғур, бөјүк шөһрәтә вә сәлтәнәтә чатса да «өмрү мәһәббәтсиз баша вурмалы» олур. Хосроун бу дәрдини баша дүшмәјән вәзир тәсәлли вермәк үчүн она шаһ олдуғуну хатырладыр:

Аман, шаһым, үзүр сизи хәјаллар,
Пәнчәниздә Иран бојда өлкә вар.
Гәлбиниздән һәр нә кечсә дүзәләр,
Бир гыз нәдир, сизә јүз мин гыз кәләр.

Вәзир баша дүшә билмир ки, Хосровун да фачиәси мәһз һөкмдарлығында, она бир гыз нәдир, мин гызы да кәлә билмәсиндәдир. Лакин бу, мәһәббәтдирми? Ахы, Хосров буну ахтармыр. Хосров чох һаглы олараг дејир:

Мән онсуз да гызлары чох јохладым,
Јүз мининин чичәк кими гохладым.
Нә олсун ки, һеч бирини севмәдән
Һәсрәт галдым бу дүнјада ешгә мән.

Хосров мәһәббәт истәјир, севмәк, онун јолунда әзаб чәкмәк вә она чәтинликлә наил олмаг истәјир. Будур әсл һәјат! Изтирабсыз, интизарсыз бир һәјат бошдур, мә'насыздыр! Хосровун арзусу тәбиидир вә бу, сон дәрәчә психоложи мәсәләдир. Дүнјадан ешг истәјән, мәһәббәтлә јанашмаг истәјән Хосров бу нөгтәдә бөјүкдүр. О, физики күчү илә, һөкмдарлығы илә башгаларыны һәдәләјәндә кичик, өз ачизлијини вә бәдбәхтлијини дәрк едәндә бөјүкдүр, учадыр. Чох тәәссүф ки, Сәмәд Вурғун Хосровун кечридији бу психоложи һаллары өтәри тәсвир етмиш, ону Ширинә бәсләдији мәһәббәтдә бөјүдә билмәмишдир. Кәтирдијимиз мисаллардан көрүндүјү кими, биз онун Ширинә олан мәһәббәтинә инана билмирик. О, Ширинә дә Мәрјәмә јанашдығы кими јанашыр, Ширинлә дә тахт-тач наминә, һакимијјәтини кенишләндирмәк наминә евләнмәк истәјир: Әкәр о, бир инсан кими тәмизләнсәјди Мәрјәмдә бурахдығы сәһви Шириндә тәкрар етмәзди. Ахы Хосров Ширинә гочалыг дөврүндә раст кәлмишдир. Онун артыг чаван оғлу вардыр. Артыг, о, мәһәббәтсиз јашадығыны, шаһлығын ону хошбәхт етмәдијини дәрк едәндән сонра Ширини мәгсәдсиз севмәли иди. Белә олардыса, Хосровун фачиәси даһа дәрин вә даһа психоложи оларды. Ширинә бәсләдији мәһәббәтин сахта олдуғуну билән тамашачы, Хосровун «Өз өмрүмү мәһәббәтсиз јашадым» сөзләринә тәәссүф етмир, она ачымыр.

Сәмәд Вурғун Низаминин тә'сириндән чыха билмәмиш, Хосровла Ширин арасындакы мәһәббәти сахламышдыр. Лакин драматург мәһәббәти биртәрәфли етсә иди, Хосровун фачиәси даһа дәрин вә даһа фачиәви оларды. Белә ки, Хосров тахт-тач наминә дејил, бүтүн варлығы илә Ширини, Ширин исә ејни мәһәббәтлә Фәрһады севмиш олса иди, бурада тракик бир коллизија јаранар вә Хосровун фачиәси даһа да дәринләшәрди.

Низамидә Ширин Хосрову севсә дә, ону рәдд едир. Низами Ширинин васитәсилә мүстәбид бир һөкмдары тәрбијәләндирир, исанилләшдирир. Сәмәд Вурғунун белә бир мәгсәди олмадығы һалда, Ширинин каһ Хосрова, каһ да Фәрһада мејлини нә илә изаһ етмәк олар?

Пјесдән мә'лумдур ки Ширин Фәрһады дејил, Хосрову севир. Даһа доғрусу, Ширинин мәһәббәти гејри-мүәјјәндир, думанлыдыр. Әсәрин VII шәклиндә Фитнә илә Ширин арасында белә бир мүкалимә вардыр:

Фитнә

Фәрһад чыхмамыш ки, һәлә јадындач?

Ширин

Сәчдәјә лајигдир ондакы вичдан.

Фитнә

Еләјсә, зәһмәт чәк, Фәрһады сев сән.

Ширин

Бәс Хосров?

Фитнә

Хосрову севән чох олар.
Фәрһадын нә тахты, нә дә тачы вар.

Ширин

Хосров да тахтындан, тачындан кечир,
Көрмәдин, ајрылды Мәрјәмдән јазыг,
Мәһәббәт көрмәди мәндән азачыг,
Онун да талеји кәтирир гара,
Күнәши гәрг олур гаранлыглара.

Фитнә

Бәлкә икисини бирдән севәсән?

Фитнәнин сон сөзү зарафатјана дејилсә дә, бурада бир һәгигәт вардыр. Чүнки Ширин нә јардан дојур, нә әлдән гојур. Фитнә илә олан бу сөһбәтдән сонра Фәрһад кәлир, Бисүтун дағыны јармаг үчүн Шириндән хејир-дуа истәјир. Фәрһадын сөһбәтиндән мә'лум олур ки, о, Хосровла шәрт кәсмишдир, әкәр Бисүтун дағыны јарыб

гуртарарса, Хосров Шириндән әл чәкәчәкдир. Шәрти ешидән Ширин дәрһал Фәрһада хејир-дуа верир:

Хејир-дуачыјам сәнә һәр заман,
Кет, зәфәрлә гајыт бу имтаһандан.

Демәк, Ширин бу имтаһанда Фәрһадын гәләбә чалмасыны Хосрову мәғлуб едиб она саһиб олмасыны истәјир.

Инди биз бунларын һансына инанаг? Бајаг Хосрову Фитнәјә е'тираф едән Ширин инди Фәрһада нијә хејир-дуа верир? Нәһајәт, Ширинин гәлбиндәки бу икилик нә илә изаһ олунмалыдыр?

Драматург, Ширинин характерини, мәһәббәтини, истәјини, әввәлчәдән мүәјјәнләшдирмәмишдир.

Хосровун рәсминә вурулмасындан сон шәкилләрә гәдәр биз Ширинин Хосрова биканә олмадығыны, Фәрһада исә е'тинасыз олдуғуну (хејир-дуа мәсәләси истисна едилмәклә) көрүрүк. Буна көрә дә Фәрһадын өлүмүнү көрән Ширинин финалда өзүнү өлдүрмәсинә инанмаг олмур. Ахы бу өлүм Ширинин характериндән кәлмир.

«Фәрһад вә Ширин»дә гојулан икинчи мәсәлә мә'нәви күчлә физики күчүн, сәнәтлә гүввәтин мүбаризәсидир. Хосров гүввәти, Фәрһад исә сәнәти тәмсил едир. Әсәрин сонунда Хосровун мә'нәви мәғлубијјәти зорун, күчүн мәғлубијјәтидир. Сәмәд Вурғун Фәрһадын симасында сәнәтин дағлары јериндән ојнадан бөјүк гүдрәтини усталыгла вермишдир. Хосров Фәрһадла бағладығы мүгавиләдә она көрә мәғлуб олур ки, онун Ширинә мәһәббәти, үрәји, мә'нәвијјаты сахтадыр. Фәрһад она көрә галиб кәлир ки, мәһәббәти, мә'нәвијјаты, дујғу вә дүшүнчәләри јүксәкдир, тәмиздир. Онун мәһәббәтиндә худпәсәндлик јохдур. Бисүтун дағыны саф мәһәббәтинин гүдрәтилә јарыр, мәһәббәтин күчү илә галиб кәлир. IX шәкилдә Хосровун «мән мәғлуб олурам» дејиб инләмәси мәһәббәтлә бирләшән сәнәтин гәләбәсидир: Бу сәһнәдә Шапурла Вәзир арасында белә бир сөһбәт кедир. Шапурун:

Дүнјанын гәрибә ојунлары вар,
Шөһрәтсиз, мәнсәбсиз садә бир ме'мар
Бизә галиб кәлир өз гүдрәтилә.—

сөзүнә чаваб олараг вәзир «хејр, галиб кәлир мәһәббәтилә»,—дејә чаваб верир.

Шапур да Фәрһад кими сәнәткардыр. Сөһбәтләриндән мә'лум олур ки, онлар вахты илә бир јердә охумуш, дост олмушлар. «Сәнәт һәр шејә гадирдир вә өлмәздир» фикри Шапур образында һачаланыр. Сәнәт инсанын сәадәтинә, онун мәнафејинә һәср едилдикдә көзәлдир вә алгышланмалыдыр. Лакин о, бә'зән гара гүввәләрин әлиндә силаһа чеврилир. Онда вај о сәнәтин һалына, вај о сәнәткарын талејинә!

Шапур өз билијини, сәнәт вә исте'дадыны гара гүввәләрин мәнафејинә вердијиндән, сәнәт ону бәдбәхт едир. Ширин дә гара гүввәләрин әлиндә бу «сәнәтин» гурбаны олур. Шапур өз сәнәтини, бачарыг вә гүдрәтини шаһын, јә'ни гара гүввәләрин арзусуна һәср етдији үчүн әсәрин сонунда мәғлуб олур, өлдүрүлүр. Бурада шаир ваҹиб бир мәсәләјә тохунмушдур: өз сәнәтини һаким тәбәгәнин мәһкумлар үзәриндәки һакимијјәтинә, зүлмүнә хидмәтә чевирән, һакимләрин мәддаһы олан бир сәнәткарын сәнәти чансыз вә мүвәггәти, өлүмү исә шәрәфсиздир.

Көстәрдији хидмәтин мүгабилиндә Хосров Шапура Азәрбајҹанда валилик вә'д едир. Бурада Шапур нә гәдәр кичилир, сәнәти дә өзү гәдәр алчалыр. Чүнки онун сәнәти бөјүк идејалара дејил, кичик дујғулара, шаһын вердији мүкафатлара хидмәт мәгсәди күдүр.

Шапурун гаршысында Фәрһад дағ кими јүксәлир, чүнки о, сәнәтини һәјаты гәдәр севдији вәтәнинә, ешгинә һәср едир. Әкәр Шапур Хосровун шәклини чәкиб Ширини алдадырса, Фәрһад вәтән наминә, онун мүдафиәси үчүн галалар тикир вә өз мәһәббәти наминә Ширинин әксини Бисүтун дағына һәкк едир. Белә сәнәткар өлмәз, белә сәнәт исә әбәдидир. Шапур өмрү боју шаһын голтуғунда әјилә-әјилә јашајырса, Фәрһад азад јашајыр, тәбиәтин амансыз гүввәләри илә дөш-дөшә кәлир. О, нәинки шаһларын гаршысында, дағларын гаршысында белә әјилмир, әксинә, онлары өз әзәмәти гаршысында әјилмәјә мәҹбур едир. Фәрһад образынын бу ҹәһәти, онун мәһәббәти вә бу мәһәббәтин һәр шејә галиб кәлән гүдрәти Низамидә олдуғу кимидир. Бу ҹәһәти Сәмәд Вурғун Низамидән ејнилә көтүрмүшдүр. Фәрһада верилән башга бир ҹәһәт—онун гәһрәманлығы вә сәркәрдәлији Сәмәд Вурғунун әлавәсидир. Бу әлавә әсәрин јазылдығы Вәтән мүһарибәси дөврүнә, бу дөврүн тәләбләринә нә гәдәр ујғун кәлсә дә, һадисәләрин реал ахынына мүәјјән гәдәр хәләл кәтирмишдир. Белә ки, Ширинин Хосров тәрәфиндән гачырылмасыны ешидән Фәрһадын

силаһа сарылмасы тәбиидир вә бурада о, вәтәнин мүдафиәчиси кими даһа да учалыр. Фәрһад бөјүк бир гошунла Иран сәрһәддини кечир. Иран ордусу Фәрһадын зәрбәләринә давам кәтирә билмир. Шапур «о бүтүн Ираны виран гојаҹаг»—дејә нalә чәкир вә јенә һијләјә әл атыр. Мәктәб јолдашы Фәрһадын јанына кәлир, она барышыг тәклиф едир. Фәрһад исә «дүшүнән бир кәс намәрд бир дүшмәнлә барыша билмәз»—дејә барышығы рәдд едир:

Ширин чыхмајынча о даш гәфәсдән,
Ҹәбһә палтарымы сојунмарам мән.—

дејән Фәрһадын VII шәкилдә Хосровун «Бисүтун дағыны јарсан, Ширини гајтарарам» шәртинә разы олуб, бирдән-бирә гылынчы јерә гојмасы чох гәрибә көрүнүр. Сорушулур, мәкәр Фәрһад мүһарибәдә мәғлуб олду ки, бу шәртлә разылашды? Шәрти Хосров јох, Фәрһад ирәли сүрмәли иди, чүнки о, галибдир. Галибин бирдән-бирә мәғлуб вәзијјәтинә дүшмәси һадисәләрин реал ахыны позур, она нағылвары сәчијјә верир.

Әсәрдәки ујғунсузлуглардан бири дә Ширујјә илә әлагәдардыр. Әсәрин илк шәклиндә Ширујјәнин Ширинә вурулдуғуну билирик. Лакин бу мәһәббәт инкишаф етдирилмир, Ширујјәнин Ширинә бәсләдији мәһәббәт ријасәт ешги илә әвәз олунур. Вәзирин фитвасы илә өз атасына дүшмән кәсилән Ширујјәнин анасы илә атасы арасында дүшән конфликтдән атасына гаршы истифадә етмәмәси, әксинә, анасына гаршы дурмасы әсассыз көрүнүр. Һадисәләрин ахыны башга нәтиҹәни тәләб едирди. Әкәр мүәллиф Ширујјәнин Ширинә олан мәһәббәтини шәкилдән-шәклә дәринләшдириб, ону Ширинә көрә әринә гаршы дуран Мәрјәмлә, јә'ни анасы илә бирләшдирсә иди, конфликт даһа әсаслы вә тәбии оларды. Лакин нәдәнсә драматург бу инандырыҹы вә әсаслы конфликтдән истифадә етмәмишдир.

Әсәрин илк шәкилләриндән јүнкүл тәбиәтли, шүурсуз бир кәнҹ кими танıдығымыз Ширујјәнин вәтәни мүдафиә наминә анасына гаршы дурмасы, онунла чарпышмасы инандырыҹы дејилдир.

Ширујјә илә Мәрјәмин чарпышдығы сәһнә, драматуркија тарихимиздә диггәти ҹәлб едән сәһнәләрдән биридир. Лакин ана илә оғулун бир-биринә гаршы гылынч галдырдығы бу сәһнәдә мәгсәд ајдынлығы јохдур. Мәрјәмин, үстүнә кәтирилән күнүдән наразы галыб Хосров-

дан үз дөндәрмәси, атасы евинә кетмәси, Бизанс гошунлары илә әринин үстүнә һүчума кечмәси вә бу мүбаризәдә оғлу Шируjjәjә архаланмасы чох тәбиидир. Ширинә көрә атасына рәғиб олан Шируjjәнин бу конфликтдән истифадә едиб анасы илә бирләшмәли икән анасынын үстүнә һүчум чәкмәси исә әсассыздыр. Мүәллиф буну Шируjjәнин вәлиәһд олдуғу тахт-тач наминә, тахт-тачы горумасы илә әсасландырыр. Лакин бу инандырычы әсас ола билмәз. Чүнки, әввәл јухарыда дедиjимиз кими, драматург әсәрин әввәлләриндә Шируjjәни о гәдәр авара, јүнкүлтәбиәт тәгдим едиб ки, биз онун вәтән наминә анасынын үстүнә гылынч галдырмасына инана билмирик. Сонра: тутаг ки, вәзирин тә'кидилә Шируjjәдә сәлтәнәт һәрислиjи, тахт-тач еһтирасы баш галдырмышдыр. Әкәр һәгигәтән беләдирсә, о, тезликлә атасынын арадан галдырылмасыны истәрди (елә бу мәгсәдә көрә дә әсәрин сонунда атасыны өлдүрүр). Бир һалда ки, атасынын өлүмүнү истәjирди, атасыны мәһв етмәjә кәлән анасына гаршы дура биләрдими? Ахы Кәjан тахт-тачынын үстүнә кәлән өзкәси деjил, өз анасыдыр. Демәк, бурада тахт-тачын әлдән чыхмаг горхусу јохдур. Бу мүһарибәдә анасы галиб кәлсәjди, Хосров өлмәли, һакимиjјәтә гануни олараг Шируjjә кечмәли иди. Беләликлә о һәм тахт-тача, һәм дә Ширинә саһиб ола биләрди. Вәзиjјәтин реал нәтичәси белә олдуғу һалда, Шируjjәнин анасына гылынч галдырмасы әсассыз көрүнүр.

М. Ариф, Һ. Һүсеjнов Һ. Меһди «Фәрһад вә Ширин» әсәриндәки уjғунсузлуглары онун романтик планда јазылмасы илә изаһ едирләр. М. Ариф јазыр: «Сәмәд һәjаты вә инсанлары романтик бир шаир, мүтәфәккир кими мүшаһидә вә тәсвир едир. Ону реал мәишәт вә фактлар тәфәррүатындан јүксәкдә дуран идеjалар вә мә'нәви, руһи һәрәкәтләр аләми марагландырыр. «Фәрһад вә Ширин»дә романтика даһа гүввәтлидир... «Фәрһад вә Ширин» драмасына реалист бир әсәр кими бахдыгда вә ја һадисәләрин, образларын мәнтиги инкишафыны тә'гиб етдикдә, бә'зи уjғунсузлуглара раст кәлирик».[1]

Пјесдә гојулан мәсәләләрдән бири дә мәһәббәтин гүдрәти, онун ојатдығы нәчиб һиссләрдир. Бу, Низаминин «Хосров вә Ширин»индә даһа гүввәтлидир. Даһа доғрусу, Низаминин «Хосров вә Ширин»и илк мисрасындан сон мисрасына кими мәһәббәт дастаныдыр. С. Вурғунун «Фәрһад вә Ширин»индә исә бу, мәсәләләрдән биридир.

[1] М. Ариф. «С. Вурғун драматуркиjасы». «Халг шаири Сәмәд Вурғун. Мүгәддимә.» Азәрб. ССР ЕА нәшриjјаты, 1956 сәһ. 112.

«Хосров вә Ширин» дастанынын мүгәддимәси бу чәһәтдән диггәтәлајигдир «Ешг барәсиндә бир нечә сөз»— адланан мүгәддимәдә даһи шаир дастанын идеjасыны, мәзмунуну лаконик шәкилдә изаһ етмәjә чалышыр. Бу мүгәддимә санки бөjүк бир дастанын епиграфы, бөjүк бир операнын увертүрасыдыр:

Ешгдир меһрабы уча көjләрин,
Ешгсиз, еј дүнjа, нәдир дәjәрин?
... Ешгсиз олсаjды хилгәтин чаны,
Дирилик сармазды бөjүк чаһаны.
... Әкәр олмасаjды ешгин данәси,
Кәлмәзди дүнjадан дирилик сәси,
...Јарансаjды көjләр ешгдән азад,
Душүн, олардымы Јер үзү абад?

Ешг һаггында деjилмиш бу афоризмләрдән сонра шаир ешг дастанына башлајыр вә Хосров кими чаһил, әjјаш бир адамы ешглә тәрбиjәләндирир. Мәһз бу чәһәтинә көрәдир ки, франсыз әдиби Л. Арагон дастаны «мүәjјән дәрәчәдә дидактик әсәр» адландырыр.

Сәмәд Вурғун «Фәрһад вә Ширин»дә Хосровун мәһәббәтиндән чох, ешгин јолунда гылынч галдыран, күлүнк вуран Фәрһадын мәһәббәтиндән бәһс едир. Бурада Фәрһадын дуjғулары, әмәл вә арзулары, мүбаризәси диггәт мәркәзиндәдир. Фәрһадда исә ики чәһәт бирләшмишдир. О һәм зәһмәткешдир, һәм гәһрәман, һәм ме'мардыр, һәм сәркәрдә. Бунларын һамысындан әввәл о, ашигдир. Һәм Ширинин ашигидир, һәм Вәтәнин. О, Ширинин јолунда гылынч галдыраркән һәм дә вәтәнин јолунда вурушмуш олур. Беләликлә, пјесдә Ширин оғурланмыш вәтән рәмзи кими үмумиләшир. Фәрһад гылынч галдыранда да, күлүнк вуранда да вәтәни дүшүнүр. Онун бүтүн гүввәси, һисс вә дуjғулары вәтәнин әтрафында дөнүб-доланыр. Бу мә'нада Фәрһад идеал, мүсбәт гәһрәман кими Низаминин Фәрһадындан үстүндүр. Һәм дә Сәмәд Вурғунун Фәрһады, Низаминин Фәрһадындан фәргли олараг, даһа реалдыр, Низаминин Фәрһады исә әфсанәвидир.

Низаминин ешг һаггында дедиjи сөзләр, гиjмәтли афоризмләр Сәмәд Вурғунун «Фәрһад вә Ширин»индә Фәрһада шамил едилмишдир. Фәрһад:

Бир дә илһам верир мәнә мәһәббәт,
Онун мејвәсидир бу иш, бу сәнәт.—

дејәрәк, мәһз ешгин гүдрәтини нәзәрдә тутур.

Сәмәд Вурғунун «Өлән мәһәббәт», «Ајын әфсанәси», «Һүрмүз вә Әһримән», хүсусән «Фәрһад вә Ширин» әсәрләриндә «Авеста» мотивләри үстүн јер тутур. Һәтта мүасир мөвзуда јазылан «Инсан» пјесиндә алман философу Албертлә Шаһбаз арасындакы мүбаһисәдә дә Һүрмүз вә Әһримән хатырланыр.

«Фәрһад вә Ширин» пјесинин III шәклинин ремаркасында охујуруг: «Атәшкәдә. Гүруб вахтыдыр. Сағ тәрәфдә бөјүк вә әзәмәтли өкүз һејкәли. Өкүзүн гашгасында дүмағ тәпәл вар. Әһали атәшкәдәни мүһасирәјә алмышдыр. Азәр баба өкүз һејкәлинин гаршысына кәләрәк башыны сығаллајыр». Бундан сонра Азәр баба өкүзә мүрачиәтән дејир:

Голунда күчү вар гара торпағын,
Бәрәкәт кәтирир сәнин ајағын.
...Инсанлыг сәнинлә чатыр чөрәјә,
Сән чарә тапырсан һәр бир диләјә.
Кет, улу Һүрмүзә јалвар ки, бир дә
Өлүм вә хәстәлик олмасын јердә.

Тәхминән ејни сөзләри—халгын мүгәддәс өкүзә мүрачиәтини «Өлән мәһәббәт»дә дә охујуруг:

Сән еј Јер үзүнүн шөһрәти өкүз,
Бүтүн нәсилләрин гүввәти өкүз,
Јерин не'мәтисән, уғурлусан сән,
Бир бәри кәл өпүм сәнин көзүндән.
Јерими шумлајыб әкән дә сәнсән,
Ағыр барханамы чәкән дә сәнсән.

Һәм «Өлән мәһәббәт»дә, һәм дә «Фәрһад вә Ширин»дә өкүз инсана көмәк олдуғуна, она чөрәк, хејир-бәрәкәт кәтирдијинә көрә тә'рифләнир вә мүгәддәс һесаб олунур. Өкүзүн атәшпәрәстликдән әввәлки тотемизм дөврүндә дә Азәрбајчанда мүгәддәс һесаб едилдији мә'лумдур[1]—[2].

[1] Бах: К. В.. Тревер. Копатшах. Постух царь. Тр. От. История култур и искусств Востока, 1940, стр. 71.

[2] М. Һ. Тәһмасиб. «Дәдә Горгуд бојлары һаггында», «Азәрбајчан шифаһи халг әдәбијјатына даир тәдгигләр», Азәрб. ССР ЕА нәшријјаты, 1961, сәһ. 20.

«Авеста»да өкүзүн мүгәддәслијинә даир хүсуси бәһсләр вә әфсанәләр вардыр. Әфсанәләрдән бири беләдир: «Бир күн илк чанлы варлыг олан өкүз дағда отлајырды. Меһр онун белинә минмәк истәдикдә өкүз гачды. Меһр јыхылды. Анчаг әл чәкмәди. Далынча гачды. Өкүз јорулду вә тәслим олду. Меһр ону ајагларындан тутуб чијнинә алды вә каһаја апарды. Бу дастан инсанын бу дүнјадакы зәһмәтини әкс етдирән бир дастандыр. Меһр өкүзү бурахды. О, Јер үзүндә азад кәзди. Бу вахт Күнәш өз гасиди гарғаны Меһрин јанына көндәрди, она өкүзү гурбан кәсмәсини әмр етди. Меһр разы олмаса да чарәси јох иди. Истәр-истәмәз өкүзү тутду. Бир әлини онун ики бујнузунун арасына кечиртди, о бири әлини өкүзүн бөјрүнә јеритди. Бу вахт чан верән һејванын бәдәниндә бир мө'чүзә пејда олду. Јерин үзүнү көј-көјәрти бүрүдү. Өкүзүн бел сүмүјүнүн ичиндә һүбубат (буғда, арпа вә с.) әмәлә кәлди. Ганындан мејвә көјәрди. Она көрә дә дин хадимләри дини мәрасимләрдә шәраб ичмәји тәклиф едирләр. Бу вахт Әһримән напак мәхлугаты (илан, әгрәб, гарышга вә с.) чан верән өкүзүн үстүнә көндәрди. Әһримән истәјирди ки, мәһсул верән бу көзәл һејванын чинсијјәт аләтини јесинләр. Ганындан ичсинләр. Анчаг бу нијјәт баш тутмады. Мө'чүзә баш верди. Ај өкүзүн нүфтәсини паклады вә мүхтәлиф фајдалы һејванлар ондан әмәлә кәлди. Меһрин вәфалы итинин горудуғу өкүзүн руһу сәмаја галхды. Орада Силванус ады илә малдаварын мүһафизәси кәсилди. Меһр бу гурбаны кәсдијинә көрә аллаһ һәјаты тәзәдән јаратды».[1].

Бу әфсанәдән көрүндүјү кими, өкүз арпа вә буғданын јарадычысы, јә'ни инсанын көмәкчиси кими тәсвир олунур. Һәмин әфсанәни јазыја көчүрн Пур Давуд да чох һаглы олараг бу әфсанәни «инсанын бу дүнјада зәһмәтини әкс етдирән бир дастан» адландырыр. Ејни фикир Әбу Рејһан Бирунинин «Әл әсарул Багијјә» әсәриндә дә вардыр.[2]

«Фәрһад вә Ширин» пјесинин III шәклинин ремаркасында өкүзүн тәсвириндән вә Азәр бабанын она мүра-

[1] «Әдәбијјате мәзди јәсна јәштиһа», чилд әввәл, гисмәте әз китабе мүгәддәсе «Авеста», тәфсир вә тәәллифе Пуре Давуд, Бомбеј, 1928. сәһ. 416—417.

[2] Әбу Рејһан Бируни. «Әл әсарул Багијјә», Лејпсиг, 1923, сәһ, 226.

чиәтиндән ајдын олур ки, һадисәләр атәшпәрәстлик дөврүндә чәрәјан едир. Бу дөврүн адәт-ән'әнәси, хүсусијјәтләри, Зәрдүшт, онун «Авеста»сы, арзулары вә мүбаризәси, үмумән, Сәмәд Вурғун јарадычылығында хүсуси јер тутур. Шаир јалныз тарихи әсәрләриндә дејил, мүасир мөвзуда јаздығы бир сыра әсәрләриндә дә «Авеста» мотивләринә, Һүрмүз вә Әһриманә, онларын әбәди мүбаризәсинә бу вә ја дикәр мәсәлә илә әлагәдар олараг тохунур. Бизчә, Сәмәд Вурғун јарадычылығындакы бу мәсәлә ајрыча тәдгигат ишидир.

«Инсан» драмы Сәмәд Вурғунун ән чох мүбаһисәјә сәбәб олан әсәрләриндән биридир. Пјес Бөјүк Вәтән мүһарибәси илләриндә јазылмыш, мүһарибә гуртарандан бир нечә ај сонра, 1945-чи илин сентјабр ајында Әзизбәјов адына Азәрбајҹан Дөвләт Драм театрында тамашаја гојулмушдур.

Пјес һәр шејдән әввәл мүасир мөвзуда јазылдығына көрә шаирин драматуркијасында мүәјјән әһәмијјәтә маликдир.

Шаир јазыр: «Бу ил јазмыш олдуғум «Инсан» адлы мәнзум драма һаггында нә дејим? Ону охучу вә тамашачыларымыз көрдүјү заман мән јенә шад олачағам. Јалныз ону дејә биләрәм ки, «Инсан» әсәрини мән чох севирәм. Орада инсан талеји фачиәләр ичиндән күнәшли-күндүзлү бир сәһәрә, истигбала, шүур вә идракын һаким олдуғу бир дүнјаја јол ачыр»[1].

Шаирин гејдиндән онун бу пјесдә нә гәдәр бөјүк мәгсәд күддүјү ајдын олур. «Инсан» пјесини шаирин үмуми јарадычылығындан ајры тәһлил етмәк мүмкүн дејилдир. Буна көрә дә Вурғунун, хүсусилә Бөјүк Вәтән мүһарибәси дөврү јарадычылығына үмуми бир нәзәр салмалыјыг.

Јарадычылығынын илк дөврләриндән башлајараг, шаирин әсәрләриндә ики гүввәнин—хејирлә шәрин кечә илә күндүзүн сәадәтлә фәлакәтин мин илләр боју давам едиб кәлән гәдим мүбаризәсиндән данышылыр. Шаир мүһарибәнин гызғын дөврүндә бәшәр тарихини хејирлә шәрин мүбаризә тарихи кими гијмәтләндирәрәк јазырды: «Әкәр биз инсан тарихини бир даһа вараглајачаг олурсаг, даима хејир вә шәр гүввәләринин мүбаризәсини көрәрик, Һомерин «Одиссеја»сы, Низаминин «Лејли вә Мәчнун»у, Һетенин «Фауст»у, Шекспирин «Һамлет»и вә бир чох бу кими надир әсәрләр хејир вә шәр гүввәләрин чарпышмасына һәср едилмиш инсанлығын хејир гүввәләр пәрәстишкары олдуғуну тәрәннүм едән әсәрләрдир.

...Гәдим Азәрбајчан философу Зәрдүштүн јаратмыш олдуғу вә дүнјанын фәлсәфә тарихи инкишафында бөјүк рол ојнамыш Һүрмүз вә Әһриманин мүбаризәси дә хејир вә шәр гүввәләрин мүбаризә фәлсәфәсидир».[1]

Мәһз буна көрәдир ки, шаир хүсусилә Бөјүк Вәтән мүһарибәси илләриндә јаздығы әсәрләриндә тез-тез «Авеста» мотивләрини хатырлајыр, хејир аллаһы Һүрмүзүн вә шәр аллаһы Әһриманин адыны чәкир. «Өлән мәһәббәт» поемасындан тутмуш, «Фәрһад вә Ширин»ә гәдәр, һәтта мүасир мөвзуда јаздығы «Муған» поемасындан тутмуш «Инсан» драмына гәдәр јарадычылығынын мүхтәлиф дөврләриндә јаздығы бир чох әсәрләриндә шаир сәадәт вә фәлакәтин мүбаризәсиндән бәһс етдији јердә мүтләг Һүрмүз вә Әһримани хатырлајыр. Нәһајәт, мүһарибәнин гызғын дөврүндә јаратдығы «Һүрмүз вә Әһримән» әсәрини там бу мөвзуја һәср едир.

Һәлә 1937-чи илдә јаздығы «Јазла гышын дејишмәси» әсәриндә шаир ики фәсли дејил, хејирлә шәри, писликлә јахшылығы гаршылашдырыр, ән нәһајәт, бунлары даһа да конкретләшдирәрәк, гышы фашизмә, јазы исә Советләр өлкәсинә бәнзәдир. Бу ики системин чарпышдығы илләрдә «Инсан» драмыны јазан шаир, Бөјүк Вәтән мүһарибәси илләринә хејирлә шәрин, сәадәтлә фәлакәтин гаршы-гаршыја кәлдији дөвр кими бахыр вә әсәрдә мәһз бу мәсәләни гәләмә алыр. Конкрет бир мәсәләдән вә дөврдән данышдығына көрә «Инсан»ы мүчәррәд әсәр кими гијмәтләндирмәк олмаз. Мүчәррәдлик бу әсәрин башга чәһәтиндәдир. «Инсан» Вәтән мүһарибәси дөврүнү өзүнәмәхсус бир шәкилдә әкс етдирир. Шаир өзү бу һагда дејир:

«Букүнкү инсан нәсли одлар-аловлар ичиндә, олдугча мүрәккәб вә чәтин тарихи бир дөвр кечирир... Гылынчлар гына сығмајыр, интигам вә гәһрәманлыг дујғулары да инсанларын синәсинә сығмајыр. Бәшәријјәт тарихинин һеч бир дөврүндә һәјат вә өлүм, сәадәт вә фәлакәт, әдаләт вә һагсызлыг гылынчлары бу гәдәр шиддәтлә үзүзә кәлмәмишдир».[2]

---

[1] «Коммунист» гәзети, 1945, 15 апрел.

[1] «Әдәбијјат гәзети», 1944, 15 март.
[2] «Әдәбијјат гәзети», 1944, 15 март.

мүчәррәд ахтарышлары алгышлады. «Ајын әфсанәси» дастанынын да, «Һәјат фәлсәфәси» ше'ринин дә тәсадүфи јаранмадығыны көстәрмәк әвәзинә, бунлары тәшвиг вә тәблиғ етмәк јолуна дүшдү. Бу сәбәбдәндир ки, хүсусән «Инсан» әсәри мејдана чыхдыгда даһа ајдын көзә чарпан бу мүчәррәдлик чохлары үчүн көзләнилмәз бир һадисә олду. Һалбуки бу нөгтәјә мүәллиф сон дәрәчә мәнтиги бир инкишаф нәтичәсиндә кәлиб чыхмышды. Бунун мәһз белә олдуғуну билмәк истәсәниз, «Һәјат фәлсәфәси» ше'ри илә «Инсан»дакы фәлсәфи мотивләри мүгајисә един»[1].

Мә'налар вә рәмзләр шаирин јарадычылығында мүәјјән јер тутмуш вә бә'зи һалларда ону һәјат һәгигәтләриндән узаглашдырмышдыр. Шаир «Бакынын дастаны»нда «Һәр елмдән чох севирәм фәлсәфәни», «Илһам пәриси» ше'риндә «Мән истәрәм философлар сәһнәмиздә сөз јаратсын»—дејә јазычыдан дәринлик, һикмәт вә фәлсәфи мә'на тәләб етмиш, өзү дә бир чох әсәрләриндә буна наил ола билишдир.

Шаир 1943-чү илдә јаздығы бир мәгаләсиндә бу мәсәләни бүтүн чиддијјәти илә ирәли сүрәрәк дејирди: «Бизим јазачағымыз әсәрләрин дә вердији һөкмләр тарихин һөкмләри кими мүтләг олмалыдыр. Буна көрә дә биз заманын нәбзини дүрүст тутмагла, мүһарибәнин өзүнәмәхсус фәлсәфәсини јазмагла истәдијимиз мәгсәдә наил ола биләрик. Композитор-философ, шаир-философ, рәссам-философ олмалыдыр».[2]

Һәмин мәгаләсиндә Вурғун әдәбијјатымызын классик нүмунәләринин әсрләр боју јашамаг сиррини дә мәһз бу әсәрләрдәки фәлсәфи дәринликдә, һикмәтдә, бәдии үмумиләшдирмә гүдрәтиндә көрәрәк јазыр: «Фәлсәфи дүшүнүш, һәјат вә тарихә, һадисәјә вә инсан талејинә арифанә бахыш, лоғман бахышы бизим Низами, Фүзули, Вагиф сәнәтинин даими гәлби вә чаны олмушдур. Она көрә дә онларын әсәрләри әсрләрчә јашајыр вә јашајачагдыр».[3]

Шаир «фәлсәфи әсәр», «әсәрдә фәлсәфи дәринлик», һәјата «арифанә бахыш» дедији заман бәдии әсәрләри хырда дујғулардан, мәишәтчиликдән, фото-сурәтчиликдән, һәјатын ејбәчәрликләриндән хилас етмәк, һәјатын

[1] Меһди Һүсејн. «Әдәбијјат вә сәнәт мәсәләләри», Азәрнәшр, 1958, сәһ. 225.
[2] «Әдәбијјат гәзети», 1943, 9 март.
[3] Јенә орада.

нышлы тәрәфләрини әкс етдирмәк, бөјүк дујғуларла, тәмиз арзуларла тәмиз јашајан бөјүк тәбиәтләрин бәдии образыны јаратмаг мәсәләсини ирәли сүрүрдү.

Вургунун бу агиланә фикирләри тәгдирәлајигдир, лакин бир шәртлә: һәјата бу арифанә бахыш һәјатдан ајры олмамалы, әввәл һәјатын өзү көстәрилмәли, сонра бу һәјата арифанә нәзәрлә бахмалы, онун фәлсәфәсини вә маһијјәтини ачмалы! Јалныз белә олдугда әсәр сөзүн һәгиги мә'насында бәдии әсәр ола биләр. Һәјатын өзү көстәрилмәдән онун һаггында нә гәдәр арифанә сөз дејилсә, бу сөзүн тә'сир күчүнә инанмаг чәтиндир.

Шаирин Бөјүк Вәтән мүһарибәси илләриндә јаздығы бир чох әсәрләриндә фәлсәфи мәфһумлара мејл етмәси вә «фәлсәфи ше'р» ахтарышлары онун кәләчәкдә бөјүк бир фәлсәфи әсәр јазачағыны, философ образы јарадачағыны хәбәр верирди. Буну онун «Вәтән мүһарибәси вә әдәбијјатымыз» (1943) адлы мәгаләсиндә ајдын көрүрүк: «Әдәбијјатымызда зијалыларымызын һәјатыны дәриндән вермәк дә зәруридир. Даһиләр, философлар образы, һәлә бизим әдәбијјатымызда өзүнә јер тутмамышдыр».[1]

Бүтүн бунлардан мә'лум олур ки, философ образы јаратмаг арзусу шаирә һәјатдан дејил, фикирдән кәлмишдир. О, јаратмаг истәдији философ образыны һәјатда мүшаһидә етмәмишдир. Бу онда јалныз бир арзудур. О, нә исә одлар, аловлар һаггында, мүһарибәнин дәһшәтләри һаггында ағыллы, һикмәтли сөз демәк, онун маһијјәтинә енмәји бачаран бир образ јаратмаг истәјирди, бу образ васитәсилә мүһарибәләрин төрәтдији дәһшәтләри үмумиләшдирмәк, мүһарибәләрин фәлсәфи маһијјәтини ачмаг истәјирди. Бу нијјәтлә дә философ Шаһбаз образы јаранды. Лакин Шаһбаз, дедијимиз кими, шаирин һәјат мүшаһидәсиндән дејил, арзусундан доғдуғуна көрә чанлы образдан чох, мә'лум бир идејанын рәмзинә бәнзәјир.

Әлбәттә, бәдии әсәр һәјатын јалныз садәчә ин'икасындан ибарәт дејил. Фото-сурәтчилик бәдии әсәри мә'нададан, һикмәтдән мәһрум едир вә бу сәнәти натурализмә апарыб чыхарыр. Јазычы һәјатын өзүнү әкс етдирмәклә бәрабәр, она мә'на көзү илә бахмағы, тәсвир етдији һәјат лөвһәсиндән фәлсәфи үмумиләшдирмәләр чыхармағы бачармалыдыр. Лакин бурада өлчү һиссини итирмәк

[1] «Әдәбијјат гәзети», 1943, 18 ијун.

олмаз. Һәддиндән артыг мә'налар вә рәмзләр далынча гачмаг бәдии әсәри һәјатын чанлы нәфәсиндән мәһрум едир вә бу да онун бәдии дәјәрини азалдыр.

«Инсан» пјесиндә мүәллиф әсасән бу јолла кетмишдир. Әсәрдәки бир сыра образлар чанлы инсан олмагдан зијада чансыз рәмзләрдир. Академик М. Ариф һаглы олараг әсәрин баш гәһрәманы Шаһбазы—ағлын, Исламы—гылынчын, Сәһәри исә вәфанын рәмзи һесаб едир.[1]

Дедијимиз кими, пјесдә ордулардан чох, онларын тәмсил етдији идејалар гаршы-гаршыја кәтирилир. Бу чәһәтдән алман философу Албертлә Шаһбазын дејишдији сәһнә мараглыдыр вә «Вагиф» пјесиндә Вагифин Гачарла дејишдији сәһнәни хатырладыр. Лакин «Вагиф»дәки бу сәһнә тугарлы олдуғу гәдәр, «Инсан»да јерсиз вә гејри-тәбии көрүнүр. Шаир «Вагиф»дәки мүвәффәгијјәтини бурада да тәкрар етмәк истәмишсә дә, буна там наил ола билмәмишдир. Чүнки «Инсан»дакы образларда, хүсусән Шаһбазда драматик еһтирас чатышмыр. Истәр Шаһбаз, истәрсә Алберт үз-үзә кәләнә гәдәр бир характер, бир фикир мүчаһиди кими нәзәримиздә чанланмамышдыр. Биз онларын јалныз бу вә ја дикәр мәсәлә илә әлагәдар ади сөһбәтләрини ешитмишик, онлары бир әмәлпәрвәр кими көрмәмишик, јалныз мүәллифин тәгдиминә әсасән онларын бу вә ја дикәр әгидәнин саһиби олдугларыны билирик. Алберт нифрәтимизи, Шаһбаз исә мәһәббәтимизи һәлә газанмамышдыр. Буна көрә дә онларын гаршы-гаршыја кәлмәси бизи һәјәчанландырмыр.

Драматуркијамызда еһтираслар тоггушмасындан данышан Сәмәд Вурғун буна ән көзәл мисал олараг Ҹ. Ҹаббарлынын «Од кәлини»ндә Елханла Агшинин гаршылашмасыны мисал чәкир. Шаир јазыр: «Ҹәфәр Ҹаббарлы драматуркијасындакы мүбариз вә гадир инсан ирадәләри бизи һејран гојур. Елханла Агшин сәһнәләринин сарсыдычы тә'сирини хатырлајын. Елханла Агшин үз-үзә дајандығы заман елә бил ки, ики бөјүк дағ баш-баша кәлир. Јахуд, ики үмман өз саһилләрини ашараг дөш-дөшә кәлир. Бәс бу гүдрәтли ирадәләрин сирри, јахуд һикмәти нәдәдир? Мәнчә, бөјүк ирадә саһибләри бөјүк мәсләк, јахуд мәгсәд адамлары олур... Одур ки, биз тамашачылар онлары сејр етдијимиз заман јалныз онларын һәрәкәтләрини, изтираб вә мүбаризәләрини дејил, бәлкә даһа чох онларын изләдији мәгсәди, о мәгсәдин кәләчәјини дә сејр едирик. Белә бир мәзијјәт исә әдәби әсәрләрин узун өмр сүрмәсинә сәбәб олур. Муасир әдәбијјатымызын ән нөгсан вә зәиф чәһәти бундадыр ки, биз сејр етдијимиз инсанларын букүнкү һалыны, букүнкү мүбаризә вә мәишәт тәрзләрини аз-чох көрүрүк. Лакин онларын сабаһыны, кәләчәјә чағыран бөјүк әмәлләрини, мәгсәдләринин ифадәсини дә әдәбијјатымызда көрмәлијик».[1]

Шаир тамамилә һаглыдыр, лакин биз бура бир чәһәти дә әлавә етмәк истәрдик. Биз, бу гәһрәманларын тәмсил етдикләри идејалары билән гәдәр онларын биринә мәһәббәт, дикәринә нифрәт бәсләмәлијик. Јазычы гаршы-гаршыја кәтирәнә гәдәр бу образлары бир инсан кими бизә танытдырмамалыдыр. Гылынчлар парылдајана гәдәр үрәкдәки еһтираслар, һәјәчанлар көрүнмәлидир. Бу, бәдии әсәрдә вачиб мәсәләдир.

Мүәллифин вәфа рәмзи кими тәгдим етдији Сәһәр образы да Шаһбаз кими чанлы нәфәсдән мәһрумдур. Әсәр боју Валентин дөрд-беш јердә «гоча Шәрг, гоча Шәрг... гадын вәфасы»—дејә Сәһәрин вәфасыны, фәдакарлығыны тәгдир едир. Лакин Сәһәрин вәфа символу олдуғуну биз јалныз образларын дилиндән ешидирик. Әсәрин бир јериндә белә Сәһәрин вәфасы сынанмыр, ағыр сынаглардан имтаһанлардан кечмир. Буна көрә дә Сәһәрә верилән вәфа рәмзи онун характер әламәти ола билмир, сөз олараг галыр. Академик М. Ариф јазыр ки: «Сәһәрин мә'нәви гүдрәтинә онун сәдагәт вә вәфасындакы үлвијјәтә бизи инандыран нәдир? Бу сурәтин драматик вәзијјәтими? Јох! Чүнки Сәһәрин гаршысында манеә чох аздыр. О heч бир харичи гүввә илә мүбаризә етмир».[2]

Әсәрин баш гәһрәманы Шаһбазын характери, онун мәһәббәти вә нифрәти этрафында чәрәјан едән һадисәләрә фәал мүнасибәти, нәһајәт, јаздығы әсәрин маһијјәти думанлыдыр, ајдын дејилдир. Әсәрин илк шәклиндә биз ону хәјалпәрәст бир идеалист кими танıјырыг. О, бурада хәјалын бүтүн дәрдләри дәрман олдуғуну сөјләјир. Әсәрдә Шаһбазла арвады Сәһәр арасында белә бир сөһбәт вардыр:

[1] Бах: «Коммунист» гәзети, 1945, 21 нојабр.

[1] С. Вурғун. «Ҹәфәр Ҹаббарлы бөјүк бир сәнәткар кими», «Вәтән уғрунда» журналы, 1944 № 7—8.

[2] М. Ариф. «Инсан һаггында», «Коммунист» гәзети, 1945, 21 нојабр.

Шаһбаз

(пианону көстәрәрәк)

Одур, о сәнәт...
Ағламаз сәнәтлә күлән мәһәббәт!
Ширмаји дилләрә өз мејлини сал,
Көјләрә учурсун гој сәни хәјал.
Онун әл чатмајан бир дүнјасы вар,
Дәрдин дәрманыны хәјалда ахтар.

Сәһәр

Лап идеалистсән.

Шаһбаз

Хошдур идеал!
Онсуз нә һал вардыр, нә дә истигбал.

Сәһәр

Нә гәдәр севсәк дә идеаллары,
Мәнчә, һәјатдадыр өмрүн баһары.
Бә'зән бағчадакы бир чочуг сәси,
Ја бир бәстәкарын үрәк нәғмәси,
Ја мә'налы бир сөз, мә'сум бир бахыш,
Гышдакы гар тары, јаздакы јағыш,
... Бир инсан вүгары, бир гәшәнк либас
Јердә олмасајды, инсан сөнәрди
Көзәл хәјаллар да һеч дөнәрди.

Сәһәр Шаһбазын идеалист адландырмагда һаглыдыр. Һәгигәтән дә Шаһбаз өз хәјаллары илә јашајан бир идеалистдир. Бир гәдәр дә дәринә кетсәк көрәрик ки, о һәм дә мүтәрәддид вә зиддијјәтлидир. Философ Албертлә мүбаһисәсиндә Албертин «кимин ки сүнкүсү, бомбасы чохдур, вичданын она бир көмәји јохдур» сөзүнә е'тираз едән Шаһбаз әсәрин илк шәклиндә:

Бизим тәјјарәмиз, топумуз аздыр,
Һәгигәт күвәнир јалныз гүввәтә.
Үмидим чох аздыр галибијјәтә,—

—дејә өз-өзүнү инкар едир. Башга бир јердә исә «бәлкә дә сөнүкдүр ағлын гүдрәти»—дејәрәк «шеј өзү үчүн» дејән агностикләрин фикринә јахынлашыр. Беләликлә, Шаһбаз образы, онун характери, дүнјакөрүшү вә јазды-

ғы әсәр думанлыдыр, гејри-мүәјјәндир. Шаһбаз өзү дә ону «думанлы әсәр» адландырыр:

Сән еј башладығым думанлы әсәр,
Сөјлә нәләр дејир бизә истигбал,
Галиб кәләчәкми чаһанда камал?

«Инсан» пјесинин әсас гајәсидә бу суалдадыр. Философ Шаһбаз пјес боју бу суалын әтрафында дүшүнүр, чавабыны тапа билмир. О, бә'зән идракын гәләбә чалачағына инаныр, бә'зән инанмыр, нәһајәт, мүһарибәнин аловлары ичәрисиндә мәһв олур. Суалын чавабыны јалныз онун оғлу, коммунизм чәмијјәтинин вәтәндашы кичик Шаһбаз верә билир. «Галиб кәләчәкми чаһанда камал?» суалы XX әсрин суалы олмадығына көрә, даһа доғрусу, бу проблем әсримиздән чох әвәлләр дүнја философлары, хүсусилә XVIII әср маарифчиләри тәрәфиндән һәлл олундуғуна көрә, бу, XX әср философуну мәшғул едә билмәзди. Әсәр үзәриндәки мүбаһисәләр дә әсасән бурадан доғмушдур.

Мараглыдыр ки, пјес һаггында сөјләнән фикирләрин әксәријјәти әсәрин өзү кими мүчәррәд; думанлы вә мүбаһисәлидир. Мүбаһисәләр узун мүддәт давам етмиш, лакин онлара јекун вурулмамышдыр. Ән бөјүк һаким замандыр. Һеч бир әсәрин вә ја тарихи һадисәнин гијмәтини диспутлар, мүбаһисәләр вә мәгаләләр верә билмәмишдир. Еләчә дә һаггында данышдығымыз пјесин доғру-дүзкүн гијмәтини о заман јазылан мәгаләләрдә көрә билмирик.

«Инсан» пјесинин јаранмасындан 40 илә јахын бир мүддәт кечмишдир. Инди биз бу әсәрә мүхтәлиф әдәби вә тарихи һадисәләрин архасындан бахырыг. Бу илләр әрзиндә чох селләр-сулар ахмыш вә тарихин зәрури һөкмү илә чох бүтләр учурулмуш, чох әһвали-руһијјәләр, фикирләр дәјишмиш, јени мүлаһизәләр, јени нөгтеји-нәзәрләр мејдана чыхмышдыр. Шаирин өзүнүн дедији кими:

Чаһанда һәр һөкмү бир заман верир,
Дүнән дөвран сүрән бу күн чан верир.

Инди биз јени мүлаһизәләр вә јени бахышларла бу күнүн вә сабаһын зәрури тәләбләри илә «Инсан» драмына бахдығымыз вә бу әсәр һаггында дејилән фикирләри саф-чүрүк етдијимиз заман гәрибә бир вәзијјәтлә расллашырыг. Дүнја әдәбијјатынын шаһ әсәрләринин бүтүн

дөврләр вә заманлар үчүн ејни дәрәчәдә гијмәтли олдуғу мә'лумдур. Лакин елә әсәрләр дә вар ки, јазылдығы дөврдә курултулу алгышларла гаршыланса да, бир гәдәр кечәндән сонра өз гијмәтини итирир, көһнәлир. Әлбәттә, «Инсан» пјеси јазылдығы дөврдә нә курултулу алгышларла гаршыланмыш, нә дә амансызчасына тәнгид олунмушдур. Лакин әсәрин мүзакирәсиндә сөјләнән бир сыра фикирләр јанлыш, долашыг вә мүбаһисәлидир. Биз һәмин јанлышыгларын нәдән ибарәт олдуғуну изаһ етмәк истәјирик.

«Инсан» мејдана чыхдығы заман јазылан мәгаләләрин бир чоху әсәрдә һамынын көрә биләчәји нөгсанлары пәрдәләмишдир. Бә'зән нөгсаны демиш, лакин бу нөгсана бәраәт газандырмыш, әсәрдәки јанлышлыглары да нахыш кими гәләмә вермәјә чалышмышлар.

Бизчә, «Инсан» драм олмагдан чох, драматик поемадыр. Јахуд фикримизи даһа дәгиг дејәчәк олсаг, оху драмыдыр, «лезе драмдыр». Әлбәттә, шаир бу әсәри охумаг үчүн дејил, тамашаја гојулмаг үчүн јазмышдыр. Мә'лум олдуғу кими, әдәби жанрлар сабит дејил. Даим дәјишир, башга шәкил алыр. Лакин драматуркијанын елә тохунулмаз ганунлары да вар ки, бунлары позмаг мүтләг ону сәһнә әсәри кими нагисләшдирәр. Бу зәрури ганунлар мүтләг көзләнмәлидир. Драм һәр шејдән әввәл һәрәкәтдир. Бурада нәинки образлар, онларын изләдији мәгсәдләр, һәтта ади сөзләр, мүкалимәләр белә драматик һәрәкәтлә әлагәләндирилмәлидир. Драмда афоризм хәтринә сөз демәк олмаз. Дејилән һәр сөзүн, һәр афоризмин өзү дә драматик һәрәкәтин инкишафына хидмәт етмәлидир. Сөз нә гәдәр һәкиманә, арифанә вә мә'налы олса белә, әкәр һадисәләрин инкишафына, драматик һәрәкәтә хидмәт етмирсә, әһәмијјәтсиздир.

«Инсан» драматуркијанын дедијимиз зәрури тәләбләринә лазымынча чаваб вермир. Бурада сәһнәләр, сөзләр, вәзијјәтләр һеч дә һәмишә вәзијјәтдән доғмур. Буну әсәри тамашаја гојан режиссорлардан тутмуш (Мәһәррәм Һашымов, Әлиһејдәр Әләкбәров, Меһди Мәммәдов) актјорлара гәдәр, јазычылардан тутмуш, тәнгидчиләрә гәдәр һамы билдији һалда, бә'зи тәнгидчиләр һәтта бунун өзүнүн дә бир јенилик олдуғуну иддиа етмиш вә бу гүсурлара һагг газандырмаға чалышмышлар. Мәсәлән, тәнгидчи Оручәли Һәсәнов јазыр: «Сәмәд Вурғун јарадычылығында мүәјјән бир чәрчивә, һүдуд севмәјән шаирдир. Онун драмларынын сәһнә ганунларына кетдикчә бир-бириндән аз ујғунлашмасынын да сәбәби әсасән будур»[1].

Тәнгидчинин мулаһизәсиндән белә чыхыр ки, Сәмәд Вурғунун драм әсәрләри («Вагиф»дән «Инсан»а гәдәр) сәһнә ганунларына кетдикчә даһа аз ујғунлашыр, јә'ни «Вагиф»дә даһа чох ујғунлашырды, «Инсан»да исә аз ујғунлашыр. Бурадан мәнтиги суал мејдана чыха биләр: бәс нә үчүн Сәмәд Вурғун драматуркијада һәлә уста олмадығы бир заманда, јә'ни илк әсәриндә сәһнә ганунларыны билдији вә она әмәл етдији һалда, дөрдүнчү драм әсәриндә бу ганунлара әмәл етмәкдә ачизлик чәкмишдир?

Әлбәттә, шаир өзү дә бу ганун-гајдалара әмәл етмәк истәрди. Лакин бә'зән шаир көзәл сөзләр хатиринә сәһнәнин тохунулмаз ганунларыны позмаға мәчбур олмушдур. Бу һагда Мирзә Ибраһимов јазыр: «Афоризмләр, фәлсәфи фикир вә монологлар драмда о заман мә'на кәсб едир ки, конфликтлә, гәһрәманларын талеји илә бағлы олсун, һәрәкәтдән доғсун вә һәрәкәти сүр'әтләндирсин. «Инсан»да исә бу чәһәт чох тез-тез драматургун јадындан чыхыр. Бундан әлавә о, кениш шаирлик хәјалына вә тәбиәтинә азадлыг верәрәк, һиссә гапылыр. Драм ону һәјата, мүбаризәјә, конфликтә чағыраркән, шаирлик илһамы ону лирик тәсвирләрә, нә билим, лачивәрд көјләрә чәкиб апарыр. О санки драм јаздығыны унудур, ја драмын ганунларына е'тинасызлыг көстәрир».[2]

Тәнгидчи Һ. Оручәли јухарыдакы фикринә давам едәрәк јазыр: «Сәһнә ганунларына кетдикчә бир-бириндән аз ујғунлашан бу әсәрләр мүстәгил әдәби әсәр, бир драматик поема олараг бир-бирини тамамлајыр. Шаирин әдәби мәтн илә сәһнә мејданыны ујғунлашдырмасы, бунлар арасында бир аһәнк јаратмадығы исә тамамилә башга бир мәсәләдир. Лакин «Вагиф» көстәрир ки, шаир истәрсә, буну бачарар, амма Сәмәд Вурғунун бәдии һисс вә идракы һәлә сәһнә чәрчивәсинә сығмыр. О, бир шаир олараг буну һәлә истәмир».[3]

Бу нә демәкдир? Нечә јә'ни «истәрсә бачарар, о һәлә буну истәмир?» Һәгигәт будур ки, Сәмәд Вурғун да бир драматург кими, драматуркијанын ганунларына әмәл

[1] «Әдәбијјат гәзети», 1945, 31 декабр.
[2] М. Ибраһимов. «Һәјат вә әдәбијјат», Азәрнәшр, 1947, сәһ. 181—182.
[3] Әдәбијјат гәзети», 1945, 31 декабр.

етмәк истәрди, лакин «Инсан» драмында буну бачармамышдыр, даһа доғрусу сәһв јолла кетмиш, образлары, һадисәләри һәрәкәтдән мәһрум етмәклә әсәринин драматуржи инкишафына зәрәр вурмушдур.

Дүнја драматуркијасынын зирвәсиндә дуран «Һамлет» дә фәлсәфи әсәрдир. Бу әсәрдәки һәјат һадисәләри фәлсәфи јүксәклијә галдырылмыш, Сәмәд Вурғунун дедији кими һәјата «арифанә бахыш»ла бахылмышдыр. Бәс белә олдугда, Шекспирин фикир вә һиссләри сәһнәнин ганун-гајдаларына сығышдырыла билдији һалда, нә үчүн Сәмәд Вурғунун һисс вә фикирләри сығышдырыла билмир? Әлбәттә, мәсәләни бу чүр гојмаг тамамилә сәһвдир. Әсас мәсәлә бөјүк фикирләри вә дујғулары сәһнәнин тәләбләринә ујғун шәкилдә ифадә едә билмәк усталығындадыр.

Пјесин сон шәклиндә оғлунун тој кечәсиндә Сәһәр гәфләтән өлүр. Бу һагда академик М. Ариф јазыр: «Оғлунун тој мәчлисиндә Сәһәр гәфләтән өлүр. Бу бир тәсадүфдүрмү? Јох, тәсадүф дејилдир, бурада бир мә'на вар».[1]

Һамынын дејиб-күлдүјү бир заманда Сәһәрин өлмәсиндә нә мә'на ола биләр? Мүәллиф бу гәфил өлүмлә нә демәк истәјир? Бунун архасында доғрудан да бир мә'на, фәлсәфә дајанмышмы? Әкәр дајанмышса, тәнгидчи кәрәк бу мә'наны ачајды. Мүәллиф бу гәфил өлүмлә мелодрама ујмуш, садәчә олараг әсәрин тә'сир күчүнү артырмаг истәмишдир.

«Инсан» драмынын мүвәффәгијјәтсизлијинин сәбәбләриндән бири дә бурада сүжет хәттинин вә драматуржи конфликтин зәифлијидир. Бә'зи тәнгидчиләр бу әсәрдә конкрет конфликт тапмадыгда, әсәрдәки ики зидд чәбһәни—фашист ордусу илә совет ордусу арасында кедән өлүм-дирим мүбаризәсини әсәрин конфликти һесаб едирләр. Әслиндә бу, үмуми конфликтдир. Конфликтин бәдии ифадәси исә конкрет олмалы, конкрет адамларын симасында, онларын мүбаризәсиндә өз әксини тапмалы иди. Философ Шаһбазла философ Алберт арасында кедән елми мүбаһисәни конфликт адландырмаг олмаз. Мә'лумдур ки, бу философлар әсәрдә јалныз бир дәфә—бешинчи шәкилдә көрүшүр вә мүбаһисә едирләр. Мүбаһисә исә конфликт ола билмәз. Бир-биринә зидд гүввәләри тәмсил едән бу ики философун дахили аләми, онлары

[1] «Коммунист» гәзети, 1945, 21 нојабр.

бир-биринә фикрән дүшмән едән амилләр, тамашачыја мә'лум олмадығына көрә, мүбаһисәләри дә бәдии јох, елми сәчијјә дашыјыр. Даһа доғрусу, бу мүбаһисәнин өзү дә образларын дахили аләминдән, инкишаф просесиндән доғмур вә драматик чәһәтдән әсасландырылмыр; мүбаһисә мүәллифин арзусу илә јараныр. Бу, драматуржи зәрурәт дејилдир, һадисәләрин гануни инкишафындан доғмур. Һитлер нәзәријјәсинин тәблигатчысы олан философ Албертин Азәрбајчан философу илә көрүшүб мүбаһисә етмәси һәм һәјати, һәм дә драматуржи тәсадүфдүр.

Драматуркијада ән вачиб мәсәлә һадисәләрин сәһнәдән-сәһнәјә көркин инкишафы вә конфликтин мөһкәмлијидир. Конфликти көркин олмајан әсәрләр сәһнәдә мүвәффәгијјәт газана билмир. «Инсан»да драм әсәринин әсас кејфијјәти олан һәрәкәт вәһдәти зәифдир. Сәһнәләр бир-бириндән доғмур вә бири дикәри үчүн лабүд зәмин һазырламыр. Әсәр заман е'тибары илә отуз беш илдән артыг бир дөврү әһатә едир, һадисәләрин чәрәјан етдији мәкан исә демәк олар ки, һәр пәрдәдә дәјишир.

Бүтүн бунлар ондан ирәли кәлир ки, драмда сүжет мәркәзиндә дуран вә мүнасибәтләри үзви вәһдәтдә бирләшдирән әсас гәһрәман јохдур. Шаһбаз әсәрдә Чәлал, Валентин, Сәһәр кими, сүжетин инкишафында, демәк олар ки, «һәмһүгуг» мөвгејә малик мүхтәлиф сурәтләрдән биридир.

Фикир гәһрәманы, идрак, дүшүнчә адамы кими дә Шаһбаз ону әһатә едәнләрдән јухары галха билмир. Илк шәкилдән Шаһбаз илә Сәһәрин, әр илә арвадын сөһбәти ики философун сөһбәтини хатырладыр вә бу сөһбәтдә ағыл вә камал үстүнлүјүнү Шаһбаз тәрәфдә дејил, Сәһәр тәрәфдә көрүрүк: Бәстәкар Сәһәр Шаһбазла мүбаһисәјә белә јекун вурур:

Һәлә инанмајыр инсана Шаһбаз.
Хејр... бамбашга бир фикирдәјәм мән,
Ирадә мөһкәмдир топдан, түфәнкдән.

Шаһбазын фикри исә беләдир:

Һәгигәт күвәнир јалныз гүввәтә,
Үмидим чох аздыр галибијјәтә...

Һадисәләрин сонракы кедиши просесиндә Шаһбазын көрүшләриндә фикир јүксәлиши, инкишафы көрүрүкмү? Јох! Онун әсәри дә јарымчыг галыр.

Бәс бу фәлсәфи чаваб һадисәләрин әсасында гојулан вә драматик инкишафын өз мәнтиги нәтичәси кими мејдана чыхан бәдии идеја Белинскинин дедији «поетик пафос» кими сәсләнә биләрми? Јох! Чүнки бу суалын өзү дә әслиндә пјесдә тәсвир едилән һадисәләрин өзүндән дејил, шаирин мүчәррәд дүшүнчәләриндән доғур. Она көрә дә әсәрдә бу суалын бәдии, әјани һәлли јохдур.

Әсәрин әсас гүсурларыны бир дә башга бир чидди сәбәблә изаһ етмәк лазымдыр. «Инсан» Сәмәд Вурғунун мүасир мөвзуда јаздығы илк драм әсәридир. Лакин С. Вурғун бу мүасир мөвзулу әсәри дә тарихи драмлары сәпкисиндә јазмаг истәмишдир. Мүасирлик даһа гүдрәтли реализм тәләб едир. Лакин биз «Инсан»да да романтик тәсвир үсулунун үстүнлүјүнү көрүрүк. Һадисәләр, образлар конкрет шәраит вә мүһитлә аз әлагәләндирилир. Пјесдә көстәрилән мүасир мүһарибә сәһнәләри «Вагиф» әсәриндәки гачаглар сәһнәсиндән аз фәргләнир. Мүәллиф тез-тез өзүнүтәкрара јол верир. Гәһрәманларын адлары, һәтта сөзләри тәкрар олунур. «Вагиф»дә өзүнү доғрулдан бәдии тәсвир үсуллары, Вагифин, Гачарын дилиндә тәбии сәсләнән ифадәләр вә мүһакимәләр совет алиминин вә алман забитинин дилиндә чох сүн'и чыхыр. Фәлсәфи мүкалимәләрдә күнүн колорити аз һисс олунур. Әсәрдә милли вә фәрди чизкиләр дә зәиф верилир. Алман кенералынын зөвчәси—мүасир алман ханымы Амалија бу чүр данышыр:

Јох бир, күл башына... ала һеј, ала!

Әсәрдә гејри-тәбии сәһнәләр, сүн'и көрүшләр, реал олмајан тәсвирләр вардыр. Мәсәлән, чәбһә шәраитиндә әскәрләримизин рус халгы илә достлуғу бу чүр гејд едилир:

Нә вахт ки чәбһәдә бир рус вурулур,
Чоху јајлыг алыб ағлајыр бә'зән,
Әдавәт кетмишдир үрәкләриндән.

Профессор Әзиз Шәриф «Инсан» һаггында бә'зи мүлаһизәләр» адлы мәгаләсиндә јазыр:

«Мирзә Фәтәли Ахундовун илк комедијаларындан тутмуш бүкүнкү драм әсәрләримизә кими бүтүн драм әсәрләримиз мүәјјән бир һадисә әсасында гурулмушдур. «Инсан» әсәриндә исә һадисә јохдур. Олса да, әсәрин

әсасыны тәшкил етмир. Бурада олан һадисә олмаја да биләр. Бу чәһәтдән Сәмәд Вурғунун јени драмы Максим Горкинин вә Чеховун драмларыны хатырладыр»[1].

Әзиз Шәрифин бу фикри бир нечә чәһәтдән сәһвдир. Әввәлән, «Инсан» драмында һадисә јохдур» демәк олмаз. Икинчи тәрәфдән, әсәрдә һадисәнин олмамасына бәраәт газандырмаг да сәһвдир. Һадисәсиз драм әсәри олмаз. Үчүнчү тәрәфдән, гәрибәдир ки, һадисәсиз драм әсәрләринә Әзиз Шәриф Максим Горкинин вә Чеховун драмларыны мисал кәтирир. Мәкәр Чеховун вә Горкинин драм әсәрләриндә һадисә јохдур? Горки вә Чеховун драм әсәрләриндә һадисәләрин заһири тәнтәнәси јохдур. Даһа доғрусу, драматуржи һадисәләр вә һадисәләрин инкишафы заһирдә дејил, дахилдә—персонажларын үрәкләриндә кедир. Драматуржи мүбаризә бир-биринә фикрән дүшмән олан адамлар арасында дејил, һәр кәсин өз үрәјиндә кедир. Бу һисләрин конфликти заһирән сакит шәкилдә, мә'нәви аләмләрдә апарылыр. Сәһнәдә гылынчлар парылдамыр, үрәкләрдә һисләр, дујғулар, мәнафеләр гаршы-гаршыја кәтирилир. Белә драмлар да психоложи драмлар адланыр. Әкәр Әзиз Шәриф «Инсан» пјесини бу мә'нада Горки вә Чехов драмлары сәпкисиндән һесаб едирсә, бәс һаны бурада психолокија, һаны образларын дахили драмы, дахили сарсынтылары? Әслиндә, «Инсан» драмынын ады инсан олмасына бахмајараг, бурада инсан сәчијјәләри о бири драмларына нисбәтән чох зәифдир. Тамашачы образларын өзләринәмәхсус фәрди хүсусијјәтләрини, характер әламәтләрини көрә билмир. Бурадакы образлар, дедијимиз кими, мүәјјән идејалары тәмсил едән символлары хатырладыр. Бу чәһәтдән Мәммәд Арифин фикри илә разылашмаг лазымдыр:

«Мүәллифи һәјат вә мәишәт тәфәррүаты, шәхсијјәтләрә верилән фәрди хүсусијјәт чизкиләри дејил, јә'ни һәгиги тамлыг дејил, мәфһум вә мә'налар, романтик әламәтләр марагландырмышдыр. Ајры-ајрылыгда чанлы, һәгиги тип олмајан шәхсијјәтләр бир күлл һалында дөврүмүзүн габагчыл адамыны тәмсил едирләр. Шаһбаз ағыл вә камалы, Сәһәр вәфаны, Ислам гочаглығы, Елдар халг һикмәтини Чәлал шаир гәлбини вә саир...»[2]

---

[1] Әзиз Шәриф. «Инсан һаггында бә'зи мүлаһизәләр», Вәтән уғрунда» журналы, 1946, № 2, сәһ. 92—96.

[2] «Коммунист» гәзети, 1945, 21 нојабр.

Мәммәд Ҹәфәр Ҹәфәров «Үнвансыз мәктуб» мәгаләсиндә Мәммәд Арифин фикринә зидд чыхараг јазыр: «Мән мөһкәм бир инамла јенә дә тәкрар едирәм ки, «Инсан» драмасында Шаһбаз, Сәһәр, Ҹәлал, Ислам, Елдар, Дилдар вә Марија сурәтләри мүәллифин чанлы мүшаһидәләринин мәһсулудур. Мүҹәррәд символик мәфһумлар, мә'налар дејилдир. Бунлар ајдын вә конкрет бир варлығын мүшаһидәси мәһсулудур».[1]

Мараглы бурасыдыр ки, бу фикри илә јанашы, Мәммәд Ҹәфәр Ҹәфәров өзү дә бу әсәрин формача зәиф олдуғуну иддиа едир: «Лакин бу, драма олараг формача зәифдир вә чох зәифдир».

Бурадан белә бир суал мејдана чыхыр: «Инсан» драмасындакы образлар Мәммәд Ҹәфәрин дедији кими әкәр доғрудан да «мүәјјән, ајдын вә конкрет бир варлығын мүшаһидәси мәһсулудурса», бу әсәри зәиф адландырмаға дәјәрми? Мүнәггид форма нәјә дејир? Мә'лум дејил. Шаһбаз образындан данышдығы заман ону «думанлы, фәлсәфә мараглысы», «Гәрибә адам» адландыран мүнәггид, бир гәдәр сонра ону мүәјјән ајдын вә конкрет бир варлығын мүшаһидәси мәһсулу һесаб едәрәк, өз-өзүнү инкар етмиш олур. Әслиндә С. Вурғун өзү дә бу әсәрдә символикада истифадә етдијини тәсдиг едир...[2]

Мәммәд Ҹәфәр Шаһбазы философ дејил, фәлсәфә мараглысы адландырыр. О јазыр: «Һәр кәс белә зәнн етсә ки, шаир бу сурәт васитәсилә (Шаһбаз—Б. В.) зәманәмизин камала чатмыш бир философуну көстәрмәк истәмишдир, мәним зәннимҹә о, чох бөјүк бир сәһв етмиш олар... Шаһбаз һәлә һәјатын мүрәккәб мәсәләләри илә тез-тез марагланан, фәлсәфә нә олдуғуну өјрәнмәк истәјән садә, чаваб бир азәрбајчанлы зијалысыдыр»[3].

Профессор Әзиз Шәриф исә Шаһбазы Һөтенин Фаусту, Бајронун Габили, Есхилин Прометеји илә мүгајисә едәрәк јазыр:

«Мүәллиф Шаһбазы бөјүк бир философ, үмумбәшәр мәсәләләрилә мәшғул олан, бәшәријјәти бүтүн тарих боју дүшүндүрән мәсәләләри һәлл етмәјә чалышан бир мүтәфәккир кими јаратмаг истәмишдир... Мүгајисә чаизсә, Сәмәд Вурғун өз гүввәси дахилиндә XX әсрин Фаустуну, Габилини, Прометејини јаратмаг истәмишдир».

Бизә көрә, тәнгидчиләрин һәр икиси ифрата варыр.

[1] «Вәтән уғрунда» журналы, 1945, № 7—8.

[2] Бах: С. Вурғун. МК-ја јаздығы мәктуб.

[3] «Вәтән уғрунда» журналы, 1945, № 7—8.

Һеч шүбһәсиз, Сәмәд Вурғун Шаһбаз образы илә нә ади фәлсәфә мараглысыны, нә дә XX әсрин Фаустуну јаратмаг истәмишдир. Бир дә, әсас мәсәлә мүәллифин истәјибистәмәдијиндә дејил, бизи мүәллифин нә истәдији марагландырмыр, нечә јаратдығы, даһа доғрусу, јаратдығыны нә сәвијјәдә олмасы марагландырыр. Әкәр биз бу ајагдан Шаһбаз образына бахсаг, ону, әлбәттә, Фауст вә Прометејләрлә мүгајисә етмәк олмаз. Икинчи тәрәфдән, мүәллифин бизә тәгдим етмәк истәдији Шаһбаз ади бир фәлсәфә мараглысы да дејилдир. Мүәллиф ону танынмыш мәшһур бир философ кими вермәк истәмишдир. Әсәрин бешинчи шәклиндә алман философу Алберт: «фелдмаршал, бу кәнчдир философ Шаһбаз,»—дејә ону танынмыш бир философ кими тәгдим едир. Әсәр боју мүәллиф јери кәлдикчә Шаһбазын танынмыш бир философ олдуғуна ишарәләр вурур.

Әкәр доғрудан да Шаһбаз Мәммәд Ҹәфәрин дедији кими ади фәлсәфә мараглысыдырса, мүәллиф өзү нә үчүн ону бизә «иштирак едәнләр ичәрисиндә отуз јашлы кәнч философ» дејә тәгдим едир? Һәр һалда фәлсәфә мараглысы илә философ арасында фәрг вардыр. Бүтүн зијалылар фәлсәфә мараглысы ола биләр, анчаг философ ола билмәз,

Үмумән әсәрин үстүнү галын бир думан алмышдыр. Һәр шеј мәчһулдур, мүәммалы вә гәрибәдир.

Бүтүн бу мәчһуллугда, мүәммалылыгда мә'на ахтармаг тәнгидчиләри чашдырмышдыр. Нә исә онлар һисс етдикләри нөгсанлары да демәк истәмәмишләр.

Мә'лум мәсәләдир ки, шаир билдији, һисс етдији аләмдән јаздыгда, конкрет деталлара, һәјати һадисәләрә, лөвһәләрә мејл етдији һалда, билмәдији, дујмадығы аләмдән јаздыгда мүҹәррәдлијә гапылыр, үмуми, ганадлы, дәбдәбәли сөзләрлә фәлсәфи мүһакимәләр јүрүдүр.

Сурәтләрин камиллији бахымындан Ислам, Елдар, Амалија, гисмән шаир Ҹәлал башгаларындан сечилир. Бу образлар драматургун мүшаһидәләринин мәһсулу олдуғундан, гисмән чанлы вә тәбии чыхмышлар. Бу ҹәһәтдән Ислам хүсуси диггәтә лајигдир. Бу образын өз дахили драмы вардыр. Бу образ мүәллифин кәшфидир. Биз бу адамы һәјатда көрмүш, һисс етмишик.

Ислам дахилән саф, дејән, күлән, ојнаг тәбиәтли бир кәнчдир. Онун һәр кәлиши сәһнәјә һәјат, тәравәт кәтирир. О, тәбиәтән гызғындыр, дәлиганлыдыр. Өзүнүн дедији кими, «һәр фәсли бир јува ичиндә кечмиш», будаг-

дан-будаға учмуш, гызғын бир һәјат кечирмишдир. О, өмрү боју аилә һаггында дүшүнмәмиш вә һеч кәси севмәмишдир. Ислам «Адам да ешг үчүн одлара јанар?»— дејә севәнләрә күлмүш, онлары дәли һесаб етмишдир. Онун фикринчә, «Ешгә дүчар олур севилмәјәнләр».

Бүтүн бунлары онун илк кәлишиндә достлары Чәлал вә Шаһбазла елә дији сәмими сөһбәтләриндән билирик. Һәмин шәклин сонуна доғру Исламда гәрибә бир һал өзүнү көстәрир. Чәлалла бәрабәр, досту Шаһбазла видалашмаға кәлән, сабаһ чәбһәјә јола дүшәчәк Ислам әввәлчә дејиб-күлүр, «биз кедирик... сәнсә фәлсәфә гырылдат»—дејә Шаһбазла зарафатлашыр. Сәһәр онларын шәрәфинә мәчлис дүзәлдир. Достлар сағлыг дејиб кефләнирләр. Бу заман Шаһбазын ики-үч јашлы оғлу көрүнүр. Ушағы көрән Ислам әввәлки зарафатларына сон гојур. Онда гәрибә бир һисс баш галдырыр. Хүсусән Чәлалын:

Инди кејфинә бах... кедирсән... анчаг
Јурдунда гара бир пишик галачаг.

сөзүндән сонра Ислам кәдәрләнир, ушағы гучағына алыб фикрә кедир. Бу һәјати сәһнә тамашачыја чох шеј дејир. Күндә бир јувада гонаг галан, күндә биринә севки е'лан етдији үчүн севмәји бачармајан ојнаг тәбиәтли бу адамын дахилиндә туфан баш галдырыр. Биз, мүһарибәнин инсан тәбиәтиндә ојатдығы фыртынаны бу сәһнәдә көрүрүк. Өмрү боју аилә һаггында дүшүнмәјән бу адам, инди мүһарибәјә кетдији заман өз сәһвини бүтүн дәһшәти илә дәрк едир. О, ушағын башыны сығаллајараг белә дејир:

Доғрудан адамын бир оғлу ола,
Өләндән сонра да јурдунда гала.

Бу чанлы сәһнә Шаһбазын һәјат, инсанлыг, камал, завал вә мүһарибәләр һаггында јүрүтдүјү фәлсәфи мүһакимәләрдән даһа фәлсәфидир, даһа күчлүдүр. Һәјат һаггында данышмагданса, һәјатын бир парчасыны көстәрмәк даһа көзәлдир. Исламын һәр кәлиши сәһнәјә баһар тәравәти кәтирир. Мәсәлән, Сәһәрлә Ислам арасындакы ашағыдакы мүкалимәјә диггәт јетирәк:

Сәһәр

Јахшы, Ислам гардаш, бир де көрәк сән
Бу нә тәрсликдир ки, евләнмәјирсән?

Ислам

Нејләјим, гызларын һамсы дул галсын.
Һамысынын чаныны Әзрајыл алсын.

Сәһәр

Бу нијә?

Ислам

Гојдулар, гојдулар мәкәр?!
Бир мәни јүз јерә тутуб чәкдиләр,
Көзүмү ачмаға гојдулар ки, бир.

Чәлал

Севиб-севилмәк дә асан дејилдир.
Јахшы, Сәһәр бачы, бир шеј чал көрәк.
Көрәк алнымыза нә јазыб фәләк.

Сәһәр

Бујурун, нә чалым?

Ислам

Бир назбары чал!

Бу кичик сәһнәчикдән Исламын характери, ојнаг тәбиәти тамашачыја мә'лум олур. Евләнмәк һаггында олан белә чидди сөһбәти зарафата салмасы вә «нә чалым» суалына «назбары чал» демәси онун ојнаг характериндән хәбәр верир. Ислам чанлы сөһбәтләри, өзүнәмәхсус јумору, «көрүм гызлары дул галсын», «һамысынын чаныны Әзрајыл алсын», «мән өлүм бир вур» кими чанлы ифадәләри илә дә тәбии вә реалдыр.

«Инсан» пјесинин илк вә сон шәкилләри әсәрин јазылдығы илдән отуз ил сонраны тәсвир едир. Мүәллиф

белә күман етмиш ки, 1975-чи илдә коммунизм чәмиjjәти гурулачаг, инсанлар даһа хошбәхт, даһа фираван өмүр сүрәчәкләр, «Үнвансыз мәктуб»да М. Ч. Чәфәров бу мәсәлә барәдә достуна белә деjир: «Jазырсан ки, адәтән биз инсанларын бејни о дәрәчәдә инкишаф едиб ки, башымыза нә кәлибсә, ону jахшы билә билирик. Амма башымыза даһа нәләр кәләчәjини аjдын билә билмирик. Буна көрә дә, зәннимизчә, 30 ил бундан сонраки мәишәтин нечә олачағыны хәбәр вермәк чәсарәт истәjир».

Мүнәггид достунун бу е'тиразына белә чаваб верир: «Jахшы, достум, биз ниjә билмирик ки, 30 ил бундан сонра башымыза нәләр кәләчәк? Мүәллифин бизә әввәлчә хәбәр вермәк истәдиjи одур ки, 30 илдән сонра инсанлар нечә дүшүнәчәкләр вә бир-бирилә нечә рәфтар едәчәкләр».[1]

«Инсан» пјесинин јазылдығы дөврдән инди отуз ил деjил отуз сәккиз ил кечмишдир. Мүәллиф мүһарибәдән сонракы халгларын, адамларын бир-биринә мүнасибәтини, дүшүнчәсини дүзкүн верә билмишми?

Мүһарибә дөврүндә тәбии олараг биздә алман фашизминә гаршы дәрин нифрәт вар иди. Бу нифрәт һеч дә алман халгына деjил, алман фашизминә иди. Мүһарибә гуртарандан сонра јаралар јаваш-јаваш сағалмаға башлады, халгларымыз арасында достлуг јаранды. Һәтта алман торпағынын бөјүк бир һиссәсиндә бизә дост олан Алманија Демократик Республикасы тәшкил олунду. «Инсан» пјесиндә исә отуз ил сонракы һәjаты тәсвир едән мүәллиф, образлар арасында белә бир данышыг вермишдир:

Бир гыз

Ислам баба, кәл,
Гылынчыны сојун, динч әjләш бир аз.

Ислам

Јох, гызым, јарағы әскәр сојунмаз.

Чәлал

Нә олуб, јенә дә мүһарибәдир?

[1] М. Ч. Чәфәров. «Үнвансыз мәктуб», «Вәтән уғрунда» 1945, № 7—8.

Ислам

Олду, jа олмады гәфавүт нәдир?
Јох, гардаш, нә гәдәр алманлар варса,
Гылынчы белимдән ача билмәрәм.

Бу күн бу фикир күлүнч сәсләнмирми? Мараглы бурасыдыр ки, әсәр боју бүтүнлүклә алман халгына гаршы бир нифрәт, бир гәзәб вардыр. Анчаг мә'лум һәгигәтдир ки, пис дөвләт башчылары вар, пис халг јохдур. Әсәрә мүрачиәт едәк:

Шаһбаз

Өлүмдән зөвг алан бир алманлардыр.

Дилдар

Доғрудан, нә үчүн беләдир онлар?
Нә үчүн гатилдир, сөјлә алманлар?

Әсәрин гәһрәманы философ Шаһбаз бу суала белә чаваб верир:

Гәдим тарихи вар бу пис адәтин,
Онлар ашигидир һәр фәлакәтин.
Сәадәт адланан бир көзәл пәри,
Јахуд да күнәшин ал шәфәгләри
Онлара јад кими көрүнүр, Дилдар,
Одур ки, чәлладдыр гатил алманлар.

Шүбһәсиз ки, халг һаггында үмумиләшмиш шәкилдә белә демәк олмаз. Бу, сон дәрәчәдә садәлөвһ дүшүнчәдир.

Шаирин өзү дә 1947-чи илдә, jә'ни ики ил сонра jаздығы «Алман бәннасы вә совет забити» адлы ше'риндә јухарыдакы фикринин әксини деjир. Һәмин ше'рдә чох доғру олараг алман халгы илә алман фашизми аjрылыр, алман халгынын ады бөјүк мәһәббәтлә чәкилир.

«Инсан» драмында Сәмәд Вурғун бүтүн бәшәриjjәти дүшүндүрән дәрин мәсәләләрдән, инсанлығын кәләчәк талеjиндән данышмаг истәмишдир. Лакин бу чидди нифрәт бәдии чәһәтдән лазыми сәвиjjәдә һәлл олунмамышдыр.

Бир гәдәр сонра Сәмәд Вурғун өзү дә бу нөгсаны һисс етдијиндән, бу әсәр һаггында јазды: «Мәним «Инсан» пјесимдә мүчәррәд фәлсәфи үнсүрләр, һәгиги һәјатдан ајры дүшмүш мүсбәт гәһрәманларын һәддиндән артыг романтикләшдирилмәси һаллары вардыр».[1]

БИТМӘМИШ ПЈЕСЛӘР

Һаггында данышдығымыз пјесләрдән башга шаирин тамамланмамыш пјесләри дә вардыр. Ингилаб тарихимиздән бәһс едән «Бөјүк достлуг» пјесиндә шаир, «Ханлар»да олдуғу кими, шәхсијјәтә пәрәстиш әһвали-руһијјәсинә ујмуш, гәләмә алдығы дөврдәки ингилаби мөвзунун даһа мүһүм мәсәләләри исә көлкәдә бурахылмышдыр.

1963-чү илдә академик нәшрә дахил едилән «Шаирин һәјаты» вә «Ики севки» пјесләри чох мараглы мөвзуја һәср олунмушдур. Јазылма или мә'лум олмајан «Шаирин һәјаты» автобиографик сәчијјә дашыјыр. Јалныз ики шәкли тамамланмыш һәмин пјес шаирин ушаглыг вә илк кәнчлик илләринин ачы хатирәләрини әкс етдирир. Пјесин баш гәһрәманы Елоғлу демәк олар ки, шаирин өзүдүр. Һәлә көрпә икән анасыны итирән Елоғлу, узун мүддәт доғма кәндләрини тәрк едир, шәһәрдә јашајыр. Доғма кәнд үчүн дарыхмыш Елоғлу бир күн кәндә кәлир. Биринчи нөвбәдә анасынын гәбри үстә кедир. Елоғлунун гәбир үстүндә бајгушун хәјали сәси илә сөһбәти әсәри романтик түлә бүрүјүр. Тәсадүфән гәбир үстүндән кечән чобанлар Елоғлуну танıјыр, чохдан бәри кәнди унутдуғуна көрә ону данлајырлар. Елоғлу өмрүндә бир ан олсун белә бу јерләри унутмадығыны, јалныз бу јерләрин ешги илә јашадығыны вә бу јерләри наминә шаир олдуғуну онлара билдирир. Бундан сонра о:

Гурбан бајрамыдды, күлүрдү дағлар,
Гоншумуз хыналы бир еркәк кәсди.

бејти илә башлајан мәшһур «Ачы хатирәләр» ше'рини охујур. Икинчи шәкил јенә дә шаирин өзүнүн «Көзүм јолларда галмышдыр, хәбәр јох Күр гырағындан» мисралы гәзәли илә башлајыр. Бу сәһнәдә Елоғлу Поладла көрүшүр.

[1] «Коммунист» гәзети, 1946, 10 октјабр.

Бу ики сәһнәдә Елоғлу кәдәрлидир, нәјинсә дәрдини чәкир, шүбһәләр ичиндә гыврылыр. Чобанлар вә гардашы онун шүбһәләрини дағытмаға чалышыр, ону һәјата гајтармаг истәјирләр. Мәсәлән, икинчи шәкилдә Елоғлу илә Полад арасында белә бир сөһбәт вардыр:

Елоғлу

Оф, јенә сәнмисән, кәл, гардашым, кәл!
Сәнсән бу дүнјада меһрибан бир әл,
Кәл мәни бир гуртар бу шүбһәләрдән,
Көвдәмин үстүндә дурмајыр башым.

Полад

Тохта, гардашым.
Дүнја бош дејилдир сән сајдығын тәк,
Топла ирадәни бир дәфә әл чәк
Бу өлүм гохујан бош хәјаллардан.

Елоғлу

Онун гаршысында ачиздир инсан.

Полад

Һај-һај!.. доғрудан да көрпәсән, көрпә,
Саһили горхутмаз һәр кичик ләпә.
Атма бу бөһтаны бөјүк инсана,
Фәгәт сон күнәдәк јаратдығына
Пешиман олмады о бөјүк инсан,
Көзәл билирди ки, өлмәз јарадан.

Бу мүкалимә бизә, С. Вурғунун өзүнүн илк кәнчлик илләрини хатырладыр. Мә'лум олдуғу кими, јарадычылығынын илк дөврүндә шаир бәдбин овгатла јашамыш вә бир мүддәт һәјат јолуну мүәјјәнләшдирә билмәмишдир. Буну биз ше'рләриндән башга шаирин гардашы Меһдихан Вәкилов вә досту Әкрәм Ҹәфәрлә мәктублашмасындан да билирик. Шаирин јени һәјаты дәрк етмәсиндә, бәдбин әһвали-руһијјәдән узаглашмасында гардашы М. Вәкиловун чох бөјүк ролу олмушдур. Бу мә'нада, бизә көрә, өз шәхси һәјатыны әкс етдирмәк истәдији бу автобиографик әсәрдәки Полад сурәти шаирин гардашы

Мәһдихандыр. Бизә елә кәлир ки, бу әсәрдә шаир өзүнүн илк кәнчлик илләрини, бу илләрдәки бәдбинлијини вә ондан нечә узаглашдығыны әкс етдирмәк истәмишдир.

Јалныз ики шәкли јазылан «Ики севки» пјеси һадисәләрин гојулушундан, инкишафындан вә адындан да мә'лум олдуғу кими, аилә-мәишәт мәсәләләринә һәср олунмушдур. Там реалсит планда јазылмыш бу әсәрдә Маһнијар адлы чаван бир гадынын ики севкисиндән бәһс олунур. Лоғман адлы гоча бир рәссамын арвады олан бу чаван кәлин, гоншулугда јашајан Јунуис адлы чаван мусигишүнасы севир. Јунис дә өз ешгини Маһнијара нәғмәләрлә бәјан едир. Маһнијар Јуниси севир, әринә исә һөрмәт едир. Чүнки онун әри чох бөјүк бир рәссамдыр. Лакин нә едәсән ки, бу шөһрәтли рәссам кәнчлик һәрарәтиндән мәһрумдур. Буну бүтүн дәһшәти илә һисс едән рәссам, шүбһәләр ичиндә гыврылыр. Маһнијарын «Дејирсән јорғунсан, кәл динчини ал» сөзүнә гаршы «шүбһәләр ичиндә динчәлмәк олмаз»—дејә Лоғман изтираб чәкир. Бу бөјүк рәссамын изтирабларына сәбәб нәдир? О, һәјатдан нә истәјир?

Кәнчлик јаранмышса башы учалыг,
Инсанын башыны әјир гочалыг.
Кечән кәнчлијими истәјирәм мән.

сөзүнә гаршы Маһнијар белә чаваб верир:

Бир шеј ки, чыхмышдыр сәнин әлиндән,
Ону унутмағын даһа да хошдур.

Көрүндүјү кими, бу пјесдә шаир там реализмә енмишдир. О бурада конкрет инсан әһвали-руһијјәсиндән, конкрет вәзијјәтләрдән данышыр. Әлимиздә олан парчалардакы бүтүн диалоглар чанлыдыр, һәјатидир, тәбиидир. Бурада арзулар вә мәнафеләр тоггушур. Бу, јәгин ки, психоложи пјес олачагмыш. Бир тәрәфдә гоча Лоғман, онун сөнмәкдә олан һәјаты вә итән кәнчлијинин һәсрәти илә чарпынмасы, икинчи тәрәфдән, Маһнијар, онун кәнчлији, чавабсыз суаллары... Беләликлә, мүәллиф бир аиләдә ики мәнафеји үз-үзә кәтирир вә бу мәнафеләрин тоггушмасында көзәл бир аилә драмы јарадыр. Тәәссүф ки, бу көзәл әсәр јарымчыг галмышдыр.

Бөјүк Вәтән мүһарибәси илләриндә С. Вурғунун јаздығы ириһәчмли әсәрләрдән бири дә «Һүрмүз вә Әһримән» драмыдыр. Диалогларла јазылмыш бу әсәрдә вәзијјәти тәсвир едән вә мө'тәризә ичиндә верилән ремаркалар да ше'рләдир. Әсәр јарымчыгдыр, јалныз биринчи сәһнәси јазылмышдыр. Бу сәһнәдә исә һәлә зиддијјәтләрин башланғычы тәсвир олунур, бундан сонра һадисәләрин нечә инкишаф едәчәји һаггында фикир јүрүтмәк чәтиндир. Шаирин күллијјатынын академик нәшрини тәртиб едәнләр һәмин әсәри поема кими тәгдим етсәләр дә, бизчә, бу, драм олачагмыш. Биз бу һөкмү әсәрин јалныз диалоглар әсасында јазылдығына көрә вермирик. Бирчә сәһнәдә тәсвир олунан һадисәләрин драматик кәркинлији, динамиклији вә вәзијјәтләрин кәскинлији бизи бу гәнаәтә кәтирир.

«Һүрмүз вә Әһримән»» тарихимизин ән гәдим дөврләриндән—атәшпәрәстлик дөврүндән, «Авеста»нын әфсанәви гәһрәманларындан, хејир вә шәр аллаһларынын гәдим мүбаризәсиндән бәһс едир. Әсәрдәки бир сыра ишарәләрдән, гәһрәманларын бә'зи иддиаларындан шаирин вәтәнимизин атәшпәрәстлик дөврүнү, «Авеста»ны, онун мүәллифи Зәрдүштлә әлагәдар олан мәнбә вә мә'хәзләр, рәвајәт вә әфсанәләри дәриндән өјрәндији мә'лум олур.

Үмумијјәтлә, Сәмәд Вурғунун јарадычылығында хејир вә шәр, сәадәт вә фәлакәт, ишыг вә зүлмәт һәмишә ики зидд гүввә кими гаршылашдырылыр. Бөјүк Вәтән мүһарибәси илләриндә коммунизм идејалары илә фашизмин үз-үзә кәлдији бир дөврдә исә бу мөвзу даһа артыг гүввәт кәсб едир. Биз бу чәһәти «Булаг әфсанәси», «Һәјат фәлсәфәси», «Јазла гышын дејишмәси», «Гыз гаjасы», «Фәрһад вә Ширин», «Инсан» вә саир әсәрләриндә дә көрүрүк Бу, јалныз С. Вурғун јарадычылығына хас олан чәһәт дејил, бу, бир чох халгларын әдәбијјатында, хүсусән Азәрбајчан әдәбијјатында Низамидән башламыш («Једди көзәл», бу күнә гәдәр давам едиб кәлән ән'әнәви бир мөвзудур. Бу мөвзунун, хүсусән Азәрбајчан әдәбијјатында даһа үстүн јер тутмасы тәсадүфи дејилдир. Бу, әлбәттә, зәрдүштлүклә бағлыдыр.

Шаирин, «Һүрмүз вә Әһримән» әсәри дә хејир аллаһы Һүрмүз илә шәр аллаһы Әһримәнин мүбаризәсиндән бәһс едир. Әсәрин мөвзусуну шаир атәшпәрәстлијин мүгәддәс китабы олан «Авеста»дан көтүрмүшдүр.

«Һүрмүз вә Әһримән» әсәриндә гәһрәманларын, хүсусилә Һүрмүз вә Әһримәнин дили илә верилән сөзләр вә

мүддәалардан мә'лум олур ки, шаир һәм «Авеста» һаггында мүхтәлиф алимләрин фикирләри илә, һәм дә «Авеста»нын өзү илә таныш имиш. Мәсәлән, «Авеста»нын «Јасна» һиссәсиндәки бир тәсвирлә «Һүрмүз вә Әһримән» әсәриндә заман вә мәканын тәсвирини тутушдураг:

«Авеста»да Гара өлкәси белә тәсвир олунур:

«Бу өлкәдә һеч заман нә сојуг, нә исти, нә кечә, нә дә гаранлыг олмур».[1].

«Һүрмүз вә Әһримән»дә охујуруг:

Азәрбајчан, көзәл бир јаз... һәјат боллуг, ишыг чохдур,
Гаранлыгдан, әсарәтдән, хәјанәтдән нишан јохдур.

Шаирин «Авеста»дан кәтирдији башга мисаллар да чох мараглыдыр. «Авеста» мүәллифи Зәрдүшт чох һалларда өз фикирләрини Аһурамәзданын (Һүрмүзүн) дили илә ифадә едир. Шаир бу фикирләри Һүрмүзүн өз дили илә вермишдир:

Кәләр Зәрдүшт, дејәр бә'зән мәним өз еһтишамым вар,
Бәшәр гәлби мүгәддәсдир, бу гүдсијјәтдә камым вар,
Өлүм иблисә лајигдир, һәјатдыр ән ширин не'мәт,
Гаранлыгдан узаглаш ки, ишыгдыр ән бөјүк зинәт.
Чалыш гәлбин саф олсун ки, тәмизликдир сәнин һүснүн,
Бүтүн өмрүндә зәһмәтсиз, һүнәрсиз кечмәсин бир күн,
... Бир аллаһ адланан ешги сән өз гәлбиндә ахтарсан,
Өзүн өз һүснүнү тапсан, өлүб кетсән дә сән варсан.

Бу фикирләрә «Авеста»нын мүхтәлиф јерләриндә тәсадүф едирик. Мәсәлән, мәшһур Иран алими Мәһәммәд Мүин «Мәзди—јәсна вә тә'сири ан дәр әдәбијјатипарси» адлы әсәриндә Зәрдүштүн ирәли сүрдүјү мә'нәви тәмизлик мәсәләсиндән бәһс едәрәк јазыр: «Зәрдүшт дилинә көрә, һәр бир бәшәр әфрадында мүгәддәс, илаһи бир зәррә әманәтдир. Бу зәррәјә нә ад верирсиниз верин: руһ, ја виҹдан! Бу мүгәддәс зәррә бизи әслимизә вә јараныш даирәсинин мәркәзинә бағлајан бир васитәдир. Јалныз бу илаһи ишыгдыр ки, инсана һејванлыг аләминдән ниҹат верир. Ону үлви-мәләкләр мәгамына чатдырыр. Зәрдүштә көрә, о мүгәддәс зәррә бу мадди дүнја һәјатында бизи јүксәк тәрәггиләрә, сәадәт вә камала чатдырыр. Камал јолунда ирәлиләмәк вә аллаһа говушмаг үчүн дүзкүн јол, әсл јол һесаб олунур вә дејилир: «Јол бирдир, о да дүзлүк јолудур» («Авеста», Јасна 72, бәнд II).

[1] А. О. Маковельский, «Авеста». Идз. АН Азерб. ССР, 1960, стр. 59.

Гатларда дејилдији кими, «инсан үрәјини тәмиз сахламалыдыр. Она көрә ки, дүзлүк јолуна гәдәм ата билсин. «Инсан дүзлүклә мүгәддәс, илаһи сифәтләрә јијәләнә биләр. Мә'нәви гүдрәт әлдә едә биләр. Истәдијинә чатар. Өзүнүн ешги вә фәдакарлығы илә һејванлыг мәгамындан инсанлыг мәгамына јүксәлә биләр».[1].

Бундан сонра Мәһәммәд Мүин «Авеста»нын «Јасна» һиссәсиндән 35 вә 41-чи ајәләрини мисал кәтирир:

«Еһ Аһурамәзда! Биз истәјирик о дүшүнчә, о сөз вә әмәли сечәк ки, о, мөвчуд әмәлләрин ичиндә һәр ики дүнјанын ишләри үчүн хејирли олсун! Һәгигәтдә о адама һөкмдарлыг истәјирик вә бу вәзифәни о адама лајиг һесаб едирик ки, о даһа јахшы һөкмдарлыг едә билсин.

Еј Аһурамәзда, тәмиз хәјал, доғрулуг вә дүзкүнлүклә јахшы әмәл, јахшы сөз вә јахшы мәсләклә сәнә јахынлашмаг истәјирик. Сән ситајиш едирик.

...Биз истәјирик дүзкүнлүклә сәнә чатаг»[2].

Көрүндүјү кими, Сәмәд Вурғунун Зәрдүштүн дили илә дедији «чалыш гәлбин саф олсун ки, тәмизликдир сәнин һүснүн» фикри, јахуд бу мә'нәви тәмизлик нәтиҹәсиндә инсанын «Аллаһ» адланан ешги өз һиссәсинин 35 вә 41-чи ајәләринин бәдии ифадәсидир.

Шаирин «Һүрмүз вә Әһримән» әсәри јарымчыг олдуғуна көрә бу әсәр һаггында әтрафлы фикир сөјләмәк чәтиндир. Белә ки, әсәрин 1 сәһнәси јазылмышдыр. Бурада исә һәлә образлар тәгдим олунур, конфликт јениҹә башланыр. Конфликтин нә ҹүр давам едәҹәји вә нә илә битәҹәји һаггында фикир сөјләмәк мүмкүн дејил.

С. Вурғунун драматуркијасы өзүнәмәхсус көзәл хүсусијјәтләрә маликдир. Бу драматуркија Һ. Ҹавидин вә Ҹ. Ҹаббарлынын драматуркијасына истинад едир. Һеч шүбһәсиз, бизим әдәбијјатымызда мәнзум драм жанры Һүсејн Ҹавидин ады илә бағлыдыр. Диалогларын ше'р-

[1] Доктор Мәһәммәд Мүин. «Мәзди-јасна вә тә'сири ан дәр әдәбијјати—парси», 1926, Теһран, сәһ. 427.

[2] Доктор Мәһәммәд Мүин. «Мәзди-јарна вә тә'сири ан дәр әдәбијјати—парси», 1926, Теһран, сәһ. 98.

1210—23

лә гурулмасы истәр-истәмәз дилә дәбдәбә, пафос вә ше'рижјәт кәтирир. Лакин бу, мәсәләнин шәкли тәрәфидир. С. Вурғун драматуркијасы мәзмун е'тибары илә даһа артыг Ҹ. Ҹаббарлы драматуркијасына јахындыр. С. Вурғун, Ҹ. Ҹаббарлы јарадычылығынын романтизм дөврүнә, «Од кәлини»нә даһа артыг истинад етмишдир. «Од кәлини» бизим әдәбијјатымызда тарихи-гәһрәманлыг драмынын ән көзәл нүмунәсидир. Бу мә'нада С. Вурғунун тарихи-гәһрәманлыг драмлары өз көкләри е'тибары илә «Од кәлини»нә бағлыдыр. «Вагиф», «Ханлар», «Фәрһад вә Ширин» вә «Инсан» пјесләринин һәрәси халгымызын јашадығы бир тарихи дөврүн бәдии ајнасыдыр. Санки бу пјесләрдә шаир күлл һалында Азәрбајҹанын кечмишини, бу күнүнү вә кәләҹәјини әкс етдирмәк истәмишдир.

Драматург С. Вурғунун, һаггында данышдығымыз алты пјеси һаггында үмумиликдә нә демәк олар? Һәр шејдән әввәл бу драматуркија сөзүн әсл мә'насында поетик драматуркијадыр. С. Вурғун, драм әсәрләриндә дә әввәл шаир, сонра драматургдур. Бу әсәрләрдәки диалоглар, монолог вә рич'әтләр өз-өзлүјүндә көзәл бәдии парчалардыр. Вурғун поезијасынын бүтүн көзәллијини өзүндә әкс етдирән вә ваһид драматик сүжетдә вәһдәт тәшкил едә билән гүввәтли лирик ше'рләрдир. Бу пјесләрин халис драм әсәри кими бә'зи гүсурларыны унутдуран вә бөјүк мүвәффәгијјәтини тә'мин едән дә биринчи нөвбәдә елә будур.

Дикәр тәрәфдән, С. Вурғунун драм әсәрләри «характер драмы сәпкисиндә јазылмышдыр. Бурада драматик конфиликтин әсасында һәмишә гүввәтли, өзү дә чох ајдын идејаны, ҹәбһәни тәмсил едән характерләрин тоггушмасы дајаныр. Характерләрин баш-баша кәлмәси, ичтимаи идејаларын, ики тәфәккүрүн, ики дүнјакөрүшүн вә мә'нәви аләмин баш-баша кәлмәси шәклиндә өзүнү көстәрир. Бу гаршылашманын ән јүксәк драматик зирвәјә чатдығы сәһнәләр бәдии кулминасијаны тәшкил едир.

Характерләрин гүввәтли верилмәси бу әсәрләрдә конфликтин дә ҹидди вә кәскин шәкилдә мејдана чыхмасына сәбәб олур. С. Вурғунун пјесләриндә конфликт һәмишә ҹидди ичтимаи әһәмијјәт дашыјан вә типик, реал шәраитин, ичтимаи керчәклијин, ҹәмијјәт тарихинин өз објектив зиддијјәтләри илә әсасландырылан бир мүнагишә сәҹијјәси дашыјыр. Әсас гәһрәманын дахили аләми дүшүнҹәләри, әхлаги вә мә'нәви симасы илә мөһкәм әлагәләнә билдији үчүн бу конфликт ејни заманда һәм дә психоложи, әхлаги вә фәлсәфи конфликт кими баш верир. Драматик конфликтин һәлли һәмишә хејирин, мүтәрәгги ичтимаи мејлләрин гәләбәсини әкс етдирир. Бә'зән әсас гәһрәман һәлак олса да (Фәрһад, Ханлар, Шаһбаз), мә'нәви гәләбәни әсәрин үмуми руһу вә пафосу ифадә едир.

Сәмәд Вурғун драматуркијасы әзәмәтли, мүсбәт вә идеал гәһрәманлар драматуркијасыдыр. Бу гәһрәманлар ајдын идеала маликдирләр. Мәгсәд вә идеал ајдынлығы онларын мүбаризәсинә, фәалијјәт вә һәрәкәтләринә дә бир гәтијјәт, кәскинлик вә сәррастлыг кәтирир. Бу гәһрәманлар либерал вә мүтәрәддид зиддијјәтләрлә чырпынмырлар. Тәсадүфи дејил ки, конфликт һеч заман онларын өз дахилиндә баш вермир. Онлар һәмишә халгын, ичтимаи инкишаф тарихинин габагҹыл гүввәләринин ҹәбһәсиндә дурур вә һәр ҹүр мәнфиликләрә, шәрә, објектив манеәләрә гаршы халгла, ҹәмијјәтлә бирликдә мүбаризә апарырлар. Бу гәһрәманлар бизим халгымыза мәхсус ән јахшы адәтләри вә мә'нәви сифәтләри әкс етдирирләр.

С. Вурғун драматик поезијасы драматуркијамызы јени инсан характерләри илә зәнкинләшдирмиш, она јени фикир вүс'әти, мә'на тәравәти, поетик әлванлыг кәтирмишдир. Ҹ. Ҹаббарлыдан сонра С. Вурғун драматуркијасы мүасир Азәрбајҹан драматуркијасынын јүксәк зирвәси олараг галмагдадыр.

ГАНАД ВӘ ВҮС'ӘТ

Бир нечә дәфә Азәрбајҹан Совет Јазычылары Иттифагынын катиби, Харичи өлкәләрлә Мәдәни әлагә Ҹәмијјәтинин сәдри, Азәрбајҹан ССР Елмләр Академијасынын президент муавини кими мүһүм вәзифәләрдә вә даһа башга ишләрдә чалышмасы илә әлагәдар, үмумијјәтлә бир ичтимаи хадим вә депутат кими тез-тез мә'рузә вә нитгләрлә чыхыш едән С. Вурғунун әдәби ирси илә јанашы елми тәнгиди вә публисист әсәрләри дә чохдур, зәнкиндир. О, өлкәмизин һәјатында баш верән ирили-хырдалы һадисәләрә, партија вә һөкумәтин галдырдығы мүһүм мәсәләләрә өз мүнасибәтини јалныз бәдии јарадыҹылыгла дејил, мәгалә вә чыхышлары илә дә билдирирди. Бөјүк Вәтән мүһарибәси илләриндә шаирин ҹәбһәдә, дөјүшчүләр гаршысында вә халг гаршысында антифашист митингләрдәки чыхышлары, динҹ гуруҹулуг илләриндә бу вә ја дикәр мүһүм тәдбирин һәјата кечирилмәси илә әлагәдар тәшкил олунмуш јығынҹагларда, митинг вә ја ачылышлардакы нитгләри көзәл публисистика нүмунәләридир.

Азәрбајҹан вә ССРИ Јазычылар Иттифагынын пленум вә мүзакирә, конфранс вә гурултајлардакы чыхыш, нитг вә мә'рузәләриндә С. Вурғунун галдырдығы мәсәләләр һәмишә совет әдәбијјатынын мүһүм проблемләринә тохунмуш, әдәбијјатын истигамәтләнмәсиндә мүһүм рол ојнамышдыр. Бу мәсәләләр һәмишә партијанын әдәбијјат вә сәнәт һаггындакы гәрар вә тәдбирләри илә сәсләшмиш, мә'рузә вә мәгаләләр елми, нәзәри сәвијјәси илә диггәти ҹәлб етмишдир. Бу ҹәһәтдән ССРИ Јазычыларынын II гурултајында «Совет поезијасы» һаггындакы әлавә мә'рузәси совет поезијасы вә әдәбијјатшүнаслығынын мүһүм мәсәләләринә тохунан елми бир әсәр кими дә чох гијмәтлидир.

Истәр Азәрбајҹан, истәрсә дә рус вә Авропа классикләринин, әдиб вә шаирләринин, алим вә ичтимаи хадимләринин јубилејләри мүнасибәти илә шаирин јаздығы мәгалә вә мә'рузәләр онун әдәби ирсә марксист мүнасибәтини билдирир. О, һәр һансы бир классик һаггында јаздығы мәгаләсиндә өтән әсрләрин фикир мүҹаһидләринә дә бу күнүн көзү илә бахмыш, онларын ирсини дә бу күнүн габагчыл идејалары сәвијјәсиндән гијмәтләндирмәји баҹармышдыр. С Вурғун јени јаранан әсәрләр һаггында да јери кәлдикҹә фикрини сөјләмиш, әдәбијјатымызын наилијјәтләрини заманын тәләбләри бахымындан сафчүрүк етмишдир. С. Вурғунун елми, әдәби, нәзәри фикирләри олдугҹа зәнкин вә мараглыдыр. Онун сосиалист реализми, ингилаби романтика, мүсбәт, идеал гәһрәман, әдәбијјатда сатира вә јумор, комедија вә күлүш, театр вә драматуркија, форма вә мәзмун, халг әдәбијјаты, епик вә лирик ше'р, онун хүсусијјәтләри, поема жанры, муасир вә тарихи мөвзу вә с. һаггында јүрүтдүјү мулаһизәләр орижинал вә гијмәтлидир. С. Вурғунун елми-тәнгиди ирсинә аид олан сајдығымыз бу мөвзуларын һәр бири ајрыҹа тәдгигат ишидир, лакин бурада шаирин бир нечә әдәби мулаһизәси үзәриндә дајанаҹағыг.

Бунлардан биринҹиси шаирин реализм вә ингилаби романтика һаггындакы фикирләридир.

Сосиалист реализми принсипләринә садиг олмаг— сосиалист варлығына истинад етмәк, өзүнүн бүтүн арзу вә әмәлләрини Сосиалист Вәтәнинин дүшмәнләринә гаршы мүбаризәјә һәср етмәк, Маркс—Енкелс—Ленин бајрағыны һәмишә јүксәк тутмаг демәкдир.

Муасир совет адамларынын һәјатыны, мүбаризәсини, мүгәддәс мәгсәд вә гајәсини әкс етдирмәк сосиалист реализминин башлыҹа хүсусијјәтләриндәндир. Бу реализм јени һәјаты вә ону јарадан гәһрәманлары дурғун шәкилдә дејил, онлары һәјатда олдуғу кими, даим ингилаби инкишафда әкс етдирир. Совет әдәбијјатынын баниси М. Горкинин көстәрдији кими, «Ингилаби романтизм маһијјәт е'тибары илә сосиалист реализминин ләгәбидир».

С. Вурғун бу үслуб әсасында јалныз көзәл сәнәт нүмунәләри јаратмагла кифајәтләнмәмиш, ону инкишаф етдирмиш, онун галиб бир үслуб олдуғуну елми-нәзәри мәгаләләри илә сүбут етмишдир. Сосиализм гурулушунун әзәмәт вә көзәллијини, онун бүтүн чәтинликләрә гәләбә чалан амалыны, бу амал уғрунда мүбаризә апа-

ран гәһрәманларын бәдии сурәтини јаратмаг С. Вурғун јарадычылығынын әсас гајәсидир. Сосиалист реализми методуна јијәләнән, бу үслуб әсасында јазыб-јарадан С. Вурғун, һәјаты, инсанлары һәрәкәтдә, даим инкишафда көтүрмәклә сосиалист реализминин тәркиб һиссәси олан ингилаби романтикаја мејл едир. Шаир бу мејли изаһ едәрәк јазыр: «Совет јазычысы сосиалист реализми јолу илә јазыб-јарадыр. Ичтимаи мүһитә фәал бир мүнасибәт бәсләјир вә һәјаты тәсдиг едир, лакин һәјатла һеч бир вахт кифајәтләнмир. Чүнки һәјат өзү даима тәрәгги едән, јениликләр јарадан, өзүнүн бу күнкү ганунларыны сабаһкы күн үчүн көһнәлмиш билән чанлы бир просесдир, һәм дә јарадычылыг вә инкишаф просесидир»[1].

С. Вурғун һәмишә ирәлијә—тәсвир етдији һадисә вә гәһрәманларын сабаһына бахмышдыр, бу күнүнү бу күндән доғачаг сабаһ илә бирликдә көтүрмүшдүр. Бөјүк идеалара доғру ирәлиләдијимиз бир заманда јени, сағлам хәјалын нә гәдәр бөјүк әһәмијјәти олдуғу ајдындыр. М. Горки дејир: «Мән күман едирәм ки, реализм анчаг о заман гаршысында дуран чәтин вәзифәнин өһдәсиндән кәлә биләр ки, о, шәхсијјәтин гәдим, мешшан, һејвани индивидуализминдән сосиализмә доғру инкишафыны верә билсин. Инсаны анчаг бу күн олдуғу кими дејил, һәм дә кәләчәкдә олачағы вә олмасы лазым кәлән бир шәкилдә чанландырмағы бачарсын».[2]

С. Вурғун јазыр: «Мәнә елә кәлир ки, бизим јарадычылыг үсулумуз бә'зән бу чәһәтдән нөгсанлыдыр ки, биз ингилаби романтиканы лазымынча гијмәтләндирмирик. Мәнчә, белә бир романтика олмадан, бөјүк Горкинин тәсдиг етдији кими, сосиалист реализми мүмкүн дејилдир».[3]

Шаир бир чох мә'рузә вә чыхышларында, һадисә вә гәһрәманларын бу күнү илә бәрабәр сабаһынын да тәрәннүм едилмәсини јазычыларын гаршысында јарадычылыг мәрамнамәси кими гојур. «Сосиалист реализми јалныз мөвчуд олан варлығын, ичтимаи һәјат һәгигәтләринин ифадәси демәк дејилдир. Совет јазычысы бу чәмијјәтин бөјүк истигбалындан, бу күнкү чичәк ачмыш ағачларын сабаһкы мејвәләриндән, бу күн вәтән јолунда шәһид

[1] «Әдәбијјат гәзети», 1947, 22 ијун.
[2] М. Горкий. «Литературно-критические статьи,», Москва, 1937, стр. 658.
[3] «Әдәбијјат гәзети», 1947, 18 ијун.

олмуш гәһрәманын сабаһкы әбәдијјәтиндән, букүнкү бир чох арзуларын сабаһкы һәгигәтләриндән дә хәбәр вермәлидир».[1]

Шаирин бу тәләби онун илк јарадычылыг дөврүндән башлајараг («Ики көрпә») бу күнә гәдәр давам едән јарадычылыг мәрамнамәсидир. Шаир «Сөзүн шөһрәти» ше'риндә инсаны, бөјүк арзуларын ганадында учмаға чағырыр.

Шаир хәјалда мүәјјән бир не'мәт ахтарыр. Хәјал өзөзлүјүндә мүчәррәд олса да, бу хәјалын учдуғу нөгтә мә'лумдур. «Кәләчәјин тој-бајрамы»нда:

> Тарих кәлиб говушачаг ән мүгәддәс бир нијјәтә,
> Биз индидән сөз гошуруг о илаһи ше'ријјәтә.—

дејир.

Шаирин индидән сөз гошдуғу ше'ријјәт бүтүн јарадычылығы боју тәрәннүм етдији коммунизм чәмијјәтидир. Бу чәмијјәт, тарихин инкишаф ганунларынын кәтириб чыхартдығы зәрурәтдир. «Истигбал тәранәси» ше'риндә хәјалын ганадларында учан шаир, бәшәријјәтин ән бөјүк арзусу олан коммунизми белә тәсвир едир:

> Күлүр торпаг, күлүр инсан
> О чыхмыш јас либасындан
> Сәма шәффаф,
> чичәкләр саф
> Јерин гәлбиндә тој-бајрам
> Күлүр сән'әт,
> күлүр илһам
> Күнәш тәк нура гәрг олмуш бүтүн хилгәт
> Чырағбандыр тамам јер, көј, нә зәнчир вар, нә
> бир зиндан.

Бундан сонра шаир дәрин дүшүнчәләрә гапылыр. «Хәјалдыр бәлкә бунлар, аһ»—дејә хәјалән јаратдығы бу аләм һаггында дүшүнүр. Бурада бир анлыг шаир, хәјалларын кәләчәк һәгигәтинә шүбһә едир, лакин дәрһал шүбһәсини дағыдараг дејир:

> ... Гој олсун, даш дејил инсан
> Хәјал идракла бир јердә кәлиб кечмиш заманлардан
> Хәјалсыз фикрин өвлады сәфилдир, даима ачдыр
> Һәгигәт бир күнәшдирсә, хәјалла ешгә мөһтачдыр.

[1] С. Вурғун, «Бөјүк сәнәт әсәрләри уғрунда», «Әдәбијат гәзети», 1946, 31 мај.

Бу тамамилә доғру бир фикирдир. Чүнки һәгигәтин зәмини хәјалыдыр, чүнки хәјалсыз инсан дахилән јохсулдур, сәфилдир. Арзусуз, хәјалсыз бир өмүр, кәртәнкәлә кими һәмишә јердә сүрүнәр. Белә өмүр исә кимә вә нәјә лазымдыр.

Һәмишә бөјүк арзуларла вә хәјалларла јашајан С. Вурғун үчүн романтика, хәјал, һәјаты көзәлләшдирмәк, ону даһа көзәл бир кәләчәјә апармаг васитәсидир. Чүнки бөјүк ермәни шаири Аветик Исаакјанын дедији кими, «С. Вурғун бөјүк арзулар шаиридир».

Вурғун һәјатда көрдүјү һәр кичик һадисәдә бир јүксәлиш, бир тәрәгги көрәрәк, ону мә'наландырмаға чалышыр. «Муған»да Кремл гүлләсинин учалығыны мә'наландырараг, «учалмасаг, бизи кәрмәз бүтүн Јер үзү»— дејир. Бурада шаир учалмаг сөзүнү мә'чази мә'нада көтүрәрәк, сөзә даһа кениш ичтимаи мә'на вермиш, совет варлығынын даими јүксәлишини тәрәннүм етмишдир ки, бу да онун ингилаби романтикасындан ирәли кәлир. Шаир дејир: «Биздә һәр кәс совет вәтәндашы олмасы илә бүтүн дүнја гаршысында фәхр едир. О, өз әмәлләринин вә өз арзуларынын ганадлары үзәриндә учур вә даима јүксәлир... О даима һәрәкәт вә инкишафдадыр. О бу күн алдығы бир чәбһә илә фәхр едир, лакин сабаһкы чәбһәләри, һүнәр вә билик мејданларыны унутмур. О даима јүксәлмәк, јүксәлтмәк, јенә дә јүксәлмәк истәјир. Әкәр биздә инсан өмрү мин илләр давам етсәјди, ән јүксәк тарихи шәраитдә белә о јенә јүксәлиш ешги илә јашајыб-јарадарды; чүнки јүксәлиш ешги совет инсанынын фитрәтиндән доған, ону инкишафа апаран ән бөјүк бир амилдир. Мәкәр сосиалист адамынын бу али сифәти, реал һәјатымызын, бүтүн бәшәријјәти сабаһын азадлыг дүнјасына чағыран инсанларымызын бу шанлы әмәлләри ингилаби романтика дејилми?»[1]

«Өлүм күрсүсү» вә «Көһнә достлар» поемаларында да ингилаби романтика күчлүдүр. Бу әсәрләрдәки хәјал, тәсвир олунан вәзијјәтдән, иш просесиндән доған зәрури вә гануни, һәјата бағлы хәјалдыр. «Муған» поемасында тәзәчә салынмыш јени шәһәрдән данышан шаир, бу тәзә шәһәрин тәсвириндән сонра ричʼәтә чыхыр:

Кечәләр чар чәкир көјә заводлар.
Галхыр бачалардан аловлар, одлар.

[1] С. Вурғун. Азәрбајчан совет јазычылары иттифагынын пленумундакы чыхышындан, «Әдәбијјат гәзети», 1945, 27 ијун.

Јерин варлығында бир јанғынмы вар?
Јох, јох, сәһв слэдим үрәкдир јанан,
Үрәкдир әмәли әршә дајанан.

Бу бәндин илк мисраларында тәзә шәһәрдә салынан заводлары вә бу заводларын бачаларындан галхан түстү вә аловлары тәсвир едән шаир, сонракы мисраларда заводлардан галхан ода, атәшә мә'чази мә'на верир. Шаирә көрә, бачалардан галхан од ади од дејил, инсан үрәјинин атәшидир. Чүнки бу шәһәри дә, заводлары да, заводлардакы гызғын әмәји дә јарадан инсандыр, онун һәјат ешгидир. Өзү дә бу инсан бөјүк әмәл вә арзуларла јашајан, арзуларыны өзүндән әввәл ганадландырмағы бачаран, үрәјини арзулары наминә јандыран гүдрәтли инсандыр. Бу инсан һәјатын батаглығында сүрүнмүр, арзуларынын ганадларында учур, хошбәхт бир кәләчәјә чан атыр:

Мәним романтикам, сән дә ганадлан,
Јан, јан бу көрдүјүн мәш'әләр кими.
Сән дә о даш гыран, сарајлар гуран,
Полад синәсилә дағлар учуран,
Екскватор тутан о әлләр кими
Сән дә һәр шахтаја, сојуға гатлан,
Мәним романтикам, сән дә ганадлан.

Көрүндүјү кими, шаирин романтикасы мүчәррәд, үмуми сәчијјә дашымыр. Бу романтика һәјатымызла, күндәлик ишимизлә, јанан үрәкләрлә, екскватор тутан әлләрлә бағлы олан, јердән ганадланан, јердән күч алан романтикадыр. Бәдии јарадычылығында һәмишә мејл көстәрдији романтиканы шаир нәзәри мәгаләләри илә дә әсасландырмаға чалышыр. О јазыр: «Нә гәдәр ки, инсанын јүксәлмәк, камилләшмәк вә зәнкинләшмәк мејли вардыр, хәјал да олачагдыр. Биз совет јазычылары өз әсәрләримизи һәјатдан узаг олмајан, һәјатла бағлы олан хәјалла, инкишафымызын истигамәтини, бөјүк сабаһымызы көстәрән романтика илә зәнкинләшдирмәји бачармалыјыг».[1]

Муасир мөвзуда јаздығы әсәрләр бир јана, һәтта тарихи-әфсанәви мөвзуда јаздығы әсәрләриндә дә шаир

[1] «Коммунист» гәзети, 1953, 15 декабр.

һәјатла бағлы олан, јердән ганадланан хәјалы, романтиканы әсас көтүрүр, реал әсасы олмајан хәјалы, романтиканы исә рәдд едир. Бу чәһәтдән «Фәрһад вә Ширин» пјесиндә Азәр баба илә Ширинин сөһбәти мараглыдыр.

Н. Тихонов «Хатирәләримдән сәһифәләр»индә С. Вурғунун ингилаби романтикаја мүнасибәтини онун өз әсәрләри илә изаһ етмәјә чалышараг јазыр ки, А. Фадејев С. Вурғунун мүлаһизәләрини тәсдиг едәрәк, ону М. Ф. Ахундовла мүгајисә едир, бурадан чыхараг шаирин романтикасына һагг верир. О көстәрир ки, әкәр М. Ф. Ахундова өз дөврүнүн чиркинликләрини әкс етдирмәк үчүн комедија лазым идисә, сосиализм чәмијјәтинин пафосуну, тәрәгги вә вүс'әтини әкс етдирмәк үчүн сәнә ганадлы поезија лазымдыр. Фадејев сөзүнү бу чүр битирир: «Әлбәттә, сәнин һәјата јүксәк мүнасибәт бәсләмәјинә, бөјүк вүс'әт ахтармаға һаггын вардыр, сәнин өзүн дә елә характерсән ки, јүксәк поетик пјесин гәһрәманы олмаға јарајарсан».[1]

А. Фадејевин бу чүмләси С. Вурғунун тәнгиди-естетик көрүшләриндәки мүһүм чәһәти ачмаг үчүн бизә ачар верир. Бөјүк әдиб доғру дејир. С. Вурғунун характери, онун тәбиәтиндәки бөјүклүк, арзу вә хәјалларындакы кенишлик ону романтик, «поетик бир пјесин гәһрәманы» кими нәзәримиздә чанландырыр. Әмәл вә арзуларында бөјүк олан бу әзәмәтли шәхсијјәт, ади сөһбәтләриндә белә һәјатын хырдалыгларына енмәји, бә'зи түфејли адамлардакы хырда чәһәтләрдән данышмағы севмәзди. О һәмишә јазычы достларындан һәјатын ишыглы тәрәфләрини көрмәји, бунлардан данышмағы вә јазмағы тәләб едәрди. Шаирин романтикаја мејл етмәсини дә һәјатын мүсбәт, көзәл, романтик тәрәфләрини гәләмә алмасыны да бунунла изаһ етмәк лазымдыр.

Диггәт јетирилсә, шаир јаратдығы мәнфи образлара да биртәрәфли јанашмыр. Онларын бир гисмини там мәнфи вермир, мәнфи чәһәтләри илә јанашы, бә'зи мүсбәт, ишыглы чәһәтләрини дә көстәрмәји унутмур (Әмирхан, Кәраб бәј, Хосров). Бир гисмини исә там мәнфи версә дә, мәнфилијин сәбәбини, ичтимаи көкләрини көстәрмәјә тәшәббүс едир. Даһа доғрусу, онларын тәбиәтиндәки бу мәнфилији характер әламәти кими дејил, ичтимаи мүһитин тә'сири илә сонрадан јарандығыны көстәрир. (Гачар, Шапур, Хураман вә б.). Шаир һәмишә мүасир совет адамынын образыны јарадаркән, онун ишыглы чәһәтләрини даһа габарыг шәкилдә көстәрмәји, образы галдырмағы, ону јердә сүрүндүрмәмәји тәләб едир, романтика дедији заман да мәһз бу мәсәләни дүшүнүрдү.

[1] «Знамя», 1963, № 1, сәһ. 45. Тәрчүмәси: «Азәрбајчан» журналы, 1953, № 6.

«Азәрбајчан әдәбијјатынын кәләчәк вәзифәләри» адлы мәгаләсиндә Вурғун бу мәсәләни кәләчәјә олан никбин бахышымызла изаһ едир.

Үмумијјәтлә, романтика вә идеал гәһрәман һаггындакы мараглы фикирләрини шаир, Совет јазычыларынын икинчи гурултајында «Совет поезијасы» һаггында еләдији мә'рузәсиндә даһа да дәринләшдирди. О, романтика һаггындакы фикирләрини јекунлашдырараг көстәрирди ки, романтик шаир һәјатдакы мүсбәт кејфијјәтләри шүурлу сурәтдә кәскинләшдирир, чох заман «гејриади», бә'зән дә лап мүстәсна характерләр, һадисә вә фактлар сечир, кәләчәји даһа тез көрмәјә, сабаһа даһа тез говушмаға чан атыр. Бурадан шаир мүсбәт, идеал гәһрәман мәсәләсини ирәли сүрәрәк јазыр: «Мән романтик поезија һаггында бу дедикләримә идеал гәһрәман һаггында да бир нечә кәлмә әлавә етмәк истәјирәм. Сон заманларда бу мәсәләнин әтрафында гызғын мүбаһисәләр төрәмишдир. Бизә идеал гәһрәман лазымдыр, ја јох? Мәним фикримчә, өзү дә мән буну инамла дејирәм ки, идеал гәһрәман бизә лазымдыр. Шүбһәсиз ки, бүтүн мүсбәт гәһрәманларын һамысы идеал гәһрәман ола билмәз вә олмамалыдыр, чүнки идеал гәһрәман, мәним фикримчә, ән јүксәк инсани, мә'нәви кејфијјәтләри өзүндә тәчәссүм етдирән, мүсбәт гәһрәманын синтетик образыдыр».[1]

С. Вурғун идеал гәһрәман дедији заман һеч дә мәнфи гәһрәманлары, тәнгиди реализми инкар етмир. О, М. Ф. Ахундов, Ч. Мәммәдгулузадә вә Сабир кими тәнгиди-реалистләрин ичтимаи һәјатын инкишафында вә халгымызын тәрәггисиндәки ролуну һәмишә гијмәтләндирмиш вә хүсусән Сабири өзүнә устад һесаб етмишдир. Лакин шаир идеал гәһрәман дедији заман «шәрбаталылар», «күлүмовлар» вә «мәмишовлар» кими хырда адамларын гаршысында гүввәтли характерләрин, чәмијјәтин апарычы гүввәси олан идеал гәһрәманларын әдәбијјата кәтирилмәси мәсәләсини ирәли сүрүрдү. Онун

[1] «Әдәбијјат вә инчәсәнәт» гәзети, 1955, 8 јанвар.

фикринчә, чәмиј̇јәтимиздә әл-ајаға долашан төр-төкүнтүләр, түфејлиләр мөвчуд олса да, бунлар чәмиј̇јәтин әсас гүввәси дејил, јазычыларын диггәти бу түфејлиләрдән чох, чәмиј̇јәти ирәли апаран мүсбәт адамларын үзәринә јөнәлдилмәлидир.

С. Вурғун бу мәсәләләрдән бир нечә дәфә, һәм бәдии әсәрләриндә, һәм дә мә'рузә вә чыхышларында, мәгалә вә гејдләриндә бәһс етмиш, әдәбиј̇јатын тәрбијәви әһәмиј̇јәтини әсасән ишыглы вә көзәл чәһәтләри көстәрмәкдә көрдүјүнү билдирмишдир. Һәмин мәсәләни бүтүн чиддиј̇јәти илә ирәли сүрән С. Вурғун јазырды: «Бизә... төр-төкүнтүләр әдәбиј̇јаты јох, мүсбәт инсанлар, халгын вә вәтәнин шәрәфини өз чијниндә дашыјан, милјон инсанларын—гылынч вә күлүнклә, камал вә ешг илә һәјаты јүксәлдән инсанларын әдәбиј̇јаты, јени болшевизм мәктәбинин әдәбиј̇јаты лазымдыр».[1]

Бунунла јанашы, С. Вурғун сатира вә јумора һәмишә јүксәк гијмәт вермиш, шаир вә јазычылары көзәл сатира нүмунәләри, сабиранә ше'рләр јаратмаға чағырмыш, бу әдәби нөвүн әдәбиј̇јатымызын үмуми инкишафындан керн галдығына тәәссүфләнмишдир. Шаир, һәмишә јүнкүл күлүшүн, һырылтынын әлејһинә олмуш, јазычылары ағыллы, дәрин, дүшүндүрүчү күлүш јаратмаға сәсләмишдир.

Бөјүк актјорумуз Мирзаға Әлијевә һәср етдији «Илһам пәриси» адлы ше'риндә күлүшүн өзүндә дә фәлсәфи дәринлик ахтаран шаир, јүнкүл һоггабазлыға, күлүш хатиринә јаранан күлүшләрә гаршы чыхыр. Театры әјләнчә васитәси кими анлајан јүнкүлтәбиәтли тамашачылара үзүнү тутараг дејир:

Сән дә, јолдаш тамашачы! Сән дә мәнә бир гулаг ас!
Зөвгү садә күлүш билмәк һеч бир кәсә әфв олунмаз.
Һәр өтәркн лағлағыја сөјлә нечин әл чалырсан?
Нечин тәрлан овлағындан сән јерләрә алчалырсан?
Өз гәлбинин отағында сән дә гартал ешги бәслә!
Сән көзүнү күнәшә дик, улдузлары јерә сәслә!
Учуз-учуз алгышлардан јорулмаса о әлләрин,
Ганад ачыб галхмајачаг көј үзүнә әмәлләрин.

Шаирин өзү дә бир сыра сатирик ше'рләр јазмышдыр (Карјерист», «Чил тојуғун тәк јумуртасы», «Даркөз», «Бәләләри дә вар», «Хејрә-шәрә јарамаз» вә һеч јердә дәрч олунмајан, шаирин архивиндән тапдығымыз «Мүхәннәти».) «Хејрә-шәрә јарамаз» ше'ринин кириш һиссәсиндә Вурғун, сатиранын әдәбиј̇јат үчүн чох әһәмиј̇јәтли олдуғуну көстәрир вә шаирләри сабиранә ше'рләр јазмаға чағырыр:

Башга бир гүсур да ағрыдыр бизи,
Бә'зән унудуруг күлмәјимизи.
Вармы ше'римиздә мәзһәкә јазан?
Охучу көзләјир буну һәр заман.
Унутмаг олмаз ки, доғурдан да биз
Бөјүк Сабирләрин варисләријиз.

Һәмишә дүшүндүрүчү, мә'налы күлүш тәрәфдары олан шаир јазыр: «Ејбәчәр сәсләр чыхармагла, бә'зән әдәбсиз сөзләр јазмагла, јахуд сәһнәдә көз-гаш ојнатмагла, јекәгарынлар, узунбурунлар јаратмагла әлдә едилән күлүшләр сирк күлүшләриндән даһа учуз, даһа мә'насыз олур. Биз драматуркијамызда мә'налы күлүш уғрунда мүбаризә етмәлијик».[1]

Мә'налы күлүш дедикдә Вурғун нәји нәзәрдә тутурду? О, сирк клонларынын ејбәчәр сәсләр, јөндәмсиз һәрәкәтләрлә јаратдыглары күлүшү мә'насыз, дајаз күлүш һесаб едир. Адамларын заһириндәки чатышмазлыг, јахуд сәсдәки ејбәчәрлијә күлмәк, күлән адамын өзүнү учузлашдырыр вә кичилдир. Лакин о адамлардакы мә'нәви шикәстлијә вә јохсуллуға күлмәк, күләнин мә'нәви зәнкинлијини көстәрмәклә јанашы, күлүш објектини өзү һаггында дүшүнмәјә мәчбур едир.

Шаир јазыр: «Тамашачы мәнфи инсанлары сејр етдији заман һәр шејдән әввәл онларын мә'нәви јохсуллуғуна, шүур вә гәлб фәлакәтинә күлмәлидир. Бизи күлдүрән вәзиј̇јәтләр вә тәбиәтләр олмалыдыр. Биз күлдүјүмүз заман дүшүнмәлијик, дәрс алмалыјыг».[2]

Көрүндүјү кими, шаир күлүшдән дә фәлсәфи мә'на тәләб едир. О, «композитор-философ, шаир-философ, рәссам-философ олмалыдыр» дедији заман һадисәләрин заһирини дејил, мәһз дахилини, онун мә'насыны, ондан чыхан нәтичәни үмумиләшдирмәк мәсәләсини ирәли сүрүр, биздән күлүб-әјләнмәк дејил, күлүб-дүшүнмәк тәләб едир, чүнки о, мә'налар вә фикирләр шаиридир. О

[1] «Әдәбиј̇јат гәзети», 1945, 27 ијун.

[1] «Әдәбиј̇јат гәзети», 1945, 27 ијун.
[2] «Әдәбиј̇јат гәзети», 1945, 27 ијун.

өзүнүн дедији кими, рәсм әсәрләриндән мусигидән, сәнәтин вә әдәбијјатын башга жанрларындан да буну тәләб едир, бүтүн сәнәт әсәрләринин маһијјәтини вә гијмәтини онда тәблиғ олунан фикирләрин бөјүклүјүндә, онун фәлсәфи мә'насында көрүр. О һаглы олараг «Короғлу» операсыны «фәлсәфи әсәр» һесаб едир. «Чүнки о әсәр даим дүшүнүр, онун көзләри лоғман көзләри кими мә'налы вә далғындыр. Онда һәјатын фәлсәфәси, халгын дәрин камалы вә бөјүк дујғулары вар... Мәнчә, «Короғлу» операсынын камалына һәсәд апармаг лазымдыр».[1]

Мәсәләләрә белә јанашан шаир мәнфи характерләрә дә башга нәзәрлә бахыр. О, хәбис әмәлләри, көзлә көрүлә билән алчаглығы вә түфејлилији гәләмә алмагданса, кизли һалда олан, көзлә көрүлмәјән мә'нәви алчаглыглардан, анбар оғруларынданса, вичдан вә мәсләк огруларындан јазмағы тәләб едир. Анбар оғрусуну ифша етмәк инзибати органларын вәзифәсидир. Јазычы даһа бөјүк мәсәләләрә әл атмалы, даһа дәһшәтли чинајәтләри—бә'зи хәбис үрәкләрдә јатан көзәкөрүнмәз гурдлары, микроблары үзә чыхармалы, түфејлиләрин мә'нәви чылызлығыны ифша вә тәнгид етмәлидир. Һәмишә јазычыларымыздан мүсбәт гәһрәман, һәјатымызын ишыглы тәрәфләрини, вүс'әт вә пафосуну көстәрмәји тәләб едән шаир, һәтта мәзһәкә јазанларымыздан да мүсбәт адамларын образыны јаратмағы, гәһрәманлары мүсбәт адамлардан ибарәт комедија јазмағы тәләб едир. Бу, әлбәттә, сон дәрәчә мараглы вә јени мәсәләдир. Шаир јазыр: «Биз мүсбәт адамларымыз һаггында да комедија јарада билсәк, онлары даһа чох севмәк мәгсәдилә јаратмалыјыг. Мәкәр һәјатымызда өз хасијјәти, тәбиәти, мәишәт тәрзи е'тибары илә, данышыг вә рәфтары илә бизи күлдүрән, лакин мүсбәт инсанларымыз азмыдыр? Мәнчә, бунлар һаггында да комедија јарадылмалыдыр».[2]

Шаирин һәлә 1945-чи илдә галдырдығы бу мәсәлә бу күн дә әдәбијјатымызын гаршысында дурмагдадыр.

С. Вурғунун ше'р вә поемаларыны тәһлил етдијимиз заман јери кәлдикчә онун ше'р сәнәти, епик вә лирик ше'р һаггындакы, драм әсәрләрини тәһлил етдијимиз заман, јенә дә јери кәлдикчә театр вә драматуркија һаггындакы фикир вә мүлаһизәләриндән мисаллар кәтирмиш, бәһс етмишик. Әлбәттә, С. Вурғунун тәнгиди-нәзәри фикирләрини онун бәдии јарадычылығындан ајырмаг гејри-мүмкүндүр. Чүнки шаирин үмумән әдәбијјат вә сәнәт һаггындакы елми-нәзәри фикирләри онун бәдии јарадычылығынын бир нөв јекуну, отуз иллик гәләм тәчрүбәсинин нәтичәсидир. Лакин биз бурада бир чәһәти хүсусилә гејд етмәк истәјирик. Бәдии јарадычылығындан көрүндүјү кими, С. Вурғун әсрлә сәсләшмәји бачаран бөјүк сөз устасы иди. Буна көрә дә о, һәмишә охујуб өјрәнмәји, заманла ајаглашмағы јазычынын гаршысыда вачиб бир вәзифә кими гојурду.

О, бир тәрәфдән һәм өзүнә, һәм дә гәләм јолдашларына һәјата енмәји, «гапылары дөјмәји», «тәбиб кими һәр нәбзи тутмағы», һәм дә кечә-күндүз охумағы, өјрәнмәји, бу ишдә алимләрлә јарышмағы төвсијјә едирди («Үрәк»). О бири тәрәфдән, мүасир ше'рин дајазлығындан, шаирләрин «елмин дәрјасында үзә билмәмәсиндән, мүасир елмләрлә јарыша билмәмәсиндән» наразылыг едир. «Заманын бајрагдары» поемасында охујуруг:

Алим телескопла көјә баханда,
Мәним тути дилим бирдән лал олур.
Илдырым көјдә јох, јердә чаханда
Һәгигәт көзүмдә бир хәјал олур.

Нә үчүн ағлымыз бу сирләри
Инчи тәк саплара дүзә билмәсин?
Нә үчүн сөз јазан шаир әлләри
Елмин дәрјасында үзә билмәсин?

Мәһдуд өмр еләдик бу аләмдә биз,
Шаһид аталардыр, бир дә аналар.
Баллы пәтәкләрә бәнзәр бејнимиз—
Ичиндә бош галмыш бир чох шаналар.

Үмумијјәтлә, өзүндән вә әдәбијјатын үмуми сәвијјәсиндән, һәјатла вә заманла кифајәт гәдәр ајаглаша билмәмәсиндән наразылыг шаирин бир сыра әсәрләриндә мүхтәлиф шәкилдә өзүнү көстәрир. «Муған» поемасында гоча чобанын афоризм шәклиндә дедији «Муған Муған олса бири үч ејләр, Муған туфан олса үчү һеч ејләр» сөзләриндән сонра шаир хәјала далыр, агил бабаларын чох јығчам шәкилдә дедији һикмәтли сөзләр һаггында дүшүнүр. Бундан сонра шаир бу күнкү ше'рин вәзијјәтиндән наразы олдуғуну билдирир:

---

[1] «Әдәбијјат гәзети», 1943, 9 март.
[2] «Әдәбијјат гәзети», 1945, 27 ијун.

Бизсә вахт итириб гафиләләрә,
Дејирик сөзләрин сајы чохалсын.
Динләјән әл чалсын бизә бир кәрә,
Сонра нә дүшүнсүн, нә дә зовг алсын.

Сән еј башладығым бу узун ше'р,
Јадда галачагмы бары бир сөзүн?!
Сәнәт дүнјасына ешгин нә дејир,
Де, ағмы, гарамы чыхачаг үзүн!?

Бир чох әсәрләриндә шаир, өмрү дәбдәбәли, тәмтәраглы мәчлисләрдә кечирмәкдән, гијмәтли вахты һәдәр јерә фөвтә вермәкдән вә бә'зән јүнкүл алгышлар наминә заһири парылтылы әсәрләр јазмасындан килејләнир, һәм өзүнү, һәм дә гәләм јолдашларыны даһа чидди јарадычылыға чағырыр. Бу чәһәтдән «Унудулмуш тәк мәзар» ше'ри мараглыдыр. Ше'рдә белә бир әһвалат нәгл олунур: бир күн гәбиристаны кәзән шаир, «үстүнү отлалаг» басмыш, баш дашында «нә үнваны, нә дә ады олан» бир гәбрә раст кәлир. Шаир бу унудулмуш мәзарда јатанын ким олдуғуну бир гочадан хәбәр алыр. Гоча һәмин гәбрин онун өзүнүнкү олдуғуну дејинчә, шаир дәһшәтә кәлир. Белә тез унудулдуғунун сәбәбини араштырыр вә тапыр:

Ағыллы сөз, јахшы ше'р
Јазмышаммы? Варса һаны?
Көрдүм гоча доғру дејир.

Ејни фикри даһа дәрин шәкилдә шаирин архивиндән тапдығымыз «Камала јетәк» адлы ше'рдә дә көрүрүк:

Ачдым өмрүмүзү һеј вараг-вараг,
Көрдүм јазылмамыш бош сәһифәләр.
Чох кәзиб ахтардым мән чыраг-чыраг,
Јазыг ки, тапмадым камил бир әсәр.

Чох заман үјүруг алгышлара биз,
Дејирик камала јетишдик даһа.
Бу күн севилсә дә әсәрләримиз,
Бир ше'лә салмајыр онлар сабаһа.

Вурғун һәмишә бу һагда дүшүнмүшдүр. О һәм ше'рләриндә, һәм дә бир сыра мәгаләләриндә тез-тез «узун

өмүрлү әсәр» сөзүнү ишләтмиш, јалныз бу күнүн дејил, кәләчәјин сөзүнү дејә билмәји һәм өзүндән, һәм дә бүтүн јазычылардан тәләб етмишдир. Бу, әлбәттә, өзүнә тәләбкарлыгдан, сәнәтә јүксәк нәзәрлә бахмагдан ирәли кәлир. Шаир һәмин ше'риндә охумағы, өјрәнмәји, «камала јетмәји» сәнәткар үчүн вачиб сајыр, һәм идејача, һәм дә сәнәткарлыг чәһәтчә камил әсәрләр, узунөмүрлү әсәрләр јаратмаг үчүн бунун вачиб олдуғуну билдирир. Чүнки шаирә көрә, «кимин ки идракы, камалы аздыр, бахыб дамчы бојда көрүр дәнизи». Шаир үчүн ән дәһшәтли шеј јарымчыг елм, јарымчыг саваддыр. Ел демишкән: «Дад јарымчыг әлиндән!»

Јарымчыг елмлә, јарымчыг савад
Кәнчлијин үстүнә бөјүк ләкәдир.
Савадсыз мүәллим! Бу күлмәли ад
Кәләчәк күнләрә бир тәһлүкәдир.

Бунлардан сонра шаир әдәби кәнчлијин дә талејини дүшүнүр, ону да елмә идрака һәјатын сирләрини дәриндән өјрәнмәјә чағырыр. «Камала јетәк» ше'риндә ирәли сүрдүјү фикирләри Вурғун дәфәләрлә мәгалә вә чыхышларында да гејд етмишдир. Шаирә көрә «инсан камалынын һүдуду олмадығы кими, сәнәт вә јарадычылыгда да һүдуд јохдур».[1]

Буна көрә дә, ән уча зирвәләри фәтһ етмиш ән гүдрәтли сәнәткар да «артыг мәгсәдә чатдым» дејә бир нөгтәдә дајана билмәз. Даим дүшүнмәли, мүшаһидә етмәли, охумалы, өјрәнмәлидир.

С. Вурғун һәмишә кәнд вә шәһәрләримизи кәзир, мүхтәлиф пешә вә сәнәт саһибләри илә сөһбәт едир, онларла тез-тез тәмасда олурду. Шаирин дилиндәки чанлылыг, тәбиилик вә садәлик дә бунунла изаһ олунмалыдыр. О, һәмишә сәнәт достларыны «тәбиб кими» «нәбзләри тутмаға», «нөвраглы евләрә кирмәјә», «һәр дујан үрәјә салам вермәјә» чағырырды. Чүнки шаирин фикринчә, һәјатдан кәнарда, хәјаллар аләминдә әсл сәнәт ола билмәз. О, өз сәнәтинин гидасыны «үстү унлу олан ариф гочалардан», тәбиәтин дилини вә сиррини билән чобанлардан алмышдыр.

С. Вурғун сәнәтинин гүдрәти вә бөјүклүјү, һәр шејдән

[1] «Әдәбијјат гәзети», 1945, 25 сентјабр.

әввәл онун торпаға бағлылығында, реализминдәдир. С. Вурғунун илк устады олан М. П. Вагифә бөјүк мәһәббәтини дә Вагиф сәнәтинин реализмилә изаһ етмәк лазымдыр.

«Бизим евдә ахта зоғал да јохдур», «Күр гырағынын әҹәб сејрәнкаһы вар», «лалә тәк гызармаг үз гајдасыдыр». «Һәр өтән көзәлә көзәл демәрәм», «дост јолунда човғун олур, гар олур» дејә ше'рләринин мајасыны халг һәјатындан, халг мәишәтиндән көтүрән Вагифин сәнәти, реализми С. Вурғуну өзүнә мәфтун етмишди.

С. Вурғун нәинки Вагифдә, јүксәк илаһи ешг тәрәннүмчүсү олан Фүзулидә дә бу ҹәһәти ахтарыр. Фүзули сәнәтинин дә бу ҹәһәтини гијмәтләндирир.

Фүзулинин мәшһур «Шәби-һиҹран јанар ҹаным» гәзәлиндән данышан шаир јазыр: «Әдәбијјатымызын атасы Фүзули бу өлмәз мисралары илә Азәрбајҹан халгынын миниллик мәһкумијјәт дөврүнү өз сәнәткар фырчасы илә ифадә етмишдир».[1]

Шаир, Үзејир Һаҹыбәјов мусигиси илә бирләшән Фүзули «Лејли Мәҹнуну»ну да мәһз бу ҹәһәтдән гијмәтләндирир. С. Вурғуна көрә, мөвзусу әрәб әфсанәсиндән көтүрүлмүш бу бөјүк мәһәббәт дастанынын ән үстүн ҹәһәти ондан ибарәтдир ки, бу дастан Фүзули гәләми илә бизим доғма малымыз олмуш, бурада һәр шејдән әввәл Азәрбајҹан һәјаты өз әксини тапмышдыр. Шаир јазыр: «О, артыг садә бир әрәб әфсанәси дејил, Фүзули ше'ринин вә Үзејир Һаҹыбәјовун мусиги лисанынын јаратдығы там мә'насы илә орижинал, Азәрбајҹан халгынын фикир вә үрәк мәһсулудур».[2]

Бу мәсәләдә С. Вурғунун бөјүк шаир вә драматургумуз Һүсејн Ҹавидә мүнасибәти дә чох мараглыдыр. Шаир, Һ. Ҹавидин сәнәтини јүксәк гијмәтләндирмәклә бәрабәр, онун сәнәтиндәки торпаға, Азәрбајҹана бағлы олмајан мүҹәррәд романтиканы, реализмә биканәлији тәнгид етмишдир. Бу мәсәләдә С. Вурғун бөјүк драматургумуз Ҹ. Ҹаббарлы илә бирләшир. Ҹ. Ҹаббарлы, Ү. Һаҹыбәјов «Аршын мал алан» комедијасы илә Һ. Ҹавидин «Афәт» вә «Иблис» әсәрләрини мүгајисә едәрәк дејирди: «Бу күн бир франсыз Парисдә отуруб «Аршын мал алан»ы охујараг вә «бу, Азәрбајҹан һәјатындандыр, орада белә бәјләр, белә гызлар вардыр»—дејәрсә, һаглы олар. Фәгәт орадача бир «Афәт» вә ја бир «Иблис» охучусу «Азәрбајҹанда һәјат беләдир»—дејәрсә һаглы оларамы? Мән иддиа едирәм ки, Һ. Ҹавид ону сапдырмышдыр. Азәрбајҹанда белә бир һәјат јох, елә адамлар да јохдур».[1]

Һәлә 1933-ҹү илдә јазмаға башладығы «Комсомол поемасы»нда «нечин ше'римизин баш гәһрәманы каһ Ирандан кәлир, каһ да Турандан» дејән шаир, 1937-ҹи илдә јаздығы бир мәгаләсиндә һәмин фикри дәринләшдирәрәк дејирди: «Мән Азәрбајҹан мәсәләси үзәриндә бир гәдәр дајанмаг истәјирәм вә бу нөгтеји-нәзәрдән бә'зи јазычылар илә мүбаһисәјә киришмәк истәјирәм. Јолдаш Һ. Ҹавиди нечә илдир ки, тәнгид едирик. Һ. Ҹавид Азәрбајҹан халгынын һәјатындан јазмајыр. Бурада ону һаглы тәнгид едирик».[2]

С. Вурғун јалныз Азәрбајҹан јазычыларыны дејил, дүнјанын ән нәһәнк әдиб вә шаирләрини дә реализм бахымындан гијмәтләндирир. О, даһи рус шаири Пушкинә дә, бөјүк драматург Островскијә дә, даһи инкилис драматургу Шекспирә дә бу бахымдан јанашмышдыр.

Шаир јазыр: «Биз Пушкини охујаркән өзүмүзү вә објектив аләми нәинки унутмуруг, әксинә, тарихи вәрәгләјир, һәјатын ҹанлы китабыны, һәјат вә инсан һәгигәтини охујуруг. Пушкин исте'дадынын һәр шеји гаврајан гүввәсинә вә онун бөјүк реализминин рәнкарәнклијинә һејран олуруг».[3].

Истәр бәдии јарадычылығында, истәрсә дә елми вә нәзәри мәгаләләриндә С. Вурғун дүнја классикләрини бөјүк мәһәббәтлә јад етмиш, онларын сәнәткарлығындан, һәјат һадисәләрини реалистҹәсинә әкс етдирмәк усталыгларындан өјрәнмәји мәсләһәт көрмүшдүр.

Бөјүк әдәби ән'әнәләр үзәриндә јүксәлән бир шаир башга ҹүр едә билмәзди. Халгын тарихини, бу тарихин мүәјјән мә'нада ин'икасы олан әдәбијјаты, орада әкс олунан бөјүк идејалары, өзүнә гәдәрки әдиб вә шаирләрин амалыны, сәнәт ешгини, јарадычылыг еһтирасыны билмәјән, бунлара һөрмәт етмәјән сәнәткар јүксәлә билмәз. С. Вурғун миниллик әдәбијјатымызын зәмининдә јетишмиш, онлары охујуб өјрәнмиш, өзүнүн дедији кими, «дағ олмаг үчүн дағлара архаланмышдыр». С. Вурғун

[1] «Әдәбијјат гәзети», 1937, 16 март.
[2] «Әдәбијјат гәзети», 1945, 25 сентјабр.

[1] Азәрбајҹан ССР ЕА јанында республика әлјазмалары фонду, инв. № 6777.
[2] «Әдәбијјат гәзети», 1937, 6 апрел, № 15.
[3] «Коммунист» гәзети, 1949, 5 ијун.

әдәби ә'әнәләрә јнјәләндијинә, көһнәни билдијинә көрә јени дөврүмүзүн јени поезијасыны јаратды, өзүнү әсл новатор шаир кими көстәрди.

С. Вурғун һәмишә шаир вә јазычылара «өз елми вә мәдәни сәвијјәләрини артырмағ»ы мәсләһәт көрүр, бунсуз камил әсәрләр јаратмағын мүмкүн олмадығыны дејирди. «Муған», «Һүрмүз вә Әһримән», «Фәрһад вә Ширин», «Инсан», «Ленинин китабы», «Заманын бајрагдары» әсәрләрини тәһлил етдијимиз заман дедијимиз кими, шаир, мөвзу илә әлагәдар материаллары дәриндән өјрәнир, сонра јазырды.

Мәсәлән, «Ленинин китабы» әсәрини јазмаг үчүн шаир Ленинин бир чох әсәрини вә «Дөвләт вә ингилаб»ын јазылдығы дөврдә Марксын, Енкелсин фикирләрини тәфтиш етмәк тәшәббүсүндә олан бир сыра нәзәријјәчиләрин фикир вә мүлаһизәләрини дә саф-чүрүк етмишдир. Буну биз поеманын өзүндән, чәкдији адлардан, поемада фикирләрин марксистчәсинә гојулушундан һисс едирик. Јахуд «Заманын бајрагдары» помесанынын китаблара дүшмәјән, архивиндән тапдығымыз бөјүк бир парчасы шаирин физика вә кимјаја аид нә гәдәр дәрин билијә малик олдуғуну көстәрир. О, дедијимиз фәсли јазмаг үчүн бир чох гејдләр етмиш, һәмин гејдләрдән мә'лум олур ки, шаир, мәшһур рус алими, Тсиалковскинин кәшфләри илә таныш олмушдур. Архивиндән тапдығымыз бир вәрәгин баш һиссәсиндә рус дилиндә «Циалковски» јазылыб алтындан хәтт чәкилмишдир. Сонра шаирин ашағыдакы гејдләрин охујуруг: «Газдан вә нефтдән, бензолдан мүхтәлиф рәнкләр, бојалар, көзәл әлбисәләр, өрпәкләр», сонра: «бензолдан дәрманлар, сулфазол». Бу гејддән сонра мөтәриздә бир мисра ше'р верилир: «Бир гара нефт, бир тәбиб олур».

Һәмин бу фикир чаплара дүшмәјән парчада ашағыдакы шәкилдә өз әксини тапмышдыр:

Һәјатдыр, арабир хәстәләнирик,
Чох зәиф данышыр, кур сәсимиз дә.
Өлүмлә үз-үзә јаман кәлирик,
Аз галыр кәсилә нәфәсимиз дә.

... Боғмаға чәһд едир өз пәнчәсилә
Бөјүк бир инсаны ади сәтәлчәм.

Әзизләр ағлашыр аста сәсилә
Көзләрдә јаш донур, бахышларда гәм.
Инсана үз верән бу дар ајагда
Нефтимиз бир тәбиб, бир дәрман олур.
Үрәк тәнкәнәфәс олдуғ анда
О, саф бир ган олуб чијәрә долур.

Јахуд, јенә һәмин вәрәгдә раст кәлдијимиз «нефт газларындан торпаг үчүн күбрәләр јараныр» гејди:

Торпаға гарышыр о бир күбрә тәк
Дејир ки, анамыз Јер гочалмасын,
Вахтсыз гурумасын ағачда тәнәк
Бағларын үстүнү өлүм алмасын—

шәклиндә ше'рә чеврилмишдир.

Јахуд «Һүрмүз вә Әһримән» вә «Муған» поемаларындакы бир сыра парчалар көстәрир ки, С. Вурғун «Авеста»ны, онунла әлагәдар олан бир чох гајнагларла таныш олмуш гаврамыш вә һәтта бә'зи сурәләри тәрчүмә дә етмишдир. «Муған» поемасыны јазмаг үчүн исә Минкәчевир тикинтиси үчүн тәртиб олунан мүһәндис лајиһәләринә бахмыш, онлары өјрәнмишдир.

С. Вурғун јалныз «шаир-философ, бәстәкар-философ, рәссам-философ» демәклә кифајәтләнмир, јаранан сәнәт әсәрләрини саф-чүрүк етмәк вәзифәсини бојнуна көтүрән тәнгидчинин дә философ олмағыны тәләб едир. «Бизим тәнгидчиләримиз философ олмалыдыр. Әдәбијјатда ајры-ајры заһири фактлардан јапышмаг дејил, онун бөјүк дахили мә'насында јашајан тарихи мотив, арзу вә әмәлләрдән, истәк вә диләкләрдән, идејалардан јапышмалыдыр».[1] Шаир бир сыра мәгалә вә чыхышларында тәнгид вә тәнгидчи һаггында мараглы фикирләр ирәли сүрмүшдүр. Бүтүн бу фикирләр бир һәдәфә вурур. О һәлә 1941-чи илдә Јазычылар Иттифагынын әдәби-тәнгиди конфрансына јаздығы мәктубунда дејирди: «Тәнгидимиз јүксәлмәлидир, елә јүксәлмәлидир ки, истәр ајры-ајры јазычыларын, истәрсә дә бүтүн әдәбијјатымызын талејини тә'мин едә билсин! О бизим јолдан аздығымыз заманлар бир мајак кими бизә јол көстәрмәлидир. Бунун үчүн дә тәнгидчидән бөјүк идрак, кениш үрәк вә узагкөрән көз тәләб олунур».[2]

[1] «Әдәбијјат гәзети», 1943, 18 ијун.
[2] «Әдәбијјат гәзети», 1941, 23 феврал.

С. Вурғун нәдән данышыр данышсын, истәр романтикадан, хәјалдан, истәр һәјатдан, реализмдән, мүсбәт гәһрәмандан, мәнфи сурәтдән, истәр фачиәдән вә мәзһәкәдән, истәр сәнәтдән вә елмдән, онун бүтүн мүлаһизәләринин мәркәзиндә бунлар дајаныр: бөјүк идрак, бөјүк үрәк, узагкөрән көз! Дәринлик вә кенишлик! Ганад вә вүс'әт!..

НӘТИЧӘ

С. Вурғунун 30 иллик зәнкин вә чохчәһәтли јарадычылығына јекун вурдуғумуз заман бир мәсәләни хүсусилә гејд етмәлијик: бу дөвр јарадычылығынын илк сөзү дә, сон сөзү дә Азәрбајчандыр, онун кечмиши, бугүнү вә кәләчәјидир. Бу бөјүк јарадычылыг көзәл Азәрбајчанымызы әкс етдирән нәһәнк бир ајнаја бәнзәјир.

С. Вурғун јарадычылығындакы бу вүс'әти, бу бөјүклүјү М. Ибраһимов образлы шәкилдә белә ифадә едир: «Сиз илк јаз јағышындан сонра күнәшин чыхмасыны тәсәввүр един... Бу заман көјүн үзү тез-тез дәјишән вә бир-бирини әвәз едән мүхтәлиф рәнкләрлә бәзәнмиш олур... Бир јанда күнәшин ишыглары парылдајыр, дикәр тәрәфдә үфүгләрә јатан хырда булудлар алышыб јаныр, там орталыгда исә көј гуршағы бүтүн каинаты икијә парчалајан көј бир шәрид кими узаныб кедир.

Бүтүн бу мәнзәрәләр һәрәси ајрылыгда камил бир сәнәт әсәри үчүн мөвзу ола биләр. Мүхтәлиф рәссамлар бу көј мәнзәрәләрини әкс едән мүхтәлиф өлмәз таблолар јарадыр. Лакин бирчә таблода һәм күнәши, һәм үфүгә јатмыш көз кими гызаран булудлары, һәм дә шәрид кими узанан көј гуршағыны, јә'ни бүтүн көј мәнзәрәсини әкс едән бир рәссама биз даһа артыг миннәтдар оларыг. Индики әдәбијјатымызын исте'дадлы нәсли ичәрисиндә мүрәккәб халг һәјаты вә варлығынын белә бир мәнзәрәсини јарадан сәнәткар һаггында дүшүнәндә, гејри-ихтијари олараг, хәјалымызда Сәмәд Вурғун чанланыр».[1]

Низами, Фүзули, Вагиф, Сабир кими ше'р баһадырларынын һәр бири әдәбијјат тарихимиздә јени дөвр ачмыш, әдәби мәктәб јаратмышдыр. Бу даһи сәнәткарлардан сонра әдәбијјатда јени бир чығыр ачмаг вә бу бөјүк әдәби ирсин үзәриндә јүксәлмәк нә гәдәр чәтиндир! Николај Тихоновун дедији кими, «Азәрбајчанда, шаирләр

[1] М. Ибраһимов. «Һәјат вә әдәбијјат» Бакы, Азәрнәшр 1947, сәһ. 32.

өлкәсиндә, халғын Һизами, Хагани, Вагиф кими шаирләрә һөрмәт етдији бир мәмләкәтдә јүксәк халг шаири адсаны газанмаг үчүн үрәкләри әлә алмаг бир о гдәр дә асан дејил».[1]

Тихонов һаглы олараг С. Вурғуну белә сәнәткарлардан һесаб едир. С. Вурғун бөјүк әдәби ән'әнә үзәриндә јүксәлән, ше'римиздә, драматуркијамызда, әдәби дилимизин инкишафында, үмумән бәдии фикир тарихимиздә јени дөвр ачан гүдрәтли сәнәткардыр.

Ше'римиздә Вагифлә вүс'әт тапан реализм С. Вурғун јарадычылығында даһа да јүксәлди, чилаланды. С. Вурғун ше'р дилинә садәлик, бу садәлик ичиндә дәринлик вә бөјүклүк, әзәмәт вә кенишлик кәтирди.

Әкәр Вагиф дилимизи тәглидчи әдәбијјатын ән'әнәви ибарәләриндән вә руһундан азад едиб доғма ләһчәдә доғма һиссләри, дүшүнчәләри ифадә етдисә, С. Вурғун һәмин садәликлә әсрин сөзүнү, габагчыл идејаларыны әкс етдирмәји бачарды. С. Вурғун ше'ринин гүдрәти вә бөјүклүјү дә бундадыр.

С. Вурғун јарадычылығы күлл һалында дүнјакөрмүш, синәси хәзинә, ағсачлы мүдрик бир гочаја бәнзәјир. Бу гочанын синәсиндә халгын нағыл вә дастанлары, аталар сөзләри, мәсәлләри, муғамы, ашыг маһнылары, үзәриндә изтираблы күнләрин кәдәри, хошбәхт күнләрин севинчи, фәрәһи нахыш бағламышдыр. Бу гоча ағсачлы Азәрбајчан халгынын символудур, бәлкә дә шаирин гәһрәманларындан Азәр бабанын өзүдүр. Азәрбајчан халгынын «Авеста» дөврүндән бу күнә гәдәрки тарихи—Низами гүруру, Фүзули кәдәри, Хагани мүбаризлији, Нәсими һикмәти, Вагиф сәмимијјәти, Короғлу гәһрәманлығы, Сабир күлүшү бу бөјүк јарадычылыгда өз әксини тапмышдыр. Бу бөјүк јарадычылығын епиграфы шаирин «Азәрбајчан» ше'ридир:

> Ел билир ки, сән мәнимсән,
> Јурдум, јувам мәсқәнимсән,
> Анам, доғма вәтәнимсән,
> Ајрылармы көнүл чандан?
> Азәрбајчан, Азәрбајчан!

Лакин С. Вурғун јарадычылығы тәкчә Азәрбајчанда мәһдуд галмыр. Онун әһатә даирәси кенишдир. Шаирин

[1] Н. Тихонов. «Хатирәләримдән сәһифәләр», «Азәрбајчан» журналы, 1963, № 6.

өзүнүн дедији кими, онун вәтәни ССРИ-дир. О, бүтүн Советләр Иттифагынын ән гүдрәтли сәнәткарларындан бири олмушдур.

Јарадычылығынын илк дөврү истисна едиләрсә, С. Вурғун бүтүн әсәрләриндә мүасир адамлары дүшүндүрән, онлары һәјәчанландыран мәсәләләрдән јазмыш-әсәримизин габагчыл идејаларыны тәрәннүм етмишдир. О, әсримиздә бөјүк коммунизм нәғмәкарларындан биридир.

С. Вурғун јалныз поезија аләминдә дејил, үмумән әдәбијјатымызын өн чәбһәсиндә кетмиш вә өлмәз бәдии әсәрләри, мә'рузә вә нитгләри,, мәгалә вә чыхышлары илә әдәбијјатымызы вә ичтимаи фикримизи истигамәтләндирмишдир. Јалныз мүасир мөвзуда дејил, тарихи мөвзуда јаздығы әсәрләриндә дә һәмишә мүасир олмуш, тарихи мөвзулары да заманын тәләбләри бахымындан ишләмиш, бунлара букүнүн көзү илә бахмағы бачармышдыр. Јарадычылығынын илк дөврләриндән марксизм-ленинизм дүнјакөрүшүнә јијәләнмәси ону әсрлә ајаглаша биләчәк, күнүн суалларына чаваб вермәјә гадир олан бир сәнәткар сәвијјәсинә јүксәлтди. О јалныз Азәрбајчан әдәбијјатынын дејил, үмумән совет әдәбијјатынын ән көркәмли нүмајәндәләри илә чијин-чијинә аддымламыш вә сосиалист реализми методунун ән көзәл нүмунәләрини јаратмышдыр. Онун әсәрләри совет әдәбијјаты хәзинәсинә дахил олан сәнәт инчиләридир. С. Вурғунун һәр бир әсәриндә вәтән вә халг мәһәббәти, коммунизм идејаларына сәдагәт һәр шејдән уча тутулур. О өз әсәрләриндә ән көзәл инсани кејфијјәтләри —чәсарәт, мәрдлик, достлуг, инсанпәрвәрлик, бејнәлмиләлчилик кими идејалары тәрәннүм етмишдир. Онун јарадычылығында совет халгларынын фәрәһли һәјаты илһамла, мүстәмләкә зүлмү алтында инләјән мәһкум халгларын һәјаты исә бөјүк үрәк ағрысы илә гәләмә алынмышдыр.

С. Вурғун јарадычылығынын бөјүклүјү һәр шејдән әввәл онун реализминдә өзүнү көстәрир. Лакин бә'зи һалларда мүчәррәд романтикаја үјдуғу заман сәјјар хәјалынын ганадларында учур, бу заман шаирин сөзү дә сәси дә зәифләјир. Шаирин романтикасы да һәјат һәгигәтләринә әсасландығы заман күчлүдүр, гүввәтлидир.

Сәмәд Вурғун һәмишә бөјүк идеаллар, бөјүк дујғу вә арзуларла јашамыш вә сәнәтини дә бу идеалларын тәрәннүмүнә һәср етмишдир.

МҮНДӘРИЧАТ

Өн сөз 3
I фәсил: Шаирин һәјаты 9
II фәсил: Илк аддымлар 30
Ахтарыш јолларында 31
Ән'әнәдән новаторлуға 47
III фәсил: Сосиалист реализминин гәләбәси 55
Совет вәтәнпәрвәрлији 57
Пролетар бејнәлмиләлчилији 60
Јени кәнд мөвзусу 64
Ингилабын илк илләриндәки совет кәндинин тәсвири . 68
«Комсомол поемасы» 69
Коллективләшдирмә илләриндәки кәндин тәсвири . 110
Муасирлик вә тарихилик 121
Тарихи вә тарихи-әфсанәви поемалар 122
Фашизмә гаршы мүбаризә мөвзусу 141
Сосиалист вәтәнинин мудафиәси мөвзусу . . . 147
Сатирик ше'рләр 148
IV фәсил: Вәтән кешијиндә 153
Сәфәрбәрлик, чағырыш мотивләри, дөјүшчү сурәти, арха чәбһә гәһрәманлары . . . . , 155
Конкрет тәсвирләр 173
Фәлсәфи ше'р, мүчәррәд лирика. «Бакынын дастаны» 180
V фәсил: Ингилаби-романтик поезија 206
1. Јени инсан мәсәләси 208
2. Сосиалист шәһәри 241
3. Сулһ вә демократија уғрунда 245
4. Ингилаби идеалларын тәрәннүмү 267
VI фәсил: Шаирин драматургијасы 278
Битмәмиш пјесләр 348
VII фәсил: Ганад вә вүс'әт 356
Нәтичә 375

Редактору **Чингиз Әлиоғлу**
Рәссамы **Надир Рәһимов**
Бәдии редактору **Исмајыл Гулијев**
Техники редактору **Нәриман Сүлејманов**
Корректорлары **Рејһан Гасымова, Ирадә Сүлејманова**
ИБ № 1245

Јығылмаға верилмиш 5.07.83. Чапа имзаланмыш 6.02.84. ФГ 05505. Кағыз форматы 84×108¹/₃₂. Мәтбәә кағызы № 2. Јүксәк чап үсулу. Гар. Литературнаја. Шәрти ч/в 19,95+0,42 Рәнкли шәрти ч/в 20,69. Учот нәшр/в 20,3. Тиражы 30000. Сифариш № 1210. Гијмәти 1 ман. 40 гәп.

Азәрбајчан ССР Дөвләт нәшријјат, полиграфија вә китаб тичарәти ишләри комитәси.

«Кәнчлик» нәшријјаты, Бакы, Һүсү Һачыјев күчәси, 4.

Јени Китаб мәтбәәси, Бакы, Ә. Тағызадә күчәси, 4.

Орта вә јухары јашлы мәктәблиләр үчүн

Бахтияр Вагабзаде
САМЕД ВУРГУН
(На азербайджанском языке)
Баку—Гянджлик—1984

1 ман. 40 гәп.

АЗӘРБАЈЧАН

Чох кечмишәм бу дағлардан,
Дурна көзлү булаглардан;
Ешитмишәм узаглардан
Сакит ахан аразлары;
Сынамышам досту, јары...

Ел билир ки, сән мәнимсән,
Јурдум, јувам, мәсқәнимсән,
Анам, доғма вәтәнимсән!
Ајрылармы көнүл чандан?
Азәрбајчан, Азәрбајчан!